ЖЕРЕЛА

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ

VI.

Fontes Historiae Ukraino-Ruthenicae

a collegio archaeographico Societatis Scientiarum Ševčenkianae editi.

VOL. VI.

ЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ

ВИДАЄ

АРХЕОҐРАФІЧНА КОМІСІЯ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

ТОМ VI.

У ЛЬВОВІ, 1913.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

Monumenta historica res gestas Haliciae illustrantia.

Volumen III. annales annorum 1648—1657 continens,

opera Stephani Tomašivśkyj editum.

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ГАЛИЧИНИ

ЗІБРАВ І ВПОРЯДКУВАВ

СТЕФАН ТОМАШІВСЬКИЙ.

ТОМ III.

Лїтописні памятки з р. 1648—1657.

У ЛЬВОВІ, 1913.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

Передмова.

Вже по виході другого тому „Матеріялів до історії Галичини“ (1902) змінила ся програма дальших видань Археоґрафічної Комісії в тім напрямі, що почав виходити систематичний корпус жерел до історії козаччини. З огляду на се треба було у сім томі зупинити видаване дальшого актового матеріялу з рр. 1648—1657, відкладаючи його до нової серії, а обмежити ся тілько до тогочасних памяток більше літературного характеру, ґенетично звязаних із Галичиною, хоч їх наукова вартість виходить далеко поза місцеві інтереси.

Тим способом на сей том зложили ся отсї матеріяли:

А. Фраґменти історичного оповіданя львівського міщанина Самуїла Казимира Кушевича про козацькі війни 1648—1655.

Б. Збірка літописних записок у львівських латинських монастирях про ті часи.

В. Історичне оповіданє Кушевича про похід семигородського князя Юрія Раковці на Польщу 1657 р.

Як бачимо, львину пайку отсеї збірки дали писаня Кушевича, одного з найцінніших істориків Хмельниччини, хоч дотепер мало знаного й оцїненого[1]. Всї вони взяті з ориґінального рукопису автора, перехованого в бібліотеці інститута ім. Оссолїньских у Львові під № 2346, що побіч рукопису бібліотеки Ягайлонської у Кракові № 23 (якого зміст сюди не підходить) єсть одинокою знаною рукописною спадщиною по сім

[1] Пор. мою статю: „С. К. Кушевич райця львівський і його записна книга“ (Записки т. XV).

незвичайнім Львовянинї, що варта спеціяльної монографії йому присвяченої.

Є се рукопис in folio обложений перґаміновою текою, тепер розірваною вздовж хребта, колись гарно орнаментованою; на хребтї наліплена червона шкірка з золотим витиском і написом: Samuel Kazimierz Kuszewicz; мосяжна клямра замикає рукопис; кольорові вкладки і по два чисті листки з переду і з заду — се нові бібліотечні додатки при скріплюваню рукопису. Оригінальних листків 217, значених непаристими сторінками: 1, 3, 5 .. 433, 434, мабуть бібліотечною управою. В дійсности не достає на передї хоч одного листка, і то вже від давна, бо дописки на першій перехованій сторінцї мають характер XVII в., між ними на долї читаємо: Praca S. Kazimirza Kuszewica IVDx (= iuris vtriusque doctoris] Rayce Lwowsk-o. При порядкованю рукопису хибно вліплено листок 97/98, якому місце чи не перед 157 (докладно годї означити). В серединї знаходимо богато чистих сторінок (80, 81, 104, 116, 153, 155, 272, 348, 350, 354, 382, 384, 385, 389, 394, 430, 431), деякі тілько з самими заголовками (273, 355) або лише з початками текстів. Письмо не походить з одної руки, а найменше з двох, одначе найбільше писаного самим Кушевичем [1].

Зміст рукопису такий:

Наперед 23 полїтичні листи Кушевича з рр. 1648—1649 про сучасні події (ст. 1—50). З першого листу маємо тілько кінець, потім ідуть в порядку: Drugi list, Trzeci list... Dwudziesty trzecie list. У 23 лист втягнене письмо Яна Казимира до м. Львова з під Зборова 21 серпня 1649 та прилучено: пакт із Татарами під Зборовом 19 серпня 1649, т. зв. декларацію ласки війску Запорожському під Зборовом 20 серпня (54—55) та промову до короля від оборонців Збаража (56—57).

За тим (57—66) йде цїкавий з літературного боку опис дороги з Венеції до Риму у формі листу з Риму 31 марта 1644.

Дальше знов (66—79) уміщений ріжнородний матеріял полїтичний з рр. 1648—1651 [2].

---

[1] Що початкових 50 сторінок писала инша рука, не Кушевичева, видко не тілько з характеру письма, але й із дрібних похибок у текстї, спричинених недокладним відчитанем оригіналу. Сю руку видко і в кількох місцях дальшої частини рукопису.

[2] Відповідь короля Яна Казимира на супліку гетьмана Б. Хмельницького з військом Запорожським у Варшаві 3 мая 1650 (66—67); лист Б. Хмельницького до М. Потоцького з Чигрина 16 черв. 1650 (68); лист М. Остророга до примаса

Посїм наступає десять латинських листів Кушевича на теми полїтичні. 1: Наперед лист до Якова Лякка в Кудаці зі Львова 1648 (82—83). 2: Лист до Авраама Пульмана торунського секретаря з того самого року. 3—6: Листи до Вартоломея Зїморовича з 1651 р. (87—94); останнїй з них не скінченнї і має дописку: v. in rubro libro meo. 7: Лист до Ґеорґія Форстера (чи радше Foerster-a) з 20 мая 1651 р. (94—99); вліпленнй листок 97/98 містить ріжні приписки до оповіданя про козацьку вїйну. 8: Лист опять до Авраама Пульмана з 1648 р. (99—101) як продовженє другого. 9: Лист адресований до Станислава Суліковского також із 1648 р. (101—102). 10: Фраґменти листу до Ґеорґія Вістенгофа ґданського секретаря (102—103), як видко зі змісту 1651 р.: тїлько не знати, чи всї уривки належать до себе, скорше нї.

За тим іде початок історичного нарису п. з. De origine, situ, moribus, militia bellisque Kozacorum (105—106).

Дальше (108—124) маємо збірку листів і грамот з рр. 1655—1657 між тим знов одна весїльна промова [1].

Після того йде історичне оповіданє п. з. Arma Transylvanica anno supra millmum sexcentmum quinquagmo septimo Poloniae illata (125—145). Се друга редакція сього оповіданя кінчить ся на словах: nihil intricatius ad iudicium esse; опісля автор пе-

зі Львова 18 вересня 1649 (68—69); лист Еви Коморовскої стольникової подільської до незвісного з Бережан 9 жовтня [1651] (69): уривки з листу галицького войского до подільського воєводи [1651] (69—70); уривок листу до писаря львівської Ради з обозу 6 жовтня [1651] (70—71): concursus sive examen illorum, qui ambiunt officium vicecancellariatus — про каштеляна ґданського, підчашника коронного, ломжинського старосту і воєводу познанського по смерти Ю. Оссолїньского — по латинськи і польськи (71—75); лист Б. Хмельницького до М. Потоцкого з Ямполя 28 вересня 1650 (75—76); промова на весїлю якогось пана Мацєя (76—79).

[1] Алекс. Умяновский до жінки (?) [зі Стрия 1657 р.] (107—108): патер Йосафат до львівського хорунжого [1657]; oddanie panny do łoznice — весїльна промова (108—112): Станїславский, галицький хорунжий, до Янчевского у Львові [1657] (112); відповідь на сей лист (112, 113); унїверсал кн. Ю. Раковці до Поляків у Стрию 2 лютого 1657 (113); львівські радні до кн. Раковці 8 лютого 1657 (114): коротка записка про Шведів (114): едикт Яна Казимира про новий акцизний податок з мая 1656 (117—119); І. Мнїшек, львівський староста, до м. Львова з Радзина 30 падол. 1655 (120); відповідь на сей лист у Львові 12 груд. 1655; Анд. Тшебіцкий, перемиський біскуп, до м. Львова зі Зборової 30 падол. 1655 (121); Ян Казимир до м. Львова з Ґлоґовка 11 груд. 1655 (122); той сам тудиж з Ополя 19 падол. 1655 (122): той сам до ґен. Ґродзїцкого з Ополя 3 падол. 1655 (123): відповідь м. Львова королеви (123—124).

речеркнув майже все, аж до слів: mutata velificatione naufragio anteuertete.

По сім ідуть два латинські трактати у формі листів Стан. Брудзїнского (Respondente Stanislao Brudzinscio) на теми: Quales principum filiis magistri adhibendi? Quibus studiis principem potissimum deditum esse oporteat? (147—152).

Після двох порожних сторінок і двох коротких записок[1] ідуть (157—162) дрібні приписки до історії козацької війни.

Під написом Anno 1648 бачимо початок оповіданя про козацьку війну 1648 р. (163—177).

Як перед сим оповіданєм так і по нїм (177—182) єсть численні дописки до рр. 1648—1651, звичайно без порядку і відсилачів, так що для богато з них не можна знайти приналежного місця, особливо для них, що мають більше фільософічний характер нїж річевий; до того єсть богато й таких, котрі очевидно відносять ся до оповіданя не перехованого в сім рукописи.

За тим іде первісна редакція оповіданя про збаражсько-зборівську кампанїю (183—195).

Після кількох дрібних уривків й одної весїльної орації[2] читаємо отсей латинський вірш про облогу Львова Хмельницьким 1655 р.

Moschorum pulsas acies Kozacicaque arma
Grodzicii virtute cano, virtute redemptas.
Qui nuper pressi victrice tyrannide ciues
Huc animos, huc vota date, ô queis iura fidesque
Intemerata placent, quêis aurea Lechica cordi
Libertas tutique lares tutique penates
Non mihi Phoebeos hic exportate furores (205).

За тим (205—206) іде уривок оповіданя про облогу Ланцута кн. Ю. Раковці 1657 р. що починає ся словами: Die 7 Marty venit in agrum Lancutiensem... кінчить ся: Cracoviam versus.

Дальше (207—260) маємо збірку документів до історії м. Львова з р. 1657 р. злегка повязаних із собою в формі діярія, при повторенню декотрих уміщених вище (108—124)[3].

[1] Записка з р. 1662 в справі заплати воякам руського воєводи і кор. підканцлера (154) та нотатка про військові бунти у старині (156).

[2] М. ин. уривок листу до Едв. Філїпсона про хроніку Пясецкого (197); дрібні фраґменти про Шведів (198—199): весїльна промова до якогось п. Томаша (201—204).

[3] Частина їх подана в сім томі як Additamentum до Arma Transylvanica. Поза тим бачимо в сій збірці: Унїверсал Раковція 31 груд. 1656 (211—212); магістрат м. Львова до маршалка кор. 6 лют. (213—214); маршалок до Раков-

Після того поміщений уривок про облогу Львова 1648 р. (261—266) від слів: At ciues Leopolienses... до: rursus irrumpunt. Побіч того (267—271) богато дрібних приписків.

Ст. 273 зачинає сам тілько заголовок: Samuelis Casimiri Kuszewicz epistolarum selectarum pars prima. Дальше порожне місце мало бути очевидно виповнене якимсь вступом; його кінець маємо мабуть на дальшій сторінці: posteritati tradere. Equidem cum nihil prouidenter aggrediantur homines, nisi in futura introspicerint et agnosci aut aestimari satis futura nisi ex praeteritis non possint, haud dubie ad iam facta circumferendi nobis sint oculi, in quibus obuia humanorum casuum, consiliorum euentorumque similitudo offertur. Caeterum v. infra. Остання фраза показує, що се закінчене мало вязати ся безпосередно з головним оповіданєм про козацьку війну (1648—1649 р.) в останній редакції (275—331). Починає ся вона: Caeterum cum iam ipsa confestim fama... кінчить ся: ad vnius auctoritatem se componerent. Очевидно сьому оповіданю хотів автор надати форму листу; слїди сього маємо поза тим і в самім тексті.

ція (214—216): львівські міщане до маршалка (217—218): королева до шляхти у Львові з Ченстохови 21 лютого (220): сенат до шляхти, як вище (221): королева до магістрату м. Львова як в. (222): сенат до магістрату як в. (223): відповідь шляхти королевій зі Львова 4 марта (224): відповідь шляхти сенатови (224): м. Львів до королеви (225): відповідь магістрату королевій 3 марта (226): відповідь магістрату сенатови як в. (226): умова між кн. Ю. Раковці через ґенерала Кеменя зі шляхтою Перемищини і міщанами м. Перемишля в обозї під Перемишлем 3 марта (227—229): Ян Казимир до м. Львова з Калїша 26 лютого (229—230): відповідь на сей лист (230—231): пункти з конвокації ченстоховської (231): Ян Казимир до львівських Вірмен з Калїша 26 лютого (232): король до м. Львова з Ченстохови 11 марта (232—233): королева до м. Львова як в. (233—234): король до м. Львова з Ченстохови 12 марта (234): Ст. Чарнецкий до м. Львова (234—235): відповідь на сей лист 16 квітня (235): магістрат м. Львова до воєводи київського (236—237): Б. Хмельницький до м. Львова з Чигрина 9 марта (238—239): І. Виговський до м. Львова як в. (239—240): відповідь Хмельницькому (240): відповідь Виговському (240—241): Ст. Потоцкий до м. Львова з Пересмика 23 квітня (241—242): магістрат до канцлєра коронного 8 мая (242—244): супліка магістрату до короля (243—248): магістрат до підскарбія коронного 8 мая (248): Ю. Раковці до підчашія коронного із Хмельова 15 квітня (248—249): той сам до тогож 17 квітня (249—250): магістрат до воєводи київського 15 мая (250): той сам до підскарбія коронного 8 мая (250—251): до підкоморія львівського (251): маршалка коронного (252—253): супліка магістрату до короля (254—255): той сам до короля (255—256): до канцлєра (257): до підскарбія (257): до секретаря королївського 4 липня (257): до крак. біскупа (257—258): до канцлєра (258—259): до підканцлєра (259—260): Б. Хмельницький до каштеляна волинського з Чигрина 19 липня (260): І. Виговський до того самого як в. (260).

Після трьох промов, одної політично-сатиричної і двох весільних (331–344), маємо початок історичного оповіданя п. н. Moschouitarum incursio (345—347), про облогу Львова 1655 р.

За тим ідуть маловажні уривки[1] та нова збірка документів з 1657 р. (373—381) декотрі другим наворотом[2]: знов маловажні фраґменти[3] і початок історичного оповіданя про події з серпня 1650 р. (391). Вкінци поміж ріжними фраґментами[4] маємо першу редакцію оповіданя Arma Transyluanica (395—406) з численними в суміш зложеними приписками (407—427). Кількома щоденними записками кінчить ся рукопись.

* * *

Отсе зміст рукопису Кушевича й огляд його власних творів у нїм. З того бачимо, що для нас історичне значінє мають отсї його писаня: 23 польські листи; 10 латинських листів; уривок про початок козаків; проби історичного оповіданя про війни з Хмельницьким: оповіданя про похід семигородського князя. З усього того в обох попередних томах „Матеріялів“ були друковані отсї польські листи: 5—13, 15, 17—21 і 23; все инше входить у сей том двома ґрупами під титулами: Arma Cosacica й Arma Transylvanica. Сей другий титул оригінальний (окрім слів: descripta a S. C. Kuszewicz) перший утворений мною по анальоґії.

Arma Cosacica.

Ся ґрупа має крім головного тексту окремий вступ і додаток (Appendix). На вступ зложили ся: а) пять латинських ли-

[1] Початок трактату п. з. Causa belli Sueco-Polonici. Oratio prima Succi oratoris (349); tenor ordinationis inter Ianios 22 aug. 1620 (353); заголовок: Epitome iuris (355); про Турків (356—357); вірші п. н. Augusta Europae felicitas, quam Leopoldo Romanorum regi Augusti Austriaci nominis devotissimus cliens Lucas Vmeszewicz Borussus (358—372).

[2] Поза повтореннями з 220–224 маємо: лист до воєводини познанської із Турчина 13 лютого (376—378); Іван Виговський до Самуїла Кушевича з 10 марта (379); універсал Б. Хмельницького полковникови Антонови з 9 марта (379—380); подорожний лист того самого для цїсарських послів з Чигирина 18 квітня (380); уривки з листів Убальдіні з Риму 6 жовт. (380); патрів прокураторів пров. з Кракова 27 падол. і з Калїша 7 жовт. (381).

[3] Уривки трактатів: Institutio principis (383); Cohortatio ad iuuentutem Academicam (386); переклад із Овідія (388) й ин.

[4] Латинські вірші в честь Любомирского (392–393); Continuatio sequitur actus nuptiatis m. dni Nicolai Sieniawski cum ducissa Radilowiana (428); Secretariatus g. Basilio Korendowic й ин.

стів (1 з 1648 до Я. Лякка, 4 з 1651 до Б. Зіморовича) під штучно утвореним титулом: Ex epistolis eiusdem Auctoris; б) уривок про походженє Козаків. Додаток творять ті польські листи, що не увійшли в попередні томи (окрім зовсїм неважного уривку 22)[1] та дневник облоги Львова 1655 р., приписуваний Кушевичеви[2]. На головний текст, розділений по рокам (1648—1651 і 1655: в рукописї подані лише 1648 і 1650) зложили ся згадані вище проби історичного оповіданя про війну з Хмельницьким та основа останних латинських листів. Як бачимо, головний текст вийшов тут не зовсїм у такій формі як у рукописї. Хоч події описані Кушевичем починають ся 1648 р. а кінчать ся 1655, то в дійсности одноцїльне більш-менш оповіданє уриваєть ся вже на зборівській кампанії (серпень 1649 р.), поза тим самі уривки про 1650, 1651 і 1655 рр. А й головна частина оброблена не однаково. Початок повстаня Хмельницького по корсунську битву включно маємо в рукописї аж у трьох редакціях. Перша редакція *(A)* — то два латинські листи до Авр. Пульмана з окремим pendant *(A')* у листах до Ст. Сулїковского і Геор. Вістенгофа. До сеї першої (одночасно одинокої) редакції почислити треба опис подій поч. 1651 р. у формі листу до Ґ. Форстера та увивки про роки 1650 і 1655. Друга редакція *(B)* — то частина означена Anno 1648; обнимає вона оповіданє від початку війни аж до місця, де починає автор розказувати про похід кн. Вишневецького з Задніпрянщини против Козаків. Вкінци третя редакція *(C)*, задумана мабуть у формі листу, найдовша, одначе без початку, сягала аж до зборівської битви. Окрім того маємо богато приписок і уривків в части рівнобіжних до сього оповіданя (означую *C'*) в части призначених до инших непереховапих у рукописї частин. З перших найбільший уривок про облогу Львова (At ciues... rursus irrumpunt etc.); з других — фраґменти до берестецької кампанії. Усї ті редакції й уривки мають очевидний бруліонний характер та авторови мабуть не довело ся спорудити з того викінченого твору або — як се було — він затратив ся.

Маючи перед собою такий матеріял — а все таки достойний друку — я мав двоякий спосіб його виданя: або дати по-

[1] Польські листи виписані також у 53 т. Acta consularia Leopoliensia; поодинокі подибують ся в ріжних тогочасних рукописних збірках т. зв. silvae rerum, звідки два з них (1 і 16) в дихих відписах появили ся друком у Міхаловского і „Памятниках".

[2] Про нього низше.

б і ч себе усї редакції й уривки пропускаючи тілько в дальших те, що було в попередних: або т. ск. зробити н о в у ґенеральну редакцію усього матеріялу і сотворити тим способом одноцїльне — по можности — оповіданє. Я пійшов сею другою дорогою, дорогою компіляції, як догіднїйшою для тих, що користатимуть з сього Кушевичевого твору, одначе зробив се тим способом, що читач може кождої хвилї відтворити собі поодинокі частини у первісній ориґінальній формі. Стало ся се так, що в тих частинах, де есть дві і три редакції, взяв я за основний текст редакцію *C*, втягаючи окремішности инших редакцій (*A*, *A*`, *B*, *C*`), коли вони доповняли себе змістом, у текст і замикаючи їх знаками [ ] або — коли ріжниці були тілько формальні (се найчастїйше) або змістом суперечні — подаючи їх під текстом[1]). Тексти уривків про події 1650, 1651 і 1655 не спричиняли очевидно жадних трудностей; дописки й уривки, які не могли собі знайти місця анї в тексті анї під ним — бо або годї було рішити ся на приналежне їм місце або звязані вони з оповіданєм неперехованим — зібрав я у дві пайки, даючи одну з них як дописки в місци пропуску оповіданя про облогу Львова 1648 р., другу під написом Adnotationes під 1651 р., куди велика їх більшість дїйсно належить. Все знов те, що переховало ся тілько в одній редакції, зібрано лише разом і надруковано без ніяких змін.

Задля улегченя перегляду матеріялу у первісній формі подаю на сїм місци докладно, що обіймає кожда з редакцій, вказуючи при тім сторінки друкованого тексту[2].

Редакція A: Ad Abrahamum Pulmanum Thoruniensium secretarium. — Tristiora iam nunc quam antea nuncianda veniunt, postquam Cosaci expuncto exercitus nostri timore... (ст. 13)... induerunt. Irritati illi... sub tribunis... ad Borysthenem... laturi. Edoctus de erumpentis seditionis inditio[3] Nicolaus Potoccius supremus exercituum nostrorum imperator... composuit hortatus, vt debita... testatus. Caeterum Theodatus Chmielnicius, fax belli et pacis communis incendiarius, qui inter Cosacos... videbatur. Mobilissimis ergo... (ст. 14)... deferrent. Iam verò ille... praeferendo. Et sanè, vt solet occaecare... (ст. 15)... alacris esse solet.

---

[1] Беручи справу докладнїйше, то найпершою редакцією треба признати польські листи, одначе з огляду на се, що переважна їх частина була вже друкована, та ще більше з огляду на окремішність язика не втягав я їх до сеї компіляції.

[2] Ті частини, що були при компіляції полишені на боцї, подані тут ширшим письмом.

[3] Попр. зам. змаз. initio.

Caeterum Chmielnicius iam summa rerum apud Cosacos potitus, quo consilia sua... sensu permodesto nomine commilitonum suorum respondit, testatus Cosacos instituto per extima... (ст. 15, 16)... omissuros. Addidit praeterea... maiores suos et illorum posteros... donauit... exemit[1]? Crudelitatem... trucidatos saepius Cosacos insolenter a tribunis[2] habitos... insinuabat Paulucumque ducem... implorando in publico Regni comitio capitis supplicium tulisse querebatur. Intellexit porro Patoccius dolos... ablegauit dato eis negotio, vt Cosacorum animos et comitate verborum et liberalitate munerum deuincirent. Caeterum omnia frustra, cum... inscripsisse. Addebantque, quidquid inter Tyram... (ст. 17)... adscribi. Iam verò Nicolaus Potoccius periculis... obstrinxit Cosacos (qui nondum... dederant)... Nec rarum esse in militia... suscitandam. Tu ipse, Vir Clarissime, nuper apud Belgas didicisti. Dein[3], quod remedium vnicum Potoccius rebatur, Szembergium ad oppugnandum rebellem exercitum praemisit additis Stephano Potoccio filio suo, Sapieha Cosacisque in fide... (ст. 19)... manentibus et vt ex certis locis... Chmielniccy consiliis illumque... deterrerent. Caeterum Cosaci contra Chmelnicium... (ст. 20)... contra iuris gentium consuetudinem, contra fidem Reipub. et Imperatori datam, contra authoritatem et sanctimoniam... contaminarunt in partes rebellium transgressi. Porro Chmielnicius de Polonorum copiis... (ст. 17)... edoctus maiores... ducendos existimauit et Tohay Beium... praefectum in societatem belli adsciuit atque iniquam... maledicta. Tandem exeunte Aprili coadunatis viribus in campis desertis ad locum... (ст. 20)... cum nostris hostes concurrerunt sumpto à se loco vt... cuncta nostris importuna et suis in melius essent. At enimuerò... (ст. 22)... vidit oppugnari. Et iam Cosaci inter... vtebantur. At Poloni... animum gerebant. Oppugnabatur... de fatali suorum necessitate edocuit. Hi sunt hoc tempore rerum nostrarum in Russia successus et profectò hoc vnicum Principi et Reipublicae curandum esse censeo, vt futura maturè obseruare velint et bona solertique ratione vel munimenti loco opponant vel remedii loco in tempore et per momenta euentuum adhibeant, vt Reipublicae aut minore motu conseruetur pristina facies aut, si id non poterit, transitu minùs exitiabili mutetur. Equidem initia plurimum vim in sequentia habent, in quibus rapienda sunt consilia saepius, non quaerenda à longinquo, vt plerumque sero ita frustra consulitur effluitque rei gerendae occasio,

[1] Поир. з donauerunt... exemerunt. [2] Поир. з a Szembergio. [3] Змаз. Caeter.

nec moram negotia admittunt. Sed ego Russicis rebus diu moror grauissimas Tuas pro Republica patria occupationes. Sisto igitur calamum hoc ad finem epistolae adiecto, vt omnia de me studia, curam et diligentiam in omni omnium officiorum genere expectes. Non fallam expectationem Tuam modò eiusmodi sit, quam possim sustinere. Leopoli Russorum 1648.

Ad Abrahamum Pulmanum. Suscepti contra Rempub. à Cosacis belli initia, quam aduersa nostris quamque infelicia fuerint, iam Tibi nuper literis meis significaui; ex quibus intellexisti nostros ad locum ab Aquis Flauis cognominatum in manus hostium venisse. Haec ad initium May gesta, quae deinceps successerint, paucis attingam. Chmielnicius obtenta ex nostris in campis desertis victoria dignum... (ст. 25)... fortunam sollertiamque suam cum ipso etiam Nicolao Potoccio experiri... putent et egregiam quamuis virtutem... Quocirca ex campis desertis... accessit et robustiore in dies... (ст. 26)... quam praefectorum tyrannidem et graecae religionis tutelam existimauit. Et profectò... instituendae, ita Chmielnicius eo tempore... apud Roxolanos cumulauerit. Porro his diebus imperatores exercituum... (ст. 27)... iunxerunt, vt ferri histilis aciem... reprimerent. At verò infinita... ne fugere viderentur; licet ea fuga... si nostri eò celeritate sua euasissent... inclinata videretur. Caeterum hostis sequens fortunam suam properatis itineribus... (ст. 28)... incedebat, vt vel sui praesentia... priora vincere. Confluebat autem ad hostilem... (ст. 26)... nebulonum multitudo, qui praeferoces... existimabant à Chmielnicii... nunquam fieri posse. Exercitus nostri imperatores vt viderunt rem hostibus... (ст. 28)... ad Corsunum, oppidi id regii... castra metati sunt longe diuersa aliis suadentibus... traduceretur; aly, vt hostem conditionibus moraretur... suadebant. Sanè documentum... iudicium esse. Constat Nicolaum Potoccium dubios suorum animos... (ст. 29)... illo in campo hostem. Inde eductis suorum copiis... certamen indixit, cum iam... perpenderet. At Cosaci[1] conspectis... se receperunt, vt incautius Polonos aggrederentur secutura die rati bonorum militum esse occultis magis... dolo fallere... oppidum a nostris... campum et syluam hostibus... de futura nostrorum profectione... ignaris. Quippe... gregarius corruptae... patefecit. Postera die... castra

[1]) Попр. зам. hostes.

mouerunt et cum omnibus sarcinis aliisque suetis... procedentes ante in hostem inciderunt quàm per exploratores, vbi hostis esset, cognoscerent. Enimuerò vbi ad iniquum locum ventum est... (ст. 30)... acies posset. Nec minori praesidio illis arbores in sylua erant... in nostros... iaciebantur. Itaque trucidatis primo... ademptis tormentis... exercitum stragem terroremque... circumferentes inuadunt quorundam nostrorum ignauia aut metu. Capto vtraque... Sieniauio, coniectis... apparatuque... euaserunt. Haec omnia heri praecipitante sole à Budzinio nostro accepi: qui verò deinceps rerum status (змаз. nostrarum) Russicarum sequetur, Tibi pro debito officii mei significabo. Interea Deum opt. max. oremus, vt hostes, qui praedatorum fiducia inflati sunt, in praedam nostram cedant et triumphum de tota Russia praesumentes in triumpho ducantur, manus, quas sibi bellicosas et instructas putant, nostris catenis vinctas et constrictas deplorent. Iam vero (попр. зам. Interea) Te bene valere cupio. Leopoli 1648.

Ad Georgium Forsterum — Quae apud nos geruntur, paucis accipe. Cum passim... (ст. 94–96)... huevsque eo in loco subsistunt. Die May 20 [змаз. 29, 19] anno 1651 Leopoli.

Уривки про 1650 і 1655 в цїлости.

Редакція A: Ad Stanislaum Sulikouium — Exemplar literarum, quas Chmielnicius veluti velitationes quasdam secuturae mox coniurationis in [попр. зам. per] omnia Russiae municipia per emissarios suos edidit et quas Tu [змаз. à me] habere cupis, iam nuper ad Iacobum Darchium consobrinum meum Gedanum transmisi. Caeterum summam illarum breuiter ad Te perscribo, vt, quibus initys et quanta Chmielnicii calliditate grauissimum prouinciae hùic [попр. зам. huius] exitium irrepserit, quanta denique vi amoto vindicantium metu sacra pariter et prophana vastauerit, accuratius cognoscas. Stimulabat ille, ne vni praefecto aut paucis tribunis etc. etc. Haec atque talia (ст. 15 н.)... enarrabat promouendae... implicantibus. Caeterum dum haec scribo, Vladislaum regem nostrum Merecii in Lithuania mortalitatem expleuisse ex literis Alberti Krzycki, mei quondam in [змаз. consil] collegio Lubransciano condiscipuli, nunc in aula Regia

multo cum honore degentis, accepi. Equidem funestum... (ст. 32)... terror ille hostium, quos aduentu solo ac nomine saepe difflarare, qui virtutem semper comitem, inter pedisequas fortunam habere [попр. зам. habuerat], qui procellas omnes ac fatales Regni tempestates maiestate nominis sui discutere [попр. з discusserat] prudentia... Et sanè fateamur, cum nuper... maneret, illum nobis... orbis mira felicitate quaqua augeretur et ad inuidiam vsque multorum reflorescerет. Caeterum ego... (ст. 33 п.)... possum. Tu, quem Academia nuper Tylicianae eloquentiae professorem concordi suffragio constituit, eius praeclara facinora ad consequentem aetatem grauissimis Tuis munimentis consignabis et ab eius gloriosis manibus inuidiam auertes. De caetero me officiaque mea Tibi amicissimè defero. Leopoli 1648.

Ad Georgium Wisthenhoff secrerarium Gedanensium. — Theodati Chmielnicii genus ingeniumque et quibus artibus potentiam adeptus esset, vt Tibi accurate perscriberem, nuper à me Varsauiae postulasti. Ego pro singulari meo in Te amore, illud Tibi planum facere volo, vt quem tantae multitudinis ducem, iam per triennium prospera [попр. зам. secunda] fortuna dimicantem videseiusquoque mores animumque et tanquam imaginem ante oculos habeas. Chmielnicy maiores etc....

Intellexi communium amicorum nostrorum sermone praeberi Tibi ea, quae nuper [змаз. Varsouiae] Cracouiae in solenni Principis nostri inauguratione de origine Cosacorum in familiari consessu dixi. [Змаз. quae cum à me desideres, iam ad Te mitto, vt et... Caeterum] Cum autem ea omnia à me literis consignari [попр. зам. descripta, describi] desideras, iam ad Tuam voluntatem [змаз. conscripta] in arcto licet et angusto labentis temporis curriculo conscripta mittto....

Ego verò, quid ad Te hoc tam alieno tempore, tam iniqua regionem hanc circumueniente fortuna scribam, non reperio. Equidem non alia clades-[попр. зам. aliud bellum, si bellum...] turpior ignominisiorque nobis fuit etc....

Vide, quid hac de re Stanislaus Lubienscius Plocensis episcopus in sua de statu rerum Polonica-

rum dissertatione diuino quodam afflatus spiritu dixerit [попр. зам. scripserit]: Dudum iam agricolas etc. Haec Lubienscius, qui et in alys locis non minus prudenter tum sapienter statum Reipub. nostrae expendens multum in ipso felicitatis cursu latere animaduertit. — Et profecto... (ст. 32) — Est morborum... (ст. 31).

Редакція B: Anno 1648. Adulto iam Aprili... (ст. 13)... laturi. Edoctus de erumpentis... exercituum nostrorum imperator... composuit hortatus, vt debita... testatus. Caeterum... Chmielnicius, qui inter Cosacos... videbatur. Ergo mobilissimis... (ст. 14)... deferrent. Iam verò ille... (ст. 14—15)... fructus adepturus. Haec omnia atque talia... enarrabat et vt solet... alacris esse solet. Caeterum Chmielnicius... testatus Cosacos instituto per extima Russiae... (ст. 16)... venisse quam vt meliorem... victuros illos... Addidit praeterea... maiores suos et se posteros... donauerunt... exemerunt... trucidatos toties Cosacos insolenter a Szembergio habitos... insinuabat Paulucumque ducem... implorando in publico Regni comitio capitis supplicium tulisse querebatur. Intellexit porro Potoccius dolos... ablegauit dato eis negotio, vt Cosacorum animos et comitate verborum et liberalitate munerum deuincirent. Caeterum omnia frustra, cum... (н[11]) inscripsisse. Addebantque, quidquid inter Tyram... (ст. 17)... adscribi. Iam vero Nicolaus Potoccius periculis adductus... obstringit Cosacos, qui nondum... profiteatur a fide et obedientia Reipub... suscitandam. Dein, quod remedium vnicum Potoccius rebatur, Szembergium, qui inter... (ст. 19)... fuerat, ad oppugnandum rebellem exercitum praemisit additis Stephano Potoccio filio suo. Sapieha Cosacisque in fide... Chmielnicii consiliis... deterrerent. Caeterum Cosaci contra Chmielnicium missi in iure iurando... (ст. 20)... iurarent, nihilominus... gentium consuetudinem, contra fidem Reipub. et Imperatori datam, contra authoritatem et sanctimoniam... contaminarunt transgressi in partes rebellium. Iam verò non deerant plerique, qui consilium Potoccii reprehenderent, quod magnam partem exercitus sine imperatore miserit in anceps... (ст. 24—25)... regunt. Porro Chmielnicius maiores... (ст. 17)... maledicta. Iam vero cum omnes... (ст. 18)... circumuenirentur. Tandem exeunte Aprili coadunatis viribus in campis desertis ad locum... (ст. 20)... cum nostris hostes concurrerunt sumpto a se... cuncta nostris importuna... essent. At enimvero.. (ст. 22)... dum haec aguntur, Cosaci duos insigni.. (ст. 20) incenderent. Enimvero omnes... alliciente successum... acceptis inter... habebant. Oppugnabatur... edocuit. Multus hìc...

(CT. 24)... strages venit. Non pauci reperiebantur, qui secretiorem fati hac in re... (CT. 25)... videbantur. Quippe supremum... opprimatur et ipse. Sed nos ad incepta redeamus. Chmielnicius fax... incendiarius dignum fama... Quocirca ex campis desertis... (H[1])... robustiore in dies audacia... (CT. 26)... regiorum praefectorum tyrannidem et graecae... existimauit. Et profecto, vt nihil aeque perculit... instituendae, ita Chmielnicius eo tempore... cumulauerit adeo, vt... putarent. Enimvero hoc fatali rerum in Russia motu Vladislaus eius nominis Quartus... (CT. 32)... mortalitatem improlis expleuit... difflarat... habuerat... fatales Regni tempestates... discusserat... sedauerat. Et sane, cum nuper... Vladislaus nobis coelitus... orbis mira felicitate quaqua augeretur et ad inuidiam vsque multorum reflorescceret. His etiam diebus... (CT. 27)... coeperunt lento itinere aut ad refouendas vires aut ne fugere viderentur, licet ea fuga... solet laudari... si nostri eo celeritate sua... praesertim ipsa fortuna iam prorsus inclinata. Porro hostis sequens fortunam suam properatis itineribus... (CT. 28)... incedebant, vt vel... priora vincere. Confluebat autem... (CT. 26)... nebulonum multitudo, qui... a Chmielnicii virtute... fieri posse. Supremus exercituum imperator, (CT. 28) vt vidit rem hostibus concita gente non infeliciter succedere ad Corsunum, oppidi id regiae... diuersa aliis suadentibus... vlteriora exercitum... traduceret. Neque... quidquam illi... moraretur... suadebant. Sane documentum... (H [5])... iudicium esse. Constat Martinum Kalinouium campestrem exercitus imperatorem dubios suorum animos... (CT. 29)... aut saltem fatigarent hostem. Inde eductis suorum... certamen imperatores indicunt, cum iam... At hostes conspectis... se receperunt, vt incautis... aggrederentur, rati bonorum militum esse occultis magis... oppidum a nostris... campum et siluam hostibus... de futura nostrorum perfectione vlteriori.. patefecit. Postera die... castra mouerunt et cum omnibus sarcinis aliisque suetis... procedentes ante in hostem inciderunt, quàm per exploratores, vbi hostis esset, cognoscerent. Enimvero vbi ad iniquum locum ventum est... (CT. 30)... signaque et ordines... posset. Nec minori praesidio illis arbores in sylua erant... impetú in nóstros... iaciebantur. Itaque trucidatis primo incedentibus, ademptis tormentis bellicis medium exercitum, stragem terroremque... circumferentes inuadunt quorundam nostrorum ignauia aut metu. Capto vtroque... coniectis in carcerem... apparatuque... (H [7])... euaserunt. Qui Polonorum... Et sanè non aliud bellum turpius ignominiosiusque... (CT. 31--32)... victore exercitu petiit, gloriatus expectatam diu... (H)... debellasse. Enimvero Chmielnicius auctus in dies... (CT. 34... patefacto in vi-

cina... oppidum tantum... referebat. Illam saepe... (ст. 35)... conuoluere. Iam vero paucis... congruebantur. Nec profecto mirum... (ст. 33)... supplicio; eum qui... (ст. 34)... altè insidet... deposcat vniuersam. Porro concussa... (ст. 35)... metu Leopolis atque... coalescere posse. Ergo Nicolaus Krosnouius... (ст. 36)... propere ordines municipii Leopoliense vocant; consuetum nempe in Polonia remedium, sed plerumque inane. Et aderant... Leopoliensibus, qui omnes grauioris metus terrore non aliud repererunt remedium quam... in Leopoliensi municipio omnium... traderetur Nicolao comiti Ostrorogio... (н^2)... caperet. Iam vero Leopoli... (ст. 37—38)... occoeperit. Non defuerunt... (н^1)... fuisse etc.

Як продовженє сеї редакції *B* означено концепт опису кампанії збаражсько-зборівської від слів: Vicit sententia posterior... (ст. 72—92). З огляду, що друга редакція (*B*) сеї частини мало відбігає від сього першого концепту, можна його легко відтворити з варіянтів поданих під текстом взятої в основу другої редакції; тому не бачимо потреби переказувати у повній звязи його окремішности.

Редакція C: Третя редакція положена тут в основу виданя, отже все те під рр. 1648 і 1649, що не означене як инші, належить сюди. Як сказано попереду, ся частина не має ані початку ані кінця. На початок полишене вільне місце під заголовком: Samuelis Casimiri Kuszewicz epistolarum selectarum pars prima. До сього пропущеного вступу належить очевидно і вище поданий фраґмент: posteritati tradere... Головний текст починає ся словами: Caeterum cum iam ipsa confestim fama... (ст. 13); кінчить ся: ad vnius auctoritatem se componerent (ст. 92).

Як сказано, окрім сих трьох редакцій в описї подій 1648 і 1649 р. есть у рукописи богато дописків й уривків, що вчасти вяжуть ся з переховапим текстом, в части виходять поза нього. Тут означено їх знаком *C*. Одним можливо було знайти відповідне місце, другим ні, особливо тим, що мають більше фільософічно-моралїзаторський зміст. Велику пайку сих останних прийшло ся просто полишити на боці. Вони розкинені зовсім безладно по ріжних місцях рукопису (головно ст. 97—98, 157—162, 177—180, 261—266, 267—271), навіть на тих самих сторінках перемішані дописки з ріжних подій і ріжних лїт. З огляду на се подавати порядок їх або відтворювати докладно їх тексти уважав я річю зовсім непотрібною. Ті з дописок, що їм було можна означити безсумнівно місце, подано в потках під головним текстом, звичайно тілько означуючи їх варіянти, рідше в цїло-

сти, а тілько внімково втягнено в сам головний текст. Всї инші зібрано разом як Adnotationes в додатку до 1651 р.

З такого матеріялу повстала компіляція Arma Cosaciса. В додатку до неї (Appendix) уміщено наперед шість польських листів Кушевича про подїї 1648 р., що були не увійшли в програму I і II т. „Матеріялів", а на сїм місци набирають особливого значіння як найперша редакція оповіданя про козацькі війни, писана під безпосереднім вражінням подїй. Два з тих листів були вже друковані (1 і 6 у Міхаловского, 1 у київських „Памятниках"), одначе з недокладнийї копій, повних пропусків, перекрученъ і додатків.

Окремо треба сказати кілька слів про другий додаток — „Дневник облоги Львова Б. Хмельницьким 1655 р.". Його нема в Кушевичевім рукописї а тілько початок латинської перерібки надрукованої під 1655 р. У фрагментарній копії знаходить ся він в музею Ставропігійського інститута, друкованій Зубрицьким у його хронїці м. Львова (озн. *C*). Сей видавець перший вказав на авторство Кушевича. Того погляду держали ся видавцї Supplementum ad Russiae monumenta, де сей дневник передруковано, й ріжні історики, між ними Л. Кубаля в нарисї про другу облогу Львова Хмельницьким. Сей історик мав окрім того повний текст дневника, перехований в теках Нарушевича, котрий тут означаємо знаком *Ч*. Та лїпша копія, з XVII в., знаходить ся в львівських Acta Consularia під р. 1655, котру саме взяв я в основу сього видання (*L*). Та на сїй саме копії при титулї читаємо: przez Iana Bozeckiego w collegium oycow Iezuitow lwowskich studenta spisane. Імя се, як автора, згадане поза тим уже в хронїці м. Львова Юзефовича, що користав ся тою самою копією і досить докладно переходив зміст дневника. Одначе давна догадка Зубрицького удержувала ся в науковій лїтературі дальше. Дїйсно при близшім розглядї дневника показує ся, що він міг повстати коло людини, яка брала живу участь в пересправах м. Львова з Б. Хмельницьким: нїкому і нїчим не знанній Божецкий не міг сам нїяким способом прийти до певних і докладних відомостей, що їх бачимо в дневнику. Переходячи знов особи дїяльні з боку міста в подїях 1655 р. приходимо до висновку, що всї відомости втягнені у дневник могли походити тілько від Є. Кушевича. Про се найкраще переконує нас дві обставини: одна, що нїчиї промови не записані так докладно як Кушевича; друга, що дневник нїчого не вміє сказати про пертрактації із Хмельни-

цьким в тих днях, коли Кушевич не брав участи в посольстві до нього. Виходить отже, що дневник був уложений із матеріялів доставлених Кушевичем (очевидно з його записок), а згаданий Божецкий був тілько їх редактором. Подібний випадок маємо і під 1648 р. Один із польських листів Кушевича описує першу облогу Львова, одначе між сучасниками був він широко знаний у Польщи під назвою реляції бурмістра Гросваєра (инші листи курсували звичайно анонїмно); отже такою самою урядовою реляцією м. Львова є й дневник 1655 р., тілько редактор або переписувач присвоїв собі авторство його[1]. З отсих мотивів уважав я можливим друкувати сей дневник у додатку до історичних писань Кушевича.

На тім вичерпують ся всї доховані фраґменти широко закроєного історичного оповіданя С. Кушевича про козацькі війни рр. 1648–1655. Не маючи нїякої певности, що се оповіданє було опісля викінчене, а ще менше надії, щоб останню редакцію з повним текстом можна коли небудь знайти, мусимо вдоволяти ся сими фраґментами, що й так дають богато цїнного до історії Хмельниччини. Що се оповіданє, по всїй правдоподібности, не було зовсїм докінчене, можемо мати посередний доказ у хронїдї львівського конвенту Бернардинів уложеній патром Кипріяном Дамірским в 70-их рр. XVII в., уже по смерти Кушевича[2]. Дамірский переписує безцеремонно цїлими партіями працю Кушевича і то мабудь із нашого таки рукопису та, що особливо характеристичне, не вміє про ті часи сказати нїчого, чого не знайшов у його рукописї. Так ось при описї збаражсько-зборівської кампанії після слів: ii magnitudine poenae maleficio submoveantur (ст. 91) маємо тілько занотовану відповідь хана на королївський лист і зміст відповіди Хмельницького, а в кінци текст збо-

[1] В Acta consularia втягнений сей дневник під 1655 р., одначе на дїлї вписувано його значно пізнїйше може й по смерти К-а (1672), коли опис першої облоги 1648 р. вписувано після 1655 р. (доказом наголовок: Opisanie pierwszego oblężenia...). Колиб Божецкий був дїйсним автором дневника, то дивно булоб, що історикови львівської колеґії був він незвісний, хоч инші писаня Кушевича — як видко з низше поданого єзуїтського опису облоги 1648 р. — були знані Єзуїтам (пор. також приписки на краківськім рукописї).

[2] Видав її Садок Баронч в Pamiętnik-y zakonu ww. oo. Bernardynów w Polsce. Львів 1874, ст. 43–193. Хоч вона видана давно, одначе історикам Хмельниччини доси зовсїм не була знана і в бібліоґрбфічних вказівках до історії сього часу не занотовувала ся. А шкода, бо крім переписаних місць із Кушевича має вона одну прецїкаву подробицю, в історіографії зовсїм не знану, именно лист короля до Хмельницького під Зборовом.

рівського трактату. Подібно й кампанія 1651 р. закінчена майже на тім самім місци що й у Кушевича. З усього виходить, що Кушевич окрім знаних нам фраґментів свойого оповіданя не довів до кінця.

Arma Transylvanica.

Друга історична праця Кушевича мала бути оповіданєм про похід князя семигородського Юрія II. Раковці на Польщу 1657, що бажав виконати умову свою з Б. Хмельницьким і шведським королем Карлом X Ґуставом що до розділу Польщі, одначе се підприємство закінчив великою своєю катастрофою. Кушевичеви не судило ся виконати й сього пляну. Маємо тілько початок оповіданя у двох мало відмінних від себе редакціях (означаємо: *M* і *N*, сю другу взявши в основу), окрім того цілу низку більших і менших фраґментів, які своїм змістом обіймають майже увесь предмет (ті що дають якийсь певний зміст подаємо на кінци як Fragmenta, варіянти же до головного тексту у відповідних нотках як *M'*). Поза тим автор ледви написав що більше на сю тему. Мабуть покинув працю нескінченою, так само як і попередну про війни з Хмельницьким.

Подібно як до Arma Cosaciса додав я окремий додаток, так само й тут уважав я потрібним доповнити Arma Transylvanica збіркою документів до історії 1657 р. (Additamentum), именно тих, що поясняють відносини м. Львова до семигородського походу. Сї відносини набирають особливого значіня при порівнаню походу кн. Раковці з походами Б. Хмельницького. Документи взяті зі збірки в рукописї Кушевича, де вони під 1657 р. повязані дуже свобідно у формі діярія (ст. 207—260).

Monumenta conventuum Leopoliensium.

Такий (штучний) заголовок дав я збірці із трьох записок львівських латинських монастирів з часів Хмельниччини. Дві такі хроніки (не рахуючи відповідних місць у лїтописи Юзефовича) були вже друковані: бернардинська у згадуванім висше Pamiętnik-у Баронча та кармелитська у „Сборнику лѣтописей" Антоновича. Тепер прибуває три монастирські записки з часів Хмельниччини: єзуїтська, францїсканська і домінїканська.

Єзуїтські записки взяті з рукописної лїтописи львівської колеґії п. з. Historia Collegii Leopoliensis Societatis Iesu manu

propria R. P. Matthiae Wielewicz pro tunc Rectoris diligentissime collecta et descripta ad annum 166quintum, quo anno obdormuit in Domino (p. 230—260). Рукопис знаходить ся в ц. к. надворій бібіотеці у Відни під № 11988. Автор сеї „історії“ (продовжуваної опісля до 1772 р.) почав її писати що тілько в 60-их роках[1], не був очевидцем подій 1648—1657 рр., тілько зібрав їх з монастирських актів і записок. Що найцінніїша з тих записок — про облогу Львова 1648 р. — не є його твором, тілько знайдена ним у монастири і втягнена в „історію“, найкраще виходить із замітки Вєлєвича під 1655: Plura non invenio scribendorum vestigia, nec fusius, vt ante, connotatam obsidionem. Значить — опис облоги Львова 1648 р. не належить самому Вєлєвичеви, тілько якомусь нищому Єзуїтови, котрий користував ся записками Кушевича, як видко з порівнаня текстів[2]. Простору записку під 1648 р. подаємо, окрім самого для нас байдужного початку, в цілости; інші тілько в вирівках, що своїм змістом підходили під нашу програму. Заголовок сих єзуїтських записок утворений на підставі титулу рукопису.

Обі другі записки, францішканську і домінїканську, взято з копії XIX в., що знаходить ся в рукописнім кодексї бібліотеки Оссолїньских у Львові № 2286, л. 1—10. Копія має заголовок: Monumentum — tum ex actis conventus Leopoliensis S-ae Crucis Ordinis Minorum Conventualium idiomate (ut sequitur) latino; tum ex actis PP. Ordinis Praedicatorum idiomate polonico descriptum, posteritati adnotatum — de rebelli Chmielnicio ab anno 1648 patriae permultum diuque infensissimo. Acta iteque Minorum Conventualium haec habent: Annus hic 1648 pessimus etc... (ст. 178—181). При кінци дописка: Ita est. Fr. Cyrillus Grzebinski (?) AA et S-ae Thgiae Dr. nec p. Diffnr Leopoliensis ac Commissarius provincialis per totam custodiam Leopoliens. Ordns Minor. S. P. Fr. Conu. mp. Fr. Bernardinus Maczewski Secr. Дальше читаємо: Acta vero PP. Ordinis Praedicatorum continent sequentia: Rebellia domowego zdrajcy etc... (ст. 182—190) з дописком: Praesentem

[1] Про нього знайшов я в самій лїтописи таку згадку під р. 1665, ст. 282: Eodem anno 27 Martii obiit R. P. Matthias Wielewicz professus 4 votorum, rector eo tempore Collegii huius, quod idem munus ante Crosnae et Jaroslauiae gessit, insuper fuit procurator prouinciae et socius P. Prouincialis ac in visitatione huius Collegii relictus eiusdem rector. Як бачимо з авторської уваги під р. 1654, писав він про сей рік 3. IV. 1664.

[2] Додам, що дуже лиха копія з XIX в. опису облоги Львова 1648 р. є в рукописнім кодексї бібліотеки Оссолїньских у Львові Nr. 267 (ст. 269—290).

relationem testor concordare cum suo originali in cuius rei fidem cum appositinne sigilli Conventus nostri generalis Leopoliensis Sacratissimi Corporis Christi me subscribo m. p. Fr. Antonius Magister Prior eiusdem Conventus Ordinis Praedicatorum (L. S.). — Сї удостовіреня не оригінальні, значить — маємо до дїла з копією удостовіреного відпису. З огляду на се старав ся я знайти оригінальні сї записки, одначе мої глядання остали без успіху,

На сїм кінчимо передмову. Бажалось би дати тутже критичну оцїнку писань Кушевича як історичного жерела: та се питанє вимагає просторої студії, що не може обмежувати ся до самого тут зібраного матеріялу, тілько мусить впрости на критичний розслїд усїх давних писань про Хмельниччину, навіть обняти не мало актового матеріялу; а що такого досліду не вложити в рамки передмови чи вступної розвідки, відкладаємо його на инше місце. Тимчасом деяке зрозуминє історичної стійности Кушевичевих та инших тут поданих писань зможе дати спеціяльна розвідка про перший похід Б. Хмельницького в Галичину 1648 р.

Принято на засїданю Археографічної Комісії 19 вересня 1911.

Межи Пилявцями і Замостєм.

Межи Пилявцями і Замостєм.

I.

Вступні замітки. Пилявецький погром.

Від часу, коли завмерло на українських землях державне життє — від середини XIV в. — не переживав наш нарід важнійшої політичної хвилї як ся, що зовемо Хмельниччиною. І не лише з огляду на попередні три століття займає Хмельниччина таке епохове місце: її мусимо признати рішаючий вплив на дальшу долю українського народу, до самого нинїшного дня. Та у світлї сеї безсумнївної правди дуже ярко виступає історіографічний бік сеї великої епохи: обєктивне історичне пізнанє Хмельниччини зустрічає величезні перепони. Се є наслїдком того, що дослїдник обмежений, мало що не зовсїм, до чужих жерел і то від сторін, яких політичний інтерес не ішов у парі із змаганями України. І хоч Хмельниччина не має (відносно беручи) недостатку виданих і невиданих жерел, хоч вона з сього боку краще поставлена як який инший момент української історії; таки не може не здивувати дослїдника односторонність сих жерел. Історичні памятки по самих керманичах та учасниках великої української революції середини XVII в. такі дуже бідні своєю скількостю, що дають нам лише поодинокі фраґменти ходу і характеру тодїшних подій. Політичні і военні нещастя, що згодом упали на Україну, спричинили таку культурну руїну, що історики з часів Гетьманщини XVIII в., оповідаючи про Хмельниччину, мусїли оперти ся головно, часами виключно, на польських письменниках. Ся односторонна, польська печать лягла також на новійшу історіографію, навіть на українську. Дійшло до того, що ті подробиці про Хмельниччину, які подавали давні українські історики (прим. Величко) як буцїмто взяті з українських жерел, признано по просту фальсификатами... Значить, не лише чужинцї, а й ми самі привикли дивити ся на Хмельниччину, головно на її перші роки, крізь скла

поставлені польськими старими й новими істориками. Правда, історичні симпатії й антипатії бувають у нас звичайно протилежні тим, що їх бачимо в польській історичній літературі: та се переважно ріжниця субєктивних настроїв або пояснюванє поодиноких подій: обєктивний дослїд їх був загалом той самий. Найкращий зразок того »Богдан Хмельницький« Костомарова, все ще для нас останнїй вислів науки про Хмельниччину як історичну цїлість. З огляду що годї мати богато надії, щоби ще вдало ся знайти достаточну скількість безпосередних, українських памяток, перед дослїдниками Хмельниччини стоять два головні завдання: 1) змагати до повного зібраня тогочасних історичних жерел польських і заграничних, яких більша частина все ще спочиває в архивах; 2) піддати сї жерела докладній і методичній критиці, стараючи ся головно розвязати всї неясности і суперечности їх. Ідучи сими обома шляхами здобудемо можність навіть із тих односторонних свідоств витеребити зерно історичної правди, чи там прийти до нього близько. Практичний зразок прекрасних успіхів у сих напрямах можна показати на найновійшій моноґрафії В. Липинського про Кричевського. Велике богатство нового матеріялу та подрібна його критика довела до переоцінки неодної цїнности, признаваної загально дотеперішною історичною наукою: в дечім навіть ся моноґрафія творить основний перелім у поглядах на характер великої української революції. Отже на сих шляхах можна здобути ще дуже богато.

Маючи отсе на думцї, не лише видаю одночасно збірку нових, незнаних доси близше матеріялів: а ще бажаю дати студію про один момент Хмельниччини, що доси скривав у собі найбільше неясностей та суперечностей — про події в осени 1648 р.

Попробую поставити докладний огляд тої воєнної і полїтичної акції, яку розвинув Хмельницький від хвилї безпосередно по битві під Пилявцями аж до відвороту української армії з Холмщини на Наддніпряншину. З сеї розвідки повинноб вийти наперед остаточне усталенє тогочасних фактів, а за ним вся та ріжниця, що лежить між обєктивним образом подій, і тим, що його подавали дотеперішні історики, в першім ряді польські. Окрім того буде тут нагода зупиняти ся над деякими полїтичними й етичними оцінками поодиноких подій, висловлюваними майже всїми істориками, як українськими так польськими. Бо Хмельниччина належить до тих історичних явищ, які — можна сказати парадоксом — нїколи не переходять у минуле історії... Вона жива по нинїшний день і ще тепер викликує такі самі пристрасти, такі самі прояви одушевленя й ненависти, як колись перед столїтями: вона стала символом великої національно-полїтичної боротьби двох народів продовж усього історичного житя їх. На сю сучасність Хмельниччини не можемо

замикати очей: навіть не вільно нам сього робити, як що не бажаємо, щоби вислід боротьби був ще раз такий сам, як давнійше. Бо може таки історія є в силі декого дечому научити!

* * *

У вечері 23 вересня (була се середа) зібрала ся на поли битви під Пилявцями польська рада воєнна. Вона прийшла до переконаня, що не то годї думати про перемогу над Українцями, а є велика небезпека, що польська армія буде незабаром з усіх боків обнята і знищена: тому уряджено оборонний відворот в напрямі до Староконстантинова. Зараз у ночи почато стягати війска з боєвої лїнії. Та сей відворіт, з вини самих польських полководців, перемінив ся відразу у безладну і соромну втеку всього війска. Хоругви минали не лише польський обоз, навіть сам Константинів, утїкаючи поспішно на захід. Заки настав четверговий день (24 вересня), все що могло допасти коня, було далеко. В українській армії брано зразу рух польського війска за тактичні маневри, та коли вранці побачено, що польські хоругви відступають за далеко і навіть відбігають від себе, ударили Українці на обоз і на втїкачів. Козаки і Татари забігали Полякам дорогу і дуже богато поняпцили при переправі через Случ. І як звичайно в таких разах буває, більше польського війска погибло в сім відворотї як у попередних битвах[1]. Особливо потерпіла піхота, переважно з Німців зложена, що стояла під приказами полковника Осїньского та майора Ґізи. Недобитки її оперли ся аж у Константинові (25 км. від пилявецького поля битви). Се оборонне місто мало бути підставою дальших воєнних операцій польської армії, та, як сказано, війско минало його, ґенералїція попереду.

Хмельницький дізнавши ся, що в Константинові замкнуло ся польське війско, думав мабуть, що його там богато і того самого дня у вечері підступив під город. Брами були зачинені. Німецькі вояки стояли при них на чатах. Та скоро на день, дав Хмельницький приказ до приступу. Від натиску самої селянської черни відбивало ся як-так польське війско, та як ударили на вали козаки, попали Німці з Поляками у велике замішанє і зараз подали ся назад. Начальники (майже самі Поляки) кинули ся другою брамою утїкати з міста. Так уступив славлений Поляками за свою хоробрість полковник королївської ґвардії Осїньский і з 14 товаришами подав ся за иншими втїкачами. Сотка його хоробрих Німців опинила ся у Бродах: останок мабуть поляг при здобутю Константинова. А було зразу всеї піхоти вісїм тисяч[2].

Поляки втїкали так швидко, що погоня за ними була трудна, в части і безцїльна, бо божевільні зі страху товпи їх анї не думали денебудь ставити чоло Українцям. Не лише страх перед козаками й Та-

тарами гнав їх щораз дальше; перебігаючи українську територію не почували вони себе ніде безпечними, хоч не бачимо, щоби їх напастувала українська людність. Як що втікачі попадали ся в лихі руки, то таки своїх. Отсе один із учасників пилявецької кампанії, голосний польський партизант Пелка, зі школи ще голоснійшого полу-вояка полурозбишаки Ланца, зібрав кількасот подібних собі та почав нападати й обдирати втікачів по селах і місточках. Поживившись таким способом п. Пелка удав ся бундючно до Алекс. Конецпольського, кор. хорунжого, під котрого командою стояв[3]. Не диво отже, що втікачі представляли дуже сумний образ. Як хто що вратував з обозу, стратив у дорозї. Щасливим уважав ся той, хто мав у кишени дрібний гріш. До того дорога була дуже прикра задля безнастанних дощів та зимна, що панували не тілько в тих днях, а продовж цілої осени 1648 р. Коли хто не хотїв стратити коня, мусїв ити пішки і його вести за собою. Таких втікачів тягнула ся безконечна низка, від Константинова до самого Львова. Найщасливійші перебули сю 300 км. довгу дорогу протягом 48 годин! Ту саму дорогу робило польське військо в походї на Українців в трьох тижнях[4]. Польським ґенералам також було спішно відбігти як найдальше від місця бою — всїм без виїмки, від Вишневецького почавши на Кисїлю скінчивши. При переправі через Случ вратував їх підкомендний Вишневецького Байбуза, без нього, хто знає що з ними сталось би було. Два із найвисших реґіментарів польського війска, князь Заславський і Конецпольський, попрямували наперед у Броди, звідси до Львова; третій підчаший коронний Осторог гнав безпосередно через Олесько до Львова; тудиж через Збараж пустили ся й инші вельможі з Вишневецьким на передї[5].

Ще швидше як польські втікачі гнав безмежний страх, що до безтями доводив польську людність на Руси. Біднїйша її частина втїкала до найблизших укріплених городів і замків, богатша не спиняла ся перед Сяном і Вислою. Під впливом того страху уява творила образи колосальних розмірів про число ворогів, їх безоглядність і жорстокість. І нїщо не помогло, що недалека дійсність показала ся зовсїм не такою страшною; фантастичні галюцинації не лише панували ще й потім довго в умах сучасних Поляків; вони перейшли в уми їх дїтей та їх письменних творів; можна сказати, що вони лягли з того часу в основу польської національної психики у відношенню до українського питання...

Та не лише у світлї польського перестраху піднимає ся історичне значінє пилявецької перемоги та вся воєнна велич українського гетьмана. Після обох попередних перемог не було тут нїчого несподіваного й незвичайного. Тепер не було вже сумнїву, що Хмельницькому належить ся перше місце межи всїми сучасними полководцями Річипосполи-

тої: він не то що станув у ряді найбільших воєнних талантів, що їх видала українська земля продовж своєї історії, та ще дала йому небувалий світовий розголос, як знаменитого стратеґа, вже в самих починах його історичної ролї. Се признанє заграничної думки треба цінити найбільше тому, що вона, як узагалї могла збирати лише мало безпосередних інформацій про Україну того часу, так у першім роцї Хмельниччини була обмежена виключно до звісток із польських жерел, що звичайно були дуже неперебірчиві у тенденційности та відвазї подавати видумані або лише бажані події за правдиві. Правда, по пилявецькім розгромі годї було прикрити яким способом сумну дійсність, як се зроблено прим. рік пізнїйше під Зборовом: одначе польський патріотичний оптимізм знайшов иншій спосіб, щоби дійсний стан річи не був так дуже чорний. Польські полководцї, один на другого звалюючи вину погрому, старали ся вповняти, що розсипка польської армії стала ся радше з мотивів психичних як физичних, що правдивої битви якби й не було та що втека війска почала ся серед корисних для Поляків обставин і т. пн. На дїлї сї погляди, перехоплені й новійшими польськими істориками, зовсїм хибні. Битва вела ся три дни по всїм правилам воєнної штуки і рішенє польських полководців уступити було наслїдком загального переконаня, що польських становищ удержати неможливо. А що сей відворіт перемінив ся відразу в безладну і соромну втеку, се не зменшає анї української перемоги анї польської побіди[6]. Полїтичну вагу сеї битви підіймала ще ся обставина, що по нїй у Польщи зовсїм не стало армії, не було короля, грошей, натомість межи вельможами панувала незгода й повна дезорієнтація полїтична, що почала переходити в безнадійну десперацію.

Наслїдком усього того могло здавати ся, що корисніїшої ситуації для української справи не міг продумати й сам Хмельницький, що доля сама клала перед його ногами нагоду одним ударом меча розтяти вікову звязь українських земель із Польщею та повну можливість нової національно-полїтичної будови — сотвореня української держави. Так дійсно здавало ся... Хмельницькому чи його товаришам? — нї, не так їм як більше деяким українським історикам... Взагалї кампанія 1648 р. з її полїтичного боку найшла між нашими істориками рішучих критиків. Наперед не хочуть вони дарувати Хмельницькому »недостачі рішучости« та »даремного гаяня часу« після корсунської битви, що мало довести до »змарнованя« цїлих чотирох місяців. Тепер же, після перемоги під Пилявцями, піднимають на гетьмана докори, що не вмів чи не хотїв використати як слїд сеї перемоги, не знищив зовсїм польської держави, не злучив всїх українських земель і т. ин.[7] Одні і другі докори опирають ся на деяких методичних похиб-

ках. Наперед політичний бік війни не може бути оцінюваний без огляду на чисто мілітарну її сторону: загальне історичне правило таке, що після воєнних здобутків ідуть політичні користи, одначе ширина сих останних звичайно не дорівнює вислідам воєнної акції. Отже доки не виявило ся безсумнівно меж можливости воєнних успіхів, доти годі говорити про те, чи оружне щастє було вповни використане політично чи ні: а такого порівнання не робив доси ніхто з наших істориків. Се одна похибка, на котрій опирають ся згадані докори. Друга лежить у тім, що про політичний світогляд Хмельницького та його старшини привикли ми говорити досить апріористично, приймаючи погляд, буцімто сей світогляд виробив ся тілько згодом після 1648 р., що не він був батьком воєнної акції, лише результатом її успіхів. Отже часто ставимо справу таким способом: якби то Хмельницький і його старшина мали були 1648 р. той самий національно-політичний світогляд, що виявили в дальших роках, то певна річ, що успіхи першої війни були зовсім не ті... Вкінци часто попадаємо в анахронїзм та міримо ті часи новочасною мірою. Таких та їм подібних думок про Хмельничину є богато більше, та вони здебільшого вяжуть ся з подіями дальших років; до 1648 р. належать передусім вище наведені питаня. Роздивляти їх у цїлости не будемо на сім місци, бо предметом отсеї студії є лише осінні події 1648 р. Все таки вони дадуть можливість оглянути їх і зі становища тих докорів, які підносили ся в нашій історіографії против Хмельницького як політика і стратега.

II.

Воєнна рада у Староконстантинові. Похід на Збараж і Броди.

По погромі під Пилявцями і по здобутю Староконстантинова стало перед українським гетьманом на весь ріст важне воєнно-політичне питанє: що чинити далї? В самім питаню нїчого незвичайного. Хмельницький очевидно бажав перемоги й надіяв ся її здобути, одначе ледви міг думати, що вихід битви буде такий скорий і рішучий. Як великий переможець стояв він в полудневій Волини поза границею Поділя й недалеко меж Галичини чи — як її тогдї називано — Руського воєвідства. Все що за ним — вся Заднїпрянщина, Запоріжє, Київщина, Брацлавщина і Поділє (окрім самого тілько Камінця) — було в його руках: анї один віддїл війска не репрезентував польського панованя на тім величезнім просторі української землї — яких 300.000 кв. км. Се був здобуток трох дотеперішних великих перемог. Іти дальше, по нові здобутки, чи обезпечати здобуте вже?

Хмельницький велїв зібрати ся воєнній радї. Крім полковників та

головних ватажків селянської черни була на раді й татарська старшина, хоч Татари в останній битві відограли незначну тільки ролю, прибувши головною силою вже після рішення. Думки членів ради були поділені. Та не між Українцями, лише між ними й Татарами. Від української старшини промовив наперед Максим Кривоніс, головний провідник селянської черни, один із тих Хмельничан, що здобули собі европейський розголос; цінений не лише на поли битви а й на раді[8]. Він заявив ся за тим, щоби вдоволити ся дотеперішними здобутками, дальше, поза Случ, не поступати, натомість укріпити переходи через сю ріку. Татарів же заплатити здобичею під Пилявцями. Так само подали свої голоси й инші полковники козацькі.

Против сього погляду виступив Тугайбей. Він радив користати з перемоги і поспішати дальше, заки ще Поляки зможуть піддймити ся на силах; тепер можна польських панів зловити у Львові як у клітку або в кіш. Се так — мав говорити сей Татарин — як коли коротко паде дощ, легко входить у землю; коли знов спливають нараз великі маси води, нїщо не остоїть ся перед нею, ні поля, ні лїси, ні будівлї. Так буде і з ворогом, як тілько впаде на них увесь тягар війни; страх пійде по всїй Польщи і Литві, навіть Варшава не буде безпечна, а в такім разї Хмельницький здобуде або повну перемогу над Польщею або такі умови мира, які по справедливости належать ся. Годі чекати тої хвилї, коли Поляки знов зберуть військо і ще раз зявлять ся на Україні та схотять перезимувати в українських житлах на очах задуманого Хмельницького; тоді треба буде загородити їм дорогу вздовж ріки і приготовити ся на облогу та инші лиха від ворогів. Гетьман має тепер знамениту поміч з боку Татар і селянства; нехай не допускає, щоби потахла охота одних і перше незадоволене других, річ першорядної ваги.

Так переконував татарських ватажок про потребу негайного дальшого походу на захід. Против сеї аргументації виступив Іван Виговський, піддержуючи погляд Кривоноса. На жаль, не знаємо близше його мотивованя, хиба се, що його промовою був розлючений братанич Тугайбея і напав з погрозами на ґенерального писаря, підбадьорений стрисм »в надії на загладу христіян«. Хмельницький, вислухавши обох думок, рішив по мисли... Тугайбея і видав прикази до дальшого походу[9].

Тут виринає питане: чому гетьман пійшов за радою Татарина, коли його власні полковники, (як що можна ужити нинїшного терміну) від найправійших до найлївійших, однодушно висказували ся против дальшого походу? Сучасник, що передав нам докладнійшу звістку про воєнну раду в Константинові, поясняє се рішене манією величини й автократичним нахилом гетьмана, та в дійсности таке

пояснює ані не відповідає фактичним відносинам ані не відкриває нам тих моментів, які мусів мати гетьман перед очима, прихиляючи ся до поглядів Тугайбея. Нема найменшого сумніву, що Хмельницький, козак тілом і душею, думав так само як і його генерали. Протягом усього десятиліття його гетьманування не бачимо ніде, щоби він колинебудь заступав радикальнійший напрям політики, лише противно, політична поміркованість є основною прикметою його змагань, і такі його найближші дорадники[10]. Він належав до тих воєвод і політиків, які гаразд розуміють, що трудніїша річ удержати здобуте як лише здобувати. А ще в таких обставинах, як була в тім часі Україна. В його руках опинив ся великий простір краю по обох боках Дніпра, краю слабо залюдненого, в деяких частинах зовсім пустого, з границями відкритими на всі боки. На удержанє такого краю у внутрішнім порядку і зверхній безпеці треба було мати цілий державний апарат опертий на великій армії. Гетьман не мав ніякої готової адміністраційної машини, все мусів творити від самого кореня, з нічого, щоби на місце польського адміністраційного безладя поставити який-такий порядок. Армія його була ще тілько в початках творення. Основу її творило 6 полків бувших реєстрових козаків. Правда, охочих до »козакованя« було не мало, та здатних до правильної воєнної служби таки небогато. До того панувала загальна недостача оружя (саме здобуте в битвах не могло вистарчати), особливо пушок, трудність спроваджування з заграниці зброї, а над усе недостача грошей на сю ціль мусїла паралїжувати кождий смілїйший розмах. Правильна армія українська під Пилявцями не переходила 30 тисяч козаків. Правда, до боротьби з Поляками ставали й великі громади селянської черни, одначе боєва вартість таких нездисциплїнованих, неузброєних порядно мас дуже невелика, і то лише у відкритім полї на самім терені війни. До здобуваня укріплень та дальших походів вона не надавала ся, бо виголоджувала околицю і саму головну армію. Після пилявецької перемоги прийшла можливість поправити українську оружну силу щодо її скількости і якости, одначе се не могло стати ся відразу, лише вимагало богато часу і заходів. Покищо треба було мати на увазї факт, що з одного боку Корона не вичерпала ще всеї своєї воєнної сили, з другого боку Литва розпоряджала ще всею своєю нормальною армією, що могла дуже легко ударити з боку на Україну — як се пізнїйше й бувало. Доси вмів Хмельницький удержати литовських вельмožів на невтральнім становищи, одначе годї се було робити постійно: одно, що вибір нового короля мусів довести до обмеженя вільної руки литовських панів: друге, український соціяльний рух, рівнобіжний із політичним перекидав ся вже й за литовську межу і настроював панів неприхильно до його жерела. Досить, що в таких

обставинах годі було тверезому політикови змагати до завойовування нових просторів на заході, хоч би сі простори творили й більш як одну третину всіх українських земель. Удержанє їх в обороннім становищи — від гор. Сяну по гор. Десну — вимагалоб величезної армії, про яку не могла і снити найгорячійша українська голова. Не мусіла тут зараз бути думка про повну державну самостійність України (так не думав поважно ніколи Хмельницький, ні його помічники); такої можливости оборони вимагала й формальна приналежність України до Річпосполитої, як що права українських земель не мали бути порожним звуком.

В такім разі чому гетьман дав приказ до дальшого походу? Історики висловляли нераз погляд, що Хмельницький, хоч не хотів іти дальше, був до сього приспілуваний домаганями черни: що він мов корабель без керми плив на розбурханих филях революційного селянства. Погляд сей оснований на деяких проявах змагань двох супротивних течій серед Українців, угодової і непримирної, що їх можна доглянути перед пилявецькою битвою. Докладних відомостей про сі течії не маємо: по польським звісткам на чолі першої стояв сам гетьман, на чолі другої комендант селянської черни Кривоніс. Та хочби воно й так було до вересня, то в хвили перемоги під Пилявцями супротивність обох напрямів мусіла на якийсь час замовкнути, бо — по просту — не стало предмету спору. Українці були панами всього краю по Случ, угодових заходів не могло тепер бути ніяких, отже й партийна боротьба була покищо зайва. Тому то й сам Кривоніс, найрадикальнійший з усіх Хмельничан, подав голос за перепиненєм дальшого походу. Трудно допустити, щоби між Українцями була яка инша, ще крайнійша течія: а вже просто неможлива річ, щоби селянська чернь переростала козацьку старшину своєю національною свідомостю і політичною думкою та домагала ся визволеня ще й тих Українців, котрі були досі поза тереном війни. Так само годі допустити погляд, що се як раз та західна українська людність домагала ся від Хмельницького дальшого походу. До пилявецького погрому зревольтована була лише часть сумежної Волини, натомість в Галичині панував зглядний спокій, селянські рухи були тілько проявами спорадичними: що тілько по вході української армії на галицьку територію підняла ся селянська хуртовина по всій Галицькій Руси.

Отже маючи все те на увазі, можемо прийти до такого висновку щодо дальшого походу Хмельницького. Гетьман клав західну межу політичну України на р. Случи, що було признаване й Українцями (»знай Ляше, по Случ наше«): посувати її дальше на захід, в напрямі етнографічних чи конфесийних границь, не хотів і не міг. Коли таки повів своє військо далеко ще на захід, то чинив се з причин тактичних і чи-

сто-практичних. Сюди належали: не дати польським недобиткам можливости зібрати ся в недалекім сусїдстві; спаралїжувати евентуальну акцию ще тих військових віддїлів, що не мали участи в пилявецькім погромі, не дійшовши ще на місце бою, та не допустити до зібраня загального походу шляхти в Руськім воєвідстві: нагнати всїй Польщи страху і тим зробити її податнїйшу на українські домаганя: здобути посередний вплив на вибір нового короля, а се в користь Яна Казимира, котрий мабуть порозумівав ся тайно з гетьманом та по переконаням сього повинен бути корисніїший для козацької справи. Та головний мотив дальшого походу, серед дуже некорисної пори, під зиму, в часї студених слот, безмежного болоти, лежав в огляді на Татар: вони головною своєю силою прибули вже по пилявецькім погромі і мало могли поживити ся добичею. Союзна умова з Українцями забороняла Татарам брати в полон українську людність, польської та жидівської в занятих козаками землях майже не було вже[11]; тому Тугайбей домагає ся дальшого походу, щоби його люди могли погуляти та не мусїли вертати домів із порожними руками. Може бути, що татарські ватажки кидали погрози, що инакше позволять своїм Татарам погуляти по козацьким частинам України. Отже Хмельницький, не хотячи зражувати собі союзників та виставляти власної землї на татарську грабіж, волїв повести їх дальше, в тій надії, що там знайде ся заплата Татарам за їх службу (була надія піймати в полон богатих панів).

Як бачимо, дальший похід гетьмана мав бути наперед тактичною охороною та демонстрацією, опісля дати заспокоєнє татарським домаганям. Маючи перед очима таку цїль походу й його демонстраційний характер, можемо легко розуміти сам хід кампанії та її форми — річи, що могли на перший погляд здавати ся незрозумілими. З таким зрозумінєм мотивів переходимо до огляду дальших воєнних і політичних подій.

* * *

Воєнна рада в Староконстантинові була, по всїй правдоподібности, що тілько в суботу 26 вересня. В неділю головне військо українське мабуть іще спочивало. Тілько Татар виправив Хмельницький вперед в дальшу погоню за польськими втїкачами та для збираня звісток. Головна сила української армії рушила що тілько в понеділок уранці. Похід був в напрямі Збаража, 120 км. на захід від Константинова. Для забезпеченя правого боку та плїч армії вислано на Волинь невеликі козацькі віддїли разом із великими ватагами селянської черни під проводом таких провідників як Данило Нечай, Небаба, Тиша, Степка (Байбуза) й ин. Окрім воєнно-тактичної мети сї партизантські загони мали ще одно завданє: розпровадити по всїм усюдам великі маси селянської

черни, що з помічної сили виросла вже на тяжку перепону у воєнній та небезпеку у політичній акції. Все таки ще дуже богато черни тягло ся дальше за козацькими полками і вона збільшала ся щораз то новими добровольцями.

Похід на Збараж посував ся поволи. З огляду на лихі і розмоклі дороги та постійну негоду можна приймити на певно, що головна квартира козацького війска (переважно пішого) прибула у Збараж найскорше 2 жовтня.

Збараж мав славу одної з найкращих твердинь на українських землях. Належав він до маєтностей руського воєводи Яреми Вишневецького. Втїкаючи зпід Пилявець князь спинив ся наперед у збаражськім замку, одначе не мав відваги полишити ся в нїм, лише пігнав до Львова, полишивши замок на волю божу. Хмельницький не застав нїкого з військової засади; лише 50 пушок та богато инших воєнних знарядів. Полишивши в нїм, очевидно, невеликий відділ козаків рушив гетьман зі Збаража.

Дорога до Львова, де збирали ся польські недобитки, про що Хмельницький мусїв мати певні відомости, вела на Залїщї, Золочів та Глиняни — понад 150 км. Та гетьман розділив свою армію. Одну частину козаків і Татар під проводом Головацького післав на Броди, головна же армія пила просто в напрямі до Львова. Кудою инов сам? По всїй імовірности разом із головною силою. Чому не поминули Україні Бродів, пояснювано собі тим, що туди по пилявецькім погромі попрямував Конецпольський (Броди були його власністю), що заслужив собі, побіч Вишневецького на велику ненависть з боку Хмельницького і всього козацтва. На дїлї Хмельницькому не могло бути незнаною річю, що Конецпольський дуже скоренько покинув свої Броди та подав ся за инпими панами до Львова. Та дїйсна ціль відвідин Бродів була инша.

Конецпольський покидаючи свої Броди, полишив в укріпленім замку сотку власної піхоти. Другу сотку утворили недобитки німецької піхоти з полку Осїньского, що схоронили ся сюди після погрому. Окрім того узброєно дві сотки міщан та кількадесять з околичної шляхти, яким не стало часу і змоги втїкати у Польщу. Оружя й амунїції було досить. Вся ся замкова засада стояла під приказами Павла Гавловського та Александра Касперського. Само місто не було поважно укріплене, тому ті мешканцї його, що мали причину бояти ся приходу українського війска, вийшли з нього або хоронячи ся з жінками і дїтьми до замку або втїкаючи в дальші околицї.

Козаки і Татари прибули до Бродів 3 або 4 жовтня[12]. Ославлені »розбишаки« увійшли в місто і крім деякої шкоди в полишених рухомостях не заподіяли жадного лиха, лише післали до замку лист від

Хмельницького з домаганєм видачі тих Татар, що їх перед літами брав був в полон батько хорунжого коронного Станислав Конецпольський, в. гетьман коронний, та заставляв до робіт коло замку — числом 80. За сповненє сього домаганя обіцяно, що місто й замок полишать ся у спокою. Замкові сповнили се жаданє очевидно дуже радо, тим більше, що згадані татарські невільники представляли з себе вже невелику робітну вартість — вони постарілись і знемощіли з праці та нужди: хорунжий — як говорено — сам хотів уже позбути ся їх. Та для союзників Хмельницького визволенє сих татарських невільників мало велику моральну стійність. Без сумніву задля них саме, а не задля Конецпольського анї ради пімсти на його майні підходили козаки під Броди. Через замковий мур спущено невільників, а у слід за тим козацтво рушило в дальшу дорогу, не давши ні одного стрілу до замку і полишивши місто ненарушене[13].

Тепер двома колоннами, дорогами: Збараж-Золочів-Глиняни та Броди-Буськ, ішла українська армія на столицю західної України — Львів.

III.

Львівські відгомони української революції.

Львів! Се той город короля Данила, що вирісши недоглядно на руїнах старого Звенигорода »переймив славу« усіх найстарших західно-українських городів та, хоч рано став жертвою польського завойования, зберіг у найтяжших часах основи національно-культурного житя народу і вирів на другу, побіч Києва, митрополію всеї України. І в часі своєї приналежности до Польщі займає він окрім того першорядне становище під оглядом політичним, торговельним і стратеґічним. Політично — володінє Львовом було якби символом польського панованя на Руси: звідси воно почало ся і тут воно найсильнійше, навіть по упадку польської держави — до дня нинїшного. Упадок сього панованя у Львові мусів би невідмінно повести за собою визволенє всеї України з під Польщі. Тому то вага удержаня Львова й небезпека його утраченя були завсїди сильно відчувані польською політикою. Та не лише з політичного боку Львів був дорогоцінним каменем для Польщі. Як велике огнище головної торговельної артерії зі Сходом грав Львів дуже визначну ролю в економічнім житю Річпосполитої, був під пару Кракову або Києву. Пять головних шляхів розходило ся зі Львова на всї боки: глинянський — на наддніпрянську Україну; галицький — на Покуте, Молдавію і нижній Дунай; стрийський — на Угорщину; краківський — на Шлезк; жовківський — на Замостє, Варшаву і Ґданськ. Значить, утрата такого торговельного осередка як Львів підтялаб немилосерно

і так дуже нужденне господарське житє в Польщи. Вкінци за політичним та економічним значінєм Львова ішла його велика вартість стратеґічна, як мало котрих городів Річипосполитої. Природна оборонність і важне комунікаційне становище були причиною, що він часто є осередком воєнних операцій. Тому не диво, що і в сій хвили, коли вікові польсько-українські відносини піддавали ся поважній ревізії, як ніколи перед тим і по тім, — що тоді попав і Львів у воєнно-політичну гру. Коли вже мало як чинник реальний, то хоч більше як символичний...

Чи Хмельницький і його товариші мали свідомість сеї многосторонної ваги Львова? Нема причини сумнівати ся що так; на се й доволі маємо вказівок. Та з другого боку він не міг дурити себе в тім часі надією, щоби визвольну акцію можливо було розтягнути й на город короля Данила. І тому лише воєнну демонстрацію устроює він під його мурами, немов зголошуючи лише національно-політичні претенсії Українців на будуще... За те нема сумніву, що Поляки в сій хвилі розуміли становище Львова цілком реально. З окрема Поляки на Галицькій Руси, в першій мірі самі Львовяне, не сумнівали ся анї на хвилину, що весь український рух під проводом Хмельницького приносить грізну небезпеку для них та що евентуальний упадок Львова бувби однозначний з кінцем польського володіня на Руси. Тут у Львові зосередковує ся головна акція оборонна Польщи на Руси; тут усї теж з запертим віддихом слїдять голосні події в наддніпрянській Україні: тут сї події найскорше і найвірнїйше оцінюють; тут бачимо головне огнище відомостей з поля повстаня: туди перебігають курієри з приказами і новинами межи Варшавою і польською армією на Україні.

Ще в Галичину не дійшла була звістка про долю команди молодого Потоцького під Жовтими Водами, а вже один із визначнїйших польських панів на Галицькій Руси, коронний підчаший, буський і рогатинський староста, Мик. Остророг зрозумів дійсну повагу того гомону, що залїтав від українських степів. Повідомляючи зі Львова, в сам день корсунської битви, коронного канцлера Оссолїньского про ситуацію попадає він у песимистичний тон що до дальшого розвитку подій. Даремна надія, щоби воєвідства Київське та Брацлавське могло спинити революційний рух; »а з нашими сусїдами Подоляками ба й із нашим воєвідством Руським що стане ся — Бог знає, бо тут що хлоп то козак... Побачите, які то незмірені війска будуть у сього неприятеля!«[14] Остророг мав мабуть вже давнїйше відомости від гетьмана коронного М. Потоцького, що вже перед двома місяцями дуже чорно малював ситуацію на Україні[15], та все таки не мож заперечити, що й він сам не замикав очей на дійсний стан річи й бачив настрій української людности.

Ще не встиг підчаший вислати листу, як того самого дня прибіг до Львова його власний посланець від Потоцького, що вийшов з обозу під Мошнами 21 мая, та приніс відомість про Жовті Води[16]. Перша українська перемога мусіла ще більше розбудити недовіре представників пануючої нації до лояльности поневоленої. »Ми в дуже великій небезпеці від зрадливої Руси, підданих наших« — відзивається инший пан зі Львова[17].

Та не довго дала на себе ждати звістка про Корсуи. Останнього мая або 1 червня наспіла вона до Львова[18] і викликала чисту паніку, тим більшу, що майже одночасно розійшла ся відомість про смерть короля Владислава IV. »По цілій Руси пійшли плачі жінок, писки дітей: всюди чути було смертним жахом дрожачі голоси ріжного віку і стану«[19]. »Вже по нас, пропали ми!« — починає лист львівський міщанин, визначний історик Хмельниччини[20]. »Ми тут серед великої маси людей ріжного полу, стану і віку живемо день і ніч у страсі і трепеті«. З усюди напливали до Львова втікачі, пани, шляхта, нешляхта, Жиди, сподіваючи ся безпечного захисту у Львові[21], хоч Хмельницький був 100 миль далеко! Проте страх мав такі великі очи, що в місті лише одну браму відчинювано, при котрій панував стиск і замішанє. Постягано військо з найблизших околиць та обсаджено мури і замки, немов би українські полки були вже у Глинянах. Люди, особливо жінки та дїти, кинули ся до костелів на мольби, духовенство водило по місті процесії для відверненя гніву божого.

Та у сім божевілю не хибувало методи... Поляків здіймав жах не так перед далекими полками козацькими, як перед тим морем української людности, серед котрої ті Поляки жили, над котрою панували і котру підозрівали в »невірности«. »Пушок, пороху, провіянтів та иншого военного знаряду маємо, Богу дякувати, доволі: лише боїмо ся ворохобнї і таємних підступів з боку людей грецької релїгії, бо се певна річ, що вони визирають ворога з утїхою« — лише згаданий львівський міщанин[22]. На тему сеї внутрішної небезпеки почали ходити ріжні фантастичні вісти: що 70 козаків вийшло в Польщу на те, щоби підпалювати найважнїйші міста; що одного з них уже піймано в Бережанах, що вони вже мабуть у Львові і т. ин. Почато дивитп ся з підозрінєм на кождого Русина, навіть на Вірменина, підозріваючи в нїм як не козацького аґента то небезпечного зрадника. За підозрінєм ішло звичайно вязненє, а навіть тортури; ними було легко потверджувати все те, що хора уява зображала. Як характеристичний зразок манії переслїдуваня польських колоністів на Руси може служити ось яка анекдота з того часу: Хмельницький, маючи мало оружа, шабель, куль та пороху для свого війска, написав лист до одного львівського міщанина

Русина Ґеорґа, чоловіка богатого, власника кількох каменниць, просячи його, щоби накупив для війска запорожського всякого потрібного; одночасно післав йому Хмельницький гроші сховані у пшоні. Та заки »руські коляси« доїхали до Львова, Поляки перехопили лист, переписали, потім запечатали знов і відіслали згаданому Ґеоргієви. По сім прибули до нього вози з пшоном і грішми не стаючи в ринку. Зараз розіслав він своїх людей з возами до Кельць, Опатовця і Кракова за закупном бажаних козаками річей. Накупивши всього доволі пустили ся ті люде в дорогу на Україну, та коли минали Львів, заступлено їм дорогу і весь набір відобрано. Ґеорґа візвано на ратуш, і хоч він випирав ся всякої вини, і доказував, що товар призначений для польського війска, всаджено його до вязниці, а дома зроблено трус, що мав дати сензаційний результат: мали знайти 200.000 грошей від Хмельницького та велику силу усякої зброї[23]. Річ очевидна, що вся конспірація згаданого Ґеорґа була видумана. Тілько у ній правди, що секатура спокійних горожан Русинів. Від підозрінь і секатур не був вільний навіть львівський владика, Арсеній Желиборський, чоловік наскрізь лояльний і спокійний. Обвинувачувано його, що буцім також післав Хмельницькому раз пороху (3 бочки), другий раз куль та олова; що буцімто писав гетьманови листа взиваючи його під Львів: православні передадуть місто козакам[24]. Звичайно, на сім не було і зерна правди. Та такі поголоски викликали дуже нервовий настрій: фанатизм польського поспільства змагав ся щораз більше: львівські Русини знайшли ся в дуже труднім і небезпечнім становищи. Вони почали дійсно робити сходини і нарадкувати ся, що їм чинити і як поводити ся. Ті наради Поляки брали знов як змови против них, і напруженє зростало.

На вість про перші перемоги Хмельницького і з огляду на смерть короля, порозумів ся Осторог з польським архиепископом Красновским і оба не чекаючи розпорядків примаса і сенату, ані спільного соймика у Судовій Вишни, візвали шляхту на нараду до Львова 4 червня. Збори відбували ся в рефектарі францисканського монастиря. При сім стала ся подія незвичайна в польських порядках політичних: панове шляхта зволили попросити до участи в нарадах представників львівських міщан[25]. Видко ситуацію оцінювано дуже поважно, коли у сих панів появило ся стілько самовідреченя...

Завданєм львівської наради було наперед обдумати оборону землї себто наймити військову силу та ухвалити потрібний на сю ціль податок, дальше зложити т. зв. кантуровий суд для криминальних справ на час безкоролївя. Пятьсот земських вояків (100 гусарів, 200 козаків та 200 піхоти) мали стояти на сторожі львівської землї під головним проводом вибраного земського полковника Мик. Остророга. Одночасно

присвячено богато уваги самій столиці Галицької Руси, як головному захистові землі в разї остаточности. Очевидно лише з огляду на сї справи прошено на з'їзд заступників міста.

Передусїм візвано міщан, щоби подбали про укріплення Львова, бо »на нїм богато залежить не лише нам самим а й усїй Річпосполитій«. Задля того заряд міста має порозумівати ся постійно з полковником землї й депутатами (числом 8) до каптурового суду на нижнїм замку у Львові. В руки такої міщаної власти віддано обовязок держати укріпленя у добрім станї, головно дати позір на слабі місця їх, як прим. церква св. Юра й ин. Ся власть дістала також право наказати, в разї потреби, знесенє таких хат та будівель, що могли б спинити успішну оборону. Поручено також мати докладний нагляд над брамами і фіртами міста та для стереженя їх уживати самих тілько служебних плачених вояків і не допускати на сї становища людей підозрілих. Дальше признано на з'їздї, що оба львівські замки недостаточно знаряджені для оборони. Старости львівського Єрон. Сїнявського, що мав в опіцї замки, не було у Львові: він був на Українї з Мик. Потоцьким та в битві під Корсуном дістав ся у татарську неволю. Тому нагляд над замками віддано Остророгови та каптуровим судям. Окрім того поручено архиепископови подбати у примаса та підскарбія коронного, щоби сї замки були скріплені коштом державним, а тимчасом наказано бурґграфа Івана Братковського, щоби в неприсутности старости пильнїйше заходив ся коло заряду маєтностями староства. В такім разї, якби полковникови й війску львівської землї було призначено вийти поза межі її против ворога, мав він та каптурові судї полишити Львів у повній оборонній готовости. Вкінци згодив ся з'їзд на домаганє міщан, щоби в часї небезпеки була у Львові лише одна юрисдикція, міська, і щоби їй підлягали всї, що сидять на ґрунтах незалежних від неї, себто церковних, монастирських, замкових та шляхотських; так само й усї Жиди, в містї чи на передмістях, мали мати над собою лише власть бурмистра[26].

Участь міських заступників на з'їздї не була нїчим зазначена у формі самої ухвали (laudum); панове шляхта, значить, сю участь приймала тілько як справу вийомкову. Та мабуть у звязи з сим бачимо міських делеґатів на соймику у Судовій Вишни, спільнім для Львівщини, Перемищини і Сяніччини, що був три тижнї потім (25 червня)[27]. Та ся міщанська делеґація не дуже була втїшена рішеннями соймику, вложеними в накази послам на конвокаційний сойм. Навіть у теперішних поважних обставинах шляхта не вміла піднести ся понад свій вузонькостановий світогляд, що заздро стояв на сторожи кождої букви шляхотських привилеїв. Між иншими проявами такої сліпої політичної заздрости[28] на перше місце виступила справа вибору короля. З огляду,

що підносили ся з рѣжних боків голоси, щоби задля поваги хвилї не зважати на всї елекційні формальности та безпосередно по конвокації приступити до вибору, шляхта запротестувала дуже рішучо против усяких відскоків від дотеперішних звичаїв, домагаючи ся вибору лише в шість тижнїв по конвокації або аж тоді, коли українська революція буде здавлена. Такі застереженя були подиктовані страхом перед dominium absolutum, що серед воєнної хвилї могло ненадійно явити ся над головами всевладної шляхти, головно тої з руських земель, найбільше реакційної та анархичної. Міщани не розуміли тогдашої сеї шляхотської політики і дуже остро висловляли свое невдоволенє задля такої формалїстики. „Дивіть, яка дурійка захопила нас!“ — пише один із них. Отсе сповняє ся, завдяки нашій амбиції, колишня приповідка Кохановского: **Nową przypowieść Polak sobie kupi, że i przed szkodą i po szkodzie głupi**«[29]. „Не бажайте, панове, приступати до вибору короля, поки ся руська хуртовина не буде яким будь способом успокоєна; а тимчасом нехай ворог завойовує руську землю та в нїй заводить свій лад! Розумійте, панове, що польська вольність зазнала би більше никоди з ранїйшого вибору, як із страти руських країв — сеї оборони і найсильнїйшої твердині королївства против варварів, сього правого ока Річипосполитої, сеї неперебраної скарбниці доходів й сього одинокого торговища держави зі Сходом!«[30]

Та на самих тілько жалих скінчило ся невдоволенє львівського міщанства. Воно було й серед нормальних обставин зовсїм безсильне політично; тепереж уся його надія була в шляхтї Руського воєвідства: тілько вона могла дати Львову захист від української небезпеки. Тому то міщане приймають із великою прихильностю ухвали соймиків щодо оборони земель та з нетасною симпатією витають усї приготованя в сім напрямі. Міський уряд взяв ся зі свого боку до деяких оборонних підготовань. Окрім справи про єдність юрисдикції ухвалила рада однодушно, щоби нїхто не важив ся покидати міста під карою інфамії і конфискати майна. Одначе ся заборона не мала обмежувати торговлї: купецькі помічники та посередники могли виїздити з крамом, як завсїди бувало[31]. Взагалї запанував у приготованях такий поспіх, немов би Хмельницький кождого дня міг розвинути козацькі полки під мурами Львова. На мурах і валах удержувано поготівлю, міщане узброїли ся, в ратуши поставлено відділ війска „на несподіваний випадок“, пушки поставлено на призначених місцях і т. ин.[32] Та минав день за днем і твори уяви не ставали реальною дійсностю. З одного боку покладано великі надії на нові приготованя польські до походу на козаків: з другого боку приходили звістки, що Хмельницький зовсїм не поступає дальше на захід, противно показує дуже велику поміркованість. Все те

успокоювало дещо переполошені уми львівських Поляків, хоч нервовий настрій полинив ся ще дальше.

14 червня прибув до Львова учасник корсунського погрому, староста Єроним Сїнявський: він був дістав ся в татарський полон та Тугайбей знав його особисто і за обіцянку великого викупу відіслав його у Межибоже. Поява його у Львові, саме в часї обходу Божого Тїла на ринку, викликала загальну сензацію. Як можна було сподївати ся, всю вину програної скинув він на Потоцького, називаючи його просто боягузом[33].

З поворотом Сїнявського праця над скріпленем оборонности руської митрополії перейшла під його провід. Та він був рідний син Річпосполитої. Польські воєнні приготовання почали іти звичайним у Польщи способом себто черепашиним ходом. Ся нездарність шляхетського режїму викликала неспокій серед міщанства. Поглядь, що війна буде довга і тяжка, удержував ся дальше: новини від Константинова та Бару чекано з напруженем[34]. Приходили більше і менше відрадні вісти: перші з них звичайно опісля не справджували ся, як ось та, буцїмто Вишневецький за Дніпром мав бути горою[35]. Знаному нам підчаному приходило ся навіть виставляти для українського вояка як найкраще свідоцтво: против нього годї поривати ся з чимнебудь[36]. Така думка мусїла бути загальна, коли іменованє сенатом трьох рівнорядних »реґіментарів«, кн. Заславського, Остророга та Конецпольського (звісної трійцї, охрещеної козаками як: перина, латина і дитина) викликала загальне незадоволенє. Мотиви сього незадоволеня в ріжних гуртках були ріжні, переважно особисто-приватного характеру, одначе не хибувало закидів чисто-політичної і милїтарної натури. Різько висловив їх Львовянин: критикуючи чудацьку ідею триумвірату в такій критичній хвили, він, мабуть одинокий серед тодїшних Поляків, добачував давну історичну основу найновійшого польсько-українського конфлїкту, пригадуючи колишні походи галицько-руських князїв (навіть із Татарами) на Польщу, щоби »викорінити польське ймя«[37].

Тимчасом приходила новина за новиною, одна гірша від другої. Правда, Хмельницький не рушав ся поза Білу Церкву, та революційна пожежа обхоплювала щораз дальші (чи зі становища Львова — щораз ближші) простори. Дня 3 липня принесли львівські стражники (що їх нароком посилано з міста) запевненє, що Українцї ударили на Бар та потім мають іти просто на Львів, щоби випередити польські війска. Була се очевидна пересада, як майже у всїх вістях з поля революції: се тілько піддержувало подражнений настрій. Вже тодї, розумуючи над обороною міста, зроблено принципіяльну постанову в разї потреби спалити передмістя та побудувати паркани близько міста[38].

Кілька днів пізнійше на всіх устах Львовян було нове страшне слово: Кривоніс! Про його походи розказувано такі подробиці (очевидно грубо пересадні), що міщанинові могло на голові ставати дуба. Ті, що повертали з татарського полону потверджували вістку попередну (спільне жерело!), що Татари мають намір іти на Камінець а козаки на Львів. Та тепер почували себе Львовяне краще: збиранє військ від воєвідств поступало скорше і додавало відваги міщанам. »Коби лише, не дай Боже, не було якої зради«[39]. Потім знов приходили відрадніїшні відомости. Наперед дуже добре вражінє зробила здержливість Хмельницького у воєнній акції[40] та його непричасність у Кривоносових підприсмствах. Велика радість запанувала межи львівськими Поляками, коли 13 липня оповіщено на казаних по костелах, що Вишневецький узяв Немирів та побив Українців[41]. Зменшила ся вона незабаром, коли довідано ся, що сї походи Вишневецького спричинили виступленє з резерви Хмельницького та збиранє ним на ново війска. А тимчасом польські війска, переходячи коло Львова, нищили околицю, особливо села самого міста[42]. Упадок Полонного викликав пригнобленє: було таке переконанє, що сей город обороннїйший від Львова. Так само вісти, що виславлюваний Вишневецький мусїв чим борше уступати перед Українцями; що революція зблизила ся вже на 24 милї відо Львова (Межибожє); що Руснаки втїчуть із польського війска і т. пн. — переміняли недавну бундючність у зневіру[43].

Покрішили ся дещо львівські серця 3 серпня, коли то Остророг, зібравши хоругви Львівської землї, виїздив зі Львова під Глиняни, серед пишної паради й патріотичних манїфестацій людности, а за ним потягли хоругви инших воєвідств, що доси збирали ся переважно в околицях руської митрополії. Та не довго тревав сей підєм духа. Десять днів пізнійше прийшла відомість про упадок Заславля та дуже скрутне становище Бару[44], недовго потім про упадок його та Межибожа[45]. Ходила також поголоска, що Хмельницький мав заповісти Кисїлеви, що буде з ним трактувати... у Львові[46]. Було в сїй анекдотї тілько правди, що в успіх ведених тоді мирових трактатів між комисарями Річпосполитої і Хмельницьким нїхто не вірив. Львівський архиепископ пояснив сю безвиглядність пересправ безсильністю Хмельницького супротив розагітованої черни, ну і тим, що в тих трактатах Польщу репрезентував... Rusin, Кисїль: отже »Господь знає, що з нами буде!«[47]

Так прийшов вересень. Польські війска вже були рушили зпід Глинян на Україну. Одначе по їх відході якось годї було дочекати ся звісток про успіхи польського оружа. Натомість одна за другою приходила про польські страти, як розширенє революції на Волини, а ще більше поважні ознаки такогож руху в близькім сусїдстві Львова: в Со-

кальщиної, Каменеччиної і т. п. »Що день, що година ся безчесна і ненаситна нашої крови перфидія повзе і пожаром іде сюди під самі львівські мури« — жалує ся львівська шляхта королевичеви Карлови[48]. Приспаний на якийсь час страх від Русинів підняв голову на ново: »Вже у нас показують ся конспірації: вже богато ґільтайства поночам найздить і відїздить: вже відбувають ся ріжні збори то по церквах, то по закутинах і долинах передміських: вже нам Русь виновідає послух! Зроблено нагінку на Русинів міста і всїх підозрілих у конспірації потягнено 7 вересня на ратуш[49]. Очевидно й сим разом не можна було знайти вини на них. Вони заявили одноголосно і присягли на те, що їм не в голові нїяка зрада: як що сходили ся і радили ся з собою, то лише тому, що Поляки нападували їх разураз та грозили погромами, без найменшої їх вини. Батьки міста мабуть повірили сим уневненням і жалям Русинів, бо старали ся їх успокойти і потїшити[50]. Видко бояли ся, щоби дальшим дразненєм їх не погіршити ситуації. Так думали керманичі міста, та що инше крило ся в умах польського загалу...

Вже здавна перебувало у Львові богато шляхти, особливо втїкачів із дальших воєвідств обнятих революцією. Тепереже, як рух перекинув ся на Волинь і почав захоплювати Галичину, намножило ся ще більше шляхти у Львові. Тут вони уневинили ся, що Львів дає дуже мало ґарантії на безпечний захист. Львівський арсенал був значно винорожнений в користь того війска, що збирало ся під Глиняними. Та найважнїйше те, що не було у Львові фахового наємного війска, що одиноке могло успішно боронити міста: міщанська мілїція при довшій облозї не богато варта. Прошено ретїментарів, щоби післали до Львова відповідну силу, та надаремно. Підчаший хотїв вдоволити сьому бажаню, та його власть була дуже обмежена. Він просив самого примаса розпорядити, щоби з кождого полку воєвідств одна компанія була призначена на обсаду Львова (й Камінця), та без успіху. Лише наємних піхотинців Львівської землї в силї 200 м. завернув підчаший під столицю[51]. Та сього було дуже мало. Тому самі Львовяне оглядають ся за новими силами. Саме тодї, на початку вересня, переходили коло Львова хоругви королевича Карла під проводом сандомирського хорунжого Казановского та чорського чесника Пенцлавского, щоби їти до инших війск. Шляхта і міщане просили командантів лишити ся у Львові, а коли сї не могли сього зробити на власну руку, вислано листи до королевича, щоби видав приказ своєму війску полишити ся у Львові і »се пограничне місто, сю митрополію й оборону Руси був ласкав ратувати від внутрїшнього ворога«. Вказано притім, що Львів покинений тепер усїми та над ним, над арсеналом, над храмами і святощами висить велика небезпека; як що помочи не буде, прийде ся »дальше втї-

кати звіси та ратувати свої здоровлй«[52]. *Просьба ся полишила ся без* успіху: коменданти хоругов не хотїли навіть чекати відповіди від королевича: і зовсїм оправдано, бо він висилаючи в похід своїх вояків думав лише про корону, а сеї не могли йому дати Львовяне... Отже висказана у листї погроза — покинути місто — почала сповняти ся. Шляхта почала виїздити зі Львова: її ніхто не спиняв. Щоби її слїдом не пійшло й мінцанство, відновлено давнїйшу заборону покидати місто, позволяючи лише жінкам та дїтям виїздити: очевидно, як що за містом могло їм бути безпечнїйше[53].

Дальші тижнї принесли дещо спокою. З польського обозу приходили відрадні (звичайно пересадні) вісти про рїжні перемоги польського *війска та великі буцїмто погроми Українців: тому вповано в себе* переконанє, що за плечима такої хороброї армії Львів може бути зовсїм безпечний[54]. До того соймики нашого воєвідства рішили підняти у двох тижнях всю шляхту до загального походу (посполитого рушення) против селянської революції[55]. Не знали панове, які то події зайдуть протягом сих двох недїль!

IV.

Розпука, надїя і зрада.

У суботу 26 вересня врапці ще брами міста були позамикані як уже під ними стояли міські стражники, що були в польськім обозї і тепер *з небувалим поспіхом несли магістратови новину пилявецьку*. За ними гнали вояки-втїкачі. Чи можна собі уявити те вражінє, яке викликали в містї сї люде? Не треба було їх оповідань про те, що стало ся: досить було подивити ся на сї нужденні і вистражені, обдерті і голодні фиґури бувших вояків, щоби зрозуміти все... А до того ще перші їх слова були, що непріятель буде за кілька годин у Львові! Страх і велика трівога впали на всїх горожан: не сила їх описати і висловити: нїхто не повірить, хто не бував у подібних разах« — пише Кушевич, повторяючи місце з Енеїди:

Quis cladem illius noctis, quis funera fando
explicet aut possit lacrimis aequare labores?[56]

Жіноцтво кинуло ся серед страшного галасу і натовпу у краківську браму втїкати з міста, поки можливо. Мущин візвано на вали. Та не всї слухали сього приказу. Богато з них кинуло ся також утїкати, не лише »пани та панята«, що захопивши зі своїх достатків що лиш було можливо подавали ся чим боржій до Торуня і Ґданьска між неприхильних собі Нїмцїв[57]: знайшло ся чимало й мінцан, і то зпосеред найзнатнїйших »батьків міста«, що вище згаданої власної заборони не розтягали й на свої особи, »що в тім заколотї і перестраху покинули мі-

сто, свою рідну матір, втікаючи нечесно«. Розгнівaний сим заячесердєм львівський патріот назвав їх гірними пчіл: сї мають природний інстинкт держати ся своїх улиїв без огляду на величину і красу, на пору й обставини[58].

Отсей докір Кушевича його землякам замітний ще з иншого боку. Він сам полишив ся у Львові і перебув усї злидні й небезпеки облоги й голоду: межи втїкачами знов був инший визначний мішанин, котрому доля не пожалїла більшої слави у сучасників і у пізнїйших поколїнь — Вартоломей Зиморович. Оба приятелї, оба у своїх писаних (Зиморович був щасливійший у них) зупинялн ся над українською революцією й облогою Львова: та яка величезна ріжниця між ними! Наперед уривки писань першого належать до найцінніших жерел до історії Хмельниччини, дарма що історики дуже мало їх знали та ними користували ся: зате твори другого, побудовані на очевидних видумках та клеветах, здавна звісні й цінені різними дослїдниками. Ще більше відбігають від себе оба письменники політичним світоглядом та оцінкою українського питання в межах Річпосполитої: у Кушевича бачимо, побіч великого зрозуміння політичної й господарської вартости українських земель, відчуване основних мотивів української революції та свідомість потреби змінити політику Польщі в українських справах у напрямі амнестії, уступок і толеранції: Зиморович натомість заступає течію непримирну, безоглядну аж до звизиву... віролюмно ломати умови з козаками[59].

Та все те виявило ся трохи згодом. Тимчасом отся дезерція міських достойників ще дужше збільшила переполох серед мішан, що настало повне безголовє і безрадність у найважнїйшій справі — приготованю міста до оборони[60]. Вже годї було нарікати, що реґіментарі забувають про Львів: тепер більша часть того, що з їх армії полишило ся цілого, вертало до Львова, а навіть поза Львів гнав їх необмежений страх. Не було кому їх спиняти та приводити до порядку. Та незабаром появили ся й самі головні герої — реґіментарі польської армії. Перший появив ся Остророг. Того самого дня, в суботу вечером, коли брами були вже зачинені, надїхав він з Олеська, спинив ся на передмістю й аж другого дня перед полуднем показав ся у місті. Мішане »споглядали на нього з жалем і гірким плачем, пригадуючи собі власні оплески та маніфестації при його відїздї до обозу«[61]. І дійсно, сумний образ представляв коронний підчаший: »приволїк ся як найбіднїйший слуга, струджений, почорнілий, без опанчі й без пристойної шапки«[62]. Богачем він нїколи не був, перед походом задовжив ся грубо, надїючи ся опісля гарних зисків, тепер був зовсім зруйнований.

Та сей пан не упадав на дусї, він належав до тих, що все умі-

ють скочити на ноги. Безпроволочно узяв ся скріпляти своє становище. Гладкий у словах умів він скинути з себе вину та пересунути її недвозначно в инший бік — на других панів... Зараз у неділю перед полуднем зібрав він військову нараду до Францисканів. Окрім Остророга, Мясковского й ин. було кільканайцять ротмистрів і поручників та до 300 »товаришів«. Межи ними зявив ся босий реформат Крижановський та роздавав »сумним плачучим« воякам по червоному золотому[63]. Забрав слово підчаший та виголосив жалісну, плачем переплїтану промову, доказуючи, що не він був причиною втеки і страти, що його якраз покинено в битві і він по тяжких стратах мусїв уступати за иншими. Обвинувачував тих, що зараз на перший слух про прихід Татар почали виправляти слуг в дорогу. Обвинувачував комисарів, полковників, що не хотїли його, реґіментаря, слухати, кождий маючи себе за старшого. Всї присутні піддали ся його вимові і признавали йому рацію. Тоді звернув ся з зазивом до військових, щоби не покидали рідного краю, щоби полишили ся при Львові і дальше не втїкали (підчаший ужив лагідпїйшого слова: повертали); обіцяв усїми способами старати ся підмоги, грошей та хлїба для них.

Серед промови Остророга дано знати, що у Львові зявили ся рїжні пани з погрому. Тому нараду перервано і відложено до понеділка (28 вересня) рано[64]. Підчаший післав просити прибулих на сю нараду[65], а сам тимчасом почав писати реляцію у Варшаву. Тут так само спихав з себе всяку вину: всї робили навпаки тому, що він радив. Висловив погляд, що Татари найблизшого дня повинні бути під Львовом. Свій приїзд сюди пояснив намїром стримати тут розбите військо та боронити міста: »буду держати ся, скільки лиш зможу, коби лиш зависть чия не зїхала мене, як перевернула богато з наших рад«. Для того мав намір взяти гроші з ратуша на державну поруку (in fidem publicam) та роздати війску. Просив, щоби сенат видав універсали до недобитків і тих, що в кампанії не були, щоби збирали ся до нього під Львів: та над усе треба »наймити чужоземного війска, найбільше піхоти, бо з тих ново затягнених, що тепер були, потїха невелика«: вкінци — мусить ся покликати всю шляхту до загального походу[66]. Мабуть нїяково було Остророгови, що він перший з усїх ґенералів опинив ся у Львові, тому в тексті листу знайшло ся слово: »я сюди ниї прибіг...«, а під листом дата: 28 вересня. Обережність велїла йому пояснити такі дві неформальности. Зрештою писане листів в сїй ситуації була річ зайва.

Остророг був перший та не одинокий. Зараз у неділю появили ся ще инші вельможі у Львові. Ще вранці був тут кн. Заславський, та побачивши ненависні погляди міщан та вояків на себе (його передусїм

обвинуваченого — несправедливо — за погром Поляків) злякав ся за цїлість своєї особи і негайно подав ся в дальшу дорогу на Рогів[67]. Незадовго прибув староста львівський Стадницький з кількома своїми хоругвами. Він утїк прямо з Бережан, полишивши на волю божу місто і порожний замок, навіть без бурґграфа. Ся втеча досить зрозуміла. Саме перед тим він, піддаючи ся загальному настроєви Поляків супротив Русинів, відкрив серед своїх бережанських підданих «зраду» чи радше змову буцїмто на життє своє власне, своєї жінки та сина. Вину сьому злочинови кинено на 15 міщан та двох священників. Процес був очевидно короткий: всї дали свої голови під топір ката[68]. Не дивно отже, що відомість про пилявецький погром польського війска нагнав пану на Бережанах доброго страху...

На полудне зявив ся Вишневецький із Тишкевичем, воєводою київським. Князь Ярема — як найамбітнїйший, найметнїйший, найфанатичнїйший, найреакцийнїйший та найменше інтелїґентний зоміж усїх вельмож на Руси — мав богато прихильників. Жалувано його, «бо все, що мав на свїтї, стратив» та добачувано в нїм одинокого чоловіка достойного гетьманської булави на зниценє «збунтованого хлопства». Приїхало з ним лише кількапайцять його рукодайних шляхотських слуг. Князь спинив ся з ними на передмістю, де якийсь Вірменин дав йому обід і постелю. Дальше появив ся хорунжий коронний Конецпольський, що покинув свої Броди. Він пішов слїдом кн. Заславського, виїхав зі Львова, мабуть із тих саме причин, що й той[69]. З менше знатних панів пригнали сюди: староста ломжинський Ерон. Радзейовский, котрому по кількох роках судило ся здобути широкий розголос у політичнім свїтї, дальше староста городецький Влад. Мишковський, рожанський Войт. Вессель, опочинський Збиг. Олесницький, люблинський Збиг. Фірлей, брат його Михайло, рогожинський Кар. Ґрудзїньский, стражник коронний Сам. Лянц та доволї инших. Вони всї полишили ся у Львові, щоби взяти участь у військовім «колї», що мало бути другого дня.

У понедїлок рано всї були на збори до костела Францисканів[70]. Окрім усякої старшини прибуло около 3.000 «товариства». Та не явили ся найважнїйші панове як Вишневецький, Тишкевич і ин. Без них уся нарада була б схиблена, тож з «кола» пійшла депутація до ображених вельмож, підкоморій Мясковский, підсудок Вижґа та писар земський Ожґа. Вони почали просити панів, зокрема Вишневецького, вневиняючи його, як то весь ратунок Львова лежить у його руках, як то все лицарство має велике серце до нього і заявляє охоту полишити ся тут, коли він обійме начальство[71]. Зявила ся ще друга депутація, від міщан, з мольбами — не покидати їх на поталу ворогови. Довго не підавали ся панове намовам, заслоняючи ся то образою з боку підчашого,

що буцімто обмовив їх і приписав їм різні гріхи сповнені під Пилявцями, то безвиглядністю дальшої боротьби, то недостачею гроша на заплату війську, щоб його здержати, та иншими подібними переповідями. Аж коли міщане заявили готовість покрити всі потрібні видатки, уступили панове і пішли до »кола«, де вже три години чекано на них потерпливо[72].

Після цих півгодинних перепросин з підчашим почали ся наради. Поперед усього військо хотїло мати головного команданта. Всї домагали ся, щоби за гетьмана став Вишневецький. Іменем усїх просив його з плачем Тишкевич, заклинаючи на всї святощі, щоби взяв на себе сю честь. Князь давав себе довго просити, вкінци заявив, що підійме ся того уряду, як буде військо, будуть гроші та як підчаший зложить свою реґіментарську власть. Підчаший образив ся очевидно і заявив, що наданого йому Річпосполитою уряду не зложить на домаганє некомпетентної горстки людей. Та як попереднього дня військо притакувало підчашому, так тепер зірвала ся буря гнїву на нього, з закидами поганого заряду його в останнїй кампанії. Демонстрації сї тревали три години, аж стероризований підчаший заявив остаточно, що складає свій уряд і другого дня відішле грамоту примасови. Тепер сцена змінила ся. Зясовано собі, що в таких обставинах вибраний гетьман може не знайти признання державних властей. Томуто всї почали просити його, навіть сам Вишневецький, щоби того не робив. Остаточно підняв ся підчаший носити реґіментарську булаву і дальше »за гріхи«. Таким способом лише зреформовано дотеперішний триумвірат: на місце кн. Заславського увійшов кн. Вишневецький (застерігаючи для свого шваґра Конецпольського третє місце)[73]. Оба присутні гетьмани зложили святочну заяву, що з усїх сил служитимуть вітчинї... При їх боцї як военні комісарі були назначені: Сїнявський, Радзейовский та Вессель. Постім рішено заняти ся двома головними справами, від успіху котрих Вишневецький зробив залежною свою згоду на гетьманство. Зібранє грошей й орудованє ними поручено підчашому, Радзейовскому та Сїнявському. Офіцири знов мали виготовити докладний спис присутних у Львові вояків та упорядкувати їх.

В часї тих нарад склала ся одна характеристична подія. Між зібраними в костелї замічено... одного передміщанина Русина. Він мав прислухувати ся тому, що говорено, та записувати все у книжочку. Очевидно шпигун! Пилявецькі герої кинули ся хоробро на нього, вивели з костела і коло єзуїтської фірти, без допиту й суду, убили. Випадок сей пояснювано собі як щасливе omen, а ще в день перед св. Михайлом, патроном Вишневецького! По сїй перемозї над »зрадливою

Русею» лицарське коло закрито, а достойники пішли на замок увінчати день бенкетом[74].

Крівава подія у Францисканів розбурхала наново приспані зверха інстинкти національного фанатизму супротив Русинів. Наперед вояки Сіянівського зловили і привели до Львова (2 жовтня) якогось гологірського міщанина: він буцімто ішов до Хмельницького з листом від міщан Голихгір і зазивом, щоби гетьман «чимскорше дав їм поміч против тиранства Поляків». Після тортур мав піяти на смерть[75]. Знайшлась також (4 жовтня) якась істерична баба і почала розказувати, як то вона була коханкою Кривоноса і з його поручення пійшла з одним козаком аж під Краків на розвіди, та в поворотї покаяла ся, кинула товариша у Львові, а сама призналася до всього... Очевидно, сеї жінки не повішено — на велике незадоволене патріотичного загалу. Ніймано ще иншу жінку: її обвинили добрі люде о страшний злочин: чоловік її мав утекти до Хмельницького! Отже мало, що бідну жінку покинув чоловік: її віддано ще на тортури. Подібні злочини виводить навіть поважного Кушевича з рівноваги: «Нема жадного сумніву, що межи людьми грецького обряду нема ні віри ні чести: від них то певно надходить наша загибіль»[76]. Який настрій був серед міського посполитства — легко додумати ся.

Одночасно захопила польське міщанство патріотична жертволюбність, а й Русини не могли не піддати ся їй, із причин легко зрозумілих. Позволено комісарам брати у ремісників та купців потрібний для війска товар: добровільно складано жертви у грошах і дорогоцінностях, відповідно до можности. Навіть уже в часї наради у Францисканів принесено і жертвувано Вишневецькому дари від костелів та монастирів[77]. *Вибрана на нараді комисія для збирання гроша порозумїла ся з* міським урядом та уложила такий фінансовий плян: 1) кождий мешканець міста має зложити контрибуцію в товарах відповідно до свого майна, що мають оцінити райці міста[78]; 2) кождий міщанин, присутний чи неприсутний у місті, має віддати всю готівку та металеві цінности: се обовязує і шляхту, але лише неприсутну; 3) церкви віддають усї свої золоті і срібні предмети, до якого ужитку вони й не були. Все те мало б Річпосполита колись звернути і тому ніслано зараз всї ухвали примасови задля їх санкції[79].

Ясна річ, що така велика і загальна контрибуція, при одночаснім протеґованю шляхти, мусїла остудити запал міщан до поношення коштів. По кількох прилюдних на ефект обрахованих жертвах власники готівки чи цінностей старали ся таїти дійсний стан свій та ховати майно в безпечне місце. Та панове комісарі показали ся людьми недовірчивими і неуступчивими. Як тілько зачули (а прислужні «приятелї» знайшли

ся певно), що у когось с гроші, нападали нечайно на того хату, в разї неприсутности господаря, вибивали двері, відмикали скриї і сховки (як не було ключів, кликали слюсара) та забирали все, що їм хотїло ся. Потім на все забране виставляли формально підписаний квит, що його мала колись викупити Річпосполита... Навіть монастирі та костели не дуже хотїли давати те, чого від них домагано ся. А на се жерело покладано найбільші надїї. Богаті Єзуїти встигли ще в неділю вивести ізо Львова свій церковний скарб разом із дорогоцінностями: частину на Угорщину, другу до Рави (коло Варшави). Комісарі зразу не вірили монахам, а потім приспівували ректора їх написати відкликанє посилки, за котрою мав поїхати відділ нїмецьких драґонів. На щасте патрів та їх скарбу не прийшло до сеї експедиції, бо підо Львовом зявили ся Татари. Та й без того Єзуїтів не минула контрибуція і взагалї живо панів комісарів вийшло хороше. Зібрано в ґотівцї і цїнних річах величезну на ті часи суму — близько півтора милїона золотих[80].

Складаючи таку контрибуцію місто мало безсумнївну певність, що задержить тим способом панів у себе та матиме зовсїм поважну силу війска задля оборони. Одначе ся віра була довірєм наївних... На відзиви, звернені до вояків, ратувати від загибели рідний край та ставати в ряди, відповідали вони, що наперед мусять вони дістати відшкодованє за страти в пилявецькім погромі (мова про те пограбоване на селянах добро в обозї, що то по правдї — як говорив литовський канцлер — вернуло ся правним власникам)[81] та що платня їх мусить бути підвишена, бо з дотеперішною не гадають воювати... Дотого було богато таких, що не ставляючи особливих домагань просто кидали Львів та утїкали в Польщу[82]. Остаточно вдало ся гетьманам затягнути лише 4378 людей. А всїх збігців зпід Пилявець було у Львові до 18000![83] Значить $^3/_4$ не чекали ні грошей, ні лаврів, ні... Хмельницького, лише подали ся в безпечнїйші сторони. Аж годї повірити, щоби деморалїзація між військом доходила до таких розмірів та щоби повага старшини, між нею й популярного Вишневецького, була така малозначна, як показують отсї факти. Натомість є деякі підстави догадувати ся, що самі гетьмани з комісарами не дуже то поважно заходили ся коло задержання й упорядкованя вояків. Вони, по всїй імовірности, згори шкодили: з одного боку видусити зі Львова як найбільшу контрибуцію, з другого як найменше видати з неї на військо, щоб його мати лише стілько, скілько їм бажалось мати задля секретних намірів. А велика контрибуція була дуже придайна, щоби поправити зруйновані фінанси гетьманів...[84]

Доки не вибрано всеї можливої суми, грано ролю дбалих оборонїців: відбувано воєнні наради, писано у Варшаву за пїдмогою, висилано

відділи на розвіди, говорено про приготовуване обозу для заслони Львова, і то де? — під Глиняними![85] На ділі все те роблено з повною свідомостю намірюного віроломства. Вже з самого початку більшість шляхти заявила ся против оборони Львова, мотивуючи між иншим так, що треба позволити Хмельницькому зробити ряд нерозважних кроків, особливо відтягнути його як найдальше від України, щоби йому опісля легко загородити дорогу до повороту[86]. Та всього того не говорено міщанам, лише обдуровано їх до останної хвильки, продумуючи лише способи, якби вивезти зі Львова гроші, військо та воєнні прилади[87]. Ще 4 жовтня міщани почували ся безпечними маючи з одного боку прославленого Вишневецького, з другого принесені його людьми вісти, що Хмельницький... все ще стоїть під Пилявицями, лише незорґанізовані купи селян та Татари розбігли ся в ріжні боки[88]. В дійсности вже того самого дня військовий підїзд Корнякта доніс, що недалеко Микляшева стоять Татари. Другий підїзд виправлений того дня під вечір потвердив попереднє доношеннє з ріжними ще тривожними додатками[89]. Сї відомости удержали панове в тайнї від міщан. Найблизшого дня (у понеділок, 5 жовтня) Волохи Стиявського піймали недалеко Львова Татарина. На допитї в нижнім замку признав він, що дійсно Татари недалеко[90]. Тепер уже не було нїякого сумніву про правдивість попередних віток. І хоч самого *факту сподівано ся вже від тижня і разураз про се думано*, то тепер такий жах упав на гетьманів, комісарів і шляхту, що рішено чим боржій утїкати. Вишневецький дав приказ війску готовити ся до походу і зараз того самого дня опівдня виїхав із міста[91]. Він змагав до Замостя (з тою думкою він приїхав був до Львова), та що на північ від Львова були вже Татари, кинув ся обїздити на Янів. Та при переході через янівські лїси прийшло до битви з Татарами: Поляки перебивши ся зі стратами, пігнали через Яворів до Замостя[92]. Вишневецький хотїв вивести зі Львова і гармати, та на переноїї станула недостача підвод: руським хлопам не вірено а спровадити польських аж зпід Ярослава задумано за пізно. Висланий (3 жовтня) туди в сїй справі Львовянин не встиг уже сповнити поручення і сам мало не погиб[93]. Ся обставина є найліпшим доказом злої волї Вишневецького супротив міста, і її не можуть затерти нїякі оправдання, анї самого князя анї його обожателї серед польських істориків[94].

Львівські міщане не знали якийсь час нїчого; вони були певні, що військо пішло против непрнятеля, і були спокійні. Аж перед вечером вїхала у місто хоруґва нїмецьких драґонів під проводом Андрія Цїховского. Були вони вислані краківським воєводством до обозу ще перед пилявецьким погромом, та не дійшли на час; тепер Вишневецький зустрів їх недалеко Львова і перейнявши післав до Львова... в заміну

за мільйонову контрибуцію[95]. Як тепер побачили Львовяне, як їх обдерто і віроломно ошукано. Гнів і розпука не мали границь[96]. Та ці почування мусїли скоро замовкнути перед новою хвилї.

V.

Піддати ся чи відбивати ся? Приготованя до оборони.

Наведене у заголовку питанє може декому здавати ся дивним. Якто, невжеж у серця обороннцїв Львова 1648 р. міг закрасти ся промінь сумнїву, що їм чинити, хочби й по зрадї Вишневецького? Невже сама лише думка про можливість приймати Богдана Хмельницького хлїбом-сїллю могла блиснути в головах тих людей, що то їх польська традиція історична змалювала ідеальними красками непохитної вірности, неустрашеної хоробрости та повного самопожертви зрозумїня своєї культурної місії в краю варварів та розбишяк? Таж се песпірна історична догма, що лише руська людність Львова схилята ся до зради, польська же готова була пролляти останню каплю крови — не то вже за цїлість а й за саму честь міста! На дїлї воно було дещо инакше.

Як лише ясною стала поведінка панів, зібрала ся в ратушї міська рада (очевидно неповна) й туди попрошено важнїйших представників шляхти, що таки полишила ся у Львові. Були се, розумїє ся, такі люде, що їм матеріяльні засоби не позволяли втїкати в Польщу або в більшім городї почували себе трохи безпечнїйше як у нечевних пригодах втїкачки. Між ними була одна визначна, урядова особа: ґенерал коронної артилерії й начальник львівського королївського арсеналу Христоф Хрїнєвский. Один із перших військових достойників Річпосполитої, чоловік дїйсно заслужений і цїнений королем Владиславом IV, мав окрім того широку европейську чи радше світову славу дуже визначного воїна і полководця, здобуту в рїжних війнах, найбільше в Америцї[4] у службі Голяндиям — славу, котрою перерастав цїле покольнє земляків перед собою і по собі[97]. В часї лїтної трівоги був він довший час у Львові, доставляв війску під Глиняпами воєнних приборів та наклнкав шляхту й міщан подбати про лїпший стан укріплень міста[98]. Він також мав подати плян оборони передмість в разї приходу козаків. Нїзвійше брав він участь у походї під Пилявцї, разом із иншими панами опинив ся знов у Львові та був на знанім нам нарадї у Францисканів[99]. По виборі гетьманів мусїв він слухати їх приказу, хоч мабуть мав власну думку про них. При грабованю міста держав ся здалека. За те певна річ, що дїйсні плани гетьманів були йому звісні перед їх виконанєм. Він саме дістав від них поручене знайти підводи до вивезеня гармат із Львова[100]. Перед міщанами він не виявив тих планів, одначе сам не виїхав з панами й остав у місті. Добровільно чи на приказ Ви-

шневецького? Правдоподібно з власної волі, а як із волі старшини, то хиба задля того лише, щоби не викликати підозріння серед міщан[101]. Тепер очи всіх були звернені на Арцішевского. Від нього надіяно ся поради, помочи, проводу...

І щож міг сказати тепер сей старий, бувалий і славний вояк? З одного боку маючи великий воєнний досьвід, з другого боку знаючи правдивий стан оборонности Львова та хотячи бути чесним міг він дати лише одну відповідь на поставлені йому запити: оборона безнадійна, краще згори здати ся. Таку раду дав дійсно ґенерал Арцішевский. І не він сам так думав. Були й инші, головно межи шляхтою, що бачили всю небезпеку безвиглядної оборони. Коли козаки здобули Полонне й цілий ряд инших твердинь — говорили вони — то не зможе їм остояти ся і Львів: отже краще відчинити брами на їх прихід і не ждати, аж заговорять пушки і ворота увадуть у козацькім приступі. Та горстка людей, що взялаб на себе оборону міста, попаде у перестрах на сам вид великих мас ворогів та дасть себе опанувати великій тривозі на спомин пилявецької битви[102]. Політичний рахунок прихильників здачі міста був, очевидно, дуже простий. Шкоди, які міг потерпіти Львів в разї добровільної окупації, булиб невинною іграшкою супротив того нещастя, яке впалоб на город при облозї і здобутю його. Коли в першім випадку Хмельницький мусївби захистити місто від черни й Татар, то у другім моглоб се бути неможливостю навіть при найлїпшій його волї.

Та всї ті тверезі остороги ґенерала і шляхтичів, що краще орієнтували ся в політичній і воєнній ситуації, не знайшли признання серед батьків міста. Вони рішили боронити ся та просили Арцішевского взяти у свої руки найвисшу команду у воєнній акції. Ґенерал очевидно не міг приймити сього уряду, лише заявив, що скілько стане у нього знання, досвіду та сил, помагатиме обороняцям словом і ділом[103]. Таким способом провід в оборонній акції припав самому бурмистрови Мартиновi Ґросваєровi, а ґенерал артилєрії був йому чимсь у родї шефа ґенерального штабу.

На превеликий жаль не знаємо напевно, чому управа міста не пійшла за радою Арцішевского й тов. та які поставлено арґументи в користь оборони. Можемо лише догадувати ся, з дуже великою правдоподібностю, що спонукало міщан до такої ризиковної постанови. Мабуть два ріжні мотиви грали тут рішаючу ролю. Наперед той, що міщанство попри весь гнїв на Вишневецького таки не могло погодити ся з думкою, буцїмто панове дбали лише про свою цїлість. Вони лише тому виїхали зі Львова, щоби в Замостю зібрати пруські війска і поспішити на визволенє Львова — оповідав з порученя Вишневецького командант краківських драґонів Цїховский і міщанство вірило сьому заневненю ве-

личаного воєводи. Отєю віру в близький прихід помочи піддержувало енергічно латиньске духовенство у Львові. Воно мало найбільше оправдані сумніви щодо спасенности добровільної здачі міста. Політичних планів Хмельницького львівські патри очевидно не знали, та на всякий випадок не могли сподівати ся з того користей для себе. Тому вони піддержують отєю наївну віру у відєч, розпалюють релігійні почування та тим способом утримують непримиримий й одчайдушний настрій людности. До того причинили ся ще ті безпастанні відомости, що приходили до Львова протягом чотирох місяців, про ріжні нелюдські вчинки та знущания Українців над католиками. Творила і розширювала їх наперед хора уява та ся своєрідна психика, якою визначають ся завойовники в пановапю над поневоленими. Окрім того політична боротьба межи обома польськими королевичами за корону причиняла ся сильно до збільшеня подібних видумок та страхів: прихильники Яна Казимира розголошували свідомо й умисно неправдиві і страшні відомости з України, щоби показати невідповідність кандидатури Карла Фердинанда і спасенність вибору такого »воєнного« чоловіка як Ян Казимир, що огнем і мечем може розвязати українське питанє[104]. Всього того Львовяне не знали і приймали всї українські страхіття так, як вони були голошені: не розуміли гаразд великої ріжниці межи Хмельницьким з його козаками та революційною селянською чернею і тому мабуть не пристали до думки таких поважних людей як Арцішевский та з вірою в недалеку поміч Вишневецького рішили боронити ся. Може бути, що якби польське військо покинуло було Львів кілька днїв передше, то розумна розвага булаб узяла верх над політично-релігійною істерією: та се стало ся вже тодї, як навкруги Львова появили ся татарські відділи, що згори накинули міщанам оборонне становище.

* * *

Заки перейдемо до огляду тих оборонних заходів, що їх поробило місто задля свого сподіваного ратунку, спинемо ся коротко на топографії Львова у тім часї[105].

Столиця Галицької Руси складала ся з самого міста та передмість. Межи ними була не лише політично-правна окремішність а й докладний територіяльний розділ. Місто обіймало ту частину теперішного Львова, що зове ся середмістєм, а й то не цїлу. По східнім боцї досягало воно лише до кінця Успенської церкви та Домініканського костела: на полудне до ул. Собіского та й то не зовсїм доходячи до неї; на захід по західну стїну Єзуїтського костела: на північ по ул. Скарбківську та її продовженє на захід. Отсей простір, що займає меншебільше 15 гектарів, був обведений подвійним муром. Перший, внутрішний, біг зараз попри міські доми, часом навіть зливаючи ся з ними

в одну будівлянну цілість. У відділено кількадесятьдесять кроків тягнув ся рівнобіжно другий, зверхний мур, дещо низший від попереднього, з баштами і вежами, найсильнійшими на рогах та над брамами. Місце між обома мурами подекуди забудоване, головно по східнім боці. Тут стояли два арсенали, королівський і міський, що ще й сьогодня служать як військові магазини (перший коло Домініканського костела, другий на полудне від „Дністра“). За зверхнім муром був доокола широкий рів (по східнім боці ширина нинішньої улиці Підвалє), а за ровом оповідував ціле місто великий насип землі — вал, котрого останки під назвою Губернаторських Валів (між ул. Підвалєм і Чарнецького) масмо до нинішнього дня з одного боку (східного), а лише саму назву з другого (західного). На валу були деякі будівлі з воєнним призначенєм, чого зразок оглядаємо ще й тепер напротив музею Наукового Товариства ім. Шевченка: тут був склад пороху. Роги міського чотирокутника, як місця найслабші, були скріплені ще окремими будівлями. В північно-західнім розі, за Преображенською церквою і напротив Народного Дому стояла велика чотирокутна будівля і двома боками зливала ся з мурами міста. Був се т. зв. Нижній Замок, резиденція старости Львівської землі, з королівськими комнатами, гродським судом й иншими державними властями. У північно-східнім розі подібну, хоч значно меншу, оборонну ролю грали будівлі Домініканського конвенту. Ріг полудньово-східний в межах мурів не мав такого скріпленя, зате зараз за ровом на самім розі валу підпимав ся у формі твердині збудований Бернардинський монастир і зовсім заслоновав собою сей пункт міста. Полудньово-західний ріг мав лише звичайну банту, бо сусідне багно над Полтвою хоронило се місце достаточно.

Середина міста була задля тісноти місця забудована дуже густо. Окрім ринку не було жадних просторійших незабудованих площ. Зате доми були мурованї і високі, переважно двоповерхові. З самого міста було тілько чотири виходи: дві пари воріт і дві фірти. Перші ворота по полудневім боці, в місци, де сьогодня перерізують ся улиці: Галицька і Собіского. Звали ся Галицькою брамою, були подвійні (в обох мурах), з вежею на верху. З валом сполучали ся зводженим мостом. Такі самі ворота були по противнім боці, північнім, на нинішнім перерізі ул. Краківської і Скарбківської: називали ся давнійше Татарською, пізнійше Краківською брамою. Се були головні комунікації міста з передмістями і цілим краєм. Окрім обоїх воріт були ще, як сказано, двоє укріплених дверей задля пішого проходу. Одні сполучали через вал ул. Руську з монастирем Кармелитів босих і тому мали назву Босацької фірти; другі були уміщені за Єзуїтським костелом і вели через Полтву в напрямі св. Юра та називали ся Єзуїтською фіртою.

Поза містом розтягали ся два передмістя, що обіймали далеко більший простір ніж само місто. Одно з полудневого боку, від Галицьких воріт почавши, мало назву Галицького передмістя; друге з північного боку за Краківськими воротами називало ся Краківським. Оба розростали ся поволи і досягали себе обопільно своїми крайними оселями, так що межу між ними творила лінія поведена з Високого Замку вздовж нинішної ул. Коперника. Значить, Галицьке передмістє обіймало теперішні перії: Галицьку та Личаківську; Краківське теперішні: Краківську і Жовківську. Передмістя не були так густо забудовані як само місто; окрім найближших частин коло воріт, переважали тут поодинокі низькі доми, часто деревляні, з огородами і садами. Великі простори, як прим. по західнім боці міста, понад Полтвою, були взагалі незабудовані задля багнистого ґрунту; з сього боку будівлї були відсунені від міста аж під сусїдні горби (нин. Цитадельний та Святоюрський). Периферії обох передмість не досягали очевидно нинїшних меж, все таки Краківське в північно-західнім напрямі займало майже весь теперішний простір міста в сїм боці.

З огляду на ширину та свобідне забудованє передмістя не були приспособлені до оборони. Не було анї мурів анї башт, лише денеде, на головних шляхах доступу боронили вали, рови та паркани. Була колись думка у львівських передмінан, підперта королями, обіймити Львів разом із передмістями одною системою укріплень, зложених із валу, рова та ряду башт, веж і замочків, що мали йти навколо верхом найближших горбів; одначе плян сей розбив ся на тих перепонах, на яких усе в Польщи розбивало ся[106]. Тому то тепер оборонна вартість передмість лежала лише в поодиноких укріплених місцях, що самі для себе творили більші або менші кріпости. Межи ними перше місце займав Високий Замок, що зовсїм панував над містом, підносячи ся зараз від північно-східного рога міських укріплень і переходячи в цїлу систему гір, що підходять сюди зі сходу. Колиб не замок на сїй горі, то вся оборонність міста булаб зовсїм ілюзорична; з хвилею, коли чуже військо встигло обсадити сї горби й поставити гармати на них, місто було пропаще. Тому то Високий Замок був ключем до Львова і як довго твердиня, поставлена на тій площи, де тепер стоїть пісковий символ люблинської унії, держала ся та заслонювала доступ із гір до міста, могла ся середина Львова боронити ся з деяким успіхом, бо инші гори, головно з полудня, були розмірно за далеко віддалені від міських мурів. Окрім Високого Замку подібну службу фортів могли сповняти деякі монастирі, костели й церкви. Про Бернардинський монастир, що був обнятий міським валом і боронив одного рога міста, згадувано вище, хоч він належав до передмістя. По середині між Високим Замком і Бернар-

динами, напротив Успенської церкви зараз за валом стояв монастир Кармелитів босих і також міг заслоняти ту частину міста від приступу з сусідних гір. Подібну службу по полудневім боці міста робив монастир Кармелитів обутих при ул. Гончарській (тепер ґімназія на розі ул. Баторія і Камінної): по заходнім боці св. Юр, що панував над усім Краківським передмістем, був також дуже важним стратеґічним пунктом і відома нам ухвала львівського зїзду 4 червня займала ся окремо його обороннстю. Ряд менших монастирів та храмів давав уже менше важні становища в разї облоги[107].

* * *

Так представляв ся Львів у загальнім нарисї щодо змоги здержати своїми укріпленями похід Хмельницького. Та все те творило лише теоретичний бік оборонної сили. Дїйсність одначе відбігала далеко від поданого висше образу. Вона зводила ся до двох оглядів: до стану, в якім були львівські укріпленя, та до числа й підготованя їх оборонцїв. В однім і другім напрямі справа виглядала дуже невідрадно. Лихий стан укріплень був хронїчною хоробою в Польщи і Львів не був вільний від неї. Ті заходи шляхти і міщан коло скріпленя столицї, що почали ся в червни, наслїдком тривожних звісток із Украіни, були зразу горячкові та в міру того, як переполох зменшав ся, слабла й енерґія в оборонних приготованях. А журити ся було чим. Мури, вали і замки мали богато недостач і слабих місць, яких направа вимагала богато працї і коштів: арсенали валили ся, оружні засоби і щодо скількости і щодо якости не відповідали потребі. Та над усе не було достаточного війска, не того з міщанської чи шляхотської милїцїї, а виправного наємного. Отею недостачу розуміли всї, та не було кому її зарадити. Знані нам старання Остророга на початку серпня, щоби частину війска з кождого воєвідства призначити на оборону Львова, остали без наслїдку. Війска переходили туди, грабили і нищили околицю, переслїдували українську людність, обіцяли повну заплату її по поворотї з походу, одначе обороною Львова не журили ся. Знана нам просьба шляхти й міщан до королевича Карла не мала також нїякого успіху. По пилявецькім погромі здавало ся, що війска буде довольї і місто зложило на його заплату величезну суму, одначе за неї зібрано лише невеличку силу та й сю виведено підступно з міста. Особливо староста львівський Сїнявський виявив повну байдужність до своїх обовязків супротив Львова. Хоч був уже в червни у Львові й у походї під Пилявцї участи не брав, не подбав зовсїм про приготованє й обсаду обох замків. При відходї 5 жовтня полишив він на Високім Замку бурґґрафа Братковського, Русина родом, з невеликим числом замкової обслуги, хоч сам повів із собою

чотири сотки вояків ріжного роду[108]. З людей затягнених у лїтї шляхтою на оборону Львівської землї полишило ся у Львові лише дещо пїхоти, а й то без команданта, Івана Червінського, що був завчасу утїк, полишивши своїх вояків на голови міщан. Зі страху, щоби й сї не розбігли ся, місто взяло їх тепер на своє удержанє та сотку призначило на обсаду Високого Замку[109]. Доповнено також узброєня замку, післявши туди з міста чотири зелїзні гаківницї[110].

Що до самого міста, то Арцїшевский наставав ще передтим на доповненя й направки в його укріпленях, одначе не знайшов богато послуху. Він намагав, щоби поробити на валах захисти обороницям від дощу, побїлынити і скрінити наркани, бо їх було мало, вони хитали ся і не представляли жадної трудности для проходу. Та передше не слухано його рад а тепер в останнїй хвилинї годї було все зробити[111]. Головна журба тепер була в недостачі людей для обсадженя оборонної лінії. Як сказано вище, гетьмани прислали з дороги одну драґонську хоругву Краківського воєвідства під Цїховским, та се була поміч дуже маленька. Ще того самого вечера вдарено у дзвони взиваючи всїх до зброї. По улицях бито в тарабани. »Та не так гук тарабану ударяв в уха і серця всїх, як плачливий голос добоша, що взивав записувати ся в оборонцї міста й обіцяв наперед по три таляри платнї«. Се був відзив до тих останків пилявецьких вояків, що ще й тепер ходили по Львові, не маючи ані між військо гетьманів ані не маючи спромоги покинути місто. Були се майже самі Нїмцї і на сей зазив зараз зголосило ся їх дві сотки до міської служби[112]. Провід над ними обняв капитан артилерії Себастіян Адерс[113]. Стілько було всього наємного війска для оборони самого міста: разом мало що понад 300[114]. Значить, головний тягар оборони мав упасти на самих мешканців міста. Число міщанської милїцїї мало бути, після втеки значної частини горожан, не більше як півтора тисячки[115]; не більше могли дати инші стани: шляхта й Жиди. Тим способом сума всїх оборонців головного міста була яких 3500 людей.

Сї сили розміщено таким способом. Фахових вояків поставлено на найслабшім місци, себто на лінії межи Краківськими воротами й Босацькою фіртою. На вежи Успенської церкви уміщено три більші гармати, окрім кількох менших, та обсаджено, разом із церквою — мабуть із обережности — Жидами[116]. Ся нація обсадила дальшу частину східного боку по Бернардинський монастир. Узброєно Жидів по можности: окрім стрільного оружя мали вони сокири, коси і т. ин. Дальше стояли міщане, дещо польських селян, латинське духовенство та шляхта: ся остання близько нижнього замку[117]. Для Русинів не стало місця між оборонцями. Їм не довірювано до того, що знято з церкви зелїзну плиту, що служила замість дзвону, »щоби зрадним битєм не скликала грецької

віри до зброї«[118]. Вірменам також не довірювано й підозрівано у них українські симпатії (вони ще не приймили були релїґійної унії), та все таки менше як у Русинів і тому визначено їм місце між Доминїканами й Успенською церквою, одначе разом із вояками, під доглядом їх[119]. Задля обережности застановлено також всї годинники й більші дзвони по костелах[120]. Вкінци позводжено мости на ровах а ворота підсипано з середини землею: лише для полученя з Галицьким передмістєм відчинювано частинно браму на короткий час перед полуднем, комунїкація з Краківським передмістєм була через обі фірти[121].

Оборонна лїнїя середного міста мала около два км. довжини: значить, хиба один тонкий ряд оборонців міг її заслонювати. Отже й без уваги на некорисне положінє самого міста та лихий стан укріплень його, сама скількість оборонців не могла дати жадної запоруки видержаня довшої облоги правильного війска. Як цїлість, разом із передмістями, не мав уже найменших виглядів удержати ся хочби й дуже коротенький час. Які були оборонні місця передмість, була мова вище: зверхних укріплень не було майже жадних, а поодинокі будівлї могли захистити хиба самі себе. І лише Високий Замок мав обсаду з яких 200 вояків, все инше мусїло боронити ся своїми силами. Людність передмість була вдвоє більша як самого міста, одначе вона дуже мало надавала ся до воєнного ремесла. Коли в містї обовязково плекано штуку стріляня, то на передмістях не було майже жадної військової орґанїзації, нї достаточної скількости оружа й амунїції, нї одноцїльного проводу. Тому то, хоч усїх передміських оборонців не могло бути менше як у самім містї, може навіть і більше, то своєю якостю вони не могли йти під пару з міськими. Ще найкраще, поза замком, представляла ся оборонність монастирів. Тут були приготовані воєнні прилади, навіть малі гармати: туди хоронила ся шляхта, що знала дещо воєнну справу, а й самі духовні уміли орудувати зброєю. Та й сї не були в силї здержати упадку міста, коли під нього підступити мав не якийсь шляхотський заїзд або татарський загін, а великий переможець ізпід Корсуна й Пилявець.

Вишневецький з більшим числом війска мав Львів згори за стрaчений, то щож говорити про сю горстку всякої збиранини, яка тепер попала у траґікомічну ролю оборонців і спасителїв руської столиці? Вони вибирали ся відбити українську армію з десятками тисяч реґулярних козаків, яких боєву вартість цїнили високо -самі свідомі річи Поляки, та ще з Татарами і масами хлопської черни! Зі становища реального думаня, полїтичного й воєнного, рішенє міщан було очевидним божевілєм. Пояснити його можна лише окремими психолоґічними моментами, про котрі була мова вище. З окрема не можна недоцїняти

релїґійного чинника, використаного латинським духовенством до крайних границь. Як знаємо, ще лїтом ся релїґійна струна гомонїла голосно, ударювана всякого роду процесіями, богослуженями, проповідями та пророкованями. Вона була голосна в часї військових нарад у Францисканів і тепер здавила голоси скептиків з їх тверезими доказами. Богослуженя в костелах тепер не переводять ся, помпатичні виступи духовенства на улицях фанатизують поспільство а щораз то нові »чуда« й »обявлїня« доводять його до істеричного стану[122]. Серед таких обставин, чого могли сподївати ся тверезі люде як не повної загибели міста?

Одначе події не завсїди йдуть шляхами людського розумованя. Згадані побоюваня справдили ся лише в части: Львовяне самі себе тяжко поруйнували. Натомість непримирна течія межи ними остаточно таки виграла морально і на чола її творців та її слуг положила символ геройства. І нї вони самі, нї їх пізнїйші поколїня не думали про се, що ся честь дістала ся їм з добровільної руки... українського гетьмана.

VI.

Облога.

Нїч з понеділка на второк (5 на 6 жовтня) була безсонна для Львовян: мужчини робили згадані вище приготованя та пильнували валів, жінки та дїти заповняли костели. По півночи бачено по західнім боцї луни: се Татари по битві з польським військом мали запалити сусїдні села[123]. Другого дня появили ся татарські підїзди й під самим містом. З замку та міста відізвали ся гармати на острах, одначе Татари не приступали, лише розслїджували ситуацію та тут і там впадали в передмістя, при чім приходило до дрібних стичок із передмішанами. Серед того мав згинути один із знатнїйших Татар, сам сестрінок Тугайбея[124].

В середу (7 жовтня) станув Тугайбей у селї Збоїсках, на північ від Львова. Звідси послав двох селян в характері парламентарів до міста, що мали розмовити ся зі старостою львівським Сїнявським. Він, як знаємо, дістав ся був під Корсуном у татарську неволю, та Тугайбей, знаючи його особисто, випустив його на саме слово, що зложить у найблизшім часї викуп за себе. Одначе староста мабуть не думав, а принайменше не спішив ся, додержувати слова, тому татарський ватажок хотїв пригадати йому сей обовязок. При тім велїв зазначити, що в разї сповненя сього домаганя місто не зазнасть ворожих дїл. Отся обітниця, подібна до тої, що дістали були Броди, не могла очевидно бути висловлена без порозуміня з Хмельницьким; значить, Тугайбей вже знав, що український гетьман не веде поважної воєнної акції й не має наміру

здобувати Львова. Та, як знаємо, Сінявського вже не було тут: обскубавши міщан подав ся з Вишневецьким на Замостє у Варшаву, не роздумуючи, що його присутність у Львові була потрібна з огляду на характер уряду старости а ще й могла причинити ся до повного забезпеченя міста від облоги й її наслїдків. Отже замкові урядники відписали Тугайбєєви, що староста поїхав на вибори короля та що своє зобовязанє вірно виповнить. Таким способом перша проба навязати мирні переговори не повела ся[125]. І Львовяне мабуть не оцінияли зовсім еї змарнованої нагоди, віддаючи ся іллюзії про близку підмогу з Замостя. Саме того дня, задля піддержаня відваги в умах міщан, розпущено поголоску, що Вишневецький з пруським військом за кілька годин стане під Львовом і розібє ворогів[126]. Отся поголоска могла здавати ся певною й тому, що того дня не було жадних ворожих кроків із боку Татар. Се мабуть пояснювано у Львові близькостю підмоги: в дійсности Тугайбей порозумівав ся з козацькою арміею.

В ночи було видко на сході нову велику луну. У місті думано, що се Татари спалили яке місточко, та найблизшого дня, в четвер (8 жовтня) виявило ся, що сї огнї походили з козацького обозу. Отже Хмельницький був уже недалеко Львова. Тепер Татари почали затїснявати свої становища. Очевидно з наміром спиняти втїкачів ізо Львова, що подались би туди, на вість про прихід української армії. Окрім того татарські сторожі окружали місто наоколо: одні стояли на горбах і переходах, инші впадали в ріжних місцях у передмістя, не тому щоби захоплювати становища або здобичу, лише щоби пізнати близше розклад сил та їх розміщенє у городі. З сеї причини приходило до дрібних бійок із передміщанами, що поновляли ся через цїлий день. При тім жертвою огню впали дві пасїки з будинками[127].

Вже вечір западав (була 6 год.), коли на Вовчій горі при Покутській дорозї (сьогодня Зеленій улици, в напрямі до Сихова) появила ся громадка людей на конях: межи ними один, видко старший, на сивім кони. Споглядали вони звідти на церковні вежі й замкові мури потопаючого в тумані вечірнім Львова. У місті догадувано ся, що се сам Хмельницький із старшиною. »Він роздивляє ся в теренї і глядає доброго місця для завтрішнього приступу« — говорено тут, бачучи, як козацькі гармати зближали ся дорогою від Винник та займали становища недалеко церковцї св. Петра і Павла (на нинїшнім Личакові)[128].

Більше нїчого не бачено сього вечера. Та й сього було доволї, щоби проймити жахом Львовян та змалювати перед їх очима привид смерти. Богато передміщан не хотїло дожидати другого дня на своїх місцях і в ночи перейшли в мури міста, сподіваючи ся тут бути безпечнїйшими. Бо облога що тілько тепер мала почати ся[129].

Надійшла пятниця, девятий день місяця жовтня. Перед полуднем показали ся на Глинянській дорозі, на тлї білих збочий піскових гір Чортівської скали, козацькі полки. Ночували вони, видно, десь на полях межи Винниками і Лисеничами. Будучи ще доволї далеко від міста, десь в околиці нинїшної Личаківської рогачки, почали сї полки повертати на полудне, в напрямі згаданих вище горбів при Покутській дорозї та займали вище положені місця. Тим способом утворила ся по східнім боцї міста у віддаленю кількох кілометрів довга лїнія козацьких становищ. Коли вона була готова, почала уставляти ся друга лїнія, близше Галицького передмістя, зложена з козацьких союзників. Перед лївим крилом козаків станули кримські Татари під Тугайбеєм та Пирисаґою: перед козацькою серединою Волохи та задунайські Татаря під проводом гетьманського братанича Захарія Хмельницького: перед правим крилом, одначе трохи з боку, зогляду на Високий Замок, Донські козаки. Помежи тими частинами були поміщені товпи селян, слабо узброєних, переважно з топорами, приготованими драбинами тощо. По середині межи обома лїнїями, союзників і козацьких становищ, стояв віддїл легко узброєних Татар під султаном Ахметом, мабуть на прислуги самому гетьманови[130].

Усї ті рухи сил Хмельницького й образ, що повстав із їх уставленя, бачили Львовяне докладно, дивлячи ся з веж та замку. І без сумнїву Хмельницький хотїв того, щоб усе те було видне. Він бажав розвинути перед очима здивуваного Львова всю свою воєнну силу й розбудити в нїм переконане, що всяка проба оперти ся йому оружно буде даремною. Все те булоб зайвою демонстрацією, якби Хмельницький мав план завойованя Галичини і Львова: зате такий попис зовсїм зрозумілий із становища всеї тактики гетьмана після пилявецької перемоги, тактики поясненої на передї. Сю демонстрацію розуміли Львовяне як пострах на них та моральне силуване їх здати ся добровільно[131]. Що до першого, то догадка їх була вірна: натомість Хмельницький не мав у думцї домаганя, щоби міщане здавали ся, й до того їх зовсїм не завзивав: нї тепер, нї пізнїйше трохи, коли досить було хотїти, щоб задумане стало ся. Добровільна здача могла лежати лише в інтересї міста, а що воно на се не могло зважити ся, прийшло ся йому, хоч у частинї, наблизити ся до поважної воєнної дїйсности. І вина за неї лежала в цїлости по боцї Львова.

Незалежно від того, отсей демонстраційний попис української армії перед Львовом відкриває нам деякі цїкаві сторони українсько-польської війни 1648 р. Наперед маємо тут перегляд тих союзників помічних сил, що ними розпоряджав український гетьман, то в характері союзників, то наємників. Особливо варта уваги поміч Донських козаків.

Дальше маємо тут один із немногих пунктів опори в означеню приблизної скількости воєнних сил України. Відсилаючи читача до близшого розгляду сього питаня у приписках, зазначимо лише, що подавані сучасниками цифри про 200.000 козаків, 60.000 Татар, 15.000 Турків та незміренні маси зелянської черни (себто про яку половину мілїона людей!) страшенно пересаджені: в дійсности згадані цифри треба в десятеро зменшити, а деякі з них і ще більше[132]. Львовяне думали, що таким неможливим прибільшуванєм ворожих сил піднимають стілько само і свою заслугу для міста і цілої Річипосполитої. Окрім того роблено се і в добрій вірі, бо нїщо легчого непривичному оку як брати сотки за тисячі а тисячі за десятки й сотки тисяч. Сю оптичну злуду піддержувала ще й та обставина, що Поляки не розуміли добре характеру української армії. Виходячи з привичних суспільно-правних понять у польській державі називали вони з одного боку кождого козака »хлопом«, із другого до всякого селянина, що в часі сеї революції підняв вили або цїп на свого гнобителя, прикладали імя »козака«. В дійсности межи дїйсними козаками і тими, що почали тоді козакувати, була велика ріжниця, не лише полїтична, а що тут важнїйше, військова. Коли козацькі полки, що виросли з виведених Хмельницьким із Сїчи Запорожців та з приєднаних реєстрових козаків, могли називати ся правильним що до свого ладу й узброєня військом, то значно більші маси збунтованого селянства мали лише відносну милїтарну вартість, часом дуже маленьку. Та й воно не було одноцїльне. Побіч безладних товп селян, що тягли ся за козаками й тепер прибували з усїх сторін а не представляли жадної військової вартости, противно приносили головному війську шкоду, бачимо й такі віддїли черни, що в партизантських походах у лїтї під проводом талановитих ватажків з поміж шляхти, козаків або селян здобули деяку військову справність, орґанїзацийну і технїчну. Вплив Хмельницького на повставанє таких »козаків« був лише посередний: в полїтичних справах були вони йому навіть перепоною як елементи крайно радикальні, зате у воєннїй акції умів він покористувати ся сими добровольцями та підпорядкувати їх ватажків своїй зелїзній волї. Протягом 1648 р. появило ся богато таких проводирів черни, що згодом займили разом із своїми полками дуже визначні становища в військовій орґанїзації України. Покищо вони виступали радше в характері союзників гетьмана нїж його підвластних. Підо Львовом були два такі партизанти: Максим Кривоніс та Петро Головацький, що вже лїтом здобули собі величезну популярність серед поспільства і широкий розголос як орґанїзатори селянської революції та представники полїтичного й соціяльного радикалїзму серед Українців.

Перший із них, Кривоніс, се найориґінальнїйша, майже загадкова

людина серед Хмельничан. Про гетьмана висказує ся він як майже про рівного собі, до польських панів промовляє визиваючи та при тім достойно: »Якщо гадаєте, що зможете оперти ся моїому війску, в такім разї чекаю вас у поли«[133]. Його яркий антисемитизм лучить ся по однім боцї з крайним демократизмом, по другім із лицарським романтизмом. Звідки узяв ся сей дивний чоловік і як виплив з моря української революції, про се годі сказати щось певного. З імени, прізвища, релїгії та симпатій чистий Українець, одначе вже сучасники неоднаково говорили про його рід та характер. Одні мали його за родовитого українського козака, инші бачили в нім »лядську кров«, а знов инші виводили його рід із Шотландії[134]. Коли для одних він символ крови й пожару, то для других він лише »вояка без страху«. Коли одні називали його чоловіком без розваги, зухвальним гулякою, простим мужиком, що не займав ся ніколи військовим дїлом і лише по корсунській битві »притягнув до себе що непокірнїйших хлопів« українських, инші бачили в нім людину, яка з молодих лїт виросла під опікою Марса, на суходолї і на морї, яка побувала у ріжних краях і по ріжних морях, від Чорного по Атлантийський океан, пізнала їх тайни та обертала ся серед найтруднїйших пригод та в богатім досвідї житя виробила в собі легковаженє житя, погорду смерти й людей: »здавало ся, що він з ненавистю глядїв не лише на Ляхів а й на власних товаришів-козаків«[135]. Він був тяжко ранений у битві під Константиновом (14 вересня) і з тої рани не встиг уже вилїчити ся. Мав ще участь у пилявецькій битві, у воєнній радї в Константинові, та в дальшім походї під Львів. Тут займив становище зі своїм полком на Тарнівцї, оселї за Високим Замком (коло нинїшної Жовківської рогачки). Лежачи хорий видавав він прикази, як здобути сю твердиню. І здобуте її було останним дїлом сього незвичайного чоловіка. Та про се дальше.

Другий такий партизант, що був підо Львовом, Петро Головацький здобув собі також побіч Кривоноса чималий розголос у лїтї сього року. З роду шляхтич із київського Полїся, служив у польськім війску в Кудаку, в часї революції перейшов до Українців та вславив ся скоро як знаменитий орґанїзатор селянської революції, наперед у Сївершинї, потім на Волини. Разом із Кривоносом бив ся під Константиновом і також був ранений і з того часу налягав на ногу. Сучасники характеризують його як чоловіка гулящого та з великою відвагою й силою[136].

Спинили ся ми дещо на характеристиці селянської черни й її головних ватажків не лише тому, що вони займають окреме становище в українській армії, досить незалежне від головної управи, та творять лївe крило української полїтики того часу; ще більше тому, що вони грають дуже визначну ролю в часї облоги Львова: всї воєнні кроки

з боку Українців против міста походили виключно від сих полків української черни: реґулярні козацькі полки не брали жадної участи в операціях. Отсей факт треба піднести з огляду на се, що сучасні Львовяне не бачили добре сеї правди або може мали деяку легко зрозумілу причину таїти її, а новійші історики, вже з причин менше зрозумілих, піддержують дальше отсе непорозуміне. Та перейдім до дальшого огляду подій.

Як лише Українці показали ся на очи, загреміли пушки з Високого Замку. Стріляне стало ще дужше, як козаки займили горби наоколо Галицького передмістя. Та все те було лише марнованем пороху та куль. У Львові бажано мабуть із свого боку показати противникам, що тут є сила, готовість і хоробрість. Одначе сї порожні громи не викликали жадного вражіня на Українцях: »не спинили анї дрібку гордих щасливими успіхами души ворогів та їх рук готових умивати ся кровю Ляхів« — як писав один із сучасників[137] попадаючи в улюблені, майже національні польські фрази про жорстокість Українців і благородність їх національних противників. Не зважаючи на канонаду з міста і замку перейшли Українці від поиису до опоясаня Львова з усіх сторін. Східний бік, менше більше по лінії Кривчичі-Козельники, був обставлений козацькими становищами, що таки не зближали ся до міста. Головна сила козацької армії була положена далеко від міста коло Лисенич і то весь час побуту її підо Львовом. Західний бік Львова замикали, у такім самім віддаленю, татарські становища: головно займали вони поля на городецькім і янівськім шляху, межи селами Скиловом, Зимною Водою і Рясною. Два инші боки міста обставили згадані полчища Головацького і Кривоноса, першого з полудня, другого з півночи[138]. Тим способом замкнено Львів так докладно, що за весь час побуту Хмельницького підо Львовом не було найменшого безпосереднього полученя межи містом та иншими частями держави. Усякий посланець і кождий лист призначений для Львова опиняв ся в головній кватирі: кождий втікач із міста попадав ся звичайно в татарські руки. Таке замкненє було для міста тяжким ударом, відбираючи йому довіз поживи з околиці. І доволї булоб самого того замкненя, щоби в дуже короткім часї присилувати Львовян до здачі. Бо хоч ще від початку червня розуміли вони дуже добре свою небезпеку і хоч від пилявецької битви було доволї часу, щоби приготовити більші запаси поживи, таки того не зроблено. Львів опинив ся у безраднім становищи не лише з огляду на технічні воєнні підготованя, а й із огляду на зібране поживних припасів. Рак політичного розкладу, що точив велику Річпосполиту, обхопив уже і маленькі републики — міста. Ся нездарність у підготованю була така велика, що ніхто не подбав, щоби хоч богацтва передмість,

призначених на добровільну загладу, перенести поки час в осередок міста![139] Тож годі дивувати ся, що досвідні воєнні люде, як Арцішевский, споглядали на річ безнадійним оком і дораджували приймити Хмельницького з відкритими брамами.

Замкнувши місто з усіх боків валів Хмельницький затіснити перстень і займити передмістя. До сього були призначені згадані вище відділи селянської черни та Татари. Наперед Татари почали посувати ся з заходу, від Скнилова в межі Краківського передмістя. Передміщане, бачучи зразу самих тілько їх, виступили їм на встрічу. Та побачивши, що з инших боків зближають ся Українці, попали в переполох таки без битви та почали безладно утікати зі своїх становищ в напрямі до середини міста. Головний натиск був з Сихівської дороги та з Шембекової гори (нин. Цитаделя) в напрямі до Галицьких воріт. Брама була якраз відчинена в сім часі. Отже туди почали тиснути ся передміські втікачі, щоби знайти захист у городі. Та дуже гірко прийшло ся їм розчарувати ся. Міщане побачивши, що на передмістю діє ся, вели́ли піхоті, що стояла перед брамою замкнути її чим скорше та звернути свої самопали не лише на ворогів а й на нещасних передміщан[140]. З валів, замку та всіх оборонних місць передмістя почала ся густа стрільба. Таким способом передміщане опинили ся в дуже скрутнім становищи. Лише невелика частина їх встигла дістати ся між вали і мури, більше глядано захисту по сильнійших будівлях монастирів та церков, найбільше в Бернардинськім[141]. Хто не встиг скрити ся, діставав ся в руки Татар або під меч козацтва. Чернь займала передмістя дуже енергічно, улицю за улицею, дім за домом, підходячи під саму браму. Стріляне з міста було дуже завзяте, одначе безуспішне, чернь постунала наперед без уваги на кулі[142].

Одночасно появили ся на улицях поодинокі їздці на конях. Були се козацькі добровольці, що виїхали на звичайний у тих часах »герц«. Деякі з великою бравурою й без огляду на небезпеку загнали ся по луці над Полтвою під саму Галицьку браму[143]. Дехто з них заплатив за сю відвагу смертю від куль киданих густо з валу. Така доля постигла й Клима Лизогуба, прабатька знаного українського роду[144]. Се розлютило инших Українців і вони взяли відстрілювати ся. Ховаючи ся в найближших передміських домах, »почали вони з самопалів і янчарок дуже псувати нарід по валах«. Коли стріли з польського боку чинили дуже невелику шкоду, то з українського боку било дуже цільно: »ледви котрий зложив ся до нашого — записує один Львовянин — то сей мусів спотикнути ся на ніс та зістати на місци«[145].

Тимчасом, як коло валів та инших укріплених місць вели ся такі перестрілки, передмістя були вже опановані, окрім замку, монастирів

і костелів. Очевидно переможці користали з воєнних прав у тогочасним розумінню: вони кинули ся за здобичею. Як се грабованє відбувало ся, можемо видїти з записок очевидців. Коли оборонці передмість були розбиті і »передмістя стали пусті — пише один із них — вороги розбігли ся на всї боки за здобичею і трофеями та почали входити у доми. Щоби межи ними самими не повстала боротьба за здобутки, поділили головні улиці межи поодинокі відділи: одна частина їх сторожила перед воротами домів, друга впадала тимчасом в будинки, перенукувала сховки, забирала все яке було золото, срібло, одїж, знаряди, передавала окремим носильникам та вкінци наювала все разом із тими, що пильнували воріт, на підставі обопільного довіря«[146]. »Дивили ся ми, о горе, з нашої колеґії — пише инший очевидець, Єзуїт — як Татари грабували по домах і дворах недалеко валу, займали коней від паші, дарма що богато людей полишало ся ще було по своїх домах, не знаючи мабуть, що по другім боцї їх домів пустошить ворог. Видїли ми, як із нашого огороду Татари виводили стадо коней, що їх дарував і записав нашій колеґії о. ректор по смерти свого батька, приведених в надії охорони з сїл під мури в числї над 50. О яке нещасте для колеґії! Бачили ми, як по нашій бурсї і по дворах п. Ґлоґовского та белзького воєводи свобідно господарили без найменшої журби про град куль, що летїв на них із валу«[147].

Як бачимо із сих описів, грабованє передмість не мало того варварського характеру, який пізнїйша історична традиція приписує Хмельницькому. Полишаючи на боцї зовсїм непричасну тут особу гетьмана, треба поставити лише одно питанє: чим гірше було се українсько-татарське пустошенє львівських передмість від першого лїпшого »вибирання стації« *польським військом по ріжним селам і місточкам*? Хиба така була ріжниця, що перше опирало ся на надзвичайнім воєннім правї того часу, а друге на постійній самоволї й ломаню законів...

Нема жадного сумнїву, що ся відносна оглядність Українців і Татар при займаню передмість була з волї самого гетьмана. Навіть Татари, як були під його безпосередною рукою, мусїли давати деякий позір на сю заборону. Хмельницький взагалї забороняв робити непотрібні шкоди[148] та виявляв богато поміркованости і лагідности, та тут під стїнами руської столицї дав він стілько доказів своєї гуманности супротив своїх противників, що не легко знайти йому пару між історичними побідниками такої самої міри. Подумати лише »ворога«, що сам дбає про те, щоби обложеному ним городови не хибувало... води! Коли сього дня вранцї козацькі полки переходили з Глинянської дороги на гори в напрямі до Покутської дороги, мусїли переходити поле, де вели рури з водою у місто. І що робить Хмельницький в тім місци? Отсе на місци,

де водопроводи могли бути легко знищені і місто стратилоб воду. велить він правильним козацьким відділам утворити чотирокутник. замкнути долину і відогнати звідси товпи селянської черни, щоби не мала доступу до водопроводів[149].

Таке поведенє козаків могло бути чудне для Львовян. Як наслухали ся за ціле лїто, то кров та пожари мали стелити ся усюди, де станула козацька нога. Тимчасом лише попереднього дня (у четвер) згоріла одна господарська загорода міщанина Серебковича, не знати близше, з якої причини, мабуть у перших стичках із Татарами. Позатим усе було ціле. Хмельницький хоче приспівувати горожан до піддання виставляючи перед їх очима небезпеку спаленя передмість — пояснювали собі міщане[150]. Та і другого дня, коли Українці захопили передмістя і дістали ся під самі вали, нїчого не спалено й не зруйновано.

Правда, львівські записки говорять при тім про масове убиване та забиранє в неволю людей. Без сумнїву, з поміж оборонців передмість досить мусїло упасти або дістати ся Татарам у руки, одначе нїяк не можна думати, що така доля стрінула всїх мешканців передмість, як виходилоб із загальних реторичних фраз в описах. Противно, є всяка підстава думати, що лише невелика розмірно частина передміської людности згинула при тім або дістала ся в полон. Докладнїйший розбір сього питаня подаємо у дописках[151], тут зазначити треба лише сей факт, що вже по захопленю передмість, богато мешканців полишало ся ще у своїх домах, доки їх не прогнали звідси самі Поляки, що були в містї.

Що дїяло ся того дня в осередку Львова? Швидкість із якою передмістя були заняті, викликала велику констернацію межи міщанами. Здавало ся, що ворог ось-ось перейде вал і мури. Раз і розійшла ся була поголоска, що Галицька брама вже здобута, та спричинила страшенний переполох. Жінки з дїтьми кинули ся до костелів, щоб там »межи святая святих гинути з неприятельської руки«. Польське духовенство заволоділо умами й наче взяло провід міста у свої руки. По храмах правили ся горячі молебні, по улицях обношено образи святих, а духовні імали за зброю з тою вірою, що »руки посвячені Богу будуть щасливійші у відбиваню ворога«[152]. Та міщане мали не богато пожитку з тої особливої прикмети душпастирів. Відбивали ся »досить хоробро«, та найбільше журили ся тим, що Українці вже під самим валом та що їх самопали бють дуже цїльно. І хоч сього дня не штурмовано до самого міста і під вечір спинила ся навіть стрілянина, то таки був страх, що приступ може бути в ночи або другого дня. І серед такої ситуації Львовяне рішили зробити те, чого не вчинили козаки, себто спалити передмістя.

Зроблено се таки того самого вечера[153]. Знайшов ся відважний

хлопець, ученик парохіяльної школи, що за грошеву надгороду підложив огонь наперед в домі недалеко Галицької брами, а дальше в инших. І море огню облило незабаром місто. Широко будовані передмістя горіли цілі три дни й ночи[154]. Страшні хвилї настали для Львовян, що тепер мусїли бороти ся з новим ворогом, огнем, бо вітер пїс огонь на міські доми. Ніч обернула ся в день, що й шпильку можна було доглянути, а день ставав ночю — так хмари диму заслоняли промінь сонця. Лоскіт і громи ішли від нього якби від невидного стріляння, проймали жахом і трівогою серця мінцан та заставляли їх приготовувати ся на прощанє з сим світом. То тут, то там, по каменицях, баштах, брамах, улицях та переулках разураз розлягали ся крики: »пробі, горить! давай воду!«, а гомін повторяв їх серед нічних тїней. Пожарна труба своїм зловіщим »трарарам« пронизувала до дна душі: птаство скигліло нибаючи по повітрю повним огню: люде трухлїли і ридали...[155].

»Дїйсно, в огни бути і незгоріти, се велика річ!« — потїшали ся Львовяне опісля і признавали, що все щасте лежало в тім, що саме перед тим і навіть в часї пожежі ішов часто дощ та змочував дахи міста[156]. Зате передмістя, з малими виїмками, виявляли сумний образ руїни, даючи повий доказ повного безголовя й безрадности, що панували у містї. Бо в дїйсности Поляки ледви розуміли гаразд, чому рішили ся на таке »відважне« — як самі говорили[157] — а в дїйсности зовсїм нерозважне дїло як спаленє передмість. Правда, ми знаємо вже, що думка зруйнованя їх обговорювала ся вже здавна межи планами оборони міста й батьком її мав бути Арцїшевский. Рація її, зі становища воєнної тактики, лежала в тім, щоби зрівнати з землею широкий простір наоколо міста і тим способом не дозволити ворогови під охороною будівель прийти під самі вали й ховати ся від куль із сього боку. Та вона могла мати свою стійність лише в такім разї, якби се підприємство мало бути виповнене заздалегідь перед приходом Хмельницького. Тодї було можна вивести людей із передмість та уратувати все те добро їх, що могло бути уратоване: тепер була се дика жорстокість, коли сим нещасним до одної катастрофи додавано ще нову, страшнїйшу, живлову. Навіть без уваги на сю вимогу людяности, справа була спізнена. Одно, що передмістя вже були заняті: друге, що зруйноване їх в сих обставинах могло бути лише поверховне. Огонь нищив лише деревляні будівлї а в мурованих лише їх деревляні части і то не у всїх: тому сї хоч переставали бути придатні на мешканя, то не перестали давати схороненя Українцям при обстрілюваню міста. І дїйсно так бувало в пізнїйших днях[158].

В такім разї могла бути тілько одна причина запаленя передмість, а се присилувати Українців до хвилевого уступленя з найблизшого су-

сїдства міста та увільнити ся від тої безпосередної небезпеки, що була з опановання Українцями домів під самими валами. Сї будівлї доходили до тої самої висоти що й вали та мури: тому з їх дахів можна було стрільяти дуже успішно на оборонців міста. І хоч того дня не було загального приступу до міста, міщане бояли ся, щоб до того не прийшло найблизшого дня або — ще гірше — таки тої самої ночи. Отже за всяку ціну хотїли прогнати Українців зпід города, навіть за ціну всїх передміських будівель, аби тілько хоч на короткий час обезпечити ся від атаку[159]. Наївна віра в недалекий прихід Вишневецького мабуть служила їм оправданєм такого рішення. Та при тім усїм дивувати нас можуть не так рїжні субектівні й обєктівні причини підпаленя передмість, як може та пізнїйша злуда Львовян, що буцїмто Львів тим способом дїйсно виратував ся від загину: що incendium nefariorum per incendium bonorum sublatum est...

Пожежа передмість мусїла викликати величезне здивуваня у Хмельницького. Хиба трудно було йому зрозуміти, чому сї дивні люде наважили ся обернути нїнащо його змаганє допускати як найменше жертв демонови війни і революції. І мабуть у сїй хвили, коли споглядав на огневі филї наоколо міста, зродилось у його голові те гасло, яке видав для свого війска: »Страх Божий бє Ляхів!«[160].

Які були безпосередні наслїдки підпаленя передмість, без огляду на величезні матеріяльні шкоди людности? Передівсїм ті мешканцї, що й по занятю передмість остали в своїх домах, тепер в часї пожежі опинили ся в розпучливім безвихіднім становищи[161]. В божевільнім перестраху вихоплювали ся люде з горючих домів й кидали ся в сторону міста, одначе всї входи були замкнені зі страху перед Українцями[162]. Втїкати в поле серед ночи значило добровільно віддавати ся в руки Татар[163]. Отже як тїни мерців серед зловіщих блискавиць тріскучих огнїв гнали сї нещасні по передмістях та як скаженїлі кидали ся на ворогів[164]. З другого боку Українцї мусїли, що правда, уступати перед огнем із домів, одначе задля того попали у страшну лють. Думаючи, що сьому винні самі передміщане, кидали ся тепер на них, не жалїючи нї їх самих нї їх добра[165]. Одинокий ратунок для безпомічних людей був у тих будівлях, що були менше виставлені на небезпеку вогню, себто у монастирях та храмах. Найбільше схоронило ся до Бернардинів, Високого Замку, Кармелитів при Гончарській, св. Юра, Марії Магдалини, св. Лазаря і т. д. Одначе розлючені Українцї кидали ся й туди за втїкачами, шукаючи захисту і для себе. Вивязали ся завзяті битки в рїжних таких місцях і штурми до оборонних місць з виспдом, що його можна було предвидїти. Окрім Бернардинського монастиря й Високого Замку всї инші твердині, де сеї страшної ночи замикала ся передміська

людність, були заняті Українцями, причім не обійшлось без сумних людських трагедій. Особливо кривава боротьба була за монастир Кармелитів обутих, в якім стратили житє чотири сотки людей, і Українці потерпіли важкі страти. До здобутя сього місця мав причинити ся головно якийсь Русин — маляр, що жив у сусїдстві. Він мав показати Українцям найлегчий приступ до монастиря від Богоявленської церкви (на розі нинїшних ул. Баторія і Фредри), через доми Русинів і деревляні паркани[166]. Здобута позиція була близько міста і могла стати головною опорою при ударі на місто, тому на неї обернено найтяжші міські армати, одначе без успіху. Тілько як огонь обхопив монастирські будівлї, Українці покинули опісля сей монастир[167]. Тут треба піднести, що ті костели й монастирі, що відразу були зайняті Українцями або з яких передміська людність не творила фортець, впали лише на стілько жертвою нещастя, на скілько досягнув їх огонь[168]. За те не хибувало очевидно старань з українського боку перекинути огонь на місто, як був відповідний до того вітер, одначе заходи в сім напрямі не увінчали ся успіхом[169].

Такі були користи з підпаленя передмість. Українці мусїли уступати з передміських домів, та лише хвилево, бо руїни могли давати також незлий захист в разї загального приступу до міста; притім втрати їх були розмірно невеликі. Зате на передміську людність упала правдива катастрофа: окрім повного знищеня усього добра її, сю хоробрість оборонців міста переплатили вони значними жертвами в людях. В пекольнім танци сеї страшної ночи гинули очевидно не самі тілько Поляки й Жиди; жертвою мусїло впасти й доволї Русинів, яких на передмістях було богато. Та як із одного боку не можна добачити якогось безоглядного масового мордованя людей з боку Українців: так із другого боку тенденційні є твердженя деяких сучасників, буцїмто Українці не робили взагалї жадних рїжниць між польською та руською людностю. Певно, що Татари не дуже то зважали на заборону забираня Русинів у полон (хоч із боку Хмельницького була в сім напрямі деяка контроля); певно також, що в таких хвилях, як сеї першої ночи, трудно було питати метрики у людей; все таки ряд фактів показує, що руська людність львівських передмість не зазнавала особливого лиха з боку Українців[170].

Надійшла пятниця, 10 жовтня. Передмістя горіли дальше: хмари диму закривали небо. В найблизшім сусїдстві валів не було Українців. З монастиря Кармелитів обутих по якімсь часї уступили також. Лише було видно їх на передміських горбах, слабо забудованих або зовсім порожних, де були вільнїйші від огню. У двох місцях, при воротах св. Юра та у дворі Шарфенберґів, повівали козацькі хоругви[171]. При пер-

шій із них мало бути становище полку Головацького[172]. Поява сих українських стягів була незрозуміла міщанам: та вона означала заперестанє воєнної акції против міста, очевидно не инакше як по воли Хмельницького. І дійсно того дня не бачимо жадного змаганя з боку Українців, щоби здобути місто, навіть і такого ні, як попереднього дня. Міщане мали вже спокійнійшу голову. Лише зразу могло їм здавати ся, що буде приступ до Краківських воріт. Отсе від заходу з гори, де карано злочинців (т. зв. Гицлівської, нин. Вісньовского) почала сходити товпа людей і з криком посувати ся в напрямі нижнього замку. Попереду списами узброєний кінний віддїл, а за ним безладні купи безоружного селянства. Та не дійшовши на віддаль стрілу завернула товпа назад, буцім тому, що ще здалека упав хорунжий[173]. Такою самою »слїпотою побила воля божа« й иншу громаду, що тогож дня вечером виконувала якісь підозрілі маневри на Галицькім передмістю[174].

Як що сї »атаки« не були лише оптичною злудою обороннїв Львова, то такий »герц« мужицьких незорґанїзованих ватаг можна зрозуміти як першу підо Львовом прояву полїтичної й тактичної розбіжности межи козацтвом і селянською чернею, тою чернею, що з усїх боків напливала до козацького війска. Вона одначе тепер не давала жадної воєнної користи Хмельницькому, до того не розуміла усеї теперішної тактики його, бажаючи основнійше побивати Ляхів. Гетьман очевидно рад був позбути ся сеї помочи, що путала його в рухах, одначе знаючи вартість селянської черни в инших хвилях мусів давати їй деяку волю в рухах. Рішивши згори помилувати Львів, тепер по самовбійчім підпаленю передмість заборонив здобувати решту міста, натомість не заборонював черни здобувати Високий Замок, на скільки се було можливо без пушок та инших приладів. Він милував духову столицю західної України й її історичне імя, милував міщанство та міщанську культуру; зате може й бажав у душі, щоби ся кріпость на горі, сей символ шляхотського панованя над містом і цїлим краєм, дістала ся таки в мужицькі руки...

Під Високим Замком, як сказано висше, було становище Кривоносових людей. Сам полковник був хорий. Рана в лївім боцї повисше серця з битви під Константиновом не гоїла ся, одначе він сам узяв провід в акції против замку. Почала ся вона пополудни о годинї 4-ій[175] приступом від південного сходу, на найслабше місце, де були замкові ворота і розмірно легкий доступ на гору (від нин. ул. св. Войтїха). З великим криком підступали в сім місци мужики узброєні зелїзними дручками. Замкова гора не була в тих часах поросла такими лїсками як сьогодня, збочи її були зовсїм голі задля того, щоби їх було можна успішно обстрілювати з замку. Тому то Українцї тягли з собою вози

по дорозї до воріт та ховали ся за них в часї стріляня з замку. Кілька разів підходили таким способом у гору, раз навіть вдало ся їм зробити своїми дручками вилім у мурі та приставити драбини, одначе мусїли завертати перед камінєм та густими стрілами з гармат, мускетів та рушниць. У відбиваню брали участь також оборонцї самого міста: гаківницї на вежи Успенської церкви несли спустошінє між українську чернь і вона мусїла відступати стративши богато людей[176].

Як згадувано вище, в часї пожежі втїкали люде й на Високий Замок, а саме з Краківського передмістя. Мало їх тут бути до вісїм тисяч, між ними немало Русинів. Отже против селянської черни, що без гармат хотїла здобути твердиню, було кому оборонити ся. І дїйсно в часї першого приступу се поспільство, узброєне переважно камінєм, гаками й косами било ся з добрим успіхом[177]. Заплату за сю прислугу дістали передмїщани зараз безпосередно по відбитю черни. Бурґграф Братковський викинув їх з замкових мурів, з огляду на тїсноту й недостачу живности в замку. Як тілько українська чернь уступила зпід гори, опинили ся передмїщане поза мурами. Полишили ся лише ті, що були потрібні до замкової прислуги. Прогнані подали ся до міста, та лише частину їх впущено туди, инші розбрили ся по руїнах Краківського передмістя. Зараз потім Українцї відновили приступи. На думку Львовян відважили ся вони на се тому, що від прогнаних передмїщан дізнали ся, що замок слабий і числом оборонцїв і силою своїх укріплень. Томуто зараз потім чернь повторила другий приступ, одначе бита з двох боків, з замкових мурів і з міста, мусїла уступити, забираючи з собою убитих[178].

Русинам із Краківського передмістя приписувано, окрім вище згаданого поученя щодо замку, ще й инше дїло того дня. Вони мали показати селянам ті місця, куди переходили водні рури до міста, задля перерваня їх, чи навіть самі мали се зробити і таким способом відобрати місту частину води — против волї українського гетьмана. Хоч се обвинувачуваньє пахне трохи леґендою, то в нїм маємо один із доказів против твердженя сучасників, буцїмто Українцї не робили жадної рїжницї між Поляками й Русинами[179].

У вечері того дня займили селяне деякі будівлї по східнім боцї міста, що не впали жертвою вогню. Були се монастирі з костелами Кармелитів босих, мужеський і жіночий (перший на нинїшнім місци, другий там, де лат. духовний семинар). Мїщане дуже налякали ся того, бо обі будівлї притикали до самого валу і до порохової башти на нїм. Якби ударено з сього боку, можна було міських оборонцїв просто скинути зі становищ. Боячи ся того відкрили Львовяне сильний огонь на сї монастирі, а дальше підпалили їх, так що й вони (в части деревляні) спопелїли[180].

Так минула субота і прийшла неділя (11 жовтня). Скоро на світ загомоніли з передміських церков і костелів дзвони і на сей знак почали Українці і Татари збирати ся громадою на Краківськім передмістю коло храму св. Станислава (при нин. улици того імени). Роблено се з великим криком, так що міщане були переконані, що зближає ся загальний приступ з того боку і зі страху »стали без душі«. Трубач із окличником ходив по улицях і взивав усіх мущин до зброї і на вали. Від того загальний переполох ще збільшав ся. Радні міста взяли ся порядкувати і приготовляти оборону. Духовенство вийшло знов на улиці і закликало до оборони віри. Жіноцтво з дітьми заповнило костели і благало у Бога поратунку... Тимчасом були се тілько страхи на Ляхи. Рух коло св. Станислава означав якісь збори, що незабаром розійшли ся[181]. Мабуть оповіщено чернь волю українського гетьмана в справі Львова, яка незабаром виявила ся.

Тимчасом у настрою Львовян доконав ся радикальний переворот. Коли показало ся, що весь жах був безосновний, почав межи ними приймати ся погляд, що не лише тепер бояли ся непотрібно. Бо в дійсности де той Хмельницький, де ті сотки тисяч козацтва, що про них стілько наслухали ся? Вже третій день, як прийшли Українці, одначе під містом сама селянська чернь та дещо Татар: не було доси жадного поважного приступу до міста, не загреміла доси жадна козацька пушка... Ні, се не Хмельницький із своєю армією під Львовом! Се певно тілько більший загін збунтованого хлопства під проводом якогось Кривоноса або Головацького! Бо Хмельницький чень инакше бравби ся до діла... І міщанам мусіло стати жаль, що так нерозважно самі знищили власні передмістя разом із усяким добром, а тепер замкнені в мурах міста мусять терпіти голод. Так, голод уже загостив межи них. Вже сього третього дня не стало хліба. Як сказано вище, ніхто не подбав про те, щоби приготовити більші запаси поживи. Одно з'їли і забрали вояки, друге дістало ся селянам і Татарам, третє згоріло в огни. Серед таких обставин львівське посполство, давлене голодом і страхом, обезсилене безсонностю і працею, підбиване безнастанно релігійним фанатизмом, виявило тепер, як тілько минув страх перед приступом, всю свою лють, ненависть і жадобу помсти за всї вільні і невільні невдачі погромом тої частини мешканців, що вже здавна була підозрівана, нанастована й переслїдувана. »І тоді гнів богато правовірних горожан упав на мешканців-Русинів без жадного доказу вини. Не помилувано навіть слабшого полу, закидаючи йому затроюване, чароване й тайні змови з ворогами. І не дано їм можности боронити ся, хоч вони простягали благально руки, кидали ся часто на землю, ридали бючи себе у груди й лиця: се якраз ще більше підбивало ворожий настрій до них, бо — мовляв —

надмірний жах обвинувачує совість«[182]. До сих скупих слів Кушевича нема потреби додавати нічого, щоби змалювати весь трагізм становища руських міщан в часі сього погрому. Межи жертвами його була мати з 12-літною дівчинкою. Коли роззвірена товпа убила сю жінку на середині ринку як буцімто чарівницю, дівчинка мала закликати таке: »Мою маму ви убили, що правда, одначе я вмію значне більше!« І упала побіч своєї матери під ударами польської товпи[183]. Якась подібна масакра Русинів була мабуть і в монастири Бернардинів, коли пізнійша українська традиція звязувала львівський погром якраз із сим місцем[184].

Инша сцена була того дня на Високім Замку. Там не було води і треба було довозити зпід гори. Пополудни вислано з замку громаду людей, переважно Русинів, за водою. Сї люде дістали ся спокійно до жерела під горою, набрали води і повернули у замок. Одначе там один із тої прислуги пійшов до бурґграфа і заявив, що при криниці межи замкових вмішали ся »козаки« і разом дістали ся до замку. Комендант почав тоді перебирати межи посполством і не роблячи довгого процесу, майже 20 підозрілих людей застрілив або проколов[185].

Та на самих погромах не обмежала ся хоробрість міщанства. Побачивши, що ні місту ні замкови не грозить приступ і що Українцї по вічу уступили з найблизшого сусїдства міста і всюди наоколо панує спокій, набрали відваги. Під натиском голоду почали оглядати ся за здобичею на зруйнованих власними руками передмістях. Першу вилазку зроблено на ул. Кармелитську і заки Українцї звернули на се увагу, повернено з поживою забраною з найблизших домів (видко не дуже були попустошені), маючи лише одного тяжко раненого[186]. Другий випад був по північнім боцї, від нии. Стрілецької ул. З валу доглянено, що громада селян господарить на посїлости монастиря Бенедиктинок під Високим Замком. Около 30 міщан, межи ними кількох Жидів, кинуло ся в сім напрямі: одних селян убили, других прогнали та повернули у місто з значним запасом виктуалів, а навіть із одним пійманим мужиком[187]. Сього віддано до магістрату на розпит. Тут узято його на тортури і запитано, хто і в якій силї стоїть підо Львовом. Сей розказав про десятки тисяч присутних козаків і Татар та десятки тисяч сподіваних[188]. Його виява не знайшла повної віри, були такі, що таки сумнівали ся, чи дїйсно сам Хмельницький стоїть коло Львова.

Тимчасом випади міщан на передмістя викликали рух серед Українців. До того прилучило ся ще й се, що межи ними розійшла ся чутка про погром у місті та екзекуцію на замку. Розяренє обхопило селянські маси і вони з великим завзятєм кинули ся до валів, дарма що град куль летїв на них. Українцї ховали ся в окіптїлих передміських

мурах і стріляли до міста. Старшина не позволяла робити против волї гетьмана і давала гасло до відвороту, одначе даремно. Завзятє було таке велике, що оборонців міста збивано з валу і селяне впадали на другий бік його у рів та атакували міщан. Небезпека для міста була дуже грізна. Та в сій критичній хвилї прийшла інтервенція самого Хмельницького і на його рішучий приказ завернено людей зпід мурів. Ся незвичайна оглядність гетьмана супротив міста, після диких погромних орґій у нім, не знайшла признаня навіть серед козацької старшини[189]. В тім була причина, що відокремлені гурти селянської черни до пізної ночи не давали спокою оборонцям міста і викликали духовенство з чудесними образами на мури, одначе задля рішучої волї Хмельницького не приходило до поважнїйшої акції[190].

З якої причини воля гетьмана стала в супереч із думкою загалу козацтва й селянства? Очевидно лише з тої, що він уже рішив, що має бути зі Львовом. Він мусїв бути уратований, навіть ціною деякої непопулярности гетьмана межи своїми.

VII.

Помилуване.

Сонце схиляло ся до заходу, коли над валом побіч Кармелитів босих появив ся козацький трубач і віддав лист до маґістрату. Зараз зібрав ся маґістрат на раду: запрошено також представників шляхти і прочитано лист. Писаний був по руськи, з підписом самого Хмельницького, котрого »сам Бог натхнув миролюбною думкою добрих людей«[191]. Зміст його був такий: Українські козаки взагалї а сам гетьман зокрема зробили богато прислуг польській державі, та замість надгороди за них зустріла їх ненависть з боку Поляків. Чия се заслуга, що Татари здержували ся доти від розбишацьких походів в королївство? Чий се здобуток, що купці з Польщі можуть ходити безпечно в отоманські краї? Чия-хоробрість і чиї славні воєнні зусилля довели до того, що честь польського народу має доси пошану межи віроломними ворогами — як не козацькі? За се Поляки продумували в тім часі, яким би лихом заплатити сї добродійства. Вольности, що їх надали козакам покійні славні королї польські, покасовано: землю їх батьківську, набуту кровю або зароблену працею, загарбано: все те в супереч навіть тій угоді, що заключена була за Конецпольського: тепер її зломано толкуючи її постанови некористно для козаків. Тепер тому козацтву, що перебивало ся серед найтяжших небезпек і зі шкодою для своєї волї, приносить ся в дарі нужду і несправедливе трактоване як ворогів. Нехай божа і людська справедливість пізнає, що сам він не є

причиною нещастя і вина не лежить на його совісти за все те, що стало ся і що стане ся. Почуване невинности веліло вірити в успіх доброї слави, безвихідна нужда кермувала козацькими ділами, при помочи не иншої сили, як лише духа оділиченого по батьках, що зріс та скріпив ся в тих тяжких і несправедливих часах, — того духа, що велить або жити на волі або вмерти перед неволею. Коротко — Поляки шукали сеї війни, отже її мають. Та йому дуже залежить і на тім, щоби вир безмежних нещасть сеї війни не захопив і Львова. Щоби місто охоронити від того, нехай горожане зрозуміють свою близьку катастрофу й увійдуть у переговори з ним. Для громадського добра нехай видадуть тих панів, що втікли сюди з пилявецького обозу[192].

По відчитаню сього письма запитано присутних, що думають про сей лист та поставлене в нім домагане Хмельницького. Для великої більности не було, очевидно, ніякого сумніву, що треба пристати на проект пересправ з козаками, бачучи в тім одинокий ратунок для міста. Се було стілько легче зробити, що панів з під Пилявець не було у Львові і дразливе домагане їх видання падало само собою. Та все таки знайшов ся невеликий гурток завзятих людей, що до стілько нерозважних поступків хотів додати ще один і не входити в ніякі пересправи з ворогами. Ті непримирні підпирали свою думку переконуваном, що підо Львовом нема Хмельницького, що одержаний лист фальшивий і походить від котрогось ватажка хлопської черни і має на цілі підступом узяти місто[193]. Таке поставлене справи доводило до потреби переконати ся наперед, чи дійсно сам Хмельницький стоїть коло Львова.

У Львові був тоді старий лат. священник Андрій Гонцель Мокрський, давнійше Єзуїт і учитель в єзуїтській колеґії, тепер член т. зв. реґулярних каноніків св. Августина, на становищи тремешнинського каноніка, що незнаним близше способом попав в тім часі до Львова. Він висловляв ся кількома наворотами, що перед літами мав ученика Богдана Хмельницького і нині пізнав би його напевно[194]. Отже тепер батьки міста обернули ся до нього і просили, чи він не хотів би пійти між козаків з відповідю магістрату і провірити, чи Хмельницький дійсно присутний: розвідати, які його правдиві думки щодо міста, та просити листу обезпеченя для міських послів. Мокрський приймив радо се поручене і в товаристві одного міщанина та міського трубача[195] вийшов на Глиняньску дорогу. З собою поніс листовну відповідь магістрату. Була в ній заява, що у Львові нема ані панів ані инших утікачів зпід Пилявець, а дальше просьба, щоби гетьман помилував місто і здержав пролив крови, котрої й так богато вилляло ся в сій війні[196].

Гетьман приймив посла у своїй кватирі коло св. Петра (при нин. Личаківській ул.). Відповідь магістрату, що панів нема у місті, не здя-

вувала його очевидно: про се мусів він добре знати і в хвили, коли домагав ся видачі збігців. Ставив се жаданє лише тому, щоби мати підставу вимагати від міста рекомпензати за втеку тих панів, що »з їх вини була вся та війна«. Як би був так піймав панів, то заплата Татарам булаб готова. А що панове показали себе більше обережними нїж лицарськими, в такім разї самі Львовяне мусять зложити таку суму, якою вдоволили сяб Татаре — себто 200.000 дукатів[197]. В тім дусї дав Хмельницький відповідь послови та після того велїв вийти присутній старшинї з комнати й остав сам із стареньким священником. Настала зворушлива хвиля привитаня ученика з учителем. Оба пізнали себе обопільно. У душі славного переможця відозвали ся хлопячі спомини: з покорою схилив ся перед учителем, обіймив його низько за ноги і зі сльзми в очах дякував за науку. Учитель стояв сумно задуманий. »Чом ти, сину, став розливати кров христіянську«? — спитав його з жалем. І давний ученик почав покірно оправдувати ся з своїх учинків, заявляти свою невинність, задля котрої сам Бог мав його в охороні та доказувати, що причину до війни дали виключно вельможі — гетьмани, хорунжий коронний й ин.[198]. Учитель видко повірив щирим виявам ученика, коли незабаром присвятив останні дни свойого житя, щоби заступати його політичні справи перед королем і Річпосполитою.

По сій сповіди перейшла розмова на пекучі питаня дня. Мокрський просив очевидно гетьмана, щоби був ласкавий для Львова: сей подавав вище наведену умову і твердо стояв на тім: Нехай — казав — Львовяне не дають себе дурити даремною надією, що матимуть поміч від Річпосполитої чи Вишневецького. Одинокий лїк на недолю міста лежить у їх власних руках — як схочуть викупити ся. Як що хотїлиб проволїкати сю справу, то нехай знають, що стягнуть на себе ще більші нещастя — місто буде здобуте і не втече від грабованя і руйнованя[199]. По такій енергічній осторозї під адресом міщан відпустив Мокрського, обіцяючи прислати другого дня власного посла з формально означеною умовою та з домаганєм рішучої відповіди.

В містї чекано нетерпеливо на поворот Мокрського. Повернувши він ствердив, що Хмельницький дійсно сам стоїть підо Львовом, одначе хоче помилувати його під певними умовами. Над тим, що розказав, радженo в магістратї до пізної ночи.

Так минула неділя. Другого дня (у понеділок 12 жовтня) скоро на день зібрала ся нова рада при участи шляхти й духовенства. Один із батьків міста, Долежинський, повідомив присутних про результат посольства Мокрського. Почала ся дебата. Ледви кількох висловило свої думки, коли дано знати, що прибув посол від Хмельницького. Був се також священник, сповідник і свояк гетьмана Федір Радкович[200], що

прибув для формальної відповіди на посольство Мокрського. Допущений до середини передав лист від Хмельницького до магістрату й домагав ся негайної відповіди, заявляючи, що має наказ повернути за годину назад, хочби навіть не дочекав ся відповіди: колиб сього не сповнив, бояв би ся за цілість своєї особи. Лист змістом своїм відповідав тому, що приніс Мокрський, тілько що був уложений у формі ультимату: домагав ся безпроволочної відповіди[201]. Різучий тон листу зробив сильне вражінє на присутних. Деякі горді душі відчули його як обиду і в деяких дальших промовах віджив непримирний дух. Та саме підчас того появив ся на зборах знаний нам комендант драґонів Ціховский. Він підійшов до стола, поклав на нім оловяну гарматну кулю і промовив: »Отсе Хмельницький вже таким способом починає з нами переговорювати«. На се підняв ся великий крик межи присутними, звернений против опозиції, що вела місто до повної загибели. Опінія військових начальників з Арцішевским на чолі висловляла ся однодушно против безцільної боротьби, радила користати з нагоди і трактатами забезпечити себе від більшого нещастя. І дійсно, серед загального заворушеня запала ухвала, щоби приступити до пересправ із Хмельницьким[202]. Арцішевский підпер свою думку тим, що наперед показував велику ріжницю у воєнній силї межи містом і козаками — ріжницю, яка не позволяла жити в злудї щодо можливости оборони Львова: дальше перестеріґав перед тою шкодою, яку малаб Річпосполита через утрату львівського арсеналу: вповнив, що як місто трактатом із Хмельницьким уратує добро Річпосполитої, то вона поверне видатки на окуп: вкінци зазначував, що місто викупом не стягне на себе жадної нечести, і як стій приточив приклад 50 заграничних міст, які зробили таке саме[203].

Против таких мірковань Арцішевского й більшости поважних людей стояла опозиція під проводом латинських монахів, головно Ґзуїтів та Бернардинів, що при помочи релїґійної ексальтації провадили демаґоґію серед поспільства, закидаючи Арцішевскому (аріянинови) та міській старшинї, буцім то вони »боять ся за власну шкіру«, мають свої приватні інтереси на думцї та зраджують місто й віру. І хоч на сих зборах перемогли помірковані, то ся радикальна громада не переставала вести аґітації у своїм дусї. В часї самих переговорів із Хмельницьким підбили сї монахи темне й голодне поспільство до того, що воно мало не кинуло ся на міських повновласників як на зрадників і ледви повага Арцішевского, чи радше страх перед вояками, відвернула небезпеку свого роду революції у місті[204].

Та повернім до зборів. По ухвалї, що треба говорити з Хмельницьким про окуп, вибрано окреме посольство задля сього. У склад його входили: з ради — Андрій Вахлевич, з присяжних — синдик Самійло

Кушевич, з поспільства (т. зв. ради 40-ох) — Андрій Чехович, з Вірмен — Христоф Захнович, з Русинів — Павло Лавришевич. Признано їм необмежену повновласть, одначе поручено поторгувати ся з Хмельницьким і предложити йому 100.000 зол. поль., а якби не хотів вдоволити ся сею сумою, то друге стілько може сам собі стягнути з Жидів[205].

Посли мало показували відваги: вони стілько страхів наслухали ся про Хмельницького й козаків, що тепер бояли ся як не смерти то хоч неволї і тому прощали ся з ріднею і приятелями. Задля скріплення сердець просили вони кс. Мокрського, щоби був їх товаришем. Він радо згодив ся на се[206]. Со страхом і трепетом їхали посли посеред передміських руїн в напрямі до св. Петра. Недалеко за ним мав кватиру український гетьман. По лівім боці дороги стояв відділ Татар — тут сидів Тугайбей. Та в кватирі не застали посли гетьмана, лише полковника Остапа Гоголя. Він сказав, що гетьман удав ся до Лисенич і радив послам їхати туди. Посли так і зробили. Переходячи поміж становищами козацьких й татарських полків та відділами татарських бранців станули вони в самім таборі в Лисеничах. Без жадної проволоки допущено їх до гетьмана. З широкою орацією виступив голова посольства Вахлевич і благав гетьмана, щоби був ласкавий помилувати »руське столичне місто« та знизити суму викупу. В ярких красках малював сумний стан міста, складаючи вину на вояків та на панів польських[207].

Жалісна промова міщан зворушила гетьмана глибоко. Сеж та сама політична анархія і та сама панська самоволя, навіть ті самі особи були причиною сього і того лиха, козацького і львівського! І в очах Хмельницького блиснули сльози. »Жаль мене бере — почав він у відповіди — і не в силї я затайти його і не відчути сього нещасного випадку. Нехай би ніколи на нього не заносило ся і людське ухо про нього не чуло! Та творцями всього того ваші пани, найбільше хорунжий коронний (Конецпольський) та воєвода руський (Вишневецький). Годі було видержати дальше тяжкі удари, неможливо було стерпіти такого великого беззаконя й таких невиносних кривд. На сї насильства лише одна відповідь полишила ся нам — вхопити за зброю з вірою у справедливість нашого діла. Панове просите у мене милосердя... А чи я зазнав коли такої ласки? Я був би був щасливий, якби був зазнав якої-такої уваги. А в тім, чень не мало милосердя маєте й тепер від мене. Досить уже того самого, що вас лишаю при житю і не хочу виймати моєї шаблї на ваші карки, лише всім вам дарую ваші голови — а се велике милосердє! І за нього то зложите менї двіста тисяч дукатів і віддасте безпроволочно. З поганих Жидів самі стягайте грошї; від них належить ся богато, бо вони зібрали значні скарби з українських козаків. Маєте ще знати, що та сума, яку візьму, не пійде анї на мою приватну ко-

требу ані на користь мого війська; нею я почастую все військо мого приятеля Тугайбея: мушу надгородити його за те, що вигодив мені у великій потребі своїми людьми, дав поміч на мого ворога та сам хоробро ставав при мені зі своїм здоровлєм«[208].

По сім Хмельницький посадив послів за столом при собі, почестував горілкою та почала ся свобідніїшна розмова. Міщане просили на всї способи, щоби зменшив висоту окупу. Гетьман поставивши відразу невелику суму, хотїв стояти при нїй твердо, покликаючи ся на своїх полковників, що инакше вчинити не може. Та коли посли не спішняли ся у своїх благаних, велїв їм повернути до полковника Гоголя в гетьманській кватирі коло св. Петра і там ждати остаточної відповіди[209]. Посли так і зробили, вислявши до Львова Мокрського в товаристві Радковича з повідомленєм, що Хмельницький жадним способом не хоче відступити від домаганої суми[210].

Було полудне. Посли сидїли в гетьманській кватирі і вели з полковниками та иншими козацькими достойниками розмови про політичні справи. Між старшиною були: Виговський, Гоголь, Гладкий, Богун, Небаба, Головацький, Чорнота, Кривоніс й ин.[211]. Очевидно говорено найбільше о причинах війни. І тут міщане почули богато такого, про що не мали жадного поняття. Полковники вичисляли і відносили свої власні й усього козацтва труди, положені в турецькій війні під Хотимом, в дикій Московщинї, в безпастанних походах на Татар: якто вони були охоронним щитом Річпосполитої в її тяжких хвилях, а за ті добродїйства вороги козацтва продумали їм знамениту заплату: засуди на смерть, руйноване домів, мордоване союзних селян, безчещене жінок і дочок... Та по довгих терпінях прийшла година пімсти й отсе вони прийшли заплатити за всї приватні і народні кривди... І козацькі бесїди стали горді і самоповні. Віра у величну будучність українського народу так і била зі слів полковників. Посипали ся оповіданя про українсько-польські битви, як то коронне військо утїкало соромно зпід Пилявець, скілько якого добра полишило, як то Українцї знайшли навіть гетьманську булаву кн. Заславського. [І показано міщанам сю булаву, велику позолочувану, висаджувану туркусами і яшмами, та ціна її — на думку Вірмен — була невелика, лише 100 твердих талярів]. Дальше переконувала старшина міщан, щоби Львовяне не сподївали ся даремно нїякої помочи з Прусії або від кн. Вишневецького: Українцї пійдуть за ним хочби й до самого Ґданьска, на Вислї побудують чайки, пійдуть на Варшаву і дальше, спровадять на поміч самого турецького султана, як не буде їм зроблена справедливість[212].

Такі бесїди тревали дві години. Увесь той час Хмельницький стояв недалеко кватири під »Робертовою пасїкою«[213] на розмові з Тугайбеєм.

Очевидно хотів у Татарина виторгувати зменшенє суми його гонорара. Двогодинна розмова довела таки до корисного висліду й оба поїхали до гетьманської кватири відправити формально посольство. Як тілько появили ся вони на подвірю, вся старшина вийшла напротив гетьмана, полишивши послів на місци. За якийсь час відчинили ся двері й увійшли у комнату Тугайбей та Пирис-аґа, подаючи послам руки на привитанє. По них вступив Хмельницький із полковниками, всї мали в руках золотисті булаві висаджувані камінєм. Сїли опісля за столом, оба Татаре на покутї, і гетьман пояснив через товмача Тугайбеєви причину появи послів: сей відповів таким самим способом, що здає ся на волю гетьмана, при тім почав із гнївом говорити про віроломність старости Сїнявського й заповідати німсту. Посли почали успокоювати його й оправдувати старосту, особливо представник Вірмен, що знав по татарськи і заговорив безпосередно з ним[214]. По сім почали ся знов горячі просьби, щоби сума окопу була зменшена. Дійшло до глибокої покори міських представників: вони почали плакати і заклинати ся на всї святощі, що місто не в силї зложити стілько грошей після контрибуції для Вишневецького й утечі всїх богатших мешканців. І гетьман уступив. Зроблено умову, що місто дасть таку суму у готівці, сріблї та товарах, на яку спроможне: для провіренія сеї спроможности мали пійти з послами окремі комисарі зпоміж Українців та Татар і припильнувати збираня окупу. До сеї чинности були зараз визначені: полковник Головацький та Пирис-аґа з кількома людьми[215].

О год. 4-ій пополудни повернули посли з тими комисарами до міста. Знов зібрала ся рада і вислухала звіту послів, представленого Вахлевичем та затвердила умову. Не лише тому, що не було иншого виходу, а й задля того, що ся умова була дуже корисна й давала місту можність визначити по власній воли висоту окупу. Се — як побачимо — вдало ся їм дуже добре. Найперше всього батьки міста й міщане мали доволї часу й місця, щоби поховати те, що цїннїйше, особливо готівку, що дивним дивом зникла мало не зовсїм. Тим способом було не трудно доказати, що місто не в силї дати бажаної суми.

Другого дня почало ся вибиранє з міщан окупу. Міські урядники в товаристві українсько-татарських комисарів ішли від дому до дому, від крамницї до крамниць, й жадали видачі грошей, срібла й товарів. Що до перших, то майже всюди діставали відмовну відповідь або лише незначні квоти. Натомість міщане відступали радо бажані товари добачуючи в тім не лише конечність а й власну вигоду. Управа міста й генерал Арцїшевский впевняли дуже поважно, що Річпосполита поверне всї видатки на окуп. Отже чом не малиб міщане збути ся своїх товарів по добрій цїнї? За відступлені річи діставали власники поквито-

вання. Те саме діяло ся з срібними й золотими річами, що їх найбільше доставляли церкви. Оцінювано їх по найвисшій можливій ціні й важено дуже хитро.

Увесь сей процедер вимагав, очевидно, вирозумілости з боку комисарів. А се була річ не трудна. Міщане вміли походити коло них та добрим угощенєм й дарунками довести до того, що вони більше для форми були присутні при зборах та замикали очи і на загальну спроможність міста на оцінюванє товарів, на їх мірене і важене.

Таке вибиранє окупу тревало пять днїв себто до 17 жовтня. Після того Головацький повернув назад до обозу[216]. Зібрані річи перевожувано частинами, в міру збираня, наперед срібло, потім товари, а вкінци готівку. За кождим разом відвідували український обоз міщанські посли, привозячи з собою дарунки для гетьмана та декого із козацької й татарської старшини. Причиною сих відвідин була не лише справа викупу і звязаних із нею дискрецій. Ще більше журило міщан те, що селянська чернь заняла знов вороже становище супротив міста, виявляючи одночасно своє незадоволенє з незвичайної оглядности гетьмана супротив Львова. І тепер ще раз дістало місто наглядний доказ, що воно полишило ся цїлим виключно з особистої ласки Хмельницького.

В часї понедїлкової наради в ратуши показано — як знаємо — гарматну кулю. Походила вона з першого й одинокого вистрілу спрямованого на вали, щоб надати ваги словам гетьмана. І дїйсно, сей »новий спосїб трактованя« мав блискавичний успіх, що виявив ся висланем повновласників. Поза тим того дня панував повний спокій коло міста: селянська чернь не виявляла нїчим свого ворожого настрою. З того скористав бурґграф Високого Замку і перейшов з залогою до міста, мотивуючи сей крок недостатком води. Та міщанам не подобала ся така легкодушність. Умови згоди не були ще виповнені; Хмельницький опанувавши замок міг заострити свої домаганя. Тому дано воякам води й пороху та присилувано повернути назад на своє становище, мабуть в тій надії, що атаки на замок більше не поновлять ся. Одначе так не стало ся. Вістку, що місто має бути вільне за контрибуцію Татарам, приймила чернь неприхильно. Коли другого дня (13 жовтня) міські посли відвозили до табору барилки зі сріблом, зібрала ся при Кармелитській улици така велика товпа селянства, що козаки мусїли нагаями промощувати дорогу. Се розярило людей, почала ся аґітація і зараз найблизшої ночи повторили ся напасти на вали, одначе без успіху[217].

Другого дня повторили ся селянські приступи. Мужики з мішками наповненими піском, для охорони від куль, та з сокирами почали зближати ся до міста. Тут не легковажено собі того руху і як стій післали до Хмельницького двох монахів: одного Кармилита обутого й одного

Василіянина і просили, щоби здержав селянську товпу, яка не дає навіть вивезти з міста зібраного окупу. Хмельницький відповів коротко: »Чи не маєте гармат для здержання напасників«? І дійсно з міста посипали ся кулї на селян і тим способом відбито їх проби вдерти ся на вали того дня і в ночи[218].

Щоби охоронити місто від дальших самовільних нападів черни рішив Хмельницький обернути хлопську завзятість в иншім напрямі. Кривоніс зорґанізував на ново приступ до Високого Замку. Один із його підкомендних Небильський уладив нічний напад, одначе задля дощу, що замочив стрільби, йому не повело ся[219]. Другого дня (14 жовтня) повторив ся приступ, що увінчав ся частинним успіхом; селяне здобули вхідові ворота. Тим замок не був ще здобутий, бо перед напасниками стояла ще друга внутрішна брама, труднійша до здобутя, одначе сього було доволї, щоб хоробрий бурґґраф з замковими вояками утїк до наріжної полуднево-західної башти (оберненої до св. Юра), а з неї вікном на світ і побіч з гори до міста. На замку полишив ся ще відділ піхоти львівського повіту під поручником Рибінським, одначе й сей найблизшого дня (15 жовтня), коли Українцї припустили новий штурм, пійшов слїдом Братковського, полишаючи останки тих, що ще хоронили ся на замку, на божу волю.

Так безприміpно зраджені люде зразу відбивали ся та не встигли оборонити ся й богато з них упало жертвою лютости українського поспільства. Високий Замок був здобутий[220].

Упадок Високого Замку віддавав увесь Львів на ласку Українців. Гетьманови доволї було уставити на горі кілька гармат, таки самих замкових, щоби протягом пів години довести місто до упадку і протягом кількох годин зруйнувати його. І якби гетьман хотїв був покористувати ся хвилиною і збільшив був свої домагання до довільної висоти — *Львовяне мовчки покорилисьби*. Одначе Хмельницький виявив при сій нагоді в повнім розмірі свою чесність і благородність. Доси давав деяку волю Кривоносовій товпі і на упадок замку, того символу шляхотсько-польського панованя надо Львовом, дивив ся мабуть не без сатисфакції, одначе на сім спинив він рішучо дальшу акцію. На просьби міщан захистити місто він зарядив, щоби козацькі полки займили передмістя і тим способом спинили своєвільну селянську чернь від дальших напастей[221].

Тепер міщане відотхнули, і то в найвисший час. Як згадувано попереду, то вже третього дня облоги не стало в місті що їсти. Кождий дальший день збільшав сю нужду. Дійшло до того, що убогі люде брали ся їсти кінське стерво, а маґістрат міг розділяти межи них хиба пиво. Богато їх перебувало день і ніч під голим небом, отже дощ і зимно

докучали сильно і приватна жертволюбність в плащах та обуви не могла зарадити лиху. Не стало й палива, треба було ломати деревляні будівлї, щоби зварити їду або обігріти ся. Наслїдком усього того появили ся ріжні хороби, місто перемінило ся в величезний шпиталь і богато людей умирало. Особливо дїти гинули громадно. В додатку жидівських мерців не було кому й де ховати, задля того трупи розкладали ся і затроювали воздух[222]. Такий образ представляв Львів, хоч облога тревала лише шість днїв. Значить, ще день — два, а місто здало ся би на ласку й неласку Хмельницького. Та він не лише не скористав із того безвихідного становища Львовян, а ще своїми розпорядками по упадку Високого Замку спинив дальшу катастрофу.

Облога була по сїм тілько формальна. Межи обома сторонами запанували фамилїярні відносини і завели ся приятельські розмови. Голодні міщане кинули ся до козаків за поживою. Сї приводили під мури волів та овець, приносили огородовину і продавали міщанам або й міняли за тютюн. Перестерігано лише міщан, щоби не зближали ся до костела св. Станислава, бо там була татарська стація. Хто таки запускав ся одиницем в дальші части передмість, бувало вертав обдертий, як узагалї не пропав. Ті міщане, яких родини покинули Львів саме перед облогою довідовували ся у Татар, чи нема кого в полонї. Сї навіть самі приводили бранців під місто і відпродавували їх. Таким способом досить їх дістало ся на волю[223].

Далї й козаки почали входити до міста. Львовяне бояли ся якого підступу з їх боку або звичайних галабурд піяків і тому просили Хмельницького, щоби їх здержав від входженя в місто. Дїйсно козацький трубач розголосив гетьманський приказ всїм козакам вийти з міста. Одначе не всї послухали зазиву. Тому *міські посли ще раз пішли* (20 жовтня) просити гетьмана, одначе не застали його на кватирі. Він усунув ся умисно, переказавши послам, щоби перше поговорили з Тугайбеєм в справі окупу[224].

А Тугайбей був дуже незадоволений. Наперед гнївало його, що вибиране окупу для нього тягне ся довго. Того дня, правда, закінчено звозити товари й срібло, одначе він нїяк не хотїв вірити, що се має бути все йому належне. Отже коли посли станули перед ним і вручили його виказ усїх річей доставлених з означеною вартістю, попав Татарин у велику лють і почав закидати міщанам, що його обдурюють. Поперед усього навіть міський виказ показував загальну суму зложеного окупу маленько що більшу над одну четвертину вимаганої зразу. Та в сїм напрямі годї було що порадити, коли була згода на засаду »скілько в силї«. Тому більше гнївала Тугайбея ціна поодиноких товарів. Його вправне око пізнало зараз, що номинальна ціна їх далеко

висша від дійсної. По вибухах злости заявив він послам, що мусить сам особисто провірити при послах ціну сукон, полотен і т. ин., а велить зараз переважити срібло. На зимно мусіли зіпріти посли, почувши таке: одначе від чого купецька справність? Вірменин, що служив послам за товмача, почав горячо переконувати Тугайбея, що він милить ся дуже підозріваючи у міщан нечесний підступ і заручив йому словом вірменського купця, що все міряно, важено і цінено по божому[225]. І Тугайбей дав себе переконати. Мабуть із рухом погорди покинув свій намір. Міщане принесли йому ще невеличку зібрану готівку, задоволені в душі, що обдурили найздників на третину всеї суми. Таким способом замість 1.200.000 зол. Татари дістали найвисше 220.000 зол.

Таку щасливу операцію улегчили міщанам ріжні подарунки роздавані особисто поодиноким людям із козацької й татарської старшини та й самому гетьманови — в загальній сумі 20—30.000 зол. Та се зовсім не зміняє факту, що вся контрибуція обійшла ся Львову дуже дешево. Правда, втрати його задля облоги були значно більші, одначе вони не стояли в безпосередній звязи з окупом (як прим. шкоди зроблені Татарами й Українцями), а найбільшу їх частину стягнули на себе самі мешканці спаленєм передмість[226].

В кождім разї сього окупу не можна жадним способом ставити побіч ґрабежи Вишневецького. Не лише тому, що дійсна сума окупу творить лише шосту частину здертої Вишневецьким суми, а навіть фіктивні цифри першого творять лише третину другої: ще більша ріжниця політично-етична між ними. Хмельницький — прибув як ворог з воєнним законом, був в силї без напруженя здобути місто і зробити все можливе з ним, одначе він жалує Львова, наражує ся на непопулярність серед українського поспольства, замикає очи на провокацийні кріваві погроми над одноплемінцями в місті, навіть на образи його особи[227] — вдоволяє ся частинною заплатою для своїх союзників, не тикає жадної гармати на Високім Замку[228], но приятельськи розстає ся зі Львовом, дбає — як побачимо — щоби й по його відході не постигло міста яке лихо з боку селянських ватаг, та ще й по семи літах виявляє ту саму прихильність, можна сказати — слабість для галицької столиці[229]. А Вишневецький? Він виступив в ролї оборонця міста, використав нїчим незаслужений патріотичний ентузіязм мешканців для своєї особи й получену з ним жертволюбність, видусив із міста силоміць військовою екзекуцією півтора мілїона зол. і зрадивши покинув підступно його на божу волю... і лише опізненє не дало йому взяти з собою гармати; обдурював покинених людей надією скорої відсїчи з Замостя, тимчасом і се місто покинув та опинив ся в Варшаві, де був потрібний як голова найреакціонїйших елементів серед польської шляхти. Все те не-

спірні факти — а проте як вийшли обі сі індивидуальности в представленях більшої частини польської історіографії?

Для самих Львовян, що перебули облогу, було поведене Хмельницького мало зрозуміле. Їм трудно було вірити, щоби вся оглядність, якої зазнало місто, була випливом гуманного й культурного характеру гетьмана; се не могло погодити ся з їх поглядами на сучасний їм спосіб веденя війни і тому бачучи з одного боку грізні филї селянської революції а з другого тактику того, що в їх очах був творцем і керманичем сеї бурі, не вміли в своїй простоті духа знайти иншого пояснення як тільки таке, що лише боже чудо уратувало безпомічне місто від неминучої загибелі. Лише не могли погодити ся, котрій із сил небесних мають вони дякувати за спасенне — самому Богу, чи Матери Божій, чи бернардинському св. Янові з Дуклї, чи єзуїтському св. Станиславови Костці, чи францисканському св. Антонїеви, чи кому иншому[230]. І до нинїшного дня се питанє не розвязане...

VIII.

Відступ. Чужоземні посли.

Коли Татари вдоволили ся окупом Львова, дальший побут під ним був для Хмельницького зайвий. Не мавши згори думки здобувати західні українські землї під козацьку управу, не бачив потреби й тепер творити у Львові підстави до дальших воєнних операцій, як не робив в жаднім иншім містї по сїм боцї Случи. А в такім разї, чи план уложений у Староконстантинові був довершений й українська армія могла повернути назад у Наддніпрянщину? Отсе питанє мусїло обговорювати ся на новій воєннім радї, що була в тих днях підо Львовом. На жаль, її хід незнаний нам зовсїм, хиба само рішенє: не повертати, тілько йти на Замостє. Не трудно вгадати, що спонукало гетьмана і старшину до того.

Коли матимемо на увазї ті причини, які привели до походу на Львів, доглянемо, що ціль його не була ще здобута в цїлости. Правда, польські недобитки зпід Пилявець не встигли зібрати ся в Руськім воєвідствї, а инші віддїли розбрили ся по всїй Польщи: одначе дальше на північи коло Замостя держав Вишневецький людей зібраних за львівські гроші та чекав на нїмецьких вояків із Прусії та Курландії, щоби — як говорено — пійти на відсїч Львову; отже полишати його на боцї було годі[231]. І хочби Хмельницький мав добрі відомости, що слава про сї сили й підготованя незмірно перевисшає дїйсність, то таки воєнна амбиція його не позволяла йому причиняти Вишневецькому опинії нєпереможеного: тому треба було повести козаків ще против нього.

Та якби воєнну ціль ми назвали в цілости здобутою, то політичний бік справи полишав ще богато до бажаня. Самого безмежного страху, що пійшов по Польщи, було замало. Хмельницький не мав у думці ані руйнувати польської держави ані відривати ся від неї і ще не уявляв собі України инакше як тілько у звязи з Польщею. Тому то бажав він якогось признаня з боку держави того, що стало ся. Таке признанє могло бути лише від короля. Се випливало вчасти з дотеперішнього досвіду гетьмана, що з т. зв. станами Річпосполитої годї було довести до порозуміня, а ще більше з традиційної козацької політики, що хотїла знати і признавати лише одного представника держави й одного пана над собою — короля[232]. В сій традиції скривало ся вірне відчуванє засадничого антаґонїзму межи королївською державною ідеєю і шляхотсько-републиканською самоволею. Отже доки не був вибраний новий король і він не займив якогось означеного становища супротив козацької справи, доти — годї було повертати на Україну. Противно, політична тактика вимагала так довго стояти на межах корінної Польщи, доки нововибраний король не буде присилуваний признати Хмельницького політичною стороною. А щоби се здобути, рішив Хмельницький пійти із своєю армією ще близше до того місця, де переводив ся вибір короля, і сим способом вплинути на вислїд вибору. Він видав приказ готовити ся в дорогу до Замостя, дарма, що військо раде було вертати домів з огляду на близьку зиму й погану пору.

Татарські союзники, хоч не зовсїм ще заспокоїли ся у своїх домаганях заплати, нажили стілько всякого добра в полонї і здобичи, що противили ся дальшому походови. Політична рація була для них маловажна, отже їх становище на львівській раді було суперечне з тим, яке займали були на константинівській[233]. Натомість козацька старшина мала тепер одну думку з гетьманом. Ті мотиви, що в Старокостантинові спонукали її противити ся дальшому походови, стратили вже свою вартість, коли українська армія опинила ся підо Львовом: всї мусїли розуміти, що без нового політичного успіху годї повертати назад. Що більше, маємо підставу думати, що коли проявила ся тепер яка ріжниця думок межи гетьманом і частиною старшини, то була вона в поглядах, який характер має мати дальший похід, такий демонстраційний як доси, чи справді воєнний. Ми бачили вже, що безприміpна оглядність гетьмана для Львова викликувала незадоволенє не лише серед радикально настроєної черни, а й межи старшиною; знаємо, які розмови вели козацькі полковники з міщанськими послами в гетьманській кватирі: все те показує, що тут підо Львовом доконала ся серед старшини переміна в поглядах що до дальшої тактики. Частина полковників промовляла за тим, щоби вести війну до повного успіху, себто перенести її в корінно-

польські землі і не то що приєднувати Річпосполиту згодити ся на всі українські домагання, а просто зруйнувати польську державу і на розвалинах побудувати нове політичне житє українського народу. Се домаганє не мало нїчого спільного з політичною фанфаронадою й нерозважною демагогією: про те говорить найважнїйше фактъ, що на чолї сього радикального крила козацької старшини стояв полковник Іван Богун, одна з найчистїйших постатей в козацькій історії[234].

Цїкаво, що викликало отсе непримирне змаганє серед старшини. Мабуть не помилимось, коли його зведемо до двох причин: до дуже далеко посуненої поміркованости гетьмана підо Львовом і тої страшної безсильности Польщі, що виявила ся по пилявецькій битві. Перша причина збільшала, по звичайним правилам психольогії, завзятє; друга родила покусу радикальної розвязки польсько-українського питаня. Хмельницький і мабуть більшість старшини мали иншу думку й задержали дальше дотеперішну тактику і пізнїйші події в Польщи зовсїм її оправдали. Річ дуже характеристична, що сучасник-Поляк не признавав, щоб ся тактика була добра: »Та не все дали боги людям: богато є таких, що вміють перемагати та не знають із перемог користати« вказував він на гетьмана[235].

З сим політичним радикалїзмом деяких членів старшини ішов в парі другий, соціяльний. Селянська чернь не змінила й тепер свого непримирного характеру й її ватажки в роді Кривоноса чи Головацького підпирали тепер напрям заступлений Богуном. Не можна заперечити, що селянською чернею кермував інстинкт не без політичної вартости. Маса відчувала, що без повного зруйнованя дотеперішних форм політично-суспільного житя її доля нїчім не зміниться і тому хотїла вибити Хмельницького з тої демонстрацийної ролї, яку він узяв на себе по пилявецькій битві, та приєднувати його до радикального перевороту на цїлім просторі українських земель. Та сей інстинкт не рахував ся з можливостю й ся примитивна суспільна романтика темних мас мусїла бути згори заслужена на невдачу. Та щож, коли всї обставини тодїшної Річпосполитої пхали українську суспільність у сїм погубнім напрямі, однаково безвихіднім як для України так і для Польщі. Хмельницький опирав ся — свідомо і не свідомо — всею силою своєї великої індивидуальности сїй течії обставин, одначе згодом був силуваний разураз робити їй поважні уступки. Та сим разом його воля рішала вповни: похід мав мати демонстрацийний характер. Перед тим одначе треба було зробити якийсь лад із таким невигідним для сеї цїли союзником як селянська чернь. Менше тому, що вона утруднювала гетьманови його політичні плани пхаючи до повного розриву з дотеперішним політично-суспільним ладом та не даючи тривких основ нового;

більше тому, що руйнуючий характер виступів її приносив матеріяльну шкоду не лише спокійним людям а був небезпечний самому козацтву, так що гетьман був примушений до енергічних заряджень для охорони міст, сіл та гумен й не вагував ся оружно здавити своєвільство черни. На самім відхіднім зпідо Львова зазначила ся ще раз та розбіжність межи Хмельницьким і збунтованим селянством. Воно скористало з приготовань козацьких полків до відходу і почало підпалювати ще ті доми на передміських периферіях, що полишили ся цілі по першій пожежі спричиненій самими міщанами. Гетьман післав тоді осавулів й отаманів і сі прогнали своєвільників. При тім уважав потрібним сказати міщанам, що сі шкоди не походять із рук козацтва так само як і при першій пожежі[236]. Тепер рішив позбути ся сих селянських ватаг в дальшім поході, де не сподівав ся жадного важного спротивленя воєнного. Стало ся се тим способом, що дотеперішні провідники черни та ще дехто із козацької старшини дістали поручене розпровадити зпідо Львова селянські кури. »Треба переполокати всї волости перед Вислою« — сказав він, розбив чернь на загони і післав в ріжні боки: одні на захід в напрямі до Перемишля, другі на полудне инші на Покутє, инші на Поділє і Волинь і т. ин. Якась частина волокла ся очевидно дальше за козаками і в дорозї зростала разураз. Огляд сих селянських загонів виходить поза рами сеї студії, тому полишаємо їх на боцї[237].

Міщане бояли ся тепер, що по відході гетьмана можуть мати богато напастей від селянської черни, і просили у нього охорони й на будуще. Хмельницький згодив ся на се і зарядив, щоби у Львові полишив ся його свояк Захарій Хмельницький з двома иншими козаками і слугою та з гетьманським універсалом, що не лише забороняв чинити Львову якінебудь шкоди а й загалом зближати ся до нього в окрузї двох миль[238].

Відступ почав ся 23 жовтня (у пятницю, якраз два тижні після появи козаків підо Львовом) Одна частина Татар завернула того дня зі здобичею і полоном в напрямі до Каменця, друга частина під проводом Тугайбея рушила як передня сторожа на Замостє. Козацькі сили розділив гетьман також на двоє: одну половину, переважно пішу, з возами й усїм обозовим багажем відправив зараз на Україну, а другу, кінну, мав повести з собою дальше. Сї полки мали виступити найблизшого дня. Вранцї пійшла дійсно частина козаків в напрямі Замостя, а вся головна сила почала збирати ся на горах з полудневого боку міста по обох боках Стрийської дороги (нині Зофіївка і Вулька), очевидно тому в сім місци, що задля розмоклої низини над Полтвою треба було обходити Львів західним боком. На одній горі стануло вісім полків, на другій сім з розвиненими хоругвами. Коло 3 год. з полудня загреміли козацькі

пушки коло св. Петра і Львовяне думали, що се знак до походу (так був заповів гетьман), одначе полки стояли дальше на місци. Вже сонце схиляло ся до заходу і знов відозвали ся гарматні стріли, а козацькі полки не то що не пускали ся в дальшу дорогу, а ще почали сходити назад у передмістя і готовити тут нічліг[239]. Другого дня (в неділю) видні були вони знов на попередних становищах готові до дороги, а під вечір перейшли ночувати у сусідні села. І що тільки в понеділок, 26 жовтня рушив і сам Хмельницький з гарматою, вистрілами попращавши ся зі Львовом[240].

По відході козаків Львів відотхнув. Голодне поспільство міське кинуло ся зараз на передмістя за поживою. Тут і там було ще видко купи своєвільних селян, одначе досить було вислати піхоту з міста, щоби вона уступила зовсім з сусідства[241]. Зрештою приказ гетьмана, щоби не чинено жадної шкоди місту, мав повний успіх. Козацькі відділи, що переходили попід Львів чи то в напрямі до Замостя чи на Україну, спиняли ся не близше двох миль від міста, не роблячи жадної шкоди. Така карність серед козацтва імпонувала міщухам, що навикли до дикої своєволї польського війска, і вони говорили собі з жалем: »Коби то така дисциплїна була в нашім короннім війску!«[242]. Все таки Львовяне були обережні і ще якийсь час робили правильну службу на валах, забороняючи під карою смерти самовільно покидати становища[243]. Та помалу приходило місто до себе. Після відправи благодарних богослужень на ратуши і в костелах (в катедральнім та францисканськім) пущено в рух годинники, що доси мовчали, а 31 жовтня відкрито одну браму. Та недостаток живности докучав і дальше. Головно тому, що з околичних сїл не довожено нїчого. Одні були вже винищені, другі були обсаджені козацькими відділами, що застерігали засоби для своєї армії і не дозволяли вивозити на продаж[244].

»Не лише чоловіка але й птаха не видко при Львові, що мігби з Польщі до нас і від нас до Польщі прилетїти та сповістити про обопільні справи« — нарікає міщанин[245], та таки того самого дня (4 падолиста) являє ся жовнїр із Замостя з листом до маґістрату від ельґінського каштеляна Людвика Вейгера та марґрафа Владислава Мишковського. Сказано там було, що з поручення Вишневецького хочуть дати поміч Львову, одначе годі їм було доси довідати ся близше, що тут діє ся. Бо нїхто з дотеперішних посланців не міг дійти до Львова. Якби на довершене іронії прийшов другого дня й лист від самого Вишневецького без дати місця й дня, а в нім вичитали міщане заохоту витримати облогу й обітницю скорої помочи. »Так то по польськи мусить бути, спізнені поради« — говорили міщане[246]. На перший лист відписали вони загальними словами подяки за добру волю, на другий таки

нїцо. Вони знали вже, що Вишневецький утїк уже до Варшави. Зате рішила міська рада (5 жовтня) післати представників на елекційний сойм, одначе не задля самої чести (Львів мав право посилати туди двох послів) а тому, щоби повідомити державні власти про стан міста, зокрема домагати ся звороту дворазових коштів сеї війни. Вибрано Івана Грінвальда та Самуїла Кушевича, одначе вони не мали відваги пустити ся в дорогу, хоч Хмельницький певно бувби їм улегчив ї[247].

Другого дня (6 падолиста) зявив ся у Львові малий віддїл козаків і привіз лист Хмельницького до Мокрського. В нїм висловив гетьман свій жаль, що Мокрський не додержав слова і не поїхав разом із ним, а потрібує його як посла до кородих станів. Окрім того візвав в дорогу тих козаків, що полишили ся у Львові для охорони, а на їх місце прислав якогось Василя. Та сей мав славу пяниці й авантурника, тому то міщане просили гетьмана листовно, щоби окрім Захарка инші полишили ся дальше у містї[248]. Сї із згаданим Василем були до 13 падолиста, коли їх відослано з кількома міщанами та 40 мускетерами до Сокаля[249]. День перед тим виїхав із міста Арцїшевский на Ярослав у Варшаву, де станув 2 грудня[250].

* * *

Похід знїдо Львова до Замостя був правдивим Gewaltmarsch-ом. Хмельницький ішов »подібний до блискавиці і грому одночасно«[251]. Дорога була дуже трудна: серед потоків безупинного дощу, розмоклими шляхами посувала ся українська армія в північно-західнім напрямі. Шлях вів через Збоїска на Куликів і Жовкву. Мешканцї сього міста вислали на зустріч Хмельницькому посольство, яке зложило йому 22.000 зл. і просило пощади. Так і стало ся[252]. По дорозї вступив гетьман до недалекого Крехова. Один із тамошних Василян явив ся був у гетьмана нїдо Львовом саме тодї, як були присутні Львівські посли в справах окупу: він передав був гетьманови лист від Крехівців з деревляним хрестиком запрошуючи його в гостї. Хмельницький поцїлував був крестик, узяв лист, та не читав його, лише виявив монахови своє незадоволене за те, що поступав неосторожно[253]. Тепер одначе мав нагоду сповнити бажанє Крехівців і мабуть заночував у їх монастири з 26 на 27 жовтня.

Дальше рушив через Магерів, Потелич, Раву, Наріль і Томашів. Передну сторожу творив полк Небаби з незначним віддїлом Татар: по обох боках посували ся бічні сторожі. Всї міста й замки по дорозї здавали ся переважно без опору та з користю для себе, часом по короткій даремній і шкідливій оборонї як прим. замок у Рудї коло Потелича, де замкнула ся околична шляхта під проводом Юрія Белзецького — всї

вони дістали ся в неволю — або Наріль (Фльоріянів) де з численними жидами замкнув ся дідич Юрій Лянц і переплатив життем свою завзятість (2 надолиста)[254]. В покірних і упокорених містах та замках полишав Хмельницький своїх приставів із невеликими козацькими залогами, що мали удержувати комунікацію та стерегти місцевини з їх припасами живности від розбишацтва й огнів з боку своєвільних кун, селянських і чистобандитських. І дійсно, в часі переходу армії і як довго оставали по дорозї правильні козацькі відділи, ті околиці почували себе розмірно безпечними; опісляк, коли відступили козаки, погуляли собі по сих околицях селянські ватаги і всякого роду розбишаки, доводячи край до повної руїни[255].

Похід Українців зпідо Львова скрішив ще більше жах межи Поляками на Руси і в Польщи, що в самій Варшаві тривога обняла зібраних тут політиків. Як би тут був появив ся лише один відділ козаків, то соймове поле опустїлоб в одній хвилинї. Сей настрій польської людности використували дуже зручно всякого роду бандити, шляхотські і плебейські, яких завсїди було богато в Польщи а тепер намножило ся безлику. Найгірше на тім виходили Жиди, головні ті бідняйші, що їх не стати було втїками в західні польські краї та за границю. Русини натомість усякого стану зустрічали козаків, на скілько під сим іменем не скривали ся розбишацькі ватаги, хлїбом-сїллю, виявляли радість із їх приходу, доставляли поживи, не хотїли польському війску давати відомостей про них і т. ин. та віддавали ся злудї, що буцїмто прийшов кінець лядському панованю. Лише нечисленні гуртки унїятів мали причину скривати ся від козацької сили — їх трактовано порівнї з Ляхами й Жидами, чи радше гірше. Маємо м. ин. звістку про вбите унїятського священника в Потеличи[256].

Узявши Наріль станула козацька передна сторожа 3 надолиста в Томашеві, що добровільно відкрив свої ворота, а два дни опісля увійшла сюди й головна кватира з гетьманом[257].

Тут попав в козацькі руки курєр із Варшави, що ішов до Львова з листами, між иншими коронного канцлєра Оссолїньского. Ставлено його перед гетьмана, сей взяв листи і розпечатав їх. Мабуть знайшов між листами дещо цїкавого й для себе, бо задержав курсора цїлі три дни у себе, даючи йому прожиток і всяку вигоду, а сам як стій завізвав зі Львова Мокрського і Захарка, щоби їх післати у Варшаву. Посїм від пустив курсора, веліявши йому передати привіт львівським міщанам[258].

В тих самих днях, або мали що перед тим, зустріла українського гетьмана велика честь: перед ним явили ся перші чужоземні посли. Було се посольство від угорсько-семигородського князя Юрія І. Раковці та молдавського господаря Василя Лупула.

IX.

Кандидати до польської корони запобігають ласки у Хмельницького.

Згадане посольство лучило ся зі справою, що вже займала думки Хмельницького — з вибором нового короля. Гетьман, як вище зазначувало ся, чекав нетерпеливо сього вибору, щоби дотеперішну кампанію закінчити ще й формальним успіхом. Будучи монархистом, як і все козацтво, хотів, в супереч політичному світоглядови польської шляхти, мати в короли дійсну власть, не формальну. Тому то найрадше був би він бачив на польськім престолї когось із сусїдних князїв, які булиб політично самостійнійші і могликб польській шляхотській олїґархії протиставити власну силу. Виходячи з сього становища й відновляючи давну політичну традицію, Хмельницький заохочував ще в червни московського царя добивати ся польської корони й обіцяв йому підмогу всього українського козацтва у сім змаганю: опісля ще й із обозу під Константиновом у серпни поновляв сю намову[259]. Одначе царь довгий час не виявляв нїчим своєї уваги до сих гетьманських намов і не піднимав у пору нїяких старань у сім напрямі[260].

Отсе заставляло Хмельницького займати якесь означене становище супротив обох братів попереднього короля, що виступила кандидатами до престола: молодшого Кароля Фердинанда, епископа вроцлавського і плоцького, та старшого Яна Казимира, чоловіка світського хоч єксзуіта, кардинала і шведського короля in partibus. Колиб бозкоролїве припало було на спокійний час, то по всїй правдоподібности перший став би був королем без чималих перепон, хоч його духовний характер не настроював особливо прихильно до нього диссидентські і православні круги. Одначе українська революція зробила популярним клич: королем мусить бути чоловік, воєнний, що підняв би безпощадну боротьбу з бунтівниками, значить — вибрати треба Яна Казимира. Прихильники його розпускали навіть — як уже згадувано попереду — нароком прибільшені і неправдиві звістки з поля революції, щоби сим способом промостити йому дорогу до корони. І дійсно по пилявецькім погромі шанси Яна Казимира пійшли сильно в гору: на елекційнім соймі в Варшаві говорено: під Пилявицями Хмельницький виграв баталію, а Казимир королївство[261].

Український гетьман не знав очевидно про сей важний оглядь, у змаганю обох партій і заявляв ся за тим кандидатом, що мав би здавити українську революцію... Він судив по своєму. Один королевич пригадував йому батька, короля Жигмонта III. з його релїґійним завзятем і невоєнним характером: другий — брата Владислава IV з його толеранцією і лицарством. Ся остання прикмета була особливо цінена

серед козацтва, бо навязувала традицію короля Стефана і велїли сподївати ся привернення улюблених а розбитих за Владислава иляпів війни з Турками. До того і Хмельницькому було відомо, що литовські пани, з якими старав ся бути в добрих відносинах, прихильні більше старшому королевичеви: що натоміть найбільше зненавиджені тепер на Україні люде з Вишневецьким на чолї уважають ся сторонниками молодшого — і тому він недвозначно підіймає голос за »лицарським« Яном Казимиром[262].

Можна притім догадувати ся, що й сам кандидат отсей не занехав знайти яку довірочну дорогу до гетьмана й переконувати його про свою особливу прихильність козацькій справі. Досить, що вже в серпни в політичних кругах Варшави панувало переконанє, що між молодшим королевичем і козаками довершене якесь порозуміне[263]. Коли на елекційнім соймі виглядп в його корить сильно поправили ся і соймова шляхта перестрашена козацьким походом просила обох кандидатів, щоби повагою своїх імен спинили українського гетьмана[264], мав Ян Казимир нагоду увійти в явний контакт із Хмельницьким. Ціль сих зносин лежала мабуть не так у тім, щоби завернути похід назад, як у сім, щоби поширити тут і там погляди про обопільну прихильність і підмогу. Десь під кінець жовтня вислав королевич українського шляхтича Юрія Ярмоловича з порученими до Хмельницького. Посол сей не встиг одначе дійти в пору до козацького обозу, бо саме розхорів ся в дорозі, та може знайшов який спосіб повідомити гетьмана про бажаня королевича. Не виключена річ, що звісний уже нам курсор канцлера коронного, що в Томашеві був перехоплений козаками, був знарядом такого повідомленя[265]. Досить, що Хмельницький їшов на Замостє між иншим тому, щоби з більшим успіхом висказати свос вотум в користь »його милости короля шведського«.

Та отсе в дорозї зявились перед ним офіціяльні посли заграничного князя, що також виступав як дуже поважний кандидат до польської корони і просив протекції у гетьмана запорожського війска. Тим грізним суперником »лицарського« Яна Казимира, що не мав на свої прикази, ні одного полку вояків, був угорсько-семигородський князь Юрій І Раковці, власник немаловажної армії і поважних грошевих засобів. Він ще за жпти Владислава IV, в надії його безпотомности, глядав і приєднував собі сторонників в диссидентських і православних кругах Річиспольтої[266]. І як тільке наспіла до нього звістка про смерть короля і про події на Україні, рішив ся не оставати бездільним свідком того, що творило ся за Карпатами. Зараз вислав у Польщу свого аґента збирати докладні відомсти про ситуацію в державі, особливо про козаків та їх союз із Татарами[267]. Одночасно вдав ся до власної

зверхности — Порти за апробатою широко закроєного політичного пляну: сам князь хотів старати ся о польську корону для себе, семигородське князівство передати молодшому синови Жигмондови, а старший Юрій мав би стати українським князем у подвійній сізеренній залежности, від Польщи і Туреччини.[268] Та сей проєкт що при всім своїм полеті не був твором фантаста, лише опирав ся на зовсім реальнім політичнім думаню, не знайшов згоди у царгородських політиків. Тодішна війна (т. зв. критська), ще більше внутрішний нелад Туреччини і нагальна смерть султана Ібраґіма, а над усе глибокий занепад політичної думки в османській державі — були причиною, що Раковці не дістав апробати для своїх великих планів. Його остережено навіть із Царгороду і поставлено такі умови, що він мусів обмежати свої політичні мрії[269]. На сій неприхильности чи байдужности Порти розбила ся перша конкретна ідея в европейській політиці — утворення української держави. Без помочи Туреччини не слід було її навіть виявляти, тому то й Раковці, западаючи сам щораз більше на здоровлю, зголосив тілько кандидатуру молодшого сина до польської корони і почав заходи в її користь, хоч і сам явно не вирікав ся охоти взяти її собі. На конвокаційнім соймі, під кінець зявили ся були його офіціяльні посли з кондолєнцією задля смерти короля та з порученєм приготовляти підставу для кандидатури княжича. В сім напрямі мав послужити й патяк, що семигородський князь давби Польщи воєнну підмогу з 30.000 людей на Українців і Татар[270]. Незабаром потім висилає Раковці в Польщу нового аґента з порученєм приєднувати прихильників Жигмондової (евентуально своєї) кандидатури серед мальконтентів у Річпосполитій — протестантів, аріянів і православних. Януш Радивил, литовський гетьман польний і голова кальвінів був ще від 1645 р. втаємничений у пляни семигородського князя і тепер мав бути головною підпорою їх: Юрій Немирич, київський підкоморій і голова аріян на Руси повинен був працювати в тім самім напрямі. При помочи сих обох панів мала вести дорога до приєднаня не лише православної шляхти а й самого Хмельницького. Через Немирича підходив семигородский висланник до найвпливовійшого православного пана — Адама Кисїля, який мавби продовжати плани Петра Могили у підпираню угорської кандидатури: через того самого підкоморія хотів висланник порозуміти ся з українським гетьманом і передати йому лист князя. Таким самим посередником між Раковцієм і Хмельницьким мав бути і Радивил, що протягом того літа займав визначно резервоване становище супротив подій на Україні, доки в них соціяльний характер не переміг політичного.

Не занехав теж Раковці глядати прихильників і в католицьких кругах корінної Польщі й Руси. Особливо старав ся навязати зносини

з сторонниками королевича Фердинанда, добачуючи небезпечного собі суперечника не в ним а в його братї Казимирі. Отсей рахунок велїв теж шукати порозуміня і з найбільшими ворогами козацтва — Вишневецьким і Конєцпольським[271].

Отся широко закроєна і зручна акція Раковція, щоби здобути прихильників в усїх полїтичних, конфесийних і національних обозах Річпосполитої, поступала, при всїх трудностях тодїшної полїтичної і воєнної ситуації, досить добре наперед. Вливи Януша Радивила були такі сильні на Литві, що могли не без виглядів на успіх стануги против тамошної численної партії Яна Казимира: Немирич горячо аґітував за семигородським князем[272]: Кисїль, хоч як осторожний, давав до пізнання, що чужоземний кандидат буде таки найлїпший[273]: Вишневецький з тов. покладав великі надії на Семигородця, особливо на його велику й повну кишеню, дуже симпатичну по страті маєтностей на Україні, й тому весь час безкоролївя грав дуже двозначну полїтичну ролю[274]. Взагалї — на Руси було чимало симпатії для змагань семигородського князя[275]. Лише один многоважний, чи радше рішаючий чинник не був ще втягнений у сю акцію — Богдан Хмельницький.

Воєнно полїтичні обставини під кінець серпня і в вересни, коли робили ся висше згадані заходи і мав довершити ся контакт межи князем і гетьманом, були такі, що намічені дороги в сім напрямі не могли довести до бажаної цїли. Хмельницький довгий час не мав поняття про наміри Раковція, супротив яких годї було йому оставати байдужним[276]. Раковцї предвиджував трудність зближеня через Радивила й Немирича і тому глядав способу виелати до Хмельницького безпосередно свого посла. Се було можливе хиба через котрого з румунських господарів, молдавського або волоського. Підходив до нас Раковцї з релїґійного боку. Вказуючи на аґресивність католицької церкви в Польщи і скрутне становище дисидентів і православних, просив у господарів помочи в навязаню близшого порозуміня з гетьманом українських козаків, які зірвали ся до боротьби в обороні своєї релїґії, річи не байдужної обом господарам[277]. Успіх сих заходів у Бухаресті не звісний, зате молдавський господар Василь Лупул сам виявив був чимало зацїкавленя українсько-польськими справами і показав готовість помогти Раковцію у його змаганю до навязаня зносин із Хмельницьким а мабуть і в иних планах. Семигородський посол, начальний ґенерал Іван Кемень, будучи в Ясах 12—14 жовтня, виелав двох угорських шляхтичів Григорія Мошу та Юрія Раца в товаристві молдавського боярина (імя його незвісне) до Хмельницького. Сї посли зявили ся перед гетьманом при кінци жовтня або в перших днях падолиста, в дорозї межи Львовом і Замостєм[278].

Угорські посли мали йому передати наперед лист Кеменя та аж опісля, переконавши ся про схильність гетьмана до князя, лист сього останнього й перейти до головної мети — приєднання гетьмана для семигородських планів. Про кандидатуру не було мабуть згадки в листі, та на се мусіла зійти устна розмова. Посли повідомили, розуміє ся, гетьмана про успіхи в дотеперішних заходах князя і про те, що на варшавськім соймі працюють для нього нині висланники: Франц Бетлен й Андрій Клобушицький[279].

Гетьман зрозумів відразу велику політичну вагу справи, тому бере послів з собою під Замостє, чекаючи дальшого розвитку подій. Та ні він ні посли не знали ще, що угорська кандидатура в сій хвили стала вже зовсім безвиглядна.

X.

Вишневецький на гетьманськім уряді. Нова втека. Приготованя до оборони Замостя.

Ярема Вишневецький, покинувши підступом Львів 5 жовтня, писав другого дня з Яворова, спільно з підчашим і хорунжим, до соймових станів, повідомляючи про віддане йому гетьманської булави та оправдуючи ся, чому покинув Львів: »Волїли ми захистити останок війска, а не замикати ся в такім місті, в якім не бачили жадного способу оборони... Помчали ми отже, полишивши драґонів при місті, на Яворів у Замостє, щоби взяти підмогу і дати скору відсіч Львову«[280]. На соймі, що саме зібрав ся того дня у Варшаві, мав князь чимало прихильників, які ще перед приходом сього листу у столицю[281] бачили в нім найпевнїйшого оборонця вітчини, котрому треба поручити гетьманський уряд, на помічника взявши йому белзького каштеляна Андрія Фірлея в ролї польного гетьмана[282]. І львівська »колєкта« себто контрибуція знайшла признанє[283]. Тому вже 13 жовтня проголосив примас, при загальній згоді послів і сенаторів, кн. Яремy реґіментарем на місци великого гетьмана, белзького воєводу Андрія Фірлея — на місци польного[284]. Дехто промовляв за коронним підчашим на се друге місце, прибула навіть військова депутація з Замостя в особі Радзейовского і Сїнявського задля удержаня на дальше спілки Вишневецький-Осторог, одначе неохота до нього ізза пилявецького погрому була занадто велика, щоби сї заходи мали успіх[284]. За коронним хорунжим Конецпольським, не піднимав голосу таки ніхто, дарма що, його приймили були Вишневецький і Осторог як третього колєґу. Очевидно загал був у тім переконаню, що вина за Пилявиці лежить всецїло на особах, що там прово-

дили, а не на політичнім орґанізмі Річпосполитої. Бо инакше не віддаповб гетьманскої булави в руки того чоловіка, якого Хмельницький називав головним виновником відновленя війни. Се був неначе визов українського гетьмана і сам той факт мігби спонукати його до походу.

Надія, що нові реґіментарі встигнуть зорґанізувати останки війска, увільнити Львів від облоги та загородити дорогу Хмельницькому у дальшім поході — розвіяло ся дуже скоренько.

Щодо Фірлея — то не знати навіть, де він пробував у тім часі: Вишневецький же розчарував зараз своїх ентузіястичних прихильників. Наперед був він незадоволений, що новий уряд його не був дефінітивний лише тимчасовий і що навіть не мав називати ся гетьманом іно управителем[285]. Дальше приймаючи се становище і дякуючи за нього поставив він стілько ріжних домаганъ щодо зорґанізованя оборони, що їх здійсненє вимагалоб, при тодішних порядках, не менше половини року[286]. Сам зі свойого боку не показав жадної енерґії у збираню війска, а ще до тої віроломности, яку поповнив у Львові, додав нову — у Замостї. Обітницї, повернути звідси на відсїч Львову, не брав він нїколи поважно і в даних обставинах се недодержанє слова може знайти своє поясненє, натомість його поведенє з Замостем не має вже нїчого на оправданє.

Як відомо, завів він туди понад чотири тисячки війска, наймленого за львівську контрибуцію. Маючи повних чотири тижнї часу до появи Хмельницького під мурами Замостя, міг він дуже добре підготовити коли не офензиву то хоч успішну оборону сеї граничної руської твердинї, ключа до Варшави.

Замостє на Холмщинї мало славу одної з найлїпших твердинь у Річпосполитій. Побудоване воно що тілько 1580 р. славним канцлером Іваном Замойським, котрого рід виводив ся із недалекого ще старорускього села Замостя (у белзькім воєвідствї).

По волї закладника місто се мало служити цїлям торговельним, культурним і воєнним, а величезна фортуна збоґаченого на публичнім уряді вельможі помогла йому станути відразу в повнім блеску — »золотим городом« по вислові Хмельницького. Замостє стало важним торговельним огнищем на дорозї Варшава-Львів та Варшава-Київ. Як слїд було творцеви шляхотської охлократії, було там зразу місце для всяких народів Европи, лише не Русинів, бо всї міщане мали бути одної римокатолицької релїґії, доки житєва необхідність не велїла приймати і Вірмен та толерувати Русь. В культурнім напрямі Замостє грало визначну ролю як осїдок академії, створеної против такої школи руської в Острозї.

Тепер власником Замостя був калуський староста Іван, внук канцлера, чоловік ще молодий, що подорожував тоді по Европі і що тілько

повертав через Ґданськ у Варшаву, де прибув на вибір короля. Сестра його Ґризельда була за кн. Яремою. Тільки, коли сього Хмельницький називав »причиною всього нещастя«, то для молодого представника роду Замойських виявляє він свою пошану не лише словом а й ділом.

Воєнна вартість Замостя лежала наперед в його природній оборонности та в добре удержаних штучних укріпленях. Будучи приватною власністю дуже богатого й культурного роду не зазнавало воно долї величезної більшости тодішних коронних укріплених міст, що задля нездарности адміністраційних орґанів та недостачі грошевих засобів подабали радше на консервовані руїни а не твердині.

Побудоване на рівнині в місци, де сливають ся річки Лабунька і Топірниця, було з трьох боків недоступне: з полудня просторий став, від заходу багна й мочари утруднювали доступ. Лише зі сходу та півночи підходив твердий ґрунт під місто. Томуто з сього головно боку треба було штучно захистити ся від ворожого приступу. Тут був широкий і глибокий рів з підмурованими стінами. За ним піднімали ся міські мури, що оббігали місто у формі досить правильного пятикутника. Мали незвичайну висоту, а в середині її виступав широкий ґзимс, що не дозволяв приставляти драбин. При кождім розї та по середині північного і полудневого боку підносив ся бастіон, а на відступі межи ним і муром приміщені були тяжкі гармати, заслонені з переду бастіоном: ними можна було вигідно й успішно обстрілювати північну стіну муру. Зате стрільниці в мурах були обернені в напрямі бастіонів, так що »легко можна було поцїлити птаха, коли сїв на них«. За зверхною стіною муру, опертий о нього, тягнув ся навколо могутний вал, так само високий, що на його хребтї можна було обернути шестернею з возом. У місто вели троє воріт: Львівські з полудня, Щебрешинські, (Янівські) з заходу і Люблинськ із півночи та один вхід із сходу. Перед ними розложили ся, просторі й богаті передмістя. Саме місто очевидно невеличке. В середині площа (ринок) а коло нього замок чи радше палата Замойських, академія й костел[287].

Силу твердині підносив достаток гармат. Окрім приміщених на постійних місцях мурів були ще й резервові на той випадок як би котра трісла. В останнім часї стягано їх із сусїдних замків та ставлено на вежах костелів тощо. Заздалегідь нагромаджено також доволї пороху і куль. Не хибувало також людей до оборони.

Окрім приведених хоругов ізо Львова і можливих ще до зібраня розбитих під Пилявцями знайшло ся тут около 7.000 добре узброєного війска і милїції, не рахуючи ріжнородного поспільства, знаряджено косами, вилами і т. ин.[288]. Значить — яких 12.000 оборонців могло

сміло ставити чоло козацькій армії так довго, доки не приготує ся в глибині держави відсіч. Тимчасом що діє Вишневецький?

Наперед велить розібрати передмістє Львівське і покласти обоз під самими мурами. Розсилає по околиці свої відділи против своєвільних ватаг, що вже давно перед приходом Хмельницького появили ся в ріжних місцях західної Волини, Холмщини і Люблинщини. І хоч у війні з хлопською чернею вславив ся головно Вишневецький, то тепер йому таки не щастило ся[289]. Головна ціль сих підїздів була у збираню провинту з околиці, причім »не фольґував нїчиїм гумнам«[290]. Та як лише зачув, що Хмельницький уложив ся з Львовянами і змагає до Замостя, зробив те саме, що вчинив був у Львові.

Ще заки зайшла у Варшаву його подяка за гетьманський уряд, покидає він (27 жовтня) Замостє зі своїми людьми, здаючи оборону на ельбінського кантеляна Людвика Вейгера, що саме прибув з Пруссії з нїмецькими вояками, та на городецького старосту маркґрафа Владислава Мишковського[291]. На них переложив з легким серцем свій обовязок дати підмогу Львову і сам писав туди з дороги лист заохочуючи Львовян »до видержання облоги«[292].

Дня 3 падолиста станув зі своїми хоругвами під Варшавою, де вже »вїшало ся« богато инших відділів війска[293]. Не хотїли вони прибути до нового гетьмана, тож він прийшов до них... Усїх зачудував своєю оригінальною хоругвою. Була цїла чорна, на нїй біла рука з червоним мечем і написом: Tetigisti nos Domine pro peccatis nostris. Дуже характеристичний символ для сього українського короленяти! Та ситуацію у Варшаві застав він для себе некорисну. Угорська кандидатура так як би упала вже, прихильники Карла Фердинанда зменшували ся з кождим днем, а шанси нелюбого йому Яна Казимира були щораз певнїйші. Дотого серед станів проявило ся незадоволенє з появи нововизначеного реґіментаря. Перед сенаторами встиг він якось виправдати ся, та шляхта гомонїла неприхильно. Знаменний був голос краківського підсудка Хршонстовского на засіданю 7 падолиста, коли дехто напирав на скорий вибір короля: »Не перечу — говорив він — тому, щоби приступати до вибору пана; одначе не відступлю від того, щоб не мав бути зложений суд над втїкачами з обозу, значить — і над тими, котрі взявши на себе за згодою Річипосполитої її оборону приїхали сюди на місце елекції всупереч ясному праву... Нехай будуть суджені і ті комісарі, що мали відвагу без дозволу Річипосполитої брати на її кредит гроші, з котрих як добрі господарі не найгіршу частину взяли собі. І не лише взяли гроші, та ще не знать яким чолом позволили воякам на конфедерацію... Або й се не абсурд, що з приказу панів комісарів

військо вибрало собі гетьманів? Пробі, звідки їм така власть? Се по програній, а на що зважались би була по виграній! Щодо оборони — питаю: за чим сюди панове гетьмани приїхали?«[294].

До лихого настрою причинило ся ще й се, що сї панове дуже мотали ся у своїх виявах, скілько дійсно взяли грошей і що з ними зробили[295]. Коли ще домагали ся за свої заслуги в сім напрямі вдячности — кликано до них: »Ще вам дякувати? вас карати требаб!«[296]. Правда, громи били найбільше в Радзєйовского — против нього було більше відваги — та й щодо особи Вишневецького попередній загальний ентузіязм уступив місця недовірю.

* * *

По відїзді Вишневецького у Варшаву команданти Замостя післали — як було згадано вже — лист львівському маґістратови з обітницею, що постарають ся сповнити поручене князя й прийти Львову з підмогою. Коли сї слова не були висловом анї легкодушности анї іронії — а особа Вейгера се се виключає — то в тім лежить очевидний доказ, в якій непевній ситуації покинув Вишневецький своє становище, не зібравши навіть добрих відомостей про ворога, чи може радше закривши дійсний стан від тих, що на їх плечі скинув тягар оборони; достоту так само як попереду у Львові[297]. Та команданти переконали ся дуже швидко про новагу хвилї.

Задля пізнаня ворожих рухів висилано разураз підїзди в ті боки, звідки можна було сподївати ся неприятеля, щоб мати швидкі звістки про нього та щоби стягнути з околиці як найбільше живности. Староста грабовецький Станислав Сарбєвский, командант шляхти белзького воєвідства, загнав ся з 300 вояками під Сокаль, що відкрив був ворота якомусь ватажкови черни. Тут піймав 11 людей, межи ними й одного попа, завів у Замостє, де їх узято на тортури та, окрім попа і двох селян, страчено разом з иншими вязнями[298]. Знов белзький підсудок Андрій Романовський пійшов у напрямі Безла й Угнова та здорово повернув, розповідаючи про славні свої дїла з селянськими ватагами[299]. Та зовсім не повело ся третьому підїздови зложеному з відділу шляхти та над 200 німецьких рейтарів і драґонів під проводом холмського підхорунжого Самуїла Реґовського. Дня 3 падолиста напали вони попочи в с. Панькові (на північ від Томашева) на малий козацький відділ що став тут ночувати. Село підпалено, частина Українців згоріла, другу висїчено, иншу взято у неволю. Підбитий сим успіхом Реґовський пустив ся дальше на Наріль, та зараз другого дня раненько напали на нього козаки й Татари з полку Небаби і розбили підїзд до нащаду.

Богато полягло особливо з людей люблинського каштеляна Фірлея, частина попала в полон, а Реґовський з недобитками лише встиг втекти у Замостє із двома козацькими вязнями, з котрих одним був »старинний козак« сотник Хведір Калина[299]. Тут узято їх зараз на допити і довідавши ся з них, що Хмельницький буде другого дня цїлою силою в Томашеві і нинї-завтра буде під Замостєм, післали сї вияви як стій у Варшаву з домаганєм негайної помочи. Одночасно закликано універсалами ті віддїли польського війска, що були поза містом, збирати ся до гурту й почато енерґічні підготованя до оборони[300].

Порішено й тут спалити передмістя, які остали після Вишневецького коло, та зроблено се зараз 5 падолиста не чекаючи, як у Львові, неприятеля. Протягом немногих годин спопелїли гарні й богаті передмістя. Товпи передміських людей, що не мали часу приготовити ся, глядїли тепер захисту у городї, забираючи з собою поживу та все, що уважали цїнїйшим і що встигли вирвати з огню. Та тепер лише один був відкритий вхід у город, вузкий підземний коло північного бастіону обсаджений сотнею піхотинців і громадкою шляхти. Та не всїм судило ся знайти вступ. Впускано нерадо самих людей, не то з баґажем. Хто надавав ся до оборони, того впускано, иншим замикано вступ або просто викидано[301]. Дехто дістав ся у город витягнений через мури шнурами. Та богато остало ся за мурами, здаючи ся на волю божу. Від зимна і дощу шукали захисту у возах. Та й ті, яким пощастило ся увійти в город, мали незавидну долю, тулячи ся по закутинах, на підсїнях, під стовпами і т. и. Всюди роздавали ся плачі дїтей, голосїня жінок, нарікання тих, що примирали з голоду і холоду.

Пора була дуже погана: зимні нагальні дощі із вітром докучали вельми. »Плачі і зойки дїтей — що мерзли і дрожали з жаху та зимна посеред доріг, на улицях межи стовпами домів, по закутинах під мурами, ваками, храмами і всякого роду сховках — пронизували уха. Дуже богато з тих нещасних, що слабші, умирало в містї, богато лишало ся під самими мурами ховаючи ся по возах і серед домових річей«[302].

Ворота східні й полудневі скріплено тим способом, що підсипано їх землею й поставлено над ними гармати. При них уставлено міську сторожу та по 100 піхотинців під проводом Каспара Беґермана разом із двірською службою.

Поза тим оборонні диспозиції були такі: перша башта по лївім боці південних воріт, що дїлила ся на дві частини, мала в одній 150 угорських піхотинців у службі Вишневецького під проводом польського шляхтича Рудовського. Се була одинока прислуга князя Замостю. Другу частину займали замкові Німцї під проводом Прокопа Шорнеля, разом із 100 німецьких рейтарів Вейґера під командою його шваґра ґр. Ульриха Шафґотша.

Друга банта коло палати Замойських була боронена 250 піхотинцями Вейгера під начальством Вевєрского. Третя з північного боку, напротив академії мала таку саму обсаду. Четверту, від північного сходу, займив Давид Тідеман із Ґданська з 300 піх. і 50 кін. Пята від сходу — найкраща і найсильнійша (коло вірменської церкви) дістала ся белзькій шляхті, що числила понад 4.000 їздців: найнебезпечнійше місце в ній, ріг против мосту, обсаджено одначе відділом 50 міщан під проводом Якова Газа. Шоста від сходу і полудня, коло церкви, де мур був невикінчений і низький, а в рові не було води, одже місце найслабше і найнебезпечнійше в цілім місті, дістала ся плебеям ріжної народности (Полякам, Вірменам, Німцям, Шотам) у числі 1.000 людей під проводом Якова Берні і Миколи Гадзейовича. Більший простір рівного муру межи шостою і сьомою бантою займило 70 кінних Німців під приказами Григорія Бара і 50 піх. піхотиниців із замойських міщан. Сьому банту, з південного боку, обсадили студенти академії і школярі та 100 піхотиниців Замойського під проводом Ковальського[303]. На площи межи містом коло замку уставлено резерву: 100 піх. під Мартином Коморовським та богато зайшлої шляхти з Белзщини, Холмщини й Волини, що глядала тут захисту. Окрім того було дуже богато поспільства міського і сільського; непридатне до правильної служби, було придїлене до машин против драбин та узброєне косами й иншою »сільською зброєю« обсадило всї вільні місця на мурах, аби не допустити ворога увійти на них. Цілий ліс кіс піднимав ся понад мурами.

При тих усїх приготованях не забуто і про тамошних Русинів. Вони жили у невеликім числї в Замостї і мала свою церкву, дарма що фондатор Замостя хотїв мати у своїм місті самих лише визнавців римокатолицької релїґії. Від вибуху української революції і від перших прояв селянських рухів в тих околищах переслїдувано Русинів підозрінями: остаточно одні з них покинули місто добровільно, а инші дістали ся під визначний дозір. Таким способом Замостє не мало потреби »бояти ся зради« з боку Русинів...

Як бачимо, Замостє могло видержати облогу, та лише коротку, бо хоч зброї й амунїції була достаточна скількість і оборонців зовсїм поважне число, то запровіянтоване їх зустрічало великі трудности. Звичайним порядком тодїшної Польщи не було кому заздалегідь подбати про стяганє живности, се й не була легка річ задля неприхильного настрою селян та дїяльности ватаг черни. Томуто у хвили замкненя міста були там дуже скупі припаси, що не позволялиб на довшу облогу[304]. До того й оборонність, розмірно сильна, не видержалаб систематичної облоги, особливо в часї, коли став і болота почали замерзати і відслонювати собою найслабші пункти твердинь.

Як би так не брак живности, то Замостє могло видержати кількамісячну облогу: без припасів не було в силї боронити довше як два-три тижнї. Отже досить було Хмельницькому хотїти лише, а місто упалоб.

Та гетьман, помилувавши Львів, не мав достаточної причини здобувати й Замостє. Демонстраційний характер усього його походу велїв не розтрачувати власних сил і не руйнувати міст, які не мали й не могли бути заняті на все. Се не пуста фраза, коли гетьман повторяє кількома наворотами, що не хоче розливати більше християнської крови: се вислів дїйсного переконаня, що мало за собою не лише мотиви вродженої гуманности а й политичного рахунку. Як Львів сам себе тяжко звоював зницивши свої передмістя і стративши богато людей, так само й Замостє само на себе поклало каючу руку за всї вольні й невольні гріхи. Як Львовяне так і Замостяне не розуміли поведеня Хмельницького, тому й одні і другі шукали пояснення його незвичайної людяности у... чудах.

XI.

Замойські переговори.

Так — переговори... Бо ся акція Хмельницького, яку він розвинув під Замостєм, ще менше може називати ся облогою та здобуваном нїж знана нам під Львовом. Се нїщо инше як лише однотижневі трактати між українським гетьманом і комендантами Замостя, що перемінили ся відтак у великий своєрідний ярмарок: Україні продавали, Поляки й Нїмцї купували... Сього дипломатично-купецького характеру усеї замойської кампанії не затирає одинока поважна хвиля, коли з козацьких становищ летїли гарматні стрїли на місто: се була лише мала лекція приличности, яку хотїв дати Хмельницький своїм партнерам...

В пятницю 6 падолиста, десь коло полудня зявив ся серед горючих передміських домів нїмецький рейтар на кони і підїхавши під мури домагав ся вступу. Пізнано його і впущено. Був се один із тих Вейгерових вояків, що перед трьома днями виїхали були на підїзд із Реґовським. У Вепровім Озері дістав ся у неволю і був заведений у Томашів. Там мусїв він розказати, що знав про Вишневецького і Замостє.

Чи сей Петро (бо так називав ся він) не знав польської мови, чи межи Українцями не було доброго знавця нїмецької — досить, що гетьман дістав трохи недокладні інформації. Він зрозумів, що комендант нїмецьких вояків Вейгер — се якийсь наємний полковник заграничного війска, і тому блиснула йому привабна думка — приєднати його на свою службу. Томуто написав відповідний лист і велїв сьому рейтарови завести у Замостє. Одначе не думав робити се секретно, тілько через того самого вояка передає лист обернений до всїх Поляків у За-

мостї з повним виявленем своїх змагань і домагань. У слїд за Нїмцем післав гетьман передню сторожу своєї армії: кілька тисяч козаків і Татарів.

Сонце схилило ся до заходу, коли по східнім боцї міста появили ся сї козацькі відділи і приготовляли ся до обозованя, розпалювали огнї і т. пн. Межи ними і містом піднимали ся хмари диму зі спаленого передмістя і гнали козакам у вічи. Та се не спиняло Українців і вони користуючи ся димом і вечірним сумерком підходили близько під самі мури і вишукували передміських мешканців, які не мали щастя дістати ся у місто і тулили ся попід мурами або блукали по згарищах ратуючи останки свого добра. З мурів стріляно очевидно разураз, та се анї трохи не спиняло козаків у їх дїяльности. Дехто з них намагав ся переплисти став серед безнастанної стрільби. Поза тим не було найменшої проби в атаковану міста.

Тимчасом у містї зібрала ся рада старшини. Читано листи Хмельницького і роздумувано над відповідями. Перший із них, призначений їх милостям панам сенаторам, пречесному лицарству — пляхтї корони Польської, панам горожанам міста Замостя і всьому поспільству що у нїм«, вневиняє, що гетьман не бажав собі того, аби кров християнська проливала ся. Доказом того се, що він послав був послів до пок. короля і до Річпосполитої, з заявою невинности, не відрікаючи ся звичайних услуг і бажаючи вже повернути в мирі з військом на Запороже. Одначе коли кн. Вишневецький, всупереч волї Річпосполитої, напав зрадливо на запорожське військо, то воно тепер розбивши квартяне військо рушило у слїд за ним з ордами, щоби він знов не вчинив якої зради. Якби не він, то й їх тут не булоби. А що він із міста утїк, тому не бажають собі війни з Замостянами, лише щоб вони згодили ся доброю волею як і Львовяне. Вразї згоди гетьман уступить назад з усїм військом і з ордами, а Замостянам не спаде й волос із голови. Згадавши про свій лист до нїмецької компанії з запрошенем бути козакам товаришами домагає ся гетьман як найширшої відомости через того Нїмця або через инших людей, як панове задумують поступити з козаками — чи покорою чи війною: »А колиб ваші милости не бажали собі мира, котрого ми бажаємо і у Г. Бога просимо, щоби на сїм було вже досить — то від міста ваших милостей не відступимо поти, поки не сповнить ся засуд божий. Ми тому не раді, та мусимо, коли пічнете з нами війну: нехай все дїє ся по волї божій!«

До листу була долучена »цедула«, а в нїй сказано, що гетьман посилає кілька тисячів людей під Замостє нароком тому, щоби як найскорше відобрати відповідь, та ще раз висловлено жаль, »що

з приводу одних дуже нїкчемних людей — кн. Вишневецького і хорунжого коронного — задля їх молодого розуму вітчина нїнащо обертає ся«. Вкінци було висловлене бажанє діждати як найшвидше »пана в короні« в інтересї мира: »А саме бажаліб ми собі природного пана королевича Казимира: дай Боже, щоби ми йому віддавали підданство і заслугували ся нашою прихильною вірностю[305]«.

Другий лист »його милости пану полковникови Вейгерови, капитанови і всїм официрам чужоземної компанії нїмецької« починав ся філософичною думкою, що все, »що тілько дїє ся на світї, чи лихо чи добре — все те мабуть сталося з провидїня божого і се можемо почитати обосторонним своїм гріхом«. Та причину до теперішної кари божої дав не хто инший, як лише Вишневецький і Конецпольський і вони се довели край до загибелї: Українцї лише боронять себе і просять Бога, щоби зволив хоронити їх до кінця. По такім вступі переходить лист на головну справу: »Дійшла до нас від вязнїв, яких ми дістали з нїмецької компанії вашої милости, така відомість, що ваші милости дуже жалуєте, що той самий кн. Вишневецький завів ваші милости несовісно на лиху згубу; та хоч не всї ми коронні сини, одначе ми, воєнні з дїда-прадїда, дуже булиб раді з такого рівного нам лицарства як ваші милости і волїлиб радше з вашими милостями мати обопільну дружбу і товариство замість того, щоб мали ми з обох боків доремно умирати. Тому що кн. Вишневецький зрадив ваших милостей, просимо ваші милости до себе в одну компанїю і в одно товариство вірне, під присягою Бога всемогучого: не лише жадної погуби, а й найменшої кривди від неї не сподївайте ся: як котрі ваше милости тепер с старшинами, так і при нас кождий на своїм становищи і при своїй чести мусить зістати. Дотого — як догадуємо ся — і Річпосполита прийме се з задоволенєм, що ми схильнїйші до миру як до розливаня крови християнської. Не будете ваші милости анї голодні анї голі анї нїщі, противно — будете задоволені і мною і обопільним товариством нашим. Помиривши ся з Річпосполитою і користаючи зі згоди знайдемо такий спосіб, що ваші милости будете з нас задоволені так само як і чужинцї або Татари. Маємо отже переконанє, що ви радо зволите пристати на се як християне і з роду братя наші: як такі люде, що привикли завсїди через свої працї шаблею заробляти кусок хлїба, так само як і ми на сім світї живимо ся. Погодивши своїх, знайдемо чужі краї, які є ворогами нашої вітчини, корони Польської, щоби здобувати хлїба«. Отже нехай напишуть все щиро і вірно та присилають негайно відповідь, чи пристають на се. По неї вислано нароком кілька тисяч козаків і Татар; бажана річ, щоб обі сторони привитали ся по бра-

терськи: »з того булаб Г. Богу похвала а нарід хрістіянський остававби в мирі«[306].

На випадок, якби Замостяне мали сумніви щодо згоди у Львові, додав гетьман до свого листу ще й письмо Львовян до нього з 17 жовтня (воно нам незвісне), де мусіла бути мова про окуп міста[307].

Отсї два документи важні з ріжних оглядів. Поперед усього тут висловлений зовсїм ясно демонстративний характер сього походу, без найменших планів нових завойовань. Важне й се, що тут перший раз виступив Хмельницький з заявою в користь королевича Казимира і дає легко пізнати, що лише йому покорить ся. В сїм листї і в дальших підносить гетьман із великим натиском вину Вишневецького та Конецпольського: се акцентоване треба пояснити не лише індивідуально-психологічними мотивами, воно було тактично оправдане, бож Вишневецький був звісний як противник старшого королевича; дотого воно мало й далекосяглу політичну вартість: оправдувало домагане обезпеченя на будуще, щоби такі віроломні напади не поновляли ся. Поставлене тут бажане до Замостян, щоби пійшли слїдом Львовян, сформоване у загальній (без означеня суми) і лагідній формі, одначе з признаками незломної волї, якби се бажане не знайшло прихильности в містї.

Похибка Хмельницького, коли він узяв каштеляна Вейгера за наємного чужинця, показує, що вже в осени 1648 р. мав гетьман думку створити постійну українську армію, оперту в одній частинї на нїмецькім наємнім війску, найбільше цїненім в тодішній Европі. Треба тямити, що було се в часї, коли гетьман бажав бути вірним сином Річпосполитої не лише на словах але й на дїлї. Се позволяє відгадати по трохи ту державно-правну форму, в якій він радий був бачити українсько-польські політичні взаємини. В дусї їх була також акцентована тут і в инших листах ідея спільної з Польщею акції против »ворогів хрістіянства«: ідея, що опирала ся з одного боку на недавні привабні плани Владислава IV, з другого відкривала надїю, що новому королеви, у змінених обставинах вдасть ся краще перевести в дїло сю прастару політичну мрію українського народу, що інстинктом бачила у визволеню чорноморського берега знід татарсько-турецького панованя запоруку політичної й господарської волї.

Що говорено на радї, по відчитаню сих листів — незвісно. Чи зрозуміли й оцїнили як слїд сї панове повну достойности поміркованість і глибоку гуманність гетьмана, що знайшла свій вислів у сих листах? Відповіди на них показують, що миролюбний настрій Хмельницького припав до вподоби оборонцям Замостя, хоч може бути — пояснювано собі його слабостю українських воєнних сил. Досить, що рішено використати нагоду і листовними пересправами відвернути козацький при-

стуи до міста. Щоби сї пересправи протягти як найдовше й дочекати ся зими або радше відсїчи з Варшави, не дано зараз відповіди на головне запитане гетьмана: чи підуть сїдом Львова? — тілько чемностями й загальниками бажано настроїти прихильно противника.

У відповіди на перший із наведених листів перелицьовують »достойники і стан лицарський« початкові думки гетьмана про миролюбність: таке саме бажанє згоди проявила й Річпосполита, коли виправила з конвокацийного сойму своїх комисарів до пересправ із козаками. »Хто тому причиною, що згода не станула і кров християнська по старому лле ся, над тим суд божий нехай буде« — відповідають вони хитро на закиди зроблені Вишневецькому. Похваляють думку гетьмана, що хоче оставати в мирі з Річпосполитою, і виявляють, що зі свойого боку »не дадуть причини до переміни сеї доброї волї« його, що й вони також вислали своїх послів на елекцію з намовою до Річпосполитої, щоби — тут очевидно лукавлять панове — щоби з козаками закінчено справу миром та щоби спільні сили обернути на ворога Річпосполитої; сї посли мають також добивати ся вибору — знов перелицьовують бажанє Хмельницького — »такого короля з поміж уроджених у короні королевичів, який бувби помічний до такого миру« з гетьманом. Про висліди сих заходів їх послів у Варшаві обіцяють панове повідомити Хмельницького, тимчасом сподіють ся мирного поведеня з його боку. Домаганє гетьмана щодо умови на зразок Львовян обходять панове дипломатичним викрутом, що якби межи обома сторонами »потрібно було більших умов від сих обопільних писань«, то чекають в сій справі відповіди від гетьмана[308].

У сій дипломатичній загальности, побіч явного і дещо наївного змаганя до проволоки в переговорах (Замостяне, видко, дурили себе надією повороту Вишневецького), замітне становище панів і шляхти в справі вибору короля. Відповідне місце їх листу годі зрозуміти инакше як лише так, що й вони бажають собі тепер вибору Яна Казимира, дарма що Вишневецький був одним із головачів противної сьому королевичеви партії[309].

Відповідь Вейгера »його милости пану гетьманови Хмельницькому і всім козацким полковникам« мусїла бути очевидно відмовна щодо заклику гетьмана вступити в козацьку службу, та все таки вийшла по лицарськи чемна.

Висловлює переконанє, що боже провидїнє надгородить усї людські кривди, отже й гетьман повинен здати ся на волю божу і справедливість Річпосполитої. Бо хоч козакам природна річ шукати хлїба шаблею, то звичайно не глядали його у Річпосполитої, лише у ворогів. »В тім і ми завсїди і всюди готові помагати вашій милости — лише

дальше — хиба тілько самого союза против Річпосполитої боїмо ся, бо ми, хоч нарід не польський, таки сини її як Прусаки, Ливонці і Курландці: особливож я, Вейгер полковник над чужоземними людьми, і син Річпосполитої і сенатор, ельбінський кашгелян«. Вкінци зазначує щиру охоту до згоди і дає запевнене додержувати її[310].

Такі відповіди уложено пізно у вечері і користаючи з часу, поки ще місто не було обложене, опівночи вислано копії всіх листів у Варшаву, домагаючи ся безпроволочної помочи. Поза тим цілу ніч проведено на чатах. Другого дня вранці (була се субота, 7 падолиста) передано оригінали відповідей трубачеви (Німця очевидно не завернено вже назад у неволю) для передачі в козацький обоз. Того дня почали появляти ся на східнім і північнім боці міста щораз нові відділи козаків і селянської черни. Усї сусїдні села й місточка займили вони й поробили собі в них становища. З мурів стріляно на них безупинно і ті, що необережно підходили близько, падали від гарматних куль, найбільше при переправах через воду. Та се не спиняло Українців: приступу до міста не було жадного, одначе всї припаси, які були поза мурами, дістали ся в їх руки. Найцінніїша здобича була в парку по східнім боці міста — велика скількість коней, волів й иншої худоби, зібраної тут задля потреби обложених. Далї кинули ся Українці спускати став, що хоронив мури з полудневого боку. Та оборонці міста відвернули поважну небезпеку, хоч у частинї, тим способом, що зробили випад зі зброєю в руцї, перекопали греблю в тім місци, де був спуст води у млинівку, спровадили туди воду і залляли нею широкий простір під самими мурами, так що вода обливала безпосередно банту разом із зводженим мостом на Янівськім передмістю. В часї того гремїли безупинно гармати на козаків, що появлили ся щораз у більшій скількости та приготовляли обози, конали рови, городили плоти і т. ин.

Перед полуднем приблизила ся й головна кватира під Замосте. Гетьман мусїв очевидно покинути думку перетягнути нїмецьку частину ґарнізону у Замостї на свій бік, одначе обі дотеперішні відповіди могли розбудити переконанє, що Замостяне без довгих короводів пристануть на домаганє його щодо грошевої відправи. Задля того велїв він своїй головній силї рушити близше міста й одночасно післав туди новий лист для »панів з цїлим лицарством«.

Гетьман дає завіру миролюбному настроєви панів у Замостї, лише має причину підозрівати Вишневецького, що привик до зрадливих напастей. Коли панове хочуть ждати відомостей із Варшави, то й гетьман задля того самого мусить тут забарити ся з тим переконанєм, що Річпосполита не позволить уже більше князеви та хорунжому повторити се, що перед тим. З козацького боку буде щире старанє зупинити даль-

ший розлив крови, щоби спільні сили обернути на ворога Річпосполитої. »Хоч зближав ся до міста в кількапайцяти тисячах, то не задля того, щоби ми мали чинити приступ до міста« — додано щиро. Вкінци по чемностях і по підписі, мов він нехочу, пригадав гетьман своє домагане з першого листу:

»Без сумніву краще собі ваші милости зробите, коли поступите з нами так само як Львовяне, задля вашого здоровля«[311].

Знов ласкавий тон листу і щире признанє гетьмана, що він привів під Замостє невеликі розмірно сили й не має жадних ворожих намірів супротив міста, осмілило шляхту й вона почала маловажити собі ситуацію, в якій знаходило ся місто. Висловом того була відповідь на сей другий лист Хмельницького.

Дякуючи у нім гетьманови за бажанє мира з ними та з Річпосполитою докоряють йому одночасно: »Дивно нам, що коли ми обезпечені лицарським словом вашої милости не сподівали ся нїчого лихого, тимчасом люде вашої милости наступили, стада позабирали й велику шкоду зробили«; тому просять заперестати »сього огнистого привитання«. На повторене домаганє угоди на зразок Львова висловлюють переконанє, що гетьман як вояк від вояків і від вільної шляхти не потрібує нїчого і певно задоволить ся самою прихильностю: одначе щоби їх маєтности були вільні від огню а піддані від козацьких наїздів, виявляють готовість дати гетьманови як »подорожному лицареви ідучому комонником« що здавна зазнавав щирости дому Замойських, напитків, яких тепер не стало по селах[312].

Дорікати Хмельницькому за шкоди в огнях і забраню стад, як буцімто за зломане згоди — се чисте лукавство з боку Замостян. Поминаючи се, що згоди не було ще жадної, бо вони не пристали ще на одинокє домаганє українського гетьмана, докір їх нестійний ще й тому, що з українського боку не було ще жадної воєнної акції против міста, натомість із Замостя било безустанку з гармат — очевидно не на віват; а нічні огні навколо міста та забрані стада — се річи найзвичайнїйші в даних обставинах[313].

Радше можнаб було говорити про зачінки Замостян, не Українців. Так ось на Янівськім передмістї після спаленя його заїздів костел св. Катерини, збудований Катериною Острожською, жінкою канцлера Томи Замойського. Коло нього розложив ся віддїл селянської черни. Хоч він не піднимав жадного ворожого кроку против міста, то тут побояли ся, щоб мури костела не послужили задля уставленя гармат, і тому зробили несподіваний випад і підпалили будівлю, взявши в полон одного Українця. До самого вечера роблено такі напасти посилаючи головно

польських селян на громадки черні, що снували ся близше мурів[314]. Козаки держали ся подальше міста[315].

Та гетьман не зражав ся таким нетактом Замостян і попробував ще раз, із звичайною собі терпеливостю, спокійними хоч рішучими словами довести противників до тверезого погляду на ситуацію та вивести їх із хитрої дипломатичної загальниковости у найважнійшій справі — справі угоди. Третій з ряду лист його, писаний перед вечером, збиває закиди пороблені йому Замостянами:

Запорожське військо привикло з давних часів додержувати завсіди свого слова не лише своїм християнам а й бісурманам. Приклад сеї вірности дало воно по першій поразці польського війска, коли занехавши війни, пійшло було на свої звичайні місця на Запороже: та вже відома річ, хто його сюди завів: хоч воно як бажає собі мира і не сумніває ся в щирости заяв Замостян, мусить мати певність, що не буде нової зради. В справі огнів у маєтностях, то гетьман не то що не велить того чинити, хиба що хто ненарочно запалить не загребавши огню (звісно, військо велике, не одної матери дїти а найтяжше бігати за татарською ордою) — противно суворо забороняє того. Дальше знов пригадує, що »не вадилаб контентація така як із Львовянами, якби ваші милости велїли її зробити і нас тут довго не задержували: се не так для нас як для тих чужиниців, котрим ми дасмо звичайно плату з такого добра... Ми ще не велїли починати, сподіючи ся певної угоди від ваших милостей«. Вкінци домагає ся гетьман випущеня на волю татарського посла, якого держано у Замості ще з літа, в супереч міжнародним звичаям »навіть і в найлихшій війні«, та бажає Замостянам доброї ночи[316].

Та гетьман помилив ся, думаючи, що сей лист матиме безпосередний успіх. Спокійний і лагідний тон його та заневнене гетьмана у справі огнів викликало у Замостян инший настрій ніж можна було сподївати ся. Над початковою повагою взяла верх шляхотська бундючність і відповідь вийшла хоч словами приличня то змістом грубо нетактовна і визиваюча. На сумнів гетьмана щодо політичної вартости відокремленого миру з гуртом панів і шляхти — відповідають вони, що хоч вони не можуть мирити ся в імени цїлої Річпосполитої, проте й вони частина її і вона без них не має права постановляти ані війни ані згоди: »отже згода з нами є й буде частиною згоди з Річпосполитою« — впевняють вони. За тим приймають до ласкавої відомости, що гетьман забороняє огнів, а на поновлене домаганє »уконтентованя« на зразок Львова пишуть: »Як на правду задовольнили Львовяне вашу милість, не знаємо: та людяність перевищає і найбільше уконтентованє, тому й людяність заявляємо вашій милости: скарбів тут у нас нема нїчиїх, з яких належала сяб заплата Татарам: як не дали ми їм жадної

причини [до війни], так і не з нас мусить скроїти ся [ся заплата]«. Упевнивши далї, що вже й так попали в господарську руїну і що мабуть прийде ся їм також шукати хлїба шаблею (дай Боже, щоб посполу на ворога Річпосполитої!) — відмовляють домаганю гетьмана позволити на розмову з татарським послом: він, мовляв, задержаний тут із волї Річпосполитої, то й без її згоди не може бути випущений: позатим він як чужоземний посол не зазнає жадного лиха[317].

Так приватали Замостяне Хмельницького на »добрий день« у неділю 8 падолиста врапці. Прочитавши се гетьман спалахнув гнївом і велїв писати:

»Панове лицарі війска польського і всї обивателї замойські! Пишете до нас вививаючи ся фіґлями в справі угоди і виявляєте тим незгоду ваших сердець із вашими головами. Нема у вас жадної правди що до контентації: коли говорите, що не маєте для Татар пїяких скарбів — гаразд, вони собі добре надгородять як вашими головами, так жінками і дїточками.« В такім разї похід не обмежить ся самим тілько Замостем, в Божї надїя, що він через сю зиму надгородить з паньских мастностей всї ті кривди, що упали на козаків від десяти лїт, коли то панове одурили їх, намовивши дарунками старшину запорожського війска відлучити ся від черни: »тепер же, коли ми в одним гуртї, чейже Г. Бог не поможе більше їздити на нас. Сподіваєте ся якої підмоги — не знаю, чи її дочекаєте ся: пішло душехватів немало аж до Висли шукаючи сих ваших підмог. І Висла буде наша; при божій помочи буде нас переносити через себе«. Нехай Замостяне згадають долю Бродів і розважать, чи бажають оставати при своїм здоровлю, чи хочуть, щоб на них сповнила ся божа воля, яка завсїди карає гордих і платить за вчинені кривди. »Отже будьте ласкаві чинити, як хочете«...

Щоби скріпити сї гнївні слова вимовнїйшим арґументом, передає гетьман у дописцї до сього листу поклін від пана Белзецького, що остає здоров у козацькім війску: »Дай Боже кождому нашому ворогови так, як було при нїм у його мастности: і в Народи так само стало ся за його ворожнечу«[318].

Післявши сей лист у город, гетьман »заперестав фамилїярної розмови листами«[319]. Він дав приказ, щоб тепер заговорили гармати. Уставлені на придатних місцях загреміли вони у неділю в полудне. Виявила ся незвичайна справність і цїльність козацької легкої полевої артилерії (бо лише таку міг мати гетьман з собою і то в невеликій скількости Стріляно повними кулями і картачами[320]. Окрім перших стрілів, призначених для цїленя, що перелїтали понад місто або не долїтали до нього, стріли падали з великою точностю на місто ударяючи в головні будівлї його. Шіснайцять куль упало на місто, від них потерпіли більше

мури, в людях майже не було шкоди (один візник убитий). Замостяне брали се стріляне за прелюдію тілько і були певні, що в ночи наступить завзятий приступ до міста. Томуто сторожено пильно на мурах. Та вечір перейшов спокійно, так само північ. Що тілько над ранком заграли в козацькім обозі труби і то так сильно, що в місті настав переполох і була певність, що почне ся загальний приступ. У загальній тривозі дано знак до мольбів; читано євангелія, виношувано з костелів св. тайни, співано літанії і т. ин., одначе ворог не наступав. Сигнали в обозі пояснювано собі як козацький маневр, щоби наполохати Замостян. Можливо, що дійсно так було: та сьому могла бути й инша причина.

Коли настав день (понеділок, 9 падолиста), можна було побачити деяке переставлене українських сил. На Янівськім передмістї видко було великі та безладні громади черни, під проводом — говорено — Головацького[321]. Частини їх переходили необережно попід мури так, що Замостяне зважували ся робити вилази і так вдало ся їм зловити 30 коней обладованих ріжним добром. Того самого дня перейшла частина козацьких полків на Янівське передмістє і займила двір Замойських, а сам Хмельницький станув у дворі Францисканів. Тим способом місто було обложене цїлком із двох боків: східного і північного. Та поза тим не починано того дня нїякого дїлання против міста. Тілько в ночи коло 11 год. межи Українцями відозвав ся з двох боків якийсь гомін сполучений з пальбою. У місті взято й се за початок приступу сполученого з підступом та почато завзяту стрілянину з мурів у нічну темряву. За хвилину все замовкло. Очевидно Замостяне помилили ся; приступу не було жадного. Та розгорячена трудом і безсонностю фантазія уміла не лише творити грізні небезпеки, у скрутній годинї уміла вона притягнути на поміч надземські сили і ними пояснити несподіване і незрозуміле буцїмто заперестанє нічної атаки. Досить, що таку саму ролю, як у Львові мав св. Ян із Дуклї чи св. Антоній чи може Мати Божа, обняв якийсь дивний огненний знак на облаках, що спонукав козаків не тратити дармо сили на здобуванє Замостя. Так мала пояснити їм славна ворожка Маруся шляхтянка, що була межи ними[322].

Другого дня близше міста було видко лише селян, козацькі віддїли стояли подальше. Зате окружено Замосте-докладно з усїх сторін. На полудни, за ставом стояв серед гарної околицї двір чи радше замок »Красний беріг«, обведений сильним муром, з величавою палатою по серединї старанно удержаного огороду. Тут розложив ся полковник Гладкий. З огляду на те, що західний бік був неможливий до проходу, облога була повна.

Тепер могли Замостане догадати ся, якою тактикою послугує ся Хмельницький. Бачучи малу схильність обороницїв міста пійти на зустріч

його домаганю, рішив він стягнути під Замостє як найбільше козацьких відділів селянської черни, щоб наперед затіснити перстень облоги і відтяти зовсім обложених від світа. Що лиш тепер міг гетьман приступити до систематичного здобування міста, хоч і се було зайве. Він не потрібував на ділї зовсім марнувати ні людей ні воєнного знарядя: у нього був неоцінений союзник, від якого Замостяне не мали жадної охорони, іменно голод, що прокинув ся в місті вже в перших днях облоги. Тож не диво, що будючні доси панове, побачивши все те і стративши надію на сподівану підмогу з Варшави, зажурили ся тепер своїм становищем: а ще більше незавидною долею сусїдних сїл, дворів і гумен, і рішили навязати на ново переправи з Хмельницьким. В новій покорі заявляють вони, що не мають иншого способу боронити свого добра як лише просьбою і чемностю, отже прохають гетьмана, щоби здержав воєнні заходи. »Таж межи нами нема ні одного такого — пишуть вони (у вівторок, 10 падолиста), щоб дав колинебудь до зрушеня прав і вільностей запорожського війска: противно, є [межи нами] такі, що завсїди на соймах домовляли ся цїлости прав ваших милостей, бажаючи жити в мирі з запорожським військом. Річпосполитій завсїди вигідним«. Посилаючи в дарунку гетьманови кілька бочок вина »по колядї«, просять ще відомостей щодо иншних вязнїв окрім Белзецького, додаючи з другого боку, що в Замостї перебуває здоров корсунський сотник Калина, взятий по відході Вишневецького, бо деяких иншних узяв він із собою у Варшаву[323].

Не без глуму мусїв се читати Хмельницький, та що зміст листу йшов в напрямі бажань його і що він дійсно не рад був, »щоби кров християнська проливала ся«, післав другого дня (в середу, 11 падолиста) своїм »кумом« Їжовським відповідь Замостянам, в якій уже не було і слїду того гніву, що бив із листу в неділю. Наперед впевняє, що він ні давнїйше, ні тепер не приказував палити маєтности і гумна: противно завсїди забороняв се чинити. Отсе й у маєтностях самого старости калуського Івана Замойского і в старостві сокальськім Татари не брали й одної душі полону: так само і в иншних. »Знаємо добре — признає гетьман, відповідаючи на запевнення прихильности до козаків — що дехто з ваших милостей не є нам ворогом, та щож робити — при винних і невинним мусїло дістати ся«; і ще раз вказує на винуватців лиха, Вишневецького і Конецпольського. Одначе він все таки бажає згоди й тому посилає у Варшаву о. Мокреського. Сей добре знайомий пок. королеви та всїм сенаторам і як лише він справить що доброго в сенатї й у Річпосполитої та дасть про се знати, військо відійде на Україну. »Його повороту будемо ожидати тут під Замостем: булиб ми раді, як би й за три дни повернув. Тих журб моїх добре

свідомий його милість пан Їжовський мій кум, він лишне устно дасть в. м. справу, що за мови були межи нами; дайте йому у всім віру». Подякою за звістку про Калину та бажанєм доброго дня, закінчив свій лист Хмельницький[324].

Очевидно, що пани у Замості мусїли бути дуже цїкаві на ті розмови Хмельницького з кумом. На жаль не знаємо нїчого про устну реляцію Їжовського. Мусїла вона бути поважна, коли Замостяне пристали зараз на переговори в справі окупу. Як видко із гетьманського листу, то о. Мокрський появив ся уже, мабуть ще попереднього дня, в козацькім обозї під Замостєм. І прийшло ся йому свою ролю мирового посередника, що її відограв з успіхом у Львові, повторити й тут з неменше щасливим результатом. На чиє бажанє згодив ся він посередничити — Хмельницького, чи може Замостян? Певної відповіди на се питанє не маємо і більше імовірно, що на бажанє сих останних[325].

Того самого дня — була се середа, 11 падолиста — відкрито один із входів у мурі й о год. 2-ій пополудни вїхав туди о. Мокрський на кони у город та зараз був принятий командантами. Посол був щирий і в щирости вимовний. Він вповнив панів, що їх опір річ нерозважна: перед українською силою Замостє рішучо не встоїть ся, коли гетьман рішить ся його здобувати, так само даремна надїя на те, щоби місту прибула яка підмога. Натомість угодою з Хмельницьким не то що вратують місто і всїх, що глядають у нїм захисту, а ще й будуть добродїями для тих, що знаходять ся в неволї у козаків. По сих намовах старого священника виступили й инші присутні на раді в тім самім дусї, малюючи головно страшний стан обложеної людности. Що Хмельницький не чинив ані одного приступу, облога тревала що тілько пятий день, а вже у Замості запанував голод (буквально те саме що й у Львові): з голоду й зимна почали гинути люде а коні падали масово і тому поява пошести видавала ся безсумнївною. Вкінци лише згода могла уратувати шляхотські маєтности поза Замостєм.

Всї ті арґументи не остали без успіху. Ще більше від них завважила в сїй справі чутка, яка саме в тім часї приблизив ся під місто Кривоніс із своєю чернею, що межи своїми воєнними успіхами мала й Високий Замок у Львові[326]. Отже з огляду на все те і на загальний упадок духа серед обложених, начальники Замостя рішили розпочати формальні переговори щодо окупу і просили Мокрського повідомити про се Хмельницького та виєднати у нього приступні умови[327]. Ріпаючи ся на се, могли вони потїшатм ся навіть ілюзією, що умову роблять буцїмто не так ізза безвихідности свого стану, як „для загального добра“, в інтересї цїлої Річипосполитої, коли в нїй діяли ся „нечувані річи“[328]. З огляду на пізну пору, того дня більше не переговорювано. Україн-

ський гетьман велїв зараз по поворотї Мокрського спинити всякі хочби й позірні маневри під містом. Вечір і ніч перейшли в повнім спокою, хоч обережні Замостяне полишили ся на своїх оборонних становищах.

Другого дня (в четвер, 12 надолиста) явив ся Мокрський опять у містї. Можемо додадувати ся, що на бажанє Замостян приносив їм докладнїйше сформульовані жадання Хмельницького. Рішенє обложених, яке посол занїс у козацький обоз мусїло вдоволити гетьмана, коли в новім листї до Замостян говорить він про прихильне принятє посольство через о. Мокрського. Повідомляючи, що послав його у Варшаву задля миру, щоб козаки могли „бути вірними слугами Річпосполитої“, домагає ся, щоби обложені почали тепер „одно, як се було в мові о. Мокрського“, та щоби подали про се „відомість не тасмно листами а відкрито“, значить — щоби вислали окремих своїх послів для пертрактацій та подрібного уложеня умови[329]. Замостяне пристали на се. Зараз вибрано двох шляхтичів, Олександра Ґрушецкого та Юрія Мороховского, що подали ся в козацький обоз. Коли вони станули перед гетьманом, велїв він їм показати наперед деякі пороблені приготованя для приступу до міста. Особливо вразили їх величезні драбини, що мали приставляти ся до мурів. Вони були такі великі, що до двиганя одної мало бути потрібно 50 людей. Зроблено їх із цїлих дерев, довгих на 20 локот, а ширина їх була така, що на однім щобли могли станути три селяне[330]. Та більше нїж сї великанські драбини вразило послів те, що бачили наоколо. З усїх боків наливали відділи Українців і Татар з поживою і худобою та розливали ся широко по полях так свобідно, неначе хотїли сим дразнити обложених Поляків. Українці були такі певні себе, що не висилали розвідників, не ставляли сторожів, не дбали про тверезість і взагалї виявляли найповнїйшу свободу й бездільність. Не дивно отже, що в душах Замостян вирикала ідеальна мрія: якби то боги післали хоч невелику підмогу! Послів ударяла також велика приступність, ласкавість і великодушність, якою гетьман обдаровував усїх, хто тілько бажав мати з ним дїло[331].

Та найкращий доказ великодушности Хмельницького був у переговорах про окуп. Вели ся вони тим самим шляхом що й у Львові. Гетьман домагав ся тут зразу такої самої суми як там — 200.000 дукатів, а вкінци по шестидневних нарадах, торгах і просьбах вдоволив ся лише 20.000 зол. н. Ту ролю, що у Львові грав Головацький обняв тут полковник Мозира, що з трьома козаками і двома Татарами пійшов у Замостє, щоби провірити дїйсну спроможність міста. Тілько що сим разом гетьман, не маючи повного довіря до панів у Замостї, домагав ся закладників і дістав їх в особі обох вище названих шляхтичів[332].

Зараз по навязаню переговорів настало формальне завішене зброї з обох боків, а коли остаточно умову підписано і гроші з великою бідою зібрані виплачено, протрублено скрізь мир. Хмельницький пустив на волю тих Поляків, що їх узято в Потеличи й Народи. Всього 60 осіб, окрім згаданого Белзецького та одного німецького вахмайстра, самих маловажних людей. Тим дещо розчарували ся Замостяне і підозрівали гетьмана в нещирости[333], одначе несправедливо, бо Поляки діставали ся правильно в неволю Татарам, до того весь полон перед відходом зпідо Львова відійшов у Крим, а тут були лише ті, що попали в неволю по дорозі під Замостє.

По проголошению згоди запанували межи Українцями й Поляками у Замостї приятельські відносини. Подібно як у Львові почали ся фамілїярні розмови та вимінa всяких товарів. Козаки були ласі на тютюн, вино й горілку, а того було доволї в місті: міщане знов глядали золота, срібла, цини, полотна, худоби, яке то добро можна було дістати межи козаками дуже дешево. Так ось за одного золотого з кількома грішми можна було купити вола. Татари мали на збут невільників, також по дуже низькій цїнї: за жінок і хлопців плачено по золотому; за инших усяко, одначе дорогого полону себто з поміж знатнїйшого панства не було.

Дешевість усякого добра межи Українцями й Татарами спокушувала декого з хапчивих міщан виходити передчасно з міста, щоб робити корисні підприемства. Та дехто переплатив сю захланність тим, що повертав не лиш без купівлї, а то й обдертий до гола. Ще й й инше лихо вязало ся з сими обопільними торгами. До міста перекинула ся бігунка, що була поширена поміж козацтвом. Причину сеї пошести пояснювано собі в Замостї тим, що Українцї вибившии ся побідно на волю, перемінили звичайний собі спосіб відживи і їли головно мясо, недоварене й недопечене, без соли і хлїба[334].

Годї сумнївати ся, що недуга серед війска була одною з головних мотивів, чому Хмельницький радий був закінчити або хоч перервати сю війну. Військо і Татари тужили домів, пізна пора року, з огляду на величезні трудности, майже неможливість зимования в тих околицях, велїла також не марнувати людей і засобів на безцїльне і безкорисне здобуване твердинї, тілько задоволити ся можливою контрибуцією[335]. Окрім того й полїтичні мотиви велїли думати про поворот. Побіч радісної звістки, що запорожцї таки здобули Кудак, сю сторожу польської державности на Днїпрі, гетьман діставав відомости, яким не був радий: селянська революція перекинула ся вже за литовську межу й викликала небезпеку, що литовські пани виступлять із дотеперішної невтральности. А що вона була одною з передумов успіху українського повстаня, треба

було подумати про обезпечене північного боку. До відходу одначе на Україну не ставало тільки одної і то найважнійшої передумови — згоди з Річпосполитою або хоч принципіяльного признання українських домагань. Без того, гетьманови не лишало ся нїщо як тільки посунути ся ще дальше, в напрямі Люблина й Варшави. Та заки він дав приказ відступити з під Замостя, згідно з умовою з його обороницями, зявила ся повна можливість повести побідну армію назад у Наддніпрянщину. Стало ся се тим способом, що до своїх воєнних успіхів додав він тут ще великий успіх дипломатичний.

XII.

Посольство у Варшаву й на Угорщину.

Дипломатична дїяльність Хмельницького під Замостєм вела ся у двох напрямах: щоби здобути признане з боку станів Річпосполитої та щоби використати перші заграничні козирі, які принесли посли угорський і молдавський. Обі акції стояли в тїсній звязи с собою.

Мокрський, довівши Замостян до згоди із Хмельницьким, дістав у слїд за тим важнїйше завдане — бути посередником межи гетьманом та Річпосполитою і новим королем. Сю місію задумав був гетьман ще у Львові, та коли Мокрський не поспішав за козаками, післав з дороги (мабуть із Томашева) по нього. І хоч Мокрський був в обозї вже 11 падолиста, то його посередництво в Замостї та може ще якісь незнані близше причини задержали його тут ще чотири дни. Що тілько шестого дня (в понедїлок, 16 падолиста)[336] у супроводї козацького віддїлу, під проводом знаного нам Захарія, пустив ся він у Варшаву. Повіз він із собою два листи Хмельницького: до королевича Яна Казимира та до станів Річпосполитої та важнїйшу від сих листів довірочну інструкцію, котрої змісту можемо, на жаль, тілько здогадувати ся.

Як згадувано попереду, королевич Казимир уже з елекції посилав до Хмельницького Юрія Ярмоловича, одначе сей захорівши не встиг дійти на час до Хмельницького, хоч може вспів повідомити його про бажаня королевича. Хочби й ні, то теперішний лист був неначе відповідю на сї бажаня. Належить він до найкращих зразків дипломатичної зручности Хмельницького і при тім відкриває провідну політичну думку, що кермувала гетьманом у першім роцї правлїня. Підписав він сей лист не як гетьман лише як »старший на той час з військом запорожським«.

»*Найяснїйший милостивий королевичу пане, пане і добродію наш* ласкавий. Господь Бог свідком на се, що ми нїколи собі того не бажали,

щоби кров християнська лила ся, одначе се мусїло бути. Вперше задля наступу пана краківського (М. Потоцького), який поважив ся против волї святої памяти короля його милости, рідного вашій королївській милости пана, пана нам дуже ласкавого. А тепер знов задля наступу князя Вишневецького, котрого ми саме з запазухи своєї з Задніпрянщини випустили, до чого він своїм нещільним розумом разом із паном хорунжим коронним привів і инших їх милостей панів. А ми тому виправили були наших послів у Варшаву з найнизшою покорою і підданством, заявляючи наші вірні прислуги, щоб уже було досить того, що стало ся. Одначе видячи таку їх зраду і коли то хотїли нас онукати листами їх милостей панів комисарів назначених Річпосполитою до війска запорожського. Господь Бог дав нам про се осторогу і ми мусїли нашим напасникам давати відпір та боронити наших голов від ворогів, так що Господь Бог обернув їх замисли нїнащо. Що більше, як ми довідали ся від вязнїв з розбитого квартяного війска, то вашої королївської милости, пана нашого ласкавого і дїдича Річпосполити, не хочуть мати королем. Бачучи се, що старають ся иншого короля, рушили ми тому нароком, з усїм військом запорожським, вірними слугами вашої королївської милости, бажаючи того, щоб по волї вашої королївської милости, нашого пана ласкавого, вже більше тих побічних короликів не було, й того у Господа Бога просимо, щоби ваша королївська милість, наш пан ласкавий, зволив бути самодержцем як і инші королї, а не так як бл. п. їх милости предки вашої королївської милости саме у неволи були, і щоби наша грецька віра оставала цїла як давнїйше без жадної унії й унїятів щоби нїде не було — а ми завсїди готові за достойність вашої королївської милости, нашого пана ласкавого, умирати, котрому віддаємо себе як найпильнїйше найнизшими послугами нашими і вірним підданством«[337].

Лист сей, окрім свого спокійного і достойного тону, визначає ся найперше недвозначним засвідченєм, що підмога Казимировій кандидатурі була одною (очевидно не виключною, як би з форми випливало) причиною походу до меж корінної Польщі. Дальше маємо тут ясний документ, який полїтичний устрій манив думки гетьмана: »щоб уже більше не було тих короликів побічних і щоби в. к. м. зволив бути самодержцем як і инші королї« — за сей погляд історія польської держави повиннаб Хмельницькому признати місце між нечисленними тими, що не тілько бажали добра сій державі а й були свідомі одинокого спасенного лїку на її орґанїчну хоробу. Вкінци одно лише означене домаганє з національно-полїтичним характером: скасованє унії... Чи в сім висуненю одного лише постуляту українського народу не доказ полїтичної невироблености гетьмана? Ні, про инші домаганя він, як побачимо, не забув:

а що в листі до королевича поставив він лише сей один, се зовсім оправдане.

Не думаю тут упевняти, що акція против релігійної унії була в тодішній політиці Українців розумна і корисна. Противно, Хмельницький не прислужив ся своїому народови піддаючи ся ворожому настроєви супротив унії, так само як не прислужили ся тим його попередники і наступники і як милять ся ще українські історики наших днів: Хмельницький почав мабуть се розуміти перед смертю... Натомість не помилив ся він у тім, що уважав сю справу політично найтяжшою і тому їй тілько дав місце у листі до королевича: на релігійній справі головно розбили ся всї воєнні і дипломатичні здобутки найбільшого з українських гетьманів та всї зусилля народної маси.

Другий лист до сенаторів ріжнить ся від попереднього і тоном і змістом. Чути у нім пересерде (таж м. п. се письмо призначало ся й Вишневецькому!) й утаєну погрозу. Бог свідком, що до образи божого маєстату привела тілько велика біда й неволя, яку терпіло козацтво: наперед від Конецпольського, завдяки котрому »наших товаришів забивано, мучено і нас із нашого власного убожества, набутого батьками нашими в чужих краях, обдерто, злупцено та мало нас у ярмо не запрягано:« дальше від Вишневецького, що вже по поворотї козаків на Запороже, напав на них — не знати, з власного завзятя чи з поради деяких панів при чім »козаків і священників луплено, вішано, мучено, на палї вбивано, свідрами очи викручувано й инші нечувані муки завдавано«. Се привело гетьмана до оборони і погоні за князем аж під Замостє, що збирав тут військо на нову війну, у відплату за те, що гетьман пустив його зза Дніпра як зза пазухи. »Тепер знов посилаємо... о. Мокрського, що має свідоцтва від міст, як я тут працював, бажаючи по давному вірно служити Річпосполитій: [посилаємо] з просьбою, щоби попевільний гріх був дарований, а тим панам, що дали тому причину, щоби була догана. А якби знов була яка немилостива ласка ваших милостей ласкавих панів і ви почали з нами війну, то ми розуміли б, що ваші милости ласкаві панове не хочете мати нас своїми слугами і малиб з сеї причини великий жаль до ваших милостей ласкавих панів«. Відповідь має бути передана тим самим послом[338].

Чи не віє з сього листу дух сумніву щодо щасливого кінця дотеперішнього конфлікту? Видко гетьман вже добре уявляв собі повну розбіжність межи домаганями сих, кого прийшлось йому заступати, й політично-соціяльною психикою тих, з якими треба було миритн ся. Може й тому не виявлено в листі жадних означених постулятів, окрім тілько справи амністії для гетьмана й козаків та догани для Вишневецького

і Конецпольського. Всї инші мав посол подати окремо, письменно чи устно — не знаємо.

Не маючи автентичного тексту з докладним означенєм сих домагань, можемо відтворити собі їх лише з поодиноких згадок у документах та записок сучасників. Булиб вони такі: 1. загальна амнестія, не тілько для самого гетьмана й усїх козаків, також і для панських підданих, що взяли участь у загальній революції; 2. привернене »давних вільностей«, між тим безпосередна залежність гетьмана від короля, признане йому на удержане одного староства (чигиринського?) з 20 милями землї, побільшений реєстр, аналоґічні привилеї як у литовських Татар, вільний вихід на Запороже і Чорне море; 3. заборона квартиному війску переступати за Случ; 4. скасоване релїґійної унії і привернене всїх прав православній церкві[339].

Сї урывкові звістки виявляють нам достаточно цїлу далечінь тодїшнього стану національно-полїтичної свідомости верховних козацьких кругів тід того, який бачимо в самих початках повстання. Таж у другім і третім пунктї ховала ся ідея основного перевороту в полїтичних відносинах Польщі й України, ідея державно-правної окремішности більшої половини українських земель, а в останнім проблиск загально-національної єдности. Значить — гетьманови не треба було повертати на Україну і що тілько у Києві набирати вищої національно-полїтичної свідомости; вона була вже під Львовом і під мурами Замостя у нїм самім і в його найблизших дорадниках[340].

Инша річ, чи Хмельницький з козацькою старшиною вірив в бажаний усіх сього посольства? Нема жадного сумнїву, що він бажав собі того, щоб воно повело ся; та від самого бажаня ще далеко до віри, що так і буде. Приймім як певне, що гетьман мав як найкраще понятє про моральну цїну особи королевича Казимира та про його здібність до тої ролї, в якій бачити його раде було все козацтво; то ледви щоб гетьман не здавав собі справи з полїтичної безсильности титулярного короля шведського без династичних звязей, без війска і грошей. Отже хочби й удало ся сьому протеґованому козацтвом кандидатови здобути корону — гетьман мав сумнїви і в сім напрямі — то ще дуже далеко було до бажаного полїтичного перевороту в Польщи. Де певність, що не буде він у такій самій »неволи« як його предки на престолї — предки, що мали кращі умови панованя і лїпші особисті квалїфікації? Зате Хмельницький не міг мати двох думок, що в оборонї дотеперішнього полїтично-суспільного ладу в Польщи й його духа стануть однодушно до боротьби не тілько »нобічні королики« а й загал шляхотської суспільности, яка інтереси горстки вельмożів на українських землях братиме за справи нації й держави. Не менших перепон сподївав ся і в полагоді

релігійного питання. Все те робить самозрозумілою річю, що посилаючи посла у Варшаву не міг він поставити всеї своєї політики на успіх сеї одної карти. З дуже похвальною для політики обережностю подбав він про обезпечене і скріплене свого становища з иншого боку. Добру нагоду в сім напрямі дали новонавязані зносини з семигородським князем.

Хоч сей князь не писав мабуть у своїм листі гетьманови про свою чи свойого сина кандидатуру до польської корони, то розмова з послами та всі обставини не могли робити жадного сумніву про дійсні наміри князя. І як би навіть посли не розвивали були жадних привабних для Українців планів на випадок вибору Раковція, то й так гетьман не міг довго надумувати ся. Кандидат підходив дуже близько до козацького ідеалу: був енергічний і воєнний, мав армію і грошеві засоби, не був католиком і мав численних православних підданих, мав інтерес у боротьбі з музульманством та викликав милу кождому козакови згадку про короля Стефана: взагалі — як не перевисшав своїми кваліфікаціями московського царя, то певно не був гірший від нього. Отже не диво, що діставши від князя запрошене прислати у Мункачів своїх послів та повідомити про свої відносини до Польщі й сусідних країв, виправляє разом із угорськими та молдавськими послами й українське посольство під проводом самого Виговського на Угорщину, передаючи йому лист до князя з датою у Замостї 17 падолиста.

Дякує у ньім за присланє послів і виявлену ними прихильність та ласкаві обітниці князя. З огляду що з того самого краю був бл. п. Стефан Баторі, що мов крилами обгортав своєю прихильностю козаків як синів своїх, від котрого козаки мають богато привилеїв і вільностей, і з огляду, що »наша загальна думка і спільне переконанє голосить, що будучий наш пан буде нам щирим оборонцем: — бажаємо собі з цілої душі і з цілого серця однодушно мати вашу високість нашим опікуном і королем Польщі, рідного нашого краю«. Тому нехай князь велить чим боржій увійти військам у Польщу, а гетьман прилучить ся й підопре його всім своїм військом і всею своєю силою. Докладнійше про се розкажуть козацькі посли: нехай князь завірить їм у всім[341].

Тисячний відділ козаків відпровадив оба посольства до самого Мункачева[342]. При вступі на угорську землю довідали ся вони про факт, що вже перед місяцем змінив основно політичну ситуацію а був невідомий Хмельницькому — про смерть старого князя Юрія I, що умер був ще 11 жовтня. Сини його Юрій II та Жигмонд мусїли подбати наперед про те, щоб удержати ся при Семигородї, тому не були в силї з успіхом виконувати дальше батьківський план. Український гетьман дізнав ся про се ще пізнійше, вже по виборі Яна Казимира, одначе ідея угорсько-українського порозуміня в польській справі не стратила богато з своєї

політичної актуальности, а се задля непевних хмар з литовського боку: томуто вона не переставала й дальше бути вісью дипломатичних відносин між Україною й Угорщиною[343].

XIII.

На елекційнім соймі. Вибір короля. Посольства до Хмельницького.

В часі, коли Хмельницький виправляв своїх послів у Варшаву й Мункачів, сойм Річпосполитої добігав до кінця. Був се один із дивоглядів польської історії, що повторяв ся по смерти кождого короля; сойм на якім могло бути тілько учасників, кілько гербових одиниць було на просторі великої, дуже великої держави. Почав ся він того самого дня, котрого під Львовом показали ся перші татарські відділи — 6 жовтня. Радив він як за давних добрих часів. Усі проєкти, що змагали до приспішеня його або вкороченя, до залишеня ріжних звичаєвих формальностей і т. ин. зустрічали завзяту опозицію загалу »лицарства«, що і в сю грізну хвилю, яку переживала Річпосполита, не дозволяло й на волос уменшити — як би то по нинїшному сказати — свого стану посїдання у політичних правах і соціяльних привилеях. Як безвихідно хора була держава, видко було зараз з інавґураційної промови маршалка Богуслава Лещиньского. Згадавши фатальне положінє Річпосполитої додав він зараз для покріпленя сердець: »Одинока потїха й прикраса нашого народу та, що у нас не один дім панів, а всї невільники: лише вільні голоси по своїй воли добирають собі пана, не беручи його з колиски. Нехай нїмецька держава величає ся своєю елекцією! До семи тілько належить се право: кого сї означать, того всї инші мусять узнавати паном своїм. Одній тілько Польщи нема рівнї в виборі пана: тут стілько електорів, скілько шляхти...!« Одночасно з сим заслїпленєм виявила ся одначе повна безсильність сойму і недостача поваги до нього серед самих учасників, як прим. у справі неправної появи війска на соймі.

Хід нарад був вельми хаотичний. Найбільше говорено: про винуватців пилявецького погрому, про способи дальшої оборони і здержаня Хмельницького, про назначене нових гетьманів, про вибір короля і pacta conventa. В дебатах над першими справами на перше місце вибивали ся промови брацлавського воєводи, того підозріваного, оклевечуваного й ображуваного буцїмто за зраду сенатора. Його промова висказана 10 жовтня належить до найзамітнїйших політичних висловів того часу. Обороняючи ся від роблених йому закидів говорив між иншим:

»Ми (себто шляхта на Руси) вже згинули: ви тепер ратуйте ся і не тратьте надїї уратувати вітчину, хоч наступає зима. В зимі якраз

добра воєнна пора против козаків: ровів не будуть копати, в котрих вони мають свої звичайні штуки. Дніпро замерзне, тож легче дійти до найдальших сховків ворога. Та що тепер робити з ним? Треба його або звоювати або заспокоїти. Що до першого, то не знаходжу у нас способу. Ми стратили все, а він здобув усе; його сила злучена з татарською ордою така, що їй не опре ся жадний монарха на світі. Сто Німців наших коли стрілить, одного забють: коли сто козаків стрілить, нехибно пятьдесять влучать. Огнистий се нарід, велика його скількість, не дамо йому ради. Легче було передтим, поки ворог не повторив перемоги: тепер не маємо вже довіря до наших сил. Я радив би, щоби ще спробувати переговорів. Чому попередні не довели нїдочого — не обвинувачую нїкого, хиба нещасну долю. А коли хочемо переговорами дійти до щасливого висліду, треба би почати їх від вибору пана. Без пана нема уряду, а годї обіцяти собі його і вести війну без власного вождя... Бо козаки не знають, що се таке трактати з Річпосполитою: з королем справа видає ся їм відповідійша. Розважте, панове: коли Хмельницькому пишуть: »старшому війска Річпосполитої«, то він таки пише: »старший війска короля його милости запорожського«. Не хоче він мати справи з Річпосполитою... Позвольте панове знати, що ті хлопи нїзащо мають маєстат Річпосполитої: вони говорять: »А що се Річпосполита? І ми також Річпосполита! але король то у нас пан«. Король у них щось божественного... Як що будемо бавити ся жалобами, то і права наші у чорта і свободи у двох, а карки наші пійдуть під остру шаблю пана Богдана«[344].

І дістало ся восводї по тій промові! Просто зрадником і шпигом Хмельницького називано його. Тимчасом він висловляв думки многих, що немов чули жар під стопами. Хто з панів на українських землях не приступив до повстання, той був тепер вигнанцем без способу до життя. Вони отже домагають ся або безпроволочного вибору короля, щоби вести дальшу війну, або робити згоду з козаками. Розпучливе становище таких людей добре характеризують слова тогож Кисїля сказані тиждень пізнїйше. »Я щиро говорю панам: — звертав ся він до коронних Поляків — коли хочете лишити собі тілько Повисле а нашою згубою обезпечити собі мир, в такім разї волимо забивати ся з вами! Томуто або вибирайте пана або старайте ся о мир«[345].

Та й такі ultra-патріотичні відзиви »Руси« не мали жадного поважного успіху. Против приспорення вибору короля була рішуча опозиція: що до миру, то нїхто не знав, хто і як має до того брати ся. Тому появляють ся такі прм. проєкти, щоби написати універсал до руських хлопів з обіцянкою амнистії, коби тілько не вязали ся з козаками: бо богато пійшло до козаків тілько тому, що польські вояки і лу-

пили їх і страшили ще, що повертаючи з походу на козаків будуть їх рубати в пень[346]. Подібні ради були з одного боку спізнені, з другого передчасні, тому в дану хвилю були вони безкорисні. Отже майже всі промовці повертають до справи приготовання оборони.

По довгих суперечках признано Вишневецького і Фірлея начальниками над коронними військами, котрих ще не було або так якби не було. Думка »посполитого рушення« не знайшла згоди: здавало ся, що доволі буде видати універсали до розбитого війска, щоби збирало ся до нових гетьманів. Що до грошей на їх заплату, то досить подобала ся практика Вишневецького у Львові: радили ужити сього способу по всіх містах. Сенатори виявляли свою жертволюбність тим, що декларували власним коштом узброєні відділи: та коли зараховано сі декларації, показало ся, що весь сенат не спроміг ся навіть на тисячку вояків. »З того комуту чужинці сміятимуть ся« — говорив на се якийсь Фредро[347]. Поважнійше представляли ся »декларації тих воєвідств, яких не спустошив ще неприятель«, бо аж 13 тисяч:[348] та все те було не тілько замало а й не дуже реальне. А вже всі ті приготовання стратили всяку безпосередну вартість, коли Вишневецький, на загальне згіршенє, приїхав з своїми людьми на сойм й оборону Річпосполитої здав на божу волю.

В парі з такою безрадностю і безсильностю сойму виявляв ся горячковий аж до привидів подражнений психичний настрій його учасників. Кождий лист, що приходив з просторів обнятих революцією і приносив некорисні, часто пересадні вісти, викликував неспокій а то й переполох. В міру того, як щораз ближші до Варшави міста згадувано буцімто захоплені ворогом, такий стан зростав[349]. Ріжниці межи козацькою армією, своєвільними купами і селянськими аґрарними рухами не роблено нїякої. Так ось 23 жовтня прийшли відомости, що неприятель то 14 то 20 миль від Варшави: »Одні радили, щоб іти на застріч ворогови: другі, щоб боронити переправи через Вислу: трет'і, щоб захищати ся в Варшаві. Та се тілько такі розмови були! В дійсности було так: хто був живий, складав свої одежі у скрині, вязав пакунки: хто готовійший, виправляв вози... По улицях нїпроцо більше не говорено, як тілько те, що панове готовлять ся в дорогу«[350]. »Така була консернація і трівога, що якби лиш один полк козаків появив ся був, то певно всї ми були б розбігли ся«. З такого стану користали очевидно ріжні злочинці і підшивали ся під козацьке імя. Одні з них прим. пробували навіть підпалити Варшаву, зрабувати її та буцімто з поручення Хмельницького убити головних сенаторів![351].

Не диво отже, що в таких обставинах осьмитижневі наради елекційного сойму не приносили державі жадної користи, крім самого вибору короля. Ся справа була, очевидно, головна, та переважна її частина

вела ся не в »колі« і не в сенаті, а так сказатиб — за кулісами сойму[352]. Кандидатами краєвими були, як знаємо два королевичі, брати попереднього короля: Ян Казимир і Кароль Фердинанд. З поміж заграничних дійсно поважний був лише один — семигородський князь Юрій чи там його син Жигмонд. Сторонні держави хотіли задля збереження політичної рівноваги, бачити на престолі одного з королевичів, переважно Казимира (за Каролем була принципіяльно лише римська курія): тому то угорський кандидат будував лише на власній військовій силі, на прихильности некатолицьких кругів у Польщи та — се особливо важне — на незгоді обох краєвих кандидатів і партийнім розбитю польського панства. Серед Поляків оба королевичі мали прихильників. В перших місяцях безкоролівя партія Кароля мала себе за сильнійшу, до неї причислювано й князя Вишневецького, що одначе не спиняло його в прихильности до угорської кандидатури; згодом почала брати верх Казимирова партія, якої головою називано канцлера Оссолїньского.

Що перехилило кандидатські вигляди в користь Казимира, знаємо вже. Се переконанє, що пилявецький погром зробив необхідним вибір »воєнного« короля, імено не лише в тім напрямі, що він буде в силї здавити повстанє, ще й у тім, що він симпатичнійший козакам та — як ходила чутка — вже порозумів ся із Хмельницьким. Віра в останнє була безосновна: між королевичем і гетьманом могли хиба бути зносини, як ось звісне нам посольство Ярмоловича, а не якась умова. І хоч тим способом становище Казимира скріпило ся, то до перемоги над братом було ще далеко. Тому була поважна небезпека, що задля незгоди братів королем вийде Раковці. Та ся можливість розвіяла ся скоро. В перших днях падолиста було вже всїм у Варшаві відомо, що Юрій I умер[353]. Вибір був тепер улегчений, одначе для нього треба було однодушности. Котрий із королевичів мав відступити? Рішенє в сій справі віддала доля в руки... Богдана Хмельницького.

Окрім тої несвідомої підпори, яку давав гетьман Казимирови через свої перемоги й походи, висловив ся він — як знаємо — у першім листї до Замостян зовсїм явно за сим кандидатом. Відпис сього листу появив ся в Варшаві 12 падолиста[354]. Се вотум мало блискавичний успіх. Другого дня королевич Кароль посилає до рук коронного секретаря сп. Ґембіцкого лист, в якім зрікає ся своїх старань о корону й поручає станам старшого брата та жертвує від себе 800 вояків на службу Річипосполитій. Лист сей читано на соймі 14 падолиста і сам кандидат був після того так певний корони, що вже позволив собі неправно присвоїти королївський характер. Дня 15 падолиста, саме тоді, коли Хмельницький писав свої листи у Варшаву, посилає Казимир — очевидно у змові з канцлером — до українського гетьмана свого посла в особі »секре-

таря« свойого, шляхтича руської віри Якова Смяровського, з письмом, в якім виступає як уже вибраний король і навязуючи до виявленого бажання гетьман просить його заперестати воєнну акцію та висловляє надію, що повага королівського маєстату знайде між козаками природну пошану[355]. Значить, майже одночасно з обох боків вийшли посли не знаючи про себе обопільно і розминули ся очевидно в дорозі.

Знов того самого дня, коли Хмельницький відправляв угорське посольство з однодушним бажанем усього козацтва бачити на польськім престолї Раковція, довершено у Варшаві формального вибору Казимира (17 падолиста). У слїд за тим пійшло іменованє (20 с. м.) та присяга його на pacta conventa (21 с. м.). З нагоди попередних дебат над сими пактами виступили православні учасники з ріжними жалями на кривди, головно у справі перемиського владицтва, та робили се так без енергії, що позволили соймови відослати себе з тими жалями до коронацийного сойму. Сам Кисїль намовляв своїх одновірців до сеї уступки, дарма що протестанти своєю рішучостю вміли здобути ряд признань на сім соймі[356].

Після святочної присяги і вручєня виборчого акту, дякував король за вибір устами маршалка сойму. Промова ся дає вимовне свідоцтво политичного світогляду й политичної етики не самого тілько представника соймової шляхти а й нового короля, на котрого паде моральна відповідальність за провідні думки подяки. Почала ся вона новим звеличанєм политичного ладу в Польщи: »Дійсно, має чим виславляти себе Річпосполита попад усї під сонцем народи, коли може роздавати величний дар маєстату! Має чим величати ся, коли у нєї не так як у невільничих народів, що дякують доли за пана даного їм припадком із пануючого роду: тут пани низько кланяють ся за королївський дядем«. А дальше: »Король свідомий тяжкого обовязку, який бере з сею короною. Коли тягар правлїня такий прикрий і виставлений на химери долї вже й у щасливійших часах Річпосполитої, то ще більше тепер, в часї надмірного гнїву сеї долї, що хлопською і поганською рукою завдала важкий удар рідному краєви. Одначе король прикладає свою долоню до керми без дрожаня, в довірю до божого маєстату, що він поблагословить у нашій війні сю руку, нераз уже обкурену димом і порохом воєнним, і поведе її так, що віроломні своєвільні купи на саму звістку ховатимуть ся у свої заднїпрянські ями. Після того повернуть ся священникам костели, храмам блески, а прогнаним королївським підданим маєтки й домашнї огнища. І не мине винуватців пімста за розлив шляхотської крови: як розгнуздана своєволя прагла крови, так за божою ласкою вона потапатиме у своїй власній«[357].

Чи не як воєнний манїфест звучить ся промова? Виголошена

в імени »воєнного« короля — вона на місці: в імени симпатичного козакам володаря, що мавби перебудувати державний устрій — менше: в імени того, що й безпосередно міг дякувати Хмельницькому за вибір — вже зовсім ні. Та не в тактовности головна річ. Отся інавґураційна політична програма відбиває дуже ярко від перших ступнів діяльности нового короля в польсько-українськім конфліктї і кидає тінь на щирість усіх його мирових заходів на сім полї. Отже не помилив ся Хмельницький, коли мав сумнїви, чи Казимир доріс до тої ролї, в якій раде булоб бачити його українське козацтво: тому то й глядане обезпечення на сей випадок у зносинах із семигородським князем було підперте дуже розумною думкою.

Гордовита бундючність у згаданій промові стояла дотого в яркій суперечности до суми тих реальних засобів, що мала в сій хвилї Польща задля здїйснення задушевних мрій. Може й ся промова спонукала сойм повернути наново до справи »оборони«. Та по дводневних нарадах Винниченцький висловив результат сих заходів коротко і ядерно: »Війска до оборони лише 13.000, а ворожого 200.000. Не знаю, яка тут буде оборона«[358]. Засвідчена при сій нагодї немічність держави спричинила пригноблений настрій при кінци сойму. Треба було отже ужити »трактатів« і при помочи всяких обітниць, яких недодержанє було з гори порішене, *спонукати Хмельницького до відвороту*. Ту саму ціль мало й посольство Смяровського. Успіх його залежний був тепер від того, чи буде досить самої просьби та деяких загальних обіцянок короля, щоби вдоволити, бодай формально, козацтву і перенести хрестоносний похід против нього на догіднїйший час. Та заки можна було мати звістку про виспїд акції Смяровського, появилася 23 падолиста у столици чутка, що їде посол від українського гетьмана, а другого дня »чим менше сподіваний тим милїйший гість« явив ся у Варшаві[359].

Нормальний час подорожі з Замостя до Варшави був 5—6 днїв: дуже поспішаючи можна було зробити сю дорогу в 4—5 днях: та Мокрський станув у столици 8-ого дня по своїм виїздї з козацького обозу. *Причина тому з одного боку вік посла, з другого недуга, що опайдувала* його в дорозї. Не хотячи ще більше опізнити ся, післав він наперед себе знаний нам лист гетьмана до Казимира з власним листовним поясненєм справи:[360].

»З причини хороби пишу і посилаю лист Хмельницького, котрий все бажав собі мати вашу милість королем та нераз відзивав ся, що на приказ вашої королївської милости все зробить. І тепер, хоч не знав про щасливий вибір, післав мене з сим листом в надїї дістати заспокоєнє від вашої королївської милости. Я зрозумів, що він волить згинути з військом нїж його розпустити передше, заки наступить його задоволенє:

в противнім разї хоче тут зимувати«. А сили його великі. Тугайбеєві Татари тужать, що правда, до дому, та гетьман велить їх відвести до Дніпра і чекати нової орди. Отсе що тілько були у нього посли угорський та молдавський і він перехвалював ся, що — мовляв — »мій побратим Раковці готов на мій знак рушити ся з військом«. Волощина б: йому чолом, а Москва — як зачувати — готовить йому війска; він писав, щоб вона прислала людей під Смоленськ. — Змалювавши сим способом — розуміє ся, по бажаням Хмельницького — українську силу додав посол ряд відомостей про останні події, характер і настрій армії: що Львів викупив ся, а Замосте, хоч могло боронити ся, дало з причини голоду і хоріб, 20.000 зол., що частина війска пійшла зі Львова під Камінець також за окупом: що гетьман розіслав усюди загони, бо — мовляв — »треба менї переполокати всї волости перед Вислою«: як у здобутих містах понаставляв приставів, що готовлять поживу й напитки: як забороняє палити і забивати, а велить боронити гумен, »бо самі боять ся голоду«, та як »своєвільна Русь не слухає того«. Отсей »руський мотлох« настроєний непримирно, зате запорожські козаки радіб вернути домів після деяких уступок, як амнестії, безпосередної залежности від короля, вільних походів на Турків і т. пн. Вкінци висказав посол свою радість, що до Хмельницького пійшов королївський посол, бо »край зруйнований і жовнїр не матиме що вложити в губу«[361].

Листи Хмельницького, головно той до сенату, реляція »милого« посла та предложені ним домагання муєїли денцо збентежити короля й сенаторів[362]. З усього виходило, що сама просьба королївського маєстату й неозначені обітниці ледви чи матиме бажаний успіх (як повело ся Смяровському, не було тут ще нїкому звісно). Почала ся довга нарада короля з сенаторами й на нїй (25 падол.) порішено підійти козаків хитростю. Уложено універсал від імени короля такого змісту:

Нововибраний король уважає першим своїм обовязком успокойти при божій помочи внутрішні заколоти, які повстали з божого допусту по смерти пок. короля. Як уже першим письмом, ще перед вибором, висловив король свою прихильність запорожському війску й його вождови за те, що вони бажали собі, аби не хто инший був вибраний на королївство: так і тепер, по виборі, повідомляє їх про се задля їх більшої утїхи й заповідає їм свою королївську ласку. Щоби вгасити се кривавe непщастє і спільні сили наших війск обернути против ворогів держави, приказує він з одного боку коронним і литовським начальникам війск занехати всякий заколот, а з другого боку козакам, щоби вони як вірні піддані покинули також всякі воєнні розгони, повернули на місця призначені для їх полків, відослали геть від себе поган та як найборше вислали своїх послів до короля з заявою підданства. »А ми упевняємо

в тім, що всі вільности, права і привілеї, належні нашому запорожському війську, через тих послів потвердимо з додатком богатої ласки нашої; а задля радикального успокоєня назначаємо комісарів від нашого і Річипосполитої імени, людей великих, статочних і миролюбних, з тим бажанєм, щоби не полилила ся і згадка про сей заколот, щоби в нашій державі повернув мир та боже благословенє«[363].

Як бачимо, сей відзив був безперечним рефлексом листів Хмельницького, найбільше того »ароґантного« до сенату: він містив у собі натяки на амністію, війну з Турками, потвердженє і причиненє козацьких прав, охорону від »зрадливого« поведеня Вишневецького і т. ин., хоч нїщо не означене докладно, окрім заповіди комісарських трактатів: та варшавським полїтикам хотїло ся надати сьому універсалови характер добровільного акту й великодушної ласки proprio motu, буцїмто зовсїм незалежного від посольства Мокрського. Зроблено се тим способом, що на універсалї положено дату цїлим тижнем раннїшу і вислано його (певно в більшім числї примірників) безпроволочно до Хмельницького через нишпого шляхтича »руської віри« Станислава Голдаковського[364]. Він дістав притім поручене умовити з гетьманом завішенє оружя[365].

Чи Мокрський знав що про сю мистификацію, не звісно, мабуть нї. Та ще досить довго мусїв він ждати відповіди на приведені домаганя гетьмана. Сойм закінчив свої наради саме того дня, коли уложено згаданий вище універсал (т. зв. лицарське коло замкнено два дни раннїше), а відповідь уложено і вручено Мокрському щотілько в перших днях грудня[366]. Одним із постулятів зажурив ся і нунцій римської курії, а се домаганєм знесеня релїґійної унії. На окремій авдієнції клав він на серце королеви не робити нїчого на її шкоду. Король відповів, що він сеї справи зовсїм не знає і щотілько мусить освідомити ся в нїй[367]. На дїлї не потрібував він довго студіювати сього питаня, бож не bona fides кермувала сею полїтикою й у відповіди Хмельницькому не потрібно було важити слова дуже старанно.

Король дякує у нїй за вислів піддан'ської вірности через посла і зазначує, що й він сам не занехав повідомити гетьмана про свій вибір через Голдаковського (в дїйсности що тілько по приїздї Мокрського). По сих обопільних виявах, вірности і ласки, потрібно бачити їх видимі наслїдки. Наперед нехай як найборше прибувають козацькі посли з суплїками; натомість король нїпле до рук гетьмана булаву і хоругов для вірного запорожського війска й обіцяє привернути назад давні його лицарські свободи. В справі дотеперішнього заколоту, спустошеня і розливу крови, »самі подекуди бачимо, що не наше запорожське військо дало тому початок, а стало ся се з причин означених у вашім листї... А як Панбіг переблагає ся покорою кождого, так і ми, його помазанник, приймаємо

вашу покору: обіцяємо собі по вас і по нашім запорожськім війску, що сю провину будете надгороджувати чеснотою, вірою, хоробростю й охотою в лицарських прислугах против кождого ворога. Що до другого пункту вашої просьби, щоби наше запорожське військо було під властю нашого королівського маєстату а не панів старостів українних, не хочемо й ми инакше і вияснивши достаточно з вашими послами се ваше справедливе домаганє, схочемо його утвердити як найліпше через наших комисарів. Також у третім пункті, в справі унії, бажаємо прихилити ся до вашої суплїки й задоволити вас справедливими способами«. З сим то виявленєм ласки висилає король о. Мокрського і домагає ся від козаків, щоби зараз повернули на звичайні свої місця, розвели згромаджене поспільство, відправили Татар, посилали своїх послів і ждали комисарів. »Ми певні того, що ви признаєте таку прихильну нашу ласку і вже більше не будете ображати божого маєстату й нас його помазанника а свого короля, якого й самі бажали ви мати паном, лише будете заробляти на нашу й цїлої Річипосполитої ласку«[368].

Не даром цїлий тиждень думано над сею відповідю: нїби все обіцяно, нїби нїчого: король годив ся принципіяльно на домаганя та в дійсности все мало бути залежне від присилки козацьких послів з одного боку та умови з комисарами з другого. Одначе отся хитрість була зайва. Коли її писано, козацька армія була вже в дорозї у рідні сторони. Гетьман, видко, не привязував уже великої ваги до конкретних відповідей на свої домаганя. Він і без них мав достаточний моральний успіх своєї полїтики та міг відпровадити своє військо на зимовий спочинок, якого воно дуже потрібувало. Був се наслїдок посольства Смяровського.

XIV.

Поворот на Украйну.

Дня 19 падолиста (був тоді четвер) о 1-ій год. з полудня побачили Замостяне якийсь незвичайний рух на козацьких обозовищах. Зразу думали, що се несподївана акція против міста, і кинули ся на свої становища. Та коли Українцї підходили близше, а радше громадно віддаляли ся від нього, післано туди розвідників, а сї принесли звістку, що сей рух спричинений приїздом королівського посла.

Коли Смяровський зі стокінним конвоєм зустрів перші козацькі становища, мусїв задержати ся. Окремий гонець звістив гетьмана про появу посольства. Хмельницький стояв, як майже весь час побуту під Замостєм, в с. Лабунях маєтности певного Млотковського. Одержавши сю звістку велів він полковникови Чорноті з 600 козаків пійти йому на

зустріч і привести в Лабуні. Полковник привитав посла стоячи на землі, а потім узяв його з людьми в першу лаву свойого полку і провадив його поміж мури Замостя »з трубами, бубнами і сурмарями«. Коли прибули на місце, запав уже вечір, тому відведено посла відразу у його кватиру на ніч. Другого дня поїхав він у двір, де жив гетьман. Перед двором стояв знаний нам обозний Остап з кількома сотками добірних козаків на гарних і прибраних конях. При появі посла залунали козацькі рушниці »аж земля загреміла«, обозний привитав його іменем гетьмана і повів у дім в комнату, де ждав Хмельницький. »Був у скарлатнім жупані, срібні петлиці, фіялкова полуґранатова ферезія, підшита соболями першої якости«[369]. Посол віддаючи лист короля і промовляючи в його імени вложив шапку на голову (се тодішний дипломатичний звичай), натоміть козацькі полковники стояли без шапок і при імени короля схиляли голови (»били чолом«). Посім відповів гетьман. Привитавши щастем вибір короля сказав: »як мої предки віддавали услуги польським королям, прихильностю і кровю, так і я хочу не відроджувати ся від них, лиш із отсим лицарством при моїм боці служити вірно його милости королеви мойому ласкавому панови і Річпосполитій та на приказ його королівської милости повернути зараз к Україні«[370]. Вже при перших словах гетьмана загреміли пушки і відзивали ся ще довго по промові.

Хмельницький обіцяв скоро відправити посла. Задля того зібрала ся зараз рада старшина. Тут уразило немило всіх, що лист мав печатку »королівства шведського« а й коло підпису Яна Казимира не було зазначеного характеру його як короля: значить — він ще не вибраний... Посипали ся протести і підозріня против посла, що він шиґ і готує якусь зраду, що треба його задержати і т. ин. Покликано вкінци Смяровського на раду і він мусів присягати, що все його посольство вийшло »з волї його королівської милости«. Ужив притім дивовижного пояснення, що буцімто »такий звичай королів і монархів світа не дбати про письмо, що є лише вірительною грамотою, натоміть суть річи в устній моїй кождого посла«[371]. Не так се толкованє помогло як радше слова гетьмана, що промовив за признанєм свого посольства. В тім дусї промовили й инші: Бог, видко, покинув зовсім Ляхів, коли не мають иншої надії на оборону як лише просьбу...[372] У слїд за сим порішено почати поворот найблизшого дня.

Посла запрошено опісля на обід, де »козацьким звичаєм дано шість страв і доброго вина«. Гетьман пив на здоровле короля і за кождою чаркою »страшно било з усіх гармат«. Був веселий і говіркий. »Як би ви — мовив він — вибрали були короля на конвокації, то не булоб усього того, що стало ся. А й тепер, якби ви вибрали були кого ин-

нього, то я нійшов би був під Краків і дав корону тому, кому розумів би»[373]. Такі бенкети з послом були ще другого і третього дня.

Все те одначе не спиняло одначе козаків дивити ся підзорливо на особу посла. Закид, піднесений против нього на раді, що він має ще якісь лихі наміри, не був безосновний. Він сам у пізнійшім донесенню признав ся, що зараз після приходу в козацький обоз почав шпіонувати й інтриґувати. Він бояв ся згори, що на раді старшини будуть голоси против того, щоби вдоволяти ся самим Казимировим листом. Знайомі йому козаки мали зараз першого дня повідомити його, що саме »Кривоніс і Головацький стояли на тім, щоби з сих країв не відступати, лише закінчити сю війну або повним щастем або угодою«. Щоби ослабити сей напрям межи старшиною, заснував він безличню хитру інтриґу, оперту на чистій видумці. В довірочній розмові з гетьманом мав йому сказати: »Маєш у своїм війску великого ворога, що змагає до того, або тебе позбути слави, відобрати тобі гетьманство і жите... хочу отже тебе перестерегти... Прошу теж тебе, як давного приятеля і доброго сусіда, щоби той Кривоніс не був при моїй авдієнції. Сей зрадник ограбив мене в Полоннім на 40.000 зл., жінку й дітей позабивав, осьмилітнього сина продав Татарам. Не доводи до того, щоб я мав дивити ся на нього: хочби мав я бути порубаний на кусні, шаблю мою втоплю у нім«. Як уневинив опісля Смяровський, то гетьман приймив сю мову »вдячно« й обіцяв »не живити його« і не кликати на раду. Що на сій раді діяло ся, мав йому доносити »підслух«[374].

В дійсности дивний сей посол мав більше відваги нїж зручности. Його інтриґи добачено зараз, а перший наслїдок був такий, що примасового слугу висланого ним до короля з відомостями, задержано опісля і, »дарма що мав паспорт Хмельницького, стято в пяти милях від табору«[375]. Видко, що посол і слуга займали ся ще чимось більше як посольськими й курєрськими ділами. Ся недозволена подвійність привела до загибели не лише згаданого слугу, а й — кілька місяців пізнійше — самого посла...

Тимчасом почав ся відворот української армії. Вчасти був він і скорше, зараз після умови з Замостєм: так ось 16-літний син гетьман Тиміш з товариством і возами був 21 падолиста (в суботу) вже під Жовквою в дорозї на Україну[376]. Тою самою мабуть дорогою рушила того самого дня з під Замостя значна частина козаків з гарматою. За ними в неділю (22 падол.) відійшли Татари з Тугайбеєм та гетьманські вози, а день пізнійше дальші полки. Того дня відправив гетьман королївського посла, вручаючи йому лист до короля і відсилаючи у Замостє. Сам виступив у дорогу 24 падолиста (вівторок) на Волинь в напрямі течка (тілько вози й гармати вертали на Львів). Перед відходом

мав заповідати, що відвідає по дорозі Броди й не »оставить каменя на камени« з сього городу Конецпольського: одначе, хочби такі погрози й були, не були вони поважні. Всї козацькі відділи й загони селянської черни дістали від гетьмана приказ завертати: так само й ті, що стояли під бріґським замком. Значить — Хмельницький остаточно визволив його від неминучого упадку[377].

Ще два дни потім виходили зпід Замостя українські відділи під Мозирою, братами Капустами, Гирою, Вовком й ин. В міру того, як щораз менше ставало Українців коло міста, росла відвага у його оборонців. Коли сї бачили вже рішучу перевагу по своїм боцї, забули на свої миролюбні заяви та на угодові зобовязання: вони »випадали хоробро« на ті останки і шарпали їх по змозї. Посїм дня 27 падолиста відкрито міські ворота і відправлено молебнї за... перемогу над ворогом[378]. Смяровський же, спочивши коротко у містї і переконавши ся, що Замостяне »ледви могли́б були дальше зносити сю облогу«, відїхав у Варшаву[379], де станув 3 студня[380]. По дорозї муєв очевидно минати ся і з Голдаковським і з Мокрським.

Що писав Хмельницький королеви, не знаємо певно. Можемо здогадувати ся, що окрім звичайних чемностей, ґратуляції з приводу вибору і заяви послуху була там нова просьба потверджения попередних домагань, з окрема, щоби до часу дефинїтивної угоди нї війска коронні, нї литовські не зближали ся до козацьких становищ поза Константинів (Случ) особливо під позором конвойования комисарів[381].

Смяровський станув у Варшаві щотілько 3 студня[382]. Лист гетьмана приневолював короля до нового письма, сим разом на імя самого гетьмана, щоби заспокоїти його у всїх сумнївах щодо щирости в поведеню польської сторони. Відповідь вийшла в ось якім напрямі.

»Коли вже волїли ми відправити о. Мокрського з відповідю нашого маєстату на ваше писанє, повернув наш посол ур. Смяровський і вручив нам друге ваше письмо й одночасно устну дав справу. Томуто на оба листи даємо отсю нашу відповідь«. З подякою приймає ся заяву вірного підданства й бажаня задля вибору, а ще більше перший доказ послуху, показаний відворотом війска на Україну. В надгороду за се призначають ся інсиґнії, приналежні запорожському війску, не кому иншому, тілько Хмельницькому та даровує ся всю вину за дотеперішні проступки й розлив крови. Приймає ся і »другий цункт« гетьманової супліки, щоби запорожське військо було під безпосередними приказами короля й Річипосполитої. Король годить ся і на »третій пункт«, у справі унії. Для довершеня згоди відійдуть без проволоки на Україну комисарі з усїми повновластями від короля й держави, а яка згода з ними буде,

таку коронаційний сойм утвердить. Тимчасом коронні й литовські війска остануть на дотеперішних своїх місцях і комисарі не матимуть більше людей із собою як дві сотки. Не більше повинен мати й гетьман із собою при трактатах, відобраню клейнодів і присязї. Тепер приказує король відправити орду, поспільство розпустити домів, ватаги відкликати з руських і литовських країв, запорожців відвести на звичайні місця, а в містах оставити лише полковників. »Коли все те сповните — а сього ми певні — буде наша королівська ласка вам і всьому нашому війску запорожському«[383]. Одночасно з сим листом зредаґовано й розіслано королівський універсал до »підданих у містах, місточках, селах наших, духовних і шляхотських«. Повідомляє ся у нім, що коронний підчаший М. Осторог дістав наказ успокоїти землї руського воєвідства проголошуючи загальну амнистію а караючи суворо тих, що покидав сяб нею[384].

Хто повіз перше королівське писанє Хмельницькому, не звісно. Не відомо також, де воно прийшло в руки гетьмана; мабуть як він був уже в Київі. Не дуже скорше міг він достати й лист переданий королем через Мокрського. Натомість Голдаковський із антидатованим королівським універсалом наздігнав гетьмана десь на Волини і провадив дальше аж до Білополя в Київщинї. По дорозї умовляв ся щодо тимчасового порозуміня, чи радше завішеня зброї. Се й пощастило ся послови. Умовлено, що польські війска не мають переступати границь Київщини і Брацлавщини, що гетьман здержить своєвільні купи, а дозволить повернути шляхтичам до своїх домів, »коби тілько не претендували собі жадної зверхности«[385]. Позволяючи на се дав гетьман тійже шляхтї поважну осторогу універсалом виданим в Острозї. »Жадаємо того, щоби ваші милости, всупереч воли і приказови його королівської милости, не мали жадної злости ані до своїх підданих ані до нашої релїґії грецької... А хорони Господи, якби хто впертий і злословний мав зважити ся на розлив християнської крови або до мордованя убогих людей, а до нас якби дійшла звістка про се — то такий саме розібє сю згоду й мир та доведе Річпосполиту до загину«[386].

Зловіщі сї слова були вповни оправдані. Всї теперішні заходи варшавських полїтиків, щоби завернути Хмельницького, були нещирі а навіть підступні. Як відбігав настрій верховних полїтичних кругів Польщі від змісту й тону королівських листів — знаємо. Як поступав собі посол Смяровський посеред миротворної діяльности — також знаємо. А Голдаковський? Він поводив ся поправно, та думав по свойому. Повідомляючи Сїнявського про успіхи свойого посольства й умову з гетьманом, щоби пани не карали нїкого за участь у повстаню, і закликаючи до терпеливости покищо, додає він: »Дасть П. Біг що — по комісії кождий може карати свойого зрадника«[387]. В дійсности не чекано ко-

мисії; репресії почали ся зараз, не тілько від дідичів, а й від урядів та війска, що зовсім не дбали про амністію проголошену новим королем[388]. Значить — ніхто не вірив, щоб приготовувана комісія мала принести тривкійше полагодженє польсько-українського конфлікту.

І Хмельницький очевидно не вірив у се. Він задоволяв ся формальним признанєм від короля, бо сам потрібував повороту на Україну: бо лише тут можна було підготовити ся добре до нової кампанії, яка малаб обезпечити дотеперішні здобутки. А були вони дуже поважні: вся Заднїпрянщина, Київщина і Брацлавщина. По упадку Кудака не було на сім просторі ні одного польського ґарнізону, ні одного польського урядника[389]. Поворот на Україну був потрібний і з огляду на випадки на Литві та непевне становище литовського війска, що доси заховувало корисну для України невтральність. Треба було за всяку ціну не допустити до конфлікту в сім боцї[390]. Добрі зносини з литовськими панами та акція коло завязаня угорсько-литовсько-українського союза мали йти в парі з підготованєм нового неминучого походу козацької армії в Галичину.

ДОПИСКИ І ДОДАТКИ.

Жерела й література.

Матеріяли до істориї Галичини, зібр. і впор. Стефан Томашівський, тт. I. 1648—1649, II. 1649—1651, III. 1648—1657. (Жерела до іст. України-Руси тт. IV—VI). У Львові 1898, 1901, 1913. [M.].

Lauda wiszeńskie 1648—1673. (Akta grodzkie i ziemskie t. XXI). Львів 1911 [AGZ].

Памятники изд. кіевскою коммисіею для разбора древнихъ актовъ, т. I. (2-е вид.). Київ 1898. [Пам.].

Jakuba Michałowskiego Księga pamiętnicza. В Кракові 1864 [Мих].

Матеріяли до історії української Козаччини, т. V. Акти до Хмельниччини (1648—1657) зібр. і вид. Мирон Кордуба. (Жерела до іст. України-Руси, т. XII.). У Львові 1911.

Supplementum ad historica Russiae monumenta a collegio archeographico edita. Петербург 1848. [Suppl.].

Pamiętniki o Koniecpolskich, wyd. Al. Przyłęcki. Львів 1842.

Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski przez Ambrożego Grabowskiego, I—II. Краків 1845.

Акты относящіеся къ исторіи южной и западной Россіи, т. III. (1638—1657). С. Петербург 1861.

Erdély eś az északkeleti hàború, közz. Szilágyi S., I. Будапешт 1890.

Erdélyi országgyilési emlékek, X. Будапешт 1885.

Székely oklevéltár, IV. Коложвар 1897.

Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte des groszen Kurfürsten Friedrich Wilhelm, I. Берлин 1864.

„Ruś“, czasopismo poświęcone dziejom i kulturze Ukrainy, Podola, Wołynia i Rusi Czerwonej. R. I. Львів 1911.

Z czasów wojen kozackich. Przyczynki do dziejów Lublina 1648—1655, z teki pozg. Hieronima Łopacińskiego (Przegląd historyczny, IX. (1909, 228—248).

Рукописи бібліотек Оссолїньских у Львові [Осс.], Чарторийських у Кракові [Чарт.], Замойських у Варшаві [Зам.], Публичної Библіотеки в Петербурзї [ПБ.].

Донесеня римського нунція з Варшави в Ватиканськім архиві [Ват.].

Nouvelles ordinaires (Gazette de France) 1648 і 1649.

Obsidio Zamoscana... a M. Johanne Bytomski. Замосте 1649. [Бит.]

Pamiętniki Albrychta Stanisława x. Radziwiłła, wyd. E. Raczyńskiego, II. Познань 1839. [Рад.].

Epitoma de rebus a 1648 et 1649 contra Zaporovianos Kozacos in Polonia et Lituania gestis a I. D. Lobzynski. Відень 1653.

Storia delle guerre civili di Polonia di don Alberto Vimina Bellunese. Венеція 1671.

Historia belli cosacco-polonici authore Samuele Grondski de Grondi conscr. 1676. Пешт 1789. [Гронд.].

Woyna domowa z Kozaki i Tatary... od Samuela z Skrzypny Twardowskiego. Калиш 1681.

Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV. climacteres script. Vespasiano a Kochovo Kochowski, I. Краків 1683.

Bellum scythico-cosacicum... narratio plenioris historiae operi praemissa autore Joachimo Pastorio. Ґданськ 1652.

Joachimi Pastorii ab Hirtenberg Historiae Polonae plenioris partes due. Ґданськ 1685. [Паст.].

Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV. auct. Laurentio Joanne Rudawski. Варшава і Липськ 1755.

Літопись Григорія Грабянки (вид. Врем. коммисіи для разбора древнихъ актовъ). Київ 1854.

Львівська літопись 1498—1649. (Науковый Сборникъ изд. литер. общ. Галицко-русской Матицы, III. 1867, вид. А. Петрушевичем, ст. 261—291).

Літопись міста Львова Яна Юзефовича, 1624—1700 (Сборникъ лѣтописей отн. къ ист. южной и западной Руси, изд. коммисіею для разбора древнихъ актовъ. Київ 1888, ст. 113—212, ред. В. Антонович. [Юзеф.].

Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ въ Украини 1506—1737. (Тамже 1—70).

Літопись львівського кармелитського монастиря (Тамже 241—245).

Kroniki, opisy i elegie hebrejskie z czasów Chmielnickiego, przez dr. Majera Balabana (Ruś, I. 1911). [Ганновер].

Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Kraus 1608—1665 (Fontes rerum austriacarum I. 3). Відень 1862.

Starożytna Polska.. przez M. Balińskiego i T. Lipińskiego, t. II. cz. 2. Варшава 1845.

Słownik geograficzny. Варшава 1880—93.

X. Sadok Barącz — Pamiątki m. Żółkwi. Львів 1852.

Pamiętnik zakonu oo. Bernardynów w Polsczе. Львів 1874.

— Pamiętnik dziejów polskich. Львів 1855.

Галицко-русская сводная лѣтопись съ 1600 по 1700 г. сост. А. С. Петрушевич. Львів 1874.

Karol Szajnocha — Dwa lata dziejów naszych, t. II. Львів 1869. [Шайн.].

Kronika miasta Lwowa przez Dyonizego Zubrzyckiego. Львів 1844. [Зубр.].

Maurycy Dzieduszycki — Żywot W. H. Sierakowskiego. Краків 1868.

Miasto Lwów w okresie samorządu. Львів 1896.

Skorowidz król. stoł. miasta Lwowa. Львів 1899.

Franciszek Jaworski — Lwów stary i wczorajszy. Львів 1910.

Dr. Aleksander Czołowski — Wysoki Zamek. (Biblioteka Lwowska, IX—X). Львів. 1910.

Simeona Zimorowicza Lwowianina Sielanki nowe (Sielanki polskie z różnych pisarzów zebrane, ed. Tadeusza Mostowskiego). Варшава 1805, ст. 145—301.

Władysław Łoziński — Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie 16 i 17 w. Львів 1902.

Majer Balaban — Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w. Львів 1909.

Dr. Ludwik Kubala — Oblężenie Lwowa w r. 1648 (Szkice historyczne, I. Львів 1901, ст. 83—110).

— Jerzy Ossoliński, t. II. Львів 1885.

K. Lang — Belagerung von Lemberg 1648 (Organ der milit. wissensch. Vereine 1891).

— Aleksander Kraushar — Dzieje Krzysztofa Arciszewskiego, I—II. Петерб. [Кравсгар А.].

Poselstwo Jakóba Śmiarowskiego do Bohdana Chmielnickiego. (Kartki historyczne i literackie, I. Краків 1894). [Кравсгар С.].

Н. И. Костомаровъ — Богданъ Хмельницкій (Собраніе сочиненій, книга четвертая, изд. Литер. Фонда. С. Петербург 1904).

Михайло Грушевський — Хмельницький і Хмельниччина. (Записки Н. Т. ім. Ш. т. XXIII—IV). Львів 1898.

Др. Іван Франко — Хмельниччина 1648—1649 у сучасних віршах (Тамже). Львів 1898.

С. Томашівський — Народні рухи в галицькій Руси 1648 р. (Тамже).

— З життя галицько-руських соймиків 1648—1649. (На вступі до М. І).

Lukinich Imre — I. Rákóczy György és a lengyel királyság. Будапешт 1907.

Др. Мирон Кордуба — Боротьба за польський престіл по смерти Володислава IV. (На вступі до XII т. Жерел). [Корд.].

Wacław Lipiński — Stanisław Krzyczewski (Z dziejów Ukrainy, ст. 145—513).

— Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy (Тамже 514—617). [Лип.].

Fr. Rawita Gawroński — Bohdan Chmielnicki do elekcyi Jana Kazimierza. Львів 1906.

---

1) (Nowyny z pogromu obozu woiska polskiego pod Pilawcamy (рук. бібл. Оссолїньских № 189, ст. 149)

2) В історіографії удержує ся погляд, що Ст. Константинів узяв Хмельницький без жадної перепони (Костомарова »Богданъ Хмельницкій« ст. 229, вид. 1904). Се хибно. Здобуване Константинова згадує ся і в сучасних листах (рук. бібл. Чарторийських у Кракові № 143, д. 34) та в одного з найстарших істориків Хмельниччини С. Кушевича (Матеріяли до історії Галичини т. III, ст. 48). Що піхота Осїньского була зовсїм розбита в сих битвах, говорять ріжні жерела; тому хибна звістка у листї В. Мясковського зі Львова 28 вересня, що буцїмто Осїньский уратував тисячку піхоти (Шайноха, Dwa lata dziejów naszych II, дод. № 56).

3) Nowyny z pogromu (як вище).

4) Один із львівських міщан іронїзував опісля: »рішили всї утїкати, і то так утїкати, що третього дня зупинили ся у Львові, а туди їдучи за пів року ледви станули на місци« (Зубрицький, Kronika Lwowa 296). Тут мова про тих, що ще на початку року мали обовязок ставити ся до М. Потоцького.

5) Лист кн. Заславського до Любомирського 4. X з Опатова (рук. бібл. Чарторийських № 143, ч. д. 45) — Dyaryusz errorów ich mć pp. regimentarzów pod Pilawcami (тамже, ч. 3, д. 33). — Nowiny z pogromu.

6) Пилявецькій кампанії разом із корсунською присвятимо окрему студію і в ній будуть сї питаня розглянені основно.

7) До істориків, що »критично« оцїняли полїтичну і воєнну тактику гетьмана, належав і я сам колись (у розвідках про Кушевича та народні рухи 1648 р.); так само в сїм напрямі висловляє ся М. Грушевський (прим. »Хмельницький і Хмельниччина«), а в останних часах в тім дусї промовляє В. Липинський у моноґрафії про Кричевського (Z dziejów Ukrainy, 1912).

8) Про його особу низше.

9) Про воєнну раду після пилявецької перемоги окрім Кушевича (Матеріяли III, 49) читаємо лише у Коховського (Ann. Pol. Clim. I, 81) та у всїх тих, що його переробляли. Одначе лише те, що розказує перший із них, заслугує довіря; звістки Коховського так перекручені і подані тенденцийно, що мусять бути в цїлости відкинені, а разом із ним оповіданє Костомарова (230—231). Достовірність Кушевичевого оповіданя скріпляє факт, що автор сам розмовляв про сї справи з козацькими полковниками (Матеріяли III, 6).

10) Погляд висказаний Коховським і принятий новійшими істориками, що лише Виговський своїм впливом здержував Хмельницького від »божевільних вчинків пяної голови«, не видержує жадної критики, коли річ не у словах а дїлах гетьмана.

11) Про козацько-татарський трактат подає певну звістку Кушевич (Матеріяли III, 18). Його відомости доповняють ся иншими згадками: Шайноха, Dwa lata, II, додатки № 17; Михаловский, Księga pamiętnicza № 17; рук. бібл. Чарторийських у Кракові № 142, док. 41. В сїй останній читаємо: ea conditione accomodowali się, że cokolwiek z Lachów łupów, to mają całe cedere Tatarom... dlatego Tatarowie... nie biorą więcej, tylko szlachtę polską a duchowieństwo nasze.

12) Pastorius, Hist. Pol. I, 163. Досі загальнo приймало ся, що сам Хмельницький ішов на Броди, я одначе обмірковуючи дорогу і час, дійшов до висновку, що се мало правдоподібне і що армія мусїла бути розділена у Збаражи. За таким розділом промовляють відомости про появу козаків підо Львовом (ст. 37—39, також прим. 188). Натомість не хочу обстоювати поданого на ст. 11 висказу за Твардовським (Woyna domowa 36), що командантом відділу, що ішов на Броди, був Головацький. Факт, що Головацький був скоро підо Львовом, хоч не перший, як хоче Коховський (I, 82), та звістка Кушевича (М. III, 62) про козацький відділ під Буськом мабуть навіть виключає команду Головацького. — На сім місци зазначу ще, що змальовані Костомаровом (230) варварства козаків і самого Хмельницького у Збаражи оперті на непорозуміню, як се показав уже д. Франко (Хмельниччина в сучасних віршах, 42—43).

13) Згодом стрінуло Броди поважнїйше лихо — облога козацько-селянськими партизантами, при чім само місто впало жертвою пожежі. Та сї події виходять уже поза межі сеї розвідки; вони будуть розглянені у приготованім саме 2-ім виданю моїх »Народних рухів в Галицькій Руси 1648 р.«.

14) М. Осторог до Ю. Оссолїньского зі Львова 26 мая 1648 (Шайноха, № 4).

15) М. Потоцький до короля з Київщини [31 марта 1648] (Михаловский, № 4; Памятники № III).

16) Дописка до листу Осторога з 26 мая. Ся перша вістка принесла і дещо зовсім фантастичного, як прим. що Хмельницький велїв Шемберґови втяти шию і голову носити на жердці перед військом. Ся подробиця пішла опісля ходом (пор. перші листи Кушевича в »Матеріялах« III, 108, 111).

17) Войтїх Мясковский до крак. еп. Ґембицкого зі Львова 28 мая (Михаловский, № 13). При сім листї бачимо таку саму дописку як при вище згаданім Остророговім листї: та він тут очевидно зайвий, бо головний текст говорить про ту саму подію що й дописка.

18) Що не могла ся звістка прийти скорше, виходить не лише з порівнаня скорости її зі швидкостю першої про Жовті Води, а ще з того, що Конецпольський мав її у Бродах а Кисїль у Гущи 31 мая (Памятники № IX і X; Михаловский, № 14).

19) Кушевич (Матеріяли III, 33).

20) Лист Кушевича зі Львова 4 червня (Матеріяли, III, 107: лиха копія у Михаловского № 16, та у Памятниках № XII: пор. Пшиленцкого Pamiętniki o Koniecpolskich, 422—4).

21) Матеріяли III, 35.

22) Лист 4 червня (тамже 110). **23)** Оссол. № 189, 83.

24) Тамже 133. Сю »зраду« владики вмовлено на тортурах у якогось волокиту Яремy зловленого буцїмто на шпіонстві коло Галича (Пам. № XXXIX. з д. 31. VII: Мих. № 48 з д. 29. VII). **25)** М. III, 36, 110.

26) AGZ. XXI, № 1: M. III, 37. Пор. мої »Народні рухи« та »З житя гал. рус. соймиків« (М. I).

27) Записка Чеховича у Зубрицького, 295; М. III, 116.

28) Прим. справа підписів на відозві Кросновского в інструкції послам (М. I, 28; AGZ. XXI, 12). **29**) Кушевич 8. VII. (М. I, 37).

30) Кушевич 30. VII (М. I, 43—4); Чехович у Зубр. 295.

31) М. I, № XIII. Текст ухвали без дати. Видаючи його я означив був дату на 16—18 серпня та тепер при близшім розгляді думаю, що тут повторено давнїйшу (ще з червня) ухвалу міської ради, доси необовязкову. Пор. М. III, 36. **32**) М. III, 37.

33) Кушевич 17. VI. (М. III, 111); Остророг до Оссолїньского тогож дня (Мих. № 25; Пам. № XXI; Оссол. № 225, 62; Чарт. № 142, д. 56). **34**) Кушевич 17. VI. (М. III, 112—3).

35) Тамже 112; Мих. № 25, Пам. № XXI.

36) Dowcipu wielkiego i z natury żołnierz... (Остророг до Оссолїньского як вище). **37**) Кушевич 24. VI (М. III, 115).

38) Оссол. № 3564, 58—60. **39**) Кушевич 8. VII (М. I, 37).

40) Т. с. 13. VII (М. I, 88). **41**) Тамже 40.

42) Кушевич 22. VII (М. I, 41—2). **43**) Т. с. 30. VII (М. I, 43—5).

44) Т. с. 13. VIII (М. I, 54—7). **45**) Т. с. 26. VIII (М. I, 61—3).

46) В. Мясковский 26. VIII (Шайноха, № 49). **47**) Мих. № 74.

48) Тамже № 82, Пам. № LV.

49) Кушевич 7. IX (М. I, 65—6); пор. попереднє.

50) Т. с. 17. IX (М. I, 85). **51**) Т. с. 26. VIII (М. I, 62).

52) Шляхта до королевича (Мих. № 82 з датою 16. IX; Пам. № LV з датою 15. IX). Видавець першої копії догадував ся автора листу в кор. рефер. Залєскім; видавець другої — у Львовянах. На ділї писала сей лист шляхта у Львові, як се видко з тексту. Дата в обох копіях хибна; може бути 5 або 6. IX, бо тодї саме сї хоругви були підо Львовом (пор. Кушевич 7. IX в М. I, 66 та рел. Пенцлавского 18. IX у Мих. 194).

53) Кушевич 7. IX. Остророг писав з походу, щоб донька його безпроволочно виїздила зі Львова (т. с. 17. IX).

54) Остророг до підканцл. Лєщиньского 18. IX (Мих. № 84, Пам. № LVIII); Кушевич 25. IX (М. I, 86—8).

55) М. I, 75, 78, 85. **56**) Кушевич 28. IX (М. III, 121).

57) Нїмцї мати навіть просто симпатизувати з Українцями; до сього належить двостих: Jeśli schizma i luter Polską władać będzie, pewnie swojej wolności cny Polak zbędzie (Осс. № 189, 149).

58) М. III, 37; В Мясковский до сина 27. IX (Чарт. № 143, д. 36). Осїньский оповідав 9. X на соймі, що $^1/_3$ міщан покинула Львів (Мих. 230).

59) Листи Кушевича до Зиморовича (М. III, 4—10).

60) Осс. № 189, 149). **61**) Кушевич 28. IX (як вище).

62) В. Мясковский до сина (як вище). **63**) Шайноха, № 54.

64) В. Мясковский до сина (я. в.). **65**) Шайн. № 54.

66) Остророг до Лєщиньского з датою 28. IX (Осс. № 225, 177 і № 2346, 150; Чарт. № 379, д. 73). Видані доси копії (Мих. № 91 і Пам. № LX) мають хибну дату 31. IX. Що підчаший прибув до Львова 26. IX видко з Кушевича 28. IX (М. III, 121) Шайн. № 55 та Мясковский до сина 27. IX (Чарт. № 143, д. 36). Останний лист поправляє

дату виданого листу тогож Мясковского до Хр. Конецьпольського (Мих. № 92, Пам. № LXI з хибною датою 2/X; близше правди рук. Осс. № 225, 177 з датою 28. IX).

67) Кушевич 28. IX; Dyaryusz errorów (Чарт. № 143, д. 33).

68) В. Мясковский до сина (я. в.).

69) Dyaryusz errorów (я. в.) Шайноха (259) подає хибно, буцімто він остав у Бродах.

70) Костел Францисканів був напротив нин. »Народного Дому«. Кубаля робить грубу похибку переносячи збори до Бернардинів, з огляду що теперішний (!) костел Францисканів замалий (Szkice I, 105).

71) Шайн. № 54. **72**) Кушевич 28. IX; В. Мясковский 28. XI. (Шайн. № 56).

73) Конецьпольський виступає як третій реґіментар у спільнім листі 6. X (див. ст. 75).

74) Кушевич я. в. (М. III, 121—2, Мих. № 89); Мясковский (я. в); Кушевич 4. X (М. I, 90); М. III, 156.

75) Кушевич 4. X (я. в.); зовсім инакша роля того Гологірця у пізнійшім оповіданю тогож автора (М. III, 50). **76**) Т. с. 4. X (я. в.).

77) Т. с. 28. IX. Kościoły i klasztory srebra swoje kościelne ofiarowały ochotnie, a między inszemi p. Słoniowska od panien Karmelitanek srebro przyniosła i pod nogi x. Wisniowieckiego rzuciła prosząc ratunku. Як бачимо, то ся Сл. (очевидно монахиня) принесла срібло не своє а монастирське; тимчасом Юзефович у своїй хроніці Львова (Сборникъ лѣтоп., вид. Антоновичем, 138) вифантазував з сеї Кушевичевої звістки велику жертволюбність усього львівського жіноцтва, яке буцімто все своє майно складало добровільно на оборону міста; ся патріотична фантазія приймила ся і зросла у новійших польських істориків.

78) Кушевич 28. IX. **79**) М. III, 157—8.

82) Чехович у Зубр. 298; Nouvelles 1648, 1573. З тим обчисленем годить ся реєстр контрибуції поданий у Чарт. № 143, д. 41; поодинокі суми контрибуції подані у Кушевича 4. X (М. I, 90), у єзуїтській хроніці (М. III, 158) та у Зубрицького (298, нотка). **81**) Рад. II, 324.

80) Кушевич 4. X; Остророг 2. X (Мих. 230); М. III, 157; Паст. I, 168.

83) Число затягненого при помочи сих грошей війска подане в Чарт. № 143, д. 42, именно: 634 гус., 3334 коз., 180 драґ. 230 піх. З сим годить ся число подане 23. XI на соймі — 4360 (Мих. 358). Радзєйовский подавав 7. XI таже 2500 (Мих. 304). Лист Шорнеля до примаса з Замостя 25. X (Чарт. 143, д. 62) говорить тілько про 2000 слабого війска. Пор. рел. Осіньского на соймі 9. IX (Мих. 230).

84) Се виходить недвозначно з того, що реґіментарі й комісарі закривали, кілько в дійсности зібрали грошей, говорячи то про 86.000 то 175.000 зл. (Мих. 304).

85) Кушевич 4. X (М. I, 90); єзуїт. хрон. (М. III, 157); Вишневецький і Остророг 2. X (Мих. 230). **86**) М. III, 149.

87) Кравсгар, А. II, 362. **88**) Кушевич я. в.

89) М. III, 51. В тексті „oppidum Miklaszevice". **90**) М. III, 158.

91) М. I, 96; III, 51, 158, 186—7; Зубр. 298; Паст. I, 168.

92) М. Ш, 158. **93**) Кравсгар, А. П, 362, 376.

94) Супротив рішучого осуду Шайнохи (П, 264) оборона у Кубалї (І, 90—91).

95) М. І, 96; Ш, 52: Зубр. 298; Кравсгар, А. 376. Число їх подають жерела на 50, 60 і 70, 107 людей. **96**) Зубр. 298; М. Ш, 96.

97) Кравсгар, А. **98**) Паст. І, 169.

99) Сам Арц. говорив про се дуже неясно (Кравсгар, П, 371).

100) Тамже 362, 376.

101) В кождім разї упадає повторюваний погляд, буцїмто А-ому поручено боронити місто до відсїчи В-ого. **102**) М. Ш, 51—2.

103) Паст. І, 169.

104) Про се писав папський нунцій у донесенях з Варшави (низше).

105) Опис у Кубалї (І, 92—3) недостаточний і місцями хибний. До топографії старого Львова з новійших праць важні нариси Яворського і студія Чоловського. **106**) Зубр. під 1607 і 1635.

107) Костел св. Станислава, М. Магдалини, шпиталь св. Лазаря й инші.

108) Число замкової обслуги близше незвісне. Сїнявський повів: 100 піх., 80 драґ., 114 коз., 114 гусар. (Чарт. № 143, д. 42).

109) М. Ш, 52, 159. Комендант Матїй Рибіньский. **110**) Тамже.

111) Паст. І, 170. **112**) М. Ш, 52, 159. **113**) Кравсгар, А. П, 230.

114) Докладно вирахувати годї, та певно дуже більше не могло бути. Пор. Nouvelles 1648, 1657. **115**) Паст. І, 170.

116) М. Ш, 53, 159. Кушевич в одній редакції говорить про Нїмцїв, та се мабуть похибка.

117—121) М. Ш, 159—162. **122**) Юзеф. 140.

123) Раз названі Брюховичі (М. І, 96—7), другий раз Скнилів (М. Ш, 53). **124**) М. І, 97: Ш, 53.

125) М. І, 97: Ш, 54: Паст. І, 170. Оповіданє Коховського (І, 82), повторене Костомаровом (232), про те, що найперше появив ся підо Львовом Головацький із гетьманським листом та що дістав відмову від міщан — чиста видумка, як майже все при описї облоги Львова у нього.

126) М. Ш, 54. **127**) М. І, 97—8: Ш, 54.

128) Тамже 98, 55. Хм-ий мусїв оглядати місто від ул. Зеленої, а вийско приходило від Личаківської рогачки. Все таки можна мати сумнївп, чи гармати станули підо Львовом уже першого дня. Перехвалки урядового діярія про стрілянє до гетьмана (М. І, 98) мало подібні до правди.

129) Дрібні перепалки з Татарами роздув опісля діярій до розмірів поважної битви, а за ним пійшли й деякі історики (Кубаля), забуваючи, що міські гармати, що били на 1—3 тис. метрів хиба мали новочасну конструкцію... Хвальба діярія була замічена вже сучасниками (Зубр. 312, нотка). **130—131**) М. Ш, 55—6.

132) На сім місци бажав я подати критичний огляд документальних звісток про число козаків та Татарів протягом 1648 р. і показати повну їх фантастичність: та при писаню сей екскурс розріс ся у простору розвідку, яка збішила дуже обєм сеї праці і не стояла у добрім від-

ношеню до инших приписок, тому я рішив ся виймити її з сього місця й подати як окрему самостійну студію. Тут зазначу лише, що як правильна козацька армія в сім поході не могла бути більша над 30.000, так і татарську поміч можливо класти найвисше на 8—10.000 коней; про Турків не може бути й мови. Щодо селянської черни, то ся частина, яка представляла яку-таку воєнну вартість, ледви могла перевисшити число реґулярних козаків.

133) Мих. № 46; Пам. № XXXIII; Осс. 225, 99; Осс. 3564, 70. **134**) М. III, 163—4; Липинський, 509. **135**) М. III, 6. **136**) М. III, 168; Липинський 230—2. **137**) М. III, 159. **138**) М. I, 99 і III, 56, 58, 59, 162. **139**) М. III, 166. **140**) М. III, 56.

141) Тамже і 162. Та се очевидна леґенда що тут найшло місце аж 30.000 людей. Тому Кубаля бере се число як суму усіх Львовян (I, 93, 107). **142—143**) М. III, 159.

144) Згаданий М. III, 56 і 160 може бути Клим Лизогуб (Лѣтописецъ 9).

145) Зубр. 301; М. III, 57, 160; Паст. I, 170. В урядовім діярію се прикрашене (М. I, 98). **146**) М. III, 57.

147) М. III, 160. Було се в околиці нин. Єзуїтського городу.

148) Про се низше.

149) Л. III, 55. Автор єзуїтської записки не зрозумівши сього місця злучив його з пізнійшим перекопанєм рур (М. III, 162).

150) М. III, 55.

151) Наперед треба тямити, що богатші жителї передмість не чекали зовсім приходу козаків, лиш утїкали дальше на захід (Мих. 230). А по появі Українців одна частина передміщан знайшла захист у городі, друга по монастирях і церквах. Хочби ми зменшили число тих, що замкнули ся у Бернардинів, до половини, а навіть третини подаваної суми, то таки велика скількість передміщан опинила ся тут — яких 10.000 людей; дальше, по свідоству Львовян мало менше (до 8.000) утїкло опісля на Високий замок; по инших сильнійших будівлях скрило ся також кілька тисяч; вкінци бачимо, що пожежа передмість найблизшої ночи, вже по занятю їх, заскочила богато людей у їх власних домах і присилувала глядати безпечного місця. Отже таких нещасних, що упали або дістали ся в полон зараз першого дня могло, бути зовсім невелике число, коли Львів із передмістями в мирних часах мав около 30.000 жителїв, а тепер у великій части опустошів був; зате більше упало жертвою оборонної тактики Львовян, що виявила ся у підпаленю передмість, та сьому не були винні Українці, вони що тілько тоді лише почали поводити ся безпощадно з жителями передмість, з пересердя за те саме спаленє. **152**) М. I, 98; III, 59, 160—1.

153) По одній звістці о 9 год. (М. I, 98); по иншій ранїйше (III, 161).

154—156) М. I, 99; М. III, 161; Зубр. 300—1. **157**) М. I, 98. **158**) М. I, 100.

159) М. I, 98—9; III, 57, 160—1; Зубр. 301; Паст. 171.

160) М. III, 170.

161) Зубр. 301. Ся нотка хибно поставлена; має бути по слові sublatum est (ст. 47). **162**) М. III, 161.

163) Їх мабуть не було тої ночи на передмістях (III, 58).

164) М. III, 57—8.

165) Треба взяти під увагу тодішну погану пору, яка веліла Українцям глядати кватир у домах; тепер огонь виганяв їх під голе небо; звідси їх ненависть до Львовян (М. III, 161).

166) Літ. кармел. і Юзеф. (Сбор. 145, 241).

167) Звістки про здобутє сього монастиря неясні і суперечні. Монастирська записка Кармелитів (241) кладе здобутє на перший день облоги (9. X). У Кушевича (III, 58) Українці здобули монастир в ночи а другого дня підпалили й покинули; подібно й у єзуїтській хроніці (III, 161); натомість в урядовім дневнику факт сей оповіджений під 11. X, а за ним у Юзефовича (145). В кождім разї приписувати спаленє монастиря козакам нема жадної підстави, а ще менше бачити в цілій події руку самого гетьмана. Про козацьке кладовище в сусідстві див. у Яворського (64—5).

168) Знаємо прим. навіть деревляні костели і монастирі полишені цїло Українцями, як св. Мартина (на теп. Жовківськім, там мав кватиру Тугайбей) св. Аґнеси, (на місци нин. Оссолїнеума, стояв там якийсь козацький полковник) Кармелитів і Кармелиток босих і т. ин. (М. III, 60, 163; карм. 243).

169) М. I, 99; III, 58. Про якусь пробу атаки: III, 58, 162.

170) Ті самі жерела оповідають одночасно про прихильність руської людности на передмістях до козаків (прислуга маляря при здобуваню Кармелитів; показуванє водопроводів; »зрада« на Високім замку і т. ин.) — все неможливе побіч себе. Опановане св. Юра першої ночи в часї пожару зрозуміле зовсїм як стратеґічна неминучість; сеж бума мала твердиня, призначена не для охорони православної людности. Що в часї здобуваня його могли згинути і православні, в тім нїчого дивного. Натомість сцени описані Зиморовичем, що буцїмто діяли ся при сїм, не мають жадної історичної вартости (оперті вони на скупій звістцї діярія)і тому лише тенденцийність веліла деяким історикам (Кубаля; Лозїньский 335—6) покористувати ся сими ніби поетичними фантазіями як буцїмто історичними жерелами.

171) Повисше нин. університету. **172**) М. I, 99.

173) Зубр. 301; М. III, 58—9, 162. Опис і мотивованє сеї події у Кубалї (I, 98) хибне, як загалом богато у його оповіданю про облогу.

174) М. III, 60, 163.

175) Так у Кушевича (III, 59); у єзуїтській хроніці о 12 год. (III, 163) а у Чеховича »від свитаня« (Зубр.).

176) М. III, 59, 163, 187; Зубр. 302. Числа убитих селян подають ся на 500, 600 і »кількадесять«; останнє найблизше правдї.

177) М. III, 59, 163. **178**) М. III, 60, 163.

179) М. I, 99.; III, 163, 187. Хмельницький сам опісля зазначуваав, що се стало ся против його волї (III, 163).

180) М. III, 60, 163. Урядовий діярій приписує спаленє козакам! (I, 99). **181**) М. III, 60—1, 164. **182**) М. III, 61. **183**) М. III, 165.

184) У Бернадыновъ Руси, що было поутѣкали для обороны, на пятсотъ и болше постинано, также въ мѣстѣ на ратушу на валахъ (Льв. лїт. 289). Бернардини много благочестивыхъ отъ Русѣ тайно побивше полнъ колодязъ тѣлъ мертвихъ навергоша; еже увѣдавъ Хмельницкій хотяше градъ Львовъ огню предати, благочестивыхъ же рады... (Лїт. Граб., 59). **185**) М. Ш, 62. **186—187**) М. Ш, 61—2, 64, 164.

188) У Кушевича: 60.000 козаків під містом, 20.000 Татар у дорозї, 3.000 козаків загрязло коло Буська (Ш, 62). У єзуїт. хронїці: 20.000 козаків і 15.000 Татар під містом, 15.000 Тат. в дорозї, 12.000 козаків під Буськом (Ш, 164). Пор. прим 132. **189**) М. Ш, 62—3.

190) М. Ш, 165. Факт, що гетьман не хотїв здобувати Львова і жалував його зазначує з давних істориків Рудавський, з новійших Шайноха. **191**) М. Ш, 62.

192) М. Ш, 63. Супротив того зовсїм віродостойного змісту тратять усяку стійність вздуманий лист у Коховського (І, 82). Хибно подає зміст і Пасторій (І, 171). **193**) М. Ш, 165.

194) М. І, 101; Ш, 63—4, 165, 180: Паст. 172; Чарт. № 143, д. 87; Радз. П, 350., Мих. 214, 359; Gazette de France 1649, 33.

195) М. Ш, 165; Паст. 172. **196**) М. І, 100.

197) Урядовий дїярій, а за ним залежні від нього записки оповідають, буцїмто Хмельницький, довідавши ся, що панів нема у Львові, домагав ся видачі всїх Жидів. Та ся звістка, принята істориками без застережень, виглядає дуже підозріло. Наперед дивно, що жидівський хроніст Ганновер нїчого про се не знає, хоч згадує, що в пізнїйшім посольстві що Х-ого був і заступник Жидів. І яка цїль такого домаганя? Жидівською голотою зі Львова хиба не було можна заплатити Татар, а в антисемитській кровожодности можнаб остаточно підозрівати якого Кривоноса а не Хмельницького. Такого домаганя не виявляв він ані в Жовкві ані в Замостї ані деінде, хиба... по семи лїтах знов у Львові! Щодо 1655 то тодїшнє жаданє видати Жидів безсумнївна мистификація, обчислена на те, щоб опісля силувати їх платити місту за їх охорону. Томуто можна здогадувати ся, що й 1648 р. така сама хитрість веліла міській управі оповідати про домаганє гетьмана видати йому Жидів. Характеристична річ, що окрім дїярія (а за ним Чеховичевої та єзуїтської записки) нїхто з сучасників не згадує того, нїхто також із давнїйших істориків не писав про се (навіть Каховський нї!). Що більше, єзуїтська хроніка записує факт, що дає доволї до думаня: отсе самі Львовяне пропонують Хмельницькому, щоб викупну суму стягнув собі... з Жидів. Яким способом? Жиба тим, що їх віданоб на ласку й неласку козакам. Тимчасом гетьман не приймив єього предложеня! Такі суперечности повинні були спонукати жидівського історика Львова Балабана поставити ся критично до підозрілої історії з антисемитським домаганєм Хмельницького.

198) Чарт. № 143, д. 87. **199**) М. Ш, 65.

200) В жерелах зоветь ся він раз Радкевичем (М. І, 102), иншим разом Radovicius (М. Ш. 6).

201) Мабуть одночасно і Виговський післав на чиесь імя лист з намовою, щоби Львовяне для свого власного добра покорили ся (М.

III, 64). **202**) M. I, 101; III, 165; Паст. I, 172 і Зубр. 303.

203) M. III, 166. **204**) M. I, 105.

205) M. III, 166. з того виходилоб, що заступник Жидів Симон, про якого згадує Ганновер (Ruś 289) не тоді ходив до Хмельницького а пізнійше, може 17. X. **206**) M. I, 101. **207**) Зубр. 304; Паст. I, 173.

208) Зубр. 304—5. **209**) M. I, 102. **210**) M. III, 166.

211) Позатим були тут мабуть: Капуста, Мозира, Гира, Вовк (згадують ся вони під Замостєм). **212**) M. I, 102—3; III, 6, 65.

213) Се мабуть пасіка Роберта Бандінеллї. (Лозіньский, 177).

214) M. I, 103—4, тілько що форма промови мусіла бути далеко скромнійша. **215**) M. I, 104; III, 167, 187; Паст. I, 173; Зубр. 306.

216) M. III, 168. Того дня міщане писали якийсь незнаний нам близше лист гетьманови (Мих. 312). Се очевидна пересада, буцімто Головацький був 2 (M. I, 104) або 3 тижні (Зубр. 306).

217—218) M. III, 167. **219**) M. III, 64—5.

220) Подробиці здобутя замку подані Юзефовичем (Сбор. 148—9) та в »ідиллї« Зиморовича мають усї признаки поетичної фантазії, одначе автор моноґрафії про Високий замок др. Чоловський покористував ся нами »ничто сумняше ся«. **221**) M. III, 167, 188; Зубр. 307.

222) M. I, 223; III, 65; Зубр. 311. **223**) M. I, 123; III, 168.

224) M. III, 168. **225**) M. I, 104; III, 168—9.

226) Близші цифри щодо окупу у M. I, № XXIX; у Зубр. 307—310; Кубалї I, 108—9. Ріжниці у означуваню загальної суми окупу, подибувані в жерелах й у старих істориків, походять звідти, що більша частина дана була в ріжних товарах, а сї ціновано дуже неоднаково (дораховувано часом і ріжні страти міста в часї облоги). Зазначу ще, що в описї облоги Замостя Битомського згадує ся, що решту окупу привіз Мокрський під Замосте, та ся звістка мало певна.

Цікаво, що Хмельницький дещо з артистично цінних річей церковних відослав назад до церкви (Зубр. 310; Петр. під 1648).

227) M. I, 105.

228) Коли 17. X попросив у міста пороху, олова та мотузя, а дістав лише се останне, не виявляв нічим свойого незадоволеня (III, 168).

229) Пор. M. III, 123—151.

230) M. III, 170, 180; Юзеф. 143; Куб. I, 96. **231**) M. III, 65.

232) Мих. 236—238; Хмельницький до Казимира 15. XI (див. низше). **233**) Мих. 300; Мокрський до короля (низше). **234**) M. III, 66.

235) M. III, 66—7. **236**) M. I, 106; III, 169.

237) Про них у »Народних рухах 1648 р.«

238) M. I, 106—7, 122; III, 188; Зубр. 309. **239**) M. III, 169.

240) M. I, 126; III, 169. Звістка урядового дневника, повторена иншими, що козаки прощаючи ся стрілили на місто кулями, подабає на фантазію. — Козацький корпус, що ішов під Замосте, мав около 20.000 та 4—5.000 Татар. (Чарт. № 143, д. 86. Ruś 422; Пам. № LXIV пор. лист Хмельницького у прим. 311). **241**) M. III, 169.

242) M. I, 122, 127; пор. Юзеф. 150.

243) Кушевич З. XI (M. I, 124). **244**) M. I, 106; Паст. I, 174.

245) Кушевич З. XI (M I, 122). **246—248** M. I, 126.

249) М. III, 170. **250**) М. I, 127; Кравсгар II, 362.

251) М. III, 66.

252) Шорнель 28. X (Чарт. № 143, д. 63); М. III, 188; Бал. — Лїп. II. 602; Баронч, Pam. Żółkwi; Ганновер 289. **253**) М. I, 105.

254) Бит. (низше); Паст. I, 175; Ганнов. 290; М. I, 189, 309 –10.

255) Мокрський до короля (низше). Окрім того вимовний доказ маємо у скаргах на селян, що після відходу козаків грабували панські добра (М. I, 189, 256, 309, 310.

256) Бит.; Паст. I, 175; Петрупп. під 1648.

257) Чарт. № 143, д. 71, 72; Бит.: Паст. I, 179; **258**) М. I, 126—7.

259) Пам. I, № XIII, XXXIV.

260) Урядовий діярій облоги Львова (М. I, 104) говорить про московського посла у Хмельницького, одначе се похибка, перемішане з молдавським послом. **261**) Нунцій 24. X (Ватик.).

262) Див низше. Думку М. Кордуби (Боротьба 58), що гетьман волів »хитрого« Казимира уважаю хибною. **263**) Кордуба, 55.

264) Мих. 241, 256. **265**) Паст. I, 237; пор. Корд. 57, Лип. 414—5.

266) Докладнїйше про се Кордуба. Пор. Лип. 412—3.

267) Székely oklevéltár IV, 182—3.

268—269) Kraus, Siebenb. Chronik (Font. aust. I, 3, 187).

270) Кордуба, 18. **271**) Ґронд. 82—3; Липин. 414—5.

272) Немирич до примаса 7. IX (Чарт. № 143, д. 9; Лип. 566—7).

273) Мих. 302. **274**) Ґронд. 82—5; Нунцій 26. XII Ват.).

275) Нунцій 24. X (Ват.).

276) Вже в перших днях жовтня були у Варшаві поголоски про порозуміне між Раковцієм і Хмельницький (Нунц. 3 і 10. X; Nouvelles 1648, 1493).

277) Erd. orsz. eml. X, 497—500.

278) Діярій облоги Львова (М. I, 104) кладе приїзд сих послів (хибно угорського і московського) на час коло 15. X, одначе се фізична неможливість зробити дорогу Ясси-Львів в такім короткім часї. Кушевич (М. III, 67) згадує про се посольство на властивім місци. Можливо, що у звязи з появою послів візвав X-ий Мокрського зі Львова.

279) Про їх діяльність у Кордуби. Що в листї Р-я не було мабуть мови про кандидатуру, можна догадувати ся з відповіди гетьмана (низше). **280**) Кубаля, I, 106—7.

281) У Варшавї читано його 14. X (Мих. 242).

282) Мих. 232—5, 239. **283**) Мих. 234.

284) Мих. 241, 252—3, 266; грамота 15. X (Осс. № 3564, 146).

285) Мих. 264.

286) Вишневецький до сенату (Чарт. № 143, д. 59; Осс. № 3564, 153; Мих. 278; Рад. II, 337). **287**) Гронд. 86—8.

288) Див. низше прим. 300. Пор. Шорнель 25. X (Чарт. № 143, д. 62. **289**) Шорнель 25 і 28. X (тамже). Битом. **290**) Мих. 269.

291) Шорнець 28. X (я. в.); Мих. 278. **292**) М. I, 125—6.

293) Мих. 280, 281, 290; Ковальський 22. XI (Rus 424).

294) Мих. 302—3. **295**) Мих. 304, 358; пор. прим. 84.

296) Мих. 304, 314—16.

297) Мотивованє виїзду його у Ґрондского (85) та вчасти в описї облоги Замостя — хибне; став ся він лише на відомість, що зближає ся Х-ий.

298) Бит.: Паст. I, 177. Оповіданє останнього (174), що Х-ий буцїмто був під Сокалем, хибне.

299) Чарт. № 143, 9. 68—72; Обл. Зам. (тут характеристика Калини; названий він чигиринським, в листї Замостян до гетьмана корсунським); Паст. I, 179. Про Реґовського ще М. П, 60.

300) Для пізнаня дальших подій служить опис облоги Замостя зладжений очевидцем Битомським і виданий на поч. 1649 р. друком з нагоди коронації нового короля. Жерело се, хоч писане з невгамованою ненавистю до козацтва, належить своїм річевим боком до найпевнїйших про перший рік української революції, хоч автор стояв далеко від комендантів міста (прим. не знає він майже нїчого про листованє з Хмельницьким). Супротив нього падуть усї видумки Коховського та Рудавського про сю облогу. З огляду на рідкість сеї брошурки (непаґінованої) і недостаточне використанє в історіоґрафії (в XVII в. ужив її Пасторій) подаємо її в цїлости на кінци отсих приписів (змінивши правопис та поправивши кілька очевидних друкарських похибок).

301) Особливо викидано чужниців, втїкачів і тих, що були без припасів живности. Бит.; Паст. I, 182. **302**) Бит.; Паст. I, 178.

303) Пасторій зове його хибно ректором (I, 181).

304) Шорнель 28. X (я. в.).

305) Лист з датою 6. XI друкований у Suppl. 181—2. Зміст у Мих. 312. **306**) Suppl. 183.

307) Дописка при відповіди Замостян (я. н.): Мих. 312; пор. прим. ч. 216.

308) Suppl. 182 з датою 8. XI; так само Осс. № 189, 170; Чарт. № 379, д. 87. вірно 7. XI, та вдїйности повинно бути 6. XI (пор. Мих. 311—2).

309) Се важно з огляду на оповіданє Ґрондского про прихильність Замостян Раковцієви (84—5).

310) Suppl. 184 без дати; Осс. № 189, 168 7. XI.

311) Wielmożni mci panowie ze wszystkim rycerstwem na ten czas w Zamościu będącym. Raczycie do nas wm. pisać życząc pokoiu a nie wojny, a my tegoż życzemy i wmściom we wszystkiem wierzymy, ale trudno mamy wierzyć Xiążęciu Wiśniowieckiemu, który zwykł na nas zdradziecko następować i nawiódł wszystkiego złego na nasze chrześciaństwo i na państwo wm. Z Warszawy wiadomości spodziewacie się, i my dla tego zobawić się tu musiemy; o czym tak rozumiemy, że mu tego Rzeczpospolita i panu chorążemu nie pozwoli, ale raczej życzemy tego, aby się więcej krew krześciańska nie lała i obyśmy siły nasze zobopolnie na nieprzyjaciela Rzeczypospolitej obrócili, co daj Panie Boże, aby się to jak najprędzej stało i oby już na tym dosyć. Chodzim się w kielkunastu tysięcy pod miasto zbliżeł, ale nie dla tego, obyśmy mieli do miasta przystęp czynić. Zatym się w łaskę wm. mego miłościwego państwa jako najpilniej oddawam. Datum na przedmieściu Zamojskim anno 1648 w sobotę. Wm. m. p. i wszystkiemu pospólstwu wszego

dobra życzliwy przyjaciel i powolny sługa Bohdan Chmielnicki hetman z woyskiem zaporowskim. Pewnikiem lepiej sobie wm. uczynicie, gdy tak jako Lwowianie z nami postąpicie dla zdrowia waszego. (Копія сього листу в рук. Оссол. № 189, 173; дата має бути 7. XI. Тому що правопись сеї копії (і дальших) не така як у тодішних оригіналах Хмельницького, тому подаємо текст у новочасній правописи, задержуючи форми й вимову сеї козацької польщини).

312) Jm. Chmielnickiemu hetmanowi wojska zaporowskiego. Dziękujemy, że się wm. przyjaźnią i pokojem od nas przyobiecanym kontentujesz i wzaim nam obojga, a co większa i z Rzeczypospolitą, dotrzymać obiecujesz. Temu się dziwujem, że my, ubezpieczeni słowem wm. kawalerskim, nie spodziewaliśmy, a tym czasem lud wm. nastąpieł i szkodę w tym wielką uczynieli i stada zabrali; przeto prosiemy przyjacielsko, racz dotrzymać przyjaźni i pokoju statecznie i tego ognistego witania zaniechać, bo bolejemy na wzajemne krwie rozlanie. Co się dotycze punktu tego, abyśmy sobie tak postąpieli jako Lwowianie, tak wierzemy, że jako żołnierz od żołnierzów i od wolnej szlachty nic nie potrzebujesz, samą się spokojną naszą przyjaźnią kontentuiąc, która nadroższa jest; jednak aby maiętności nasze od ognia i poddani wolni beli od najazdów żołnierstwa, wm. jako hetmanowi kommunikiem idącemu, ponieważ na wsiach naszych trunków nie dostaie, a zdawnaś wm. zażywał ludzkości domu Zamojskiego, tedy i teraz podróżnemu kawalerowi trunków udzielić możemy. Już teraz prosim, zaniechajmy ognistego igrzyska, które krew lać musi chrzescianską, a wzajem sobie pokoju i chęci dotrzymajmy, z którą się wm. zalecamy w Zamosciu 1648. Wm. wszego dobra życzliwi przyjaciele senator, dygnitarze, stan rycerski na ten czas w Zamościu będący. (Рук. Осс. № 189, 173).

313) Битомський а за ним Пасторій (I, 183) оповідають навіть про намагання Замостян убити Хмельницького, і то в часі пертрактацій, що буцімто приневолило його перейти в Лабуні.

314) Битомський оповідає м. н., що слуга Вишневецького відбив від селян свою жінку.

315) Nam ad moenia hostis accepere non audebat...

316) Wielmożni mosciy pp. senatorowie i wszystkie stany rycerstwa na ten czas w Zamosciu będącym (!). Wojsko zaporowskie z dawnych czasów nie telko swoim chrześcianom, ale i bisurmanom zwykło zawsze słowa swego dotrzymać, jako i po pierwszej porażce woyska polskiego serdecznie żałuiąc zguby krzesciańskiej w niniejszym upadku poniechawszy wszystkiego poszło beło na zwykłe swoje miejsca na Zaporoże. Ale już sami dorze wiecie, kto tu nas do wm. zaprowadził. Lubobyśmy wm. dokuczać nie chcieli, kiedybyście wm. pokoju pewne postanowienie według potrzeby i wolności naszych wojskowych z nami postanowić, zaczymbyśmy mieli być zdrowia swego i spokojnego życia na świecie. Wierzemy temu, żebyście wm. radzi pokojowi swemu, ale obawiamy się na xiążęcia Wiśniowieckiego, żeby nas znowu nie zdradził. Co strony ogniow w majętnościach wm., nie każemy tego czynić, chyba jako wojsko wielkie, niejednej matki dziatki, choć nieumyślnie zapali, ognia nie zagrzebie; jednak surowy zakaz czynimy,

a najbardziej z hordą tatarską zbiegać trudno. O kontentacyą zaś jako Lwowianie nie wadziłoby, gdybyście wm. kazali uczynić, a nas tu długo nie zatrzymując, nie dla nas telko, ale dla tych cudzoziemców, którym my zwykli z tych dóbr płatę dawać. Kto nas tu zawlók, wiecie; z tą strzelbą ognistą jeszcześmy nic kazali poczynać spodziewaiąc się pewnej ugody od wm. O posła zaś tatarskiego, którego przy sobie macie, żądamy łaski wm., aby on z namy się obaczył dzisia, gdyż by w najlichszej wojnie nigdzie poseł nie ma być zatrzymany. Zatym daj Boże dobranoc wm. Datum na przedmieściu Zamojskim w sobotę die 6 9-bris 1648. Waszmościom m. m. pp. i wszystkiemu pospólstwu życzliwy przyjaciel i rad służyć Bohdan Chmielnicki hetman z woyskiem zaporowskim. (Рук. Осс. № 189, 169; дата очевидно хибна, має бути 7. XI).

317) Jego mosci panu Bohdanowi Chmielnickiemu hetmanowi wojska zaporowskiego. Prawda jest, że my od samych siebie, nie od wszystkiej Rzeczypospolitej pokój stanowić możemy, aleśmy i my część Rzeczypospolitej, która i bez nas z nikim ani pokoju ani wojny stanowić nie może, zaczym pokój z nami jest i będzie część pokoju ze wszystką Rzeczypospolitą. Ogniów i palenia że wm. zakazuje, wierzemy i prosiemy, aby tak być mogło. Lwowianie jako wmw. ukontentowali, prawdziwie nie wiemy, ale ludzkość najwyższe przechodzi ukontentowiania, tedy ludzkość wm. oświadczamy; skarbów tu u nas niczyich niema, z którychby Tatarom zapłata należała, którym żeśmy nie dali przyczyny, z nas się okroić nie może. Myśmy niespodzianie telko zdrowiem a orężem sprowadzili i zbywszy przez ogień majętności naszych, szablą telko, jako i wm. piszesz, chleba nam szukać przydzie; a daj Boże, żeby spólnie z waszmością u nieprzyjaciela tej Rzeczypospolitej. Poseł tatarski tu z woli Rzeczypospolitej zatrzymany jest i bez woli jej wypuszczony być nie może, dość na tym, że to za tym pokojem z wolnością przystojnie jako poseł poszanowanie ma i będzie miał. Zatym daj Boże dobry dzień wm. (Тамже 169., дата повинна бути 8. XI).

318) Panowie rycerze wojska polskiego i wszyscy obywatele zamojscy. Piszecie do nas wymierzając się figlami rzkąmo ugody, a tu więcej w sercu swoim z głowami się nie zgadzacie. O kontentaciej żadnym od was prawdy nie masz, że — mówicie — dla Tatarów nie macie żadnych skarbów. Dobrze oni sobie nagradzają i głowami waszemi, jako żonami tak dziatkami. Nie rozumiejcie tego, abyśmy telko pod Zamoście przyszli, mam w Panu Bogu nadzieję, że Pan Bóg wszechmogący przez lato i tą zimę, jakoście wiele z nas przez dziesięć lat brali, nagrodzi się to z łaski swej świętey a z waszych majętności ile (?) na nas beło, żeście nas pierwej beli oszukali, a mianowicie starszynę w wojsku zaporowskim swemi podarkami, abyśmy się od czerni odłączeli; cośmy beli na słowa wasze uczynieli; a teraz w jednej kupie będąc, ażali nie pomoże Pan Bóg więcej na nas jezdzić. Spodziewacie się na jaki posiłek, nie wiem, jeżeli go doczekacie; poszło duszychwatów niemało aż do Wisły, szukając waszych to posiłków; i Wisła będzie nasza, za pomocą Bozą łaskawie przez się będzie przenosieła. Lepiej beło wspomnieć na Brody miasto i zamek, gdy nie chcieli z nami mieć zgody, nie telko miasto ogniem poszło ale i zamek, jak jest mocny, wszystek wzięto; tak i tu sami sobie rozumiecie. A my imieniem Bo-

żym, na którego się spuszczamy, będziemy się pilnie o was starać, kiedy nie chcecie przy swym zdrowiu zostać, gdyż to nie nasza moc ani siła tylko Boskie są sprawy, który zwykł zawsze karać hardych i naszej krzywdy. Zatym bądzcie łaskawi, kiedy chcecie... Datum zpod Zamościa skoro napisano die 7 9-bris anno Dom. 1648. Pan Bełzecki pokłon swój wm. m. m. pp. oddaje, dobrze zdrów jest w naszym wojsku. Daj Boże, oby każdemu nieprzyjacielowi tak się stało naszemu, jako przy nim w jego majętności; i w Narolu toż się stało jako przeciwnym. Bohdan Chmielnicki hetman z wojskiem zaporowskim. (Тамже, 170; дата має бути 8. XI).

319) cum iam cessatum esset a familiori per epistolas colloquio (Бит.).

320) globi tam solidi quam ignem ad exurenda tecta continentes (Бит.). **321**) Бит. подає їх число на 36.000.

322) Бит., одначе автор не був очевидцем, як упевняє Пасторій (I, 186). Гродецкий оповідає (99), буцїмто козаки самі випускали сї штучні огнї й виворожили з них невдачу для себе. Додати треба ще, що й Люблин уратував ся буцїмто подібними чудесами 9. XI (Лопаціньский, Z czasów wojen koz.), дарма що Хмельницького і його козаків не було ніц Люблином нї того дня нї потім нїколи, хиба яка селянська ватага.

323) Szlachta i obywatele województw tutecznych, którym dla nastąpienia prędkiego wojska zaporowskiego w kraje nasze przyszło odbieżeć majętności i gumien i poddanych naszych ogniem pałaią[cych], inaczy drugich obronić trudno, tylko prośbą a ludzkością postępuiąc, prosim przeto, aby wojska zaporowskie dóbr naszych ogniem i mieczem nie wojowały, wszak żadnego tu nie masz między nami, któryby kiedy do wyruszenia praw i wolności wojska zaporowskiego miał dać przyczynę; i owszem takowi są, co się zawsze na sejmach o całości praw wm. domawiali, pragnąc żyć w pokoju z wojskiem zaporowskim zawsze Rzeczypospolitej wygodnym, przeto prosiemy, aby też w całości ludzie, wioski i gumna nasze zostawały. Co zawdzięczając... beczek wina po kolędzie wm. mości panu posyłamy. Coby tam za więźnie z kraju województwa naszego były, prosimy o wiadomość, żebyśmy na odmianę brać ich mogli. Cieszemy się zdrowia p. Bełzeckiego i nawiedzamy go. A my też sotnyka korsuńskiego Kalinę, którego już po odjezdzie xiążęcia im. Wiśniowieckiego wzięto, i zdrów dobrze, inszych xiąże im. wziął [ze] sobą do Warszawy. Zatym pokornie... (Рук. Осс. 189, 171 без дати).

324) Ich mościom pp. szlachcie i obywatelom w Zamosciu będącym. Raczycie wm. mm. pp. pisać do mnie, żebym maiętności, gumien nie rozkazował palić, o co my i przedtym srogo rozkazowali, aby tego nie czynieli, i w majętnościach imp. starosty kałuskiego i w starostwie sokalskim Tatarowie i jednej dusze plonu nie brali, jako też i w inszych. A co teraz strony wolności naszych, wiemy o tym dobrze, że wm. niektórzy nie jestescie; ale cóż temu czynić? przy winnych i niewinnym się dostać musiało i dostaje. Wszak wm. wiecie o tym dobrze, kto temu jest przyczyną, że mało nie wszystką ziemię w niwec

obrocieli, mianowicie imp. Koniecposki chorąży koronny, a drugi xiążę im. Wiśniowiecki. Przecie my jednak życząc pokoju, wysyłamy do Warszawy im. xiędza Mokrzkiego, który tak królowi im. św. pamięci jako i senatorom wszystkim dobrze znajomy; oby jako najprędzej sprawiwszy co dobrego w senacie i u wszytkiej Rzeczypospolitej do nas dawał znać i oby się krew krześciańska nie lała. Na którego tu powrót pod Zamościem oczekiwać będziemy, choćby za trzy dni powrócił, tedybyśmy radzi byli. O których dolegliwościach dobrze wiadom imp. Jeżowski kum mój, któremu we wszystkim wiarę dajcie. Za oznajmienie o Kalinie, że zdrów dobrze, wiela wm. dziękuję, przytym dzień dobry wmm. Lepiej ustnie kum mój da wm. sprawę, mianowicie. imp. Jeżowski, co za mowy między nami były. Wm. m. m. pp. życzliwy przyjaciel i gotów służyć Bohdan Chmielnicki hetman z woyskiem zaporowskim. (Рук. Осс. № 189, 172) без дати.

325) Міркуємо се зі слів дальшого листу гетьмана та з факту, що Мокрський вступив на кони в місто.

326) Бит. Ся звістка, яку підозрівати нема підстави важна тим, що збиває правдивість иншої поданої львівською єзуїтською хронїкою (М. III, 163). З Бит. годить ся донесенє Смяровського (як низше). Про смертельну рану Кривоноса під Замостєм у Nouvelles 1649, 13.

327) Про се переконує нас дальший лист гетьмана та те, що М. ще раз ходив у місто. **328**) Бит.

329) Ich mościom pp. szlachcie i obywatelom w Zamościu będącym. Wdzięczniśmy przyjęli to poselstwo wm. m. m., które wm. przysłali przez im. xiędza Mokrzskiego, którego zaraz do Warszawy unanimo consensu nostro wysyłamy, aby między nami pokój stanął, a do dalszej wojny z namy aby nie przychodziło, czego uchowaj Boże. My i teraz chcemy uniżonemi sługami być Rzeczypospolitej i wszystkich wm. A wm. jedno teraz z nami według mowy xiędza Mokrzskiego poczynajcie, to jest żebyśmy pewną rzecz ugody mieli i żebyście wm. m. p. aperte non occulte przez listy nam oznajmili, jako wm. dalej z nami postąpicie. Przytym czekamy na respons prędki od waszmości m. państwa. Datum w miajętności imp. Młotkowskiego, die 15 9-bris 1648. Wm. m. m. pp. przyjaciel i służyć rad Bohdan Chmielnicki hetman z wojskiem zaporowskim. (Рук. Осс. № 189, 174).

330) Пор. оцїнку їх у Битомського.

331) На сю звістку, подану Битомським, треба покласти натиск з огляду на поголоски, буцїмто гетьман ховав ся від людей боячи ся за своє житє (М. 170; нунцій 5. XII).

332) Битомський говорить буцїмто й Мозира з тов. були закладниками, та се просто незрозуміло булоб.

333) Бит.; Паст. I, 190. Мали се бути самі шляхтянки (Осс. № 189, 185). **334**) Таке поясненє у Бит.

335) Відомости про незадоволенє козаків з оглядности гетьмана супротив Замостя (як у Коховського, I, 89) без вартости: противно слїдна була неохота до боротьби (Бит.: Паст. I, 187).

336) M. I, 127. **337**) Ruś 315 (з ориґіналу).

338) Мих. № 94 b; Пам. № LXIII; Suppl. 184—4 з датою (хибною) 25. X): зміст у Мих. 359 хибний.

339) Мокрський до короля (я. н.); король до козаків через Голдаковського (Шайноха № 57): король до Хмельницького через Мокрського 1. XII (Suppl. 185—6, Шайноха № 58); король до Х-ого (Мих. № 96; Пам. LXV): Мих. 359; Рад. II, 350; Осс. 189, 185; нунцій 28. XI (Ват.).

340) Се треба піднести з огляду на погляди істориків, що тільки по повороті у Київ розширив ся національно-політичній світогляд Хмельницького. **341**) Erdély I, 6.

342) Любомирський до Оссоліньского 13. XII (Осс. № 3564, 187; Жерела XII, № 47).

343) Як хто хотів робити закид Хм-ому, що він по своїй енунціації в користь Казимира й по його виборі, накладав із иншим кандидатом до корони, мусить тямити, що се не означало ще розриву з Польщею, а гетьман робив те, що випливало з державного устрою Польщи і що богато разів передше і пізнійше практикували польські і литовські вельможі. **344**) Мих. 235—8. **345**) Мих. 256. **346**) Мих. 247.

347) Мих. 256. **348**) Мих. 269—70.

349) 14. X про Львів (Мих. 243); 16. X про Литву, Люблин і Сокаль (251); 17. X Берестє (255, 259); 20. X Судомир (265); 21 і 23. X Львів (267—8); Замостє (269); 5. XI козацькі конфессати (299—300); 10. XI Судомир (309); 12. XI Люблин (310); Замостє (311—2); 13. XI Судомир, Ґорай, Люблин, Белз, Грубешів (315—6); 14. XI Замостє (324); 18. XI Красностав (345); 25. X Сокаль, Ухані; 17. XI Пинськ (Чарт. № 143).

350) Мих. 268; Кисіль один знав ріжницю межи козацтвом і своєвільною чернею (Мих. 251). **351**) Рад. II, 350.

352) Докладнійше у Кордуби (Боротьба) та Кубалї (J. Ossoliński).

353) Мих. 290; нунцій 31. X (Ват.). **354**) Мих. 312.

355) Про зреченє Кароля Мих. 322: про посольство Смяровського тамже 354, 358. Текст листу до Х-ого незнаний, коротенько передає його зміст Пасторій (I, 237); головна вага була очевидно в устнім наказї послови, де мусїли бути ріжні обіцянки козакам і гетьманови.

356) Мих. 313—4, 343, 348. **357**) Мих. 350—1; Паст. I, 230—4.

358) Мих. 358. **359**) Мих. 359.

360) Чи сей лист (без дня і місця) писав М-ий в дорозї, чи може по приїздї у Варшаву, коли не міг зараз станути особисто перед королем — годї рішити на певно.

361) Рук. бібл. Замойських у Варшаві.

362) Мих. 359 зове сей другий арроґантним; зміст у Рад. II, 350 невірний.

363) Шайн. № 57 з датою хибною 27. XI (мабуть 17. або 21. XI як думає Кубаля (J. Ossol. 396).

364) Тамже; Мих. 359; Рад. II, 351.

365) Шайн. № 61; Suppl. 188—9.

366) Можливо, що чекано на звістку від Смяровського. Про сї наради сенату у Кубалї (396). **367**) Нунцій 28. XI (Ват).

368) Шайн. № 58 з датою 1. XII; Suppl. 185—6 з д. sub finem novembr. **369**) Пам. № LXIV: Кравсгар C. I, 32.

370) Кравсгар С. 26—7. **371**) Тамже 28. **372**) Рад. II, 350.
373) Шайн. № 59. Алюзія до Раковція. Видко, були подібні бесіди межи гетьманом і послами Раковція. **374**) Кравсгар С. 24—8.
375) Тамже 29.
376) М. I, 127. Видко, що гетьман не робив ще нічого, щоби посунути ся в напрямі Люблина.
377) Кравсг. 31; Шайн. № 59, 60: Паст. I, 167. **378**) Бит.
379) Кравсг. 30. Про Замостє писав опісля Смяровський: »була найбільша нужда, люде хорували, умирали, не стало пива, хліба й иншої поживи. коні й худоба виздихала, на улицях повно стерва, великий смрід і т. ин.« — Московський посол Кунаков оповідає то з Смяровським пійшло у Варшаву козацьке посольство: Гиря, Сокольницький, Черкаський і Гладкий (Акты 284). З сим годить ся звістка про чотирох послів у Nouvelles 1649, 49.
381) Мих. № 96; Шайн. № 59: Suppl. 186. **382**) Шайн. № 60.
383) Мих. № 96 з датою 21. XI: Пам. LXV без дати: думаю, що певнійша дата булаб 11 (так Чарт. № 379) або 12. XI, бо така проволока майже 3-тижнева мало зрозуміла.
384) М. I, 128—9, 141—2, 149—50; Suppl. 187—8.
385) Шайн. № 60.
386) Suppl 187—8 з датою Остріг 12 ст. ст. XII: одначе се дата по н. ст., бо 22 н. ст. гетьман був уже в Києві; Баронч, Pamięt. 49—50 з доброю датою 12. XII. Голдаковський згадував (у листї до Сінявського 2. II, 1649) буцімто гетьман видав універсал до селян, »щоби всюди були панам послушні і віддавали підданство« (Suppl. 188—9: Шайн. № 61); одначе ми нічого не знаємо про такий універсал, зате знаємо гетьманські прикази против своєвільних куп, що грабували »під титулом війска нашого запорожського« (21. XII, Грабовский, II, 112).
387) Suppl. 189; Шайн. № 61.
388) Про се в »Народних рухах«.
389) Кудак упав на поч. падолиста (М. I, 87).
390) Хмельницький до виленського підкоморія 21. XII (Грабовский, 112—3).

OBSIDIO ZAMOSCANA,

quam perduelles Cosachi iunctis viribus Tartarorum, grassante et ad affligendum Regnum conspirante audacia, *fatali Poloniae tempore* sub interregnum anno Dni. 1648. fecerunt,

a m. Ioanne Bytomski phil. et i. u d. eloquentiae professore et canonico Zamoscensi tantae calamitatis consorte et spectatore exhibita. Zamoscii, anno Dni MDC XXXXIX. mense ianuario. //

> Quando obsederis civitatem multo tempore et munitionibus circumdederis, ut expugnes eam, non succides arbores, de quibus vesci potest, nec securibus per circuitum debes vastare regionem: quoniam lignum est et non homo, nec potest bellantium contra te augere numerum. *Deuteron, 20* /

OBSIDIO ZAMOSCANA.

Privatis iniuriis ob lucra possessorum circa Borysthenem et odiis erga nomen Polonorum toties iam per arma caedemque olim ebullientibus excitatus; in visceribus perfidorum atque ad seditionem ex levi quovis momento erumpentium Cosachorum ad vim luctuosissimi belli confirmatus, dominatus hostis, Theodatus Chmielnicki, post recessum copiarum nostrarum in patriae gremium, ne post sua vestigia, quae caedibus innocentium, templorum expilationibus, civitatum, oppidorum devastationibus, manifesta tritaque suo scelere relinquebat, hostem haberet viam sibi Tartarorum, quos perfide ad societatem armorum et perduellionis adscivit suorumque sociorum excursionibus ad viscera Regni aperiebat. Terminos audaciae, ut fama increbuerat, ripas Vistulae proposuerat, *etiam has transgressurus*, si prosperam belli, latrocinii potius, alcam consilia sua experirentur. Gliscebat in nostris oris in dies periculum et adventus hostis propediem metuebatur, eoque magis, quo ipsos duces, nobiles // aliosque homines ultra Zamoscium formido propelleret cogeretqne sibi rebusque suis reliquis consulere. Tanta animorum perculsio fuit, ut nullus satis munitus locus posset inveniri, quo fugientium vita contineretur, nisi sola loci longinquitas et distantia. Haec demum multos animabat et vitae consultrix optima erat. Spe futurorum meliori principem Ieremiam Wisniovieciun adventantem Zamoscium excepimus, ut cuius (cum interim dux exercituum designaretur) praesidiis et autoritate hosti resistere, nisi aliter pro fortuna regni supremus mundi rector Deus ageret, posse confidebamus. Agebat ille pro suo animo

ad rem militarem et summa quaeque nato resistendique scientia clarissimo, ne vicinia in hostis praedam iret, ne securi indormiremus, ut de hoste aliqua semper sciremus. Expugnationi Uchaniensi praesidium designavit: celeritas praesidiario defuit militi, qui iam expugnatam civitatem subivit; reliquiis Cosachorum parvis dissipatis cum vulneratis aliquot sociis rediit.

Iterum ad reprimendum Scytharum impetum suae aulae milites misit; praeceps militum animus obfuit, ut victores redirent. Ita nostris cadebat de manibus victoria, puto, quod stipendia ad praesumptionem militiae agerentur. Zamoscii vero gubernatores cum civibus et universa plebe // divino Numine freti defendendae vitae suae in tanto loci beneficio se conscripserunt, signa sua produxerunt, arma exhiberunt, exercitium adhibuerunt, commeatui studuerunt, pedites ultro susceperunt alendos, quos et curiales et mercenarios habebant, caverunt edicto, ne rem frumentariam perderemus, luxu consumeremus alimoniam; ac demum proclamarunt de advenis et profugis (quorum ingens erat numerus et quorum alii non manendo longius pergentes victualia exhauriebant), discederet, quicunque suae suorumque sustentationi et defensioni civitatis, sive voluntate sive viribus, non sufficeret. Nobilitas palatinatus Bełzensis ad defensionem sui in eo loco pariter conspiravit unaque cum gubernatoribus civitatis tuendi sese, pactis et foedere inito, se conscripsit, leges militares ordinavit; regimen ad unum summo animo et consilio et religione ac pietate erga patriam virum Stanislaum Sarbiewski capitaneum Grabovecensem et Korytnicensem detulit. Interim Varsaviam Wisnioviecius avocatur. Custodiam loci integerrimo et rei militaris peritissimo Ludovico Veyehero castellano Heblonensi et Vladislao Myszkowski marchioni demandat, nobiles curiaeque praefectos ad animos et diligentiam precatur, Veyherovianis, quorum quingenti supra mille erant, ingressum in civitatem designat, ipse cum certa cohorte ad electionis regiae comitia profectus. //

Agebant hiberna reliquae militum nostrarum cohortes in pagis Zamoscio cohaerentibus et vicinis civitatibus; multi in suburbiis vivebant. Atque, ut praescriptae ordinationi quisque pareret inobediensque facilius appareret iisdemque decretis articulis omnes aequaliter obligarentur, typis expressa ad valvas ecclesiae, arcis, praetorii appendebatur eorum, penes quos summa rerum erat, voluntas Suis ita intra moenia rebus nostri constitutis, de hostis consiliis et impetibus retundendis suaque illi custodia manifestanda cogitare coeperunt. Accepit conditionem et munus explorandi Sarbiewski, ac trecentis fere comitatus viris, de hoste habendo sollicitus, iter divino fultus auxilio fecit, in expeditione sua excubias egit, in viis et viarum aditibus caute processit, a rusticis, qui manebant in pagis, famam hostis poposcit, ipsis ubique uno sensu et dissimulatione abnegantibus et mendacio hostem celantibus, ultra Sokaliam in turmam hostium incidit, proelium inivit, ad fugam adegit, prosecutus fugientem per vias fere centum fusis, cepit undecim, inter quos erat et Russorum sacerdos. Deduxit Zamoscium omnes, torturis primo dati, aliquot post diebus capite plexi cum aliis, qui erant in custodia ut depraedatores asservati, servatus popus cum duobus aliis rusticis. Et Alexander Romanowski subiudex Bełzensis eques emeritus cum

aliis, quos sibi animus fortis adiunxerat, viris // ad vias, in quibus hostis grassabatur, excursionem fecit; rediit cum spoliis et captivis aliquot incolumis ipse et suis integris. Sed iam hostis validior et numerosior incesserat, qui nihil intentatum, nihil inausum, Russis sibi per omnia, praesertim rusticis villarum plebeiisque civitatum et oppidorum incolis (paucis admodum exceptis fidem Deo in unione ecclesiae Romanae et patriae salute sua aestimantibus) perfide faventibus, applaudentibus occursione, commeatus apparatu, imo bellum molientibus et vitiosissimo animo ad triste religionis orthodoxae et nobilitatis atque generis Lechici (Lachos enim corrupta barbare litera fraudi doloque, non campo aperto nati nos, non Polonos, communiter vocant) exitium suffragantibus, relinquebat, excepta Leopoli, quam cum tentati sceleris ausu nimis afflixisset, multam caedem circum urbem, praesertim monasterio Calvi Montis expugnato, fecisset: amplioris et diuturnioris redemptae calamitatis pretio accepto Zamoscium ad oppugnandum destinavit. Movit castra, legiones praemisit; sternebantur illi viae more hostili. Fuga, terrore caedeque Polonorum deserebantur loca. Et quae vallo fossisque ex arte factis confidebant arces civitatum suisque cives Poloni civitatibus, luctantes cum furore barbarorum, partim hostium validissimis impressionibus, partim suis debilitatae et confectae viribus, enervatae perpetuis vigiliarum noctibus diebusque // sub gladio crudelissime ceciderunt, vim furoris non sustinuerunt. Praedae enim et sanguinis cupidi rebelles non prius conatus deponebant suos, quam crudelitati suae inclusi exponerentur. Capebant et ipsi, sed plures alacrius in locum cadentium succedebant; quia una perfidiae mens omnibus, vel si omnes perderet, se etiam in uno extremo non sineret, nec facerat amissam, illi victoriam relictam cuperet. Ita, qui suae salutis immemor est, tuae est dominus.

Igitur quodcumque et quantumcuque Leopoli Zamoscium est iter, totum erat pervium Cosachis et Tartaris. Magierovia, Rava, Florianovia, Lipscia, Narolia (in qua occubuit suus dominus vir dexterrimus Georgius Łascz cum sacerdote parocho suo), Huwnovia igne ferroque cum suis arcibus devastatae. Sokalia (non tamen monasterium religiosorum S. Francisci de observantia, quos vulgo Bernardinos dicimus, in insula fluvii Bug, cum magnificentissimo templo, veneratione miraculosae imaginis B. V. M. nobili et piorum hominum, qui et religionis et voti exsolvendi causa locum frequentant, impensis exornato) a Polonis suis incolis deserta, ipsis Russis manentibus, imo obviis hosti, ut rebellibus (qui paucis ante temporibus autores proditionis animadversione militum nostrorum ad castra tendentium amiserant) et Thomaszovia, quae est civitas dominii Zamoscensis. Duae hae civitates patuerunt Cosachis, // in quibus nostra templa violata per audaciam et avaritiam hostium, quaerebantur deposita rerum, tum sacrarum tum profanarum, tota area in templis ligonibus effossa hiabat, sepulchra aperta horrorem faciebant, cadavera suis dimota locis immanitatem arguebant hostilem atque penitus novo scelere conflatam. Haec dum improbissime fiunt, nostri excurrunt, vias explorant, imminent alicui capiendo ad expiscandum de rerum et periculi certitudine ac passim grassante hoste suspicionem mali concipiunt. Quare ne quid intempestive actum quererentur, praevenerunt hostis adventum ignibus, quibus amplissima et praediis aedificiisque

ornatissima suburbia moenibus obiecta succendebant, incommodo id hominum tenuiorum, sed defensionis opportunitate et necessitate. Proditio non timebatur, quia suspecti ex Russis custodia tenebantur, alii sponte exulabant, scelus et dolus hostium proponebatur. Interea Superis annuentibus ad civitatem ducebatur a nostris exploratoribus captivus centurio Czoehrinensis, homo proceri corporis, sermone audax; nam inter manus ducentium procaciter loquebatur. Hic quaestionibus non plura se nunciaturum, quam libertate linguae, profitebatur. Chmielnicki in crastino Thomaszoviam venturum, plurimas iam venisse legiones, suburbiorum solitudinem flammis factam utilem fore defensioni civitatis et multa alia proferebat. Eventus dicta probavit. //

Thomaszoviam, a qua Zamoscium quatuor miliaribus distat, dux seditiosorum Chmielnicki quinta novembris ingressus, late se suis copiis distendebat. Pagi vastabantur, licentia hostium omnia affligebantur, templum e lateribus et cemento nunc primum excitatum in villa Łabunie, uno miliari Zamoscium contingente, audacia et caede eorum, qui se supra fornicem ipsius occultarant hominum Polonorum, implebatur. Postera die exoptandae sibi amicitiae cum Zamoscio ineundae testera egit Chmielnicki, cum literas ad nostros officii et securitatis obsides scripsit. Delatore earum usus Veyheroviano milite, qui ad villam Wieprzowoiezioro dictam, inter Zamoscium et Thomaszoviam sitam, ab obviis ex inopinato Cosachis et Tartaris, commeatus quaerendi viarumque periculum experiendi gratia Zamoscio egressus cum ducentis quinquaginta tum suis tum nostris equitibus, in pugna cum hoste conserta captus fuerat; sed eius fere vestigiis Chmielnicki ad oppugnationem Zamoscii cum suis profligatis signis statim eodem die processit ac ante occasum solis extra suburbia a parte orientali castra metatus est. Accessit igitur ad civitatem suo sensu auream, eo enim nomine apud suum exercitum et Scytharum phalanges ipsam appellavit. Spe, puto, ingentis praedae et ingentium spoliorum, quod speraret suo furori cessuram, qua aut voto potiundae ad sedem belli // et commoditatem amplius regno civibusque nocendi, aut pulchritudine eius apud se sibi et suis lenocinabatur. Existimo tamen vel maxime auream illum dixisse civitatem eo consilio, ut rabie furiosae plebis et barbarorum ferocitatem in nostram et civitatis accensa perniciem, in nobis quantum crudelitate et avaritia valeret, probaret nostrasque vires experiretur. Probabatur istius auri possessio ardua flammis ardentissimis et consertissimis, quae inter nos et hostem intercesserant. Fumus tantorum incendiorum et prunae *flammarum nihil* nobis intra moenia manentibus, ne in moenibus quidem excubantibus nocebant, quod Deus ventum daret flantem adversum hosti, a nobis omnia nocendi incommoda reflantem. Angustabantur cives suburbani rem suam familiarem, copias, facultates, quantum perculsis metu hostium et aperto periculo licebat (sed nihil fere aut admodum paululum licebat, non solum praesentis tempestatis conspectu, sed etiam ignis saevitia) per summam contentionem exportabant et ex flammis ipsis vindicabant. Alia sua bona sub ipsis moenibus deponebant, alia, cum poterant (quod quisque certaret ac pene dimicaret, aegre ac caute custodia, ad quam aulici aliquot nobiles cum centum peditibus militibus Zamoscanis adhibiti, intromittente) per ianuam, quae una tantum eaque subterranea

propugnaculi versus septemtrionem, importabant in civitatem, plurimi per // moenia supellectilem victuique necessaria et salutem propriam funibus attrahi laborabant. Aëris intemperies summa fuit, procella cum vento premebat laborantes. Parvulorum fletus, algentium et trementium prae angore et caeli rigore in viarum spatiis, in plateis, inter columnas lapidearum, in angulorum, murorum, vallorum, templorum, domorum totiusque civitatis, contemptim et afflicte repertis receptaculis, eiulatus aures perstringebat. Plurimi miserorum et tenuiorum intra moenia demigrabant, multi sub ipsis moenibus, curribus et supellectili domestica se vallantes degebant.

Classicum datum nostris, quisque suam in muris et propugnaculis caperet teneretque stationem; excubiae nocturnae signis et tubis designatae, quas sedulo agebant nostri, licet nihil adversi flamma interiecta poterat sperari. Portae agglomerata humo consolidatae machinisque obfirmatae omnem aditum ad civitatem praecluserunt, quarum una ad orientem, altera ad meridiem sita. Domestica in singulis custodia constituta fuit: ad utramque centum pedites ex pagis ditionis Zamoscensis, quibus praeficiebatur Gaspar Begerman, lecti, in duas aequales partes dispertiti, adhibitis sibi e familia illustrissimi domini haeredis, capitanei Kałussiensis, pervigilabant.

In propugnaculis murorum ea serie stationes excubiarum dispositae fuerunt. //

Primum a porta meridionali propugnaculum, quod ad occidentem ducit, amplum satis et latum in se, dispertitum fuit ac utrique parti sua designata custodia. Unam partem tenuerunt pedites Ungarici centum viginti principis Wisnioviecii stipendiarii, quibus praefuit Polonus eques vir fortis Rudowski. Alteram partem occuparunt pedites ex Germanis conscripti, qui aulae Zamoscanae erant, praefecto Procopio Szornel; ibidem centum Teutonici equites Weyheroviani, quos vulgo Raytaros dicimus, Siawkocz praefecto sese apposuerunt.

Alterum propugnaculum e regione palatii Zamoscensis, ab occidente ad septemtrionem in palustri loco situm, versus pomarium et hortum curialem, ducentis quinquaginta peditibus Weyherovianis, quos Maior et Wiewierski rexerant, implebatur.

Tertium propugnaculum ad septemtrionalem plagam extensum versus Academiam Weyherovianis peditibus ducentis et quinquaginta, Magistro Gaulewz, commissum.

Quarti propugnaculi, cuius pars ad orientem declinabat, custodia ex Weyherovianis peditibus ducentis et equitibus Germanicis ultra quinquaginta, tribuno Tidman, constabat.

Ad quintum propugnaculum e regione templi Armenorum, quod totum respicit ipsum orientem, // nobilitas Bełzensis et aliorum districtuum, cuius numerus quatuor millia excedebat, suas extenderat papiliones in speciem castrorum, ornatissimum et firmissimum hoc propugnaculum et ipsum perfectae operae. Ad cuius extremam partem, quae angularis ad pontem civitatis est, quinquaginta cives Zamoscenses, Iacobo Haz tribuno, collocaverant.

In sexto propugnaculo, quod continuat orientis et incipit meridiei partem, e regione templi Graecorum, qua impetus hostium maxime spe-

rabatur ob imperfectam et non satis eminentem operam murorum ac ob defluxum aquarum stagnantium, cives Zamoscenses nationis Polonae. Armenae, Scoticae, Germanicae, qui supra mille erant, excubias agebant. Parti eorum Iacobus Berny, parti Nicolaus Hadzieiowicz praesides designati. Ductus ab hoc propugnaculo perpendiculariter murus usque ad septimum propugnaculum, ad maius praesidium munitionis, quae nondum edita eminebat, septuaginta equites Germanicos cum praefecto suo Gregorio Bar complexus et iuxta quinquaginta pedites Polonicos habuit, qui omnes Zamoscani erant.

Septimi eiusque ultimi, quod meridionali plagae obiectum erat, propugnaculi securitati academici Zamoscenses, cum sua studiosa iuventute et centum peditibus Zamoscanis prospiciebant; his praefuit Kowalski, illis designatus ex Academia. //

Hi ita constituti erant, ut suis nemo discederet in hostis insultu et impetu locis, omnes accurate gerentes propugnaculi custodiam sui.

Ad necessitatem succurrendi debili ac succumbenti hostilis impressioni parti excubiatorum ante ipsam arcem in area patentissima semper nobilium Bełzensium, Chełmensium, Volynensium et centum peditum, quibus Martinus Komorowski praefuit, paratum et expeditum fuit studium, quibus obequitantes gubernatores militiae et civitatis de periculo nunciare debebant. Caetera plebs varie confluens in murorum tractibus ad messorias falces, quae supra moenia numerosissime eminebant, et machinas evolvendas, quibus ascensus scalarum hostilium impediretur, studiose assistebat.

Nostri itaque in eum ordinem redacti et ad vitae defensionem loco et suapte voluntate animati arcendo hosti incumbebant. Cosachi vero ex ipsa densitate fumorum locorumque ardore insidiose erumpebant, homines invadendo, qui sua e flammarum medio exportabant, ligna focis congerebant, utili otio vacabant; sed ab excubatoribus murorum et propugnaculorum impetebantur passimque cadebant. Occursabant et noctu circa moenia iisque inhiabant, qui moenibus foris adhaerebant, vigilum tamen iaculis arcebantur. Sic illa nox tota in excubiis transacta; dies autem postquam illuxit postera, multitudo // ingens hostium a septemtrione ad orientalem partem defluebat et hinc inde obequitantium turmae sclopetis tormentisque de muris commiscebantur. Sternebantur multi praesertim in tranationibus aquarum. Agebantur ab hoste pecudes, armenta, equi, quos ad partem orientalem in hortum amplissimum, sed ad hostis adventum consulto a nostris succisum, ne latibula praeberet, nostri abegerant. Vindicari non poterant ob magnam vim hostium, miserationem sui faciebant ob equarum (praesertim Zamoscensis gregis, in quo hinnuli magnam spem et usus et ornamenti ad equitatum de se conceptam momento eripiebant, nec pretio redimi ullo modo, quod gratiam sui apud hostem haberent, poterant) generosos faetus edentium. Dimittebantur cohortes hostium vastatum vicina loca et ad civitatum pagorumque vexationem turmatim procedebant. Etiam sibi stationes in villis proximis circum civitatem ad viarum aditus praecludendos instituebant. Aquam stagnantem, quae multo spatio diffluit et celebre efficit piscibusque abundans in vado, arenoso stagnum, aggeris extremum fossa facta demiserunt, ut aquae defluentes aridum praeberent aditum ad

moenia a parte meridionali. Sed cum nec inde adeo periculum exsiccatis etiam locis timeretur, excursionem armata manu fecerunt nostri, ut alteram propiorem nobis fossam aperirent, quae proxima // moenibus partem orientalem respicientibus et molendino ibidem recens aedeficato loca aquis compleret propugnaculoque in palude sito munitionem afferret ampliorem. Ita nec ab hoste demissae aquae illi profuerunt, nec a nobis exluso aggere coacta vis aquarum quicquam arcendo hosti nocuit, sed plurimum attulit commodi. Sublitium enim pontem, qui in suburbium Ianovice publica via ducebat, alte alluebant aquae et in plana loca ascendentes cursum hostium retardabant, in aquarum tranationibus commode tormentis prosternebantur. Literae a nostris optimo consilio et summo animo contextae hosti respondentes per tibicinem ad Chmielnicki mittebantur. Nec enim redire ad hostem Woyherovianus miles audebat, quod semel improbae gentis manus elapsus, ne sibi obsequium supplicio rependeretur, verebatur. Ex propugnaculis tamen tormenta adversus hostem explosa dirigebantur, quibus partim turmatim obequitantem, partim stativa et sepimenta militaria fossasque castrenses sibi molientem disiiciendo et interrumpendo impedimenta nocumentaque darentur.

Rescripsit nostris Chmielnicki altera iam sua epistola, qua ad pacem exemplo expugnatorum oppidorum, occisorum et captivorum apud se nobilium invitabat. Visum fuit nostris ex re dare verba, sed animi non ullius defectionis. Nec destitit sollicitare // hostis atque cum concionem (paulum remoto nostro tibicine) faceret ac de sensu literarum et processu rei ulterioris more castrensi consultaret, factum est, ut nostri ad locum castrorum hostilium tormentum exonerarent, quod fatale fuit ipsi duci nos obsidentium. Nam tantum abfuit, ut globus eum contingeret. Quem saepe transit casus, aliquando invenit. Extemplo concio dissipata et conturbata nostro haec spectanti tabellario desperationem propriae intulit salutis, ne in se lacessiti hostes desaevirent animis. Ad fossam, quam a conspectu civitatis fieri fecit, cum socio consiliorum se Chmielnicki recepit in eaque literas scripsit. Processit ultra. Deo ictum differente felicem, tormentarius globus strage hostium, qui longius ad silvam pineam spatiabantur, proficiens. Nec iam confidere loco huic voluit Chmielnicki; ad villam Łabunie dictam suae consulens saluti, legionibus in eodem lococ ampestri relictis, commigravit. In qua toto obsidionis tempore mansit, superveniens cum imperio ad castra et aliquando fallens praesentia sua.

Ecclesia S. Catherinae pro sepultura suburbanorum hominum devotionemque remotiorum a civitate civium, illustrissimae olim piae memoriae Catharinae in Ostrog Zamosciae Regni cancellariae Thomae cancelarii Zamoscii viri eruditissimi iuxta ac ornatissimi coniugis iussu decore in loco eminenti arte // fabrilis caesis selectioribus lignis erecta, praeterito deinceps anno pro festo Divae, cuius titulo divino cessit honori, perfecta frequentique populo celebrata, in suburbio Ianowice sita, cum domo ad commoditatem sacerdotis ornate extructa et cum aliquot amplis civium aedificiis, tam iuxta se quam e regione sui, nondum communi incendio conflagraverat. Cum vero in illam domosque illas adhuc integras Cosachorum lues passim conflueret, stabularetur, licentiam opportune sibi faceret, copiam manendi relictam haberet, campanam par-

vam, quae supra templum in medio eminebat, pulsaret, multa levitatis indicia faceret ac demum tabulata, quae fenestras altitudine aequarent, comportatione grandium lignorum et humi agglomeratione operaretur, ignes coquendis cibis importaret in ipsisque domibus focos faceret, rusticaretur, iucundaretur, spatiaretur et libere procederet: metus erat nostris, ne ad oppugnandam civitatem tantam commoditatem hostes nacti murorum defensioni nocerent. Quare assumptis animis fortiter facta pedestri, ducibus aliquot equitibus, eruptione ignem et templo et tectis vicioniribus celeriter subiecerunt, Cosachos ad fugam adegerunt, occisis multis unum, qui potior visus erat expiscandi gratia, quid de hoste scire expediret, ceperunt, cum // spoliis, quae reliquerat hostis, redierunt ad ianuam civitatis. Haec agebantur a parte septemtrionali. A parte autem orientali praefecti peditum principis Wisnioviecii coniux in suburbio remanserat iamque in manus hostium venerat; quam suus maritus pro fide coniugali ardenti animo adhibitis sibi sociis promptioribus rusticisque falces messorias pro armis habentibus, qui ad moenia receptaculum suum habuerunt, excurrentibus animatus, vindicavit, occidit non paucos et in fugam adegit, manifesto se periculo obiecit, pietatis argumento sibi suffragante cum spoliis incolumis et sui adiutores redierunt. Quo felici et questuoso eventu vires nostris accreverunt rusticis ac ideo saepius tentarunt fortunam suis eruptionibus; nec inani opera laboratum, nam ad moenia hostis accedere non audebat, quod globis ignitis a nostris undiquaque excubantibus peteretur, quo animosiores extra moenia in eorum angulis et anfractibus sua salutemque suam deponentes homines fiebant.

Ad noctem iste lusus Martis duravit, quam insomnem nostri duxerunt, prout quisque habebat suam stationem, ipsi autem rustici pro se et signo irruptionis hostilis dando, ut condixerant, vigilabant Nihil tamen attentavit hostis, pacati noctem egimus. Postridie armaturam apparatumque bellicum sibi adductum excepit Cmielnicki. Atque cum iam // cessatum esset a familiori per epistolas colloquio, quod deditionem et expediendae obsidionis pretium nostri nullo exhiberent argumento, contra civitatem constitui tormenta imperavit. Quibus a tempore diei istius, qui erat Dominicus, meridiano obsessos petere incepit. Globi tam solidi quam ignem ad exurenda tecta continentes per aërem ferebantur, quorum alii intra moenia quatiebant parietes, alii extra civitatem evolabant Duo palatii muros attigerunt; unus ecclesiae collegiatae S. Thomae Apostoli angulum; turris civilis apicem unus; ecclesiae novae religiosorum S. Francisci fratrum minorum (quibus in suburbio ad orientem vetus ligneum monasterium cum antiquissimo et nobilissimo S. Crucis templo commune incendium sustulit, praedium extra suburbia latifundiis, pomariis, apiario, piscinis, granariis, aedificiisque nobile hostis ipse vastavit) quae adhuc in opere est, augusta st sumptuosa (de cuius specula bombardae gestatoria maiores minoresque hosti grassanti nocebant) frontispicium et sacelli dextri fornicem eminenter editum duo; lapideas civium fere decem. Omnes paene isti globi sunt reperti, a murorum robore resilientes sine dammo, indicia duntaxat sui impulsus reliquerunt, uno homine auriga ex assultu a pariete per viscera traiecto ante lapideam Iacobi Berny civis et mercatoris insignis, e cuius // erat familia. Cum

ita nos tractasset hostis diurno tempore, nox sperabatur infestior; quare excubandi necessitatem sibi omnes nostri imposuerunt. Et ecce ante auroram audiebantur classica ad ingrediendam aciem in castris hostium excitantia. Haec dum illic audiuntur, apud nos instituendae devotionis maxima campana signum continuo datum. Effundebatur nostrorum multitudo in vota et preces coëuntium. Lectum Sacrum cum expositione venerabilis Sacramenti et populi benedictione litaniarumque de sanctissimo nomine Iesu modulatione celebrabatur. Ad moenia tandem, excubantibus intere aliis, nostri progressi vigiliasque suas ad diei fere horam continuarunt nullam tamen, ut bene sperabatur, impressionem hostilem exceperunt. Astu factum tubarum tympanorumque sonum ad fatigandos et molestia premendos obsessos credebamus. Quo indignati nostri adversus hostem audaciam sumebant ac media luce occasionem nacti in catervatim se in suburbio Ianoviensi obiicentes erumptionem fortem fecerunt, ianua propugnaculi prompte ad eam viam expediente. Fuderunt aliquot, equos fere triginta ad moenia adegerunt sarcinis, quae pecuniam praedamque variam continebant, onustos. Ad eam enim partem septemtrionis Głowacki Polonus, immemor patriae, petulans et ingvini deditus homo, qui // cum pluribus infamibus et latrocionio deditis nostrae civitatis et nominis Poloni consciis sociis a pietate desciverat, legionem, quae triginta sex millia Cosachorum in se habebat, deducebat castraque constituebat. Frequentes excursiones divina manu (quam quotidiana venerabilis Eucharistiae circumlatione per ambitum murorum et vallorum spe bona freti implorabamus) singulariter protegente, sine discrimine nostrorum, imo sine levissimo vulnere nobis de tanto Dei beneficio gaudentibus hac die evadebant. Unus rusticorum hominum interriit, qui imprudenter alteri se ad praedam iunxerat. Tandem ipse Chmielnicki cum ingenti exercitu eo transmigrat, aulam praedii curialis ingreditur. Iuxta inter septemtrionem et orientem alia ingens multitudo hostium locum occupavit; reliquae confertissimae copiae ad orientem consederunt. Sic contra nos a duabus coeli partibus venit validus et vallavit nos extruxitque munitiones, quibus nostri tormentariis globis adversabantur. Iam demum haec nox adversa nobis ex hoste ita se digerente promittebatur.

Factum est. Ordinavit cuneos Chmielnicki ad expugnationem. A parte septemtrionali et orientali ante angulos civitatis clamantes, quasi ad impetum magna vi euntium, suos homines submiserat, in medio autem, scilicet inter septemtrionem et // orientem, magnam suorum manum nec voce nec animis se prodentium constituit, qui desertam a nostris, ut sperarant, murorum partem (quasi ad clamorem eorum omnes concurrere deberent vigiles) impeterent et occuparent. Cum vero sclopetorum suorum ignes inconditis adderent vocibus utrinque unanimiter, nemine nostrum (qui in toto civitatis circulo vigilabant suique indicium nullum dabant) ne laeso quidem monstrarunt se et interiectos sibi), in quos subito omnibus tormentis nostris et sclopetis est animadversum. Non pauci in acie fusi, indicium cladis detractione cadaverum sub noctem, ne nostris pateret (patuit tamen illucescente die ex relictis, quos antemurales nostri denudabant) celarunt. Haec dum agebantur, undecima hora in minori horologio, quod medium vulgo dicitur noctis, erat. Silen-

tium tandem secutum in quo nostri se profunde continentes, excubias agebant; equites, penes quos custodiae regimen erat, ante arcis portam diligenter auscultabant Mercurium supervenisse tum apud nos putares. Ac in tanto tamque alto silentio nostraque vigilia, quia perculsis fugiebat somnus ab oculis, visio ignea in aëre, stellato coelo, apparuit subito exorta. Species erat colubri ingentis, cuius cauda a Pleiadibus, quae dignoscebantur optime, a septemtrionali, in qua pernoctabat Chmielnicki, // proiecta, rubra, velut sanguine imbuta; caput similiter cruentum respiciebant signum Gemini, ad plagam meridionalem. Immotum hoc prodigium modico intervallo temporis mansit, tandem se mox a capite ad caudam complicabat crassiusque factum, velut manus a brachio ad palmam, versus orientem conversum et contractum, sensim in nubes dissipatum est. Rursus media ab hinc hora alterum spectrum altiori coelo conspectui nostro se obiecit. Viperae similitudinem retulit, in tenuem quasi sagittae longitudinem extensum, loco se parum movit, c tandem a capite tortuose complicuisse corpus ac sinuosum constrixisse in nexum suspiciebatur, sensim disparuit in fumumque, cum non diu durasset, abiit Quid portenderet, non licuit nobis augurari, ad nostram tamen bene retorquebamus, ne animis caderemus, partem. Praestigiis et illusionibus (veneficis et sagis, quas tres secum detulisse Chmielnicki perhibebatur, administrantibus hariolationes et incantationes) daemonum factum putabatur. Animos tamen his portentis deminutos hosti, qui id similiter spectabat et cui venefica nobilis Marusza sinistre tum ominata fuisse dicebatur, agnoverunt nostri die postera, qua luctantes cum imperio ducis, quod primos rusticos aut villanos homines ad murorum oppugnationem cogeret, veteranos in tergum illis // designaret, accepimus.

Dies, ut orta est post prodigia, funestationi est data, incendiis pagorum, aularum, praediorum, horreorum. Ex quibus primum commeatus convehebatur. Nova castra legionis unius, quam Hładki regebat, ut per gyrum nos circumdarent perfectamque facerent obsidionem, posuerunt extra stagnum circa aulam, Krasnobrzeg dictam, aedificio magnificam et muro pro sepimento circumductam. E regione civitatis a parte meridionali haec fuit, in pulcherrimo conspectu et amoenissimo loco, tum ob planiciem, qua prominebat auguste, tum ob vicinitatem silvae, quae non horreret, sed raperet oculos, teneritudine arborum et quae vivarium sepibus late obductum consulto ad relevandos possessorum animos, varietate ferarum completum, ex se constituebat. Intra ipsa moenia et fossam (cum in speciem esset munitionis vel castelli) a meridie versus occidentem erat hortus ex arte arboribus herbisque exoticis consitus. Ipsum aedificium (sustentante muro fornicum ab imo terrae eductarum totam molem a fundamentis) porticibus, cubiculis, tricliniis, medio amplissime pulcherrimeque strato et focis elegantissimo atrio nobile fuit. In duo latera distinctum, cuius alterum ad occidentem eminebat, sumptuose certante artificum manu // in longum extendebatur. Tectum admirabili altitudine fuit ob duplicata inferius superiusque penetralia insigniter producta. Stetit impensis Thomae Zamoscii cancellarii Regni. Hoc igitur palatium, cum olim summos quosque viros ac proceres ad animi et corporis oblectationem exciperet institutionique puerili praesentis (quem fata solatio et ornamento patriae sub eam Zamoscii, hereditatis suae, calamitatem et

turpem desolationem, incolumem, quod vovebamus, ab exteris reducem reddiderunt, utque servent diu sospitem precamur!) domini designaretur, impurissimis et perditissimis hominibus vi et impunitate patuit. Stabulabantur, hospitabantur, rusticabantur tenebriones in tanto domicilii ornatissimi splendore. Detonabant nostra tormenta etiam ad hos, praesertim in turmas directa, et deiiciebant ad sabulosum stagni vadum. Chmielnicki relicto Głowacki ad praedium patrum Franciscanorum sese a parte septemtrionali transtulit, noctem nobis quietam reliquit; quies tamen diffidentia hostis nostris eripiebatur.

Die S. Martini hora secunda post meridiem Mokrzski canonicus regularis, qui nuper ad Chmielnicki cum reliqua summa a civibus Leopoliensibus venerat, qui et de pace illius urbis egerat, eques ad nos per ianuam ingressus gubernatores adiit, // conditiones pacis a Cmielnicki suadebat, de ea cum nostris tractavit, renuentibus gubernatoribus civitatis, qui honestius censuerunt ferro quam auro cum hoste transigi. Accrevit numerus hostium eadem die, quod Krzywonos cum suis cohortibus advenisset, homo audacissimus multarumque ex scelere et perfidia palmarum, ac inter septemtrionem et orientem castra metatus est. Sed iam pacis conditiones procurante Chmielnicki reperiens re cognita in eodem perstitit. Rediit Mokrzski ad hostem, nostrorum animos voluntatemque inclinavit aegre pacisci volentes in punctis iis, quae proposuerunt. Nimirum nostris calamitas captivorum obversabatur; quotidiana, quae passim deferebantur, funera hominum intemperie inediaque morientium et aliorum deficientium maerorem exprimebant; equorum cadentium multitudo contagionis metum eliciebat; praediorum, horreorum, aedificiorum, pagorum oppidorumque integritas pro se loquebatur; publica demum fortuna insolitum quoddam consilii et negotii genus, cum inaudita in regno fierent, postulabat. Mokrzski ergo cum rediisset ad hostium castr nostrorumque inclinatos animos certis conditionibus retulisset, nox quieta subsecuta, nostris tamen stationes suas non deserentibus.

Postridie mittitur idem ad nos pacis sollicitator; // nostri concepta puncta per suos, quos delegarunt ex nobilibus Alexandrum Gruszecki et Georgium Morochowski, qui cum Chmielnicki transigerent Quibus ille ad terrorem scalas monstrabat, quas moenibus applicandas fieri mandavit. Erant hae summae magnitudinis, quarum unam vix quinquaginta rustici potuissent supportare. Integrae arbores caedebantur, altitudine fere viginti cubitorum, latitudine graduum tanta, quanta tribus simul in uno consistentibus rusticis sufficeret. Monstrosa res, non formidolosa fuit; visu ingens, usu parva et opere vana.

Tartari et Cosachi, quos praedae caedisque animo in ulteriores expedierat partes Chmielnicki, citatim revertebantur, mancipiis, iumentis late per campos se extendentes; doluimus ad tantae rei spectaculum et ad impune grassantis hostis petulantiam ingemuimus. Non erat qui resisteret immanitati, audaciae, sceleri, qui tanta Reipublicae incommoda pensaret, suffragio et praesidio vindicaret, non videbatur. Quem si fortuna Regni sub hoc tempus cum aliquot millibus virorum fortium immisisset, tantam hostium circumdantium nos multitudinem facile dissipasset. Quae sibi confidens non excubitores, non suam apud se vigilantiam, diligentiam, non denique sobrietatem habebat; sed campos numero // operiens

summa nutriebatur inertia et otio dissolvebatur. Quin ad ipsum Chmielnicki ita facilis aditus fuit (nostris referentibus, qui cum illo rem pacis agebant), ut ad quemquis liberalem et benignum. Beneficium loci omnino singulare agnoscebamus hostem et contra nos nihil audere, sed ultro nobis non interpellantibus pacem deposcere et sibi non providere, ne quo adverso casu deprimeretur. Confidebat tempori nostro, quod triste serenitatis occasu et longum erat imparatis et audentem cum fortitudine animum ademerat. Et Deus quidem optimus maximus pro sua immensa bonitate calamitatem inter hostes immisit, quae barbarico victu afflictos morbis conficeret. Civitatum tot, villarum, rerum potiti, loca liberorum hominum possidentes victu ingenuo carebant, sed carnibus non satis coctis, semiassis sine sale, sine pane vitam infamem suam prorogabant. Sola nisi, credo, rabies fame et lue excitata, eos in nostram oppugnationem exstimularet, ut vitam nefandam et turpem cum sanguine nocentissimo commutarent; ad haec quoque in illis, viribus deficientibus et partim otio partim communi infectione defluentibus minor erat. Quia aurea messis, quam in civitate sibi pollicebantur, septa muris etiam mole ingenti scalarum non adeunda spondebatur Quae paucis eorum, qui officium // applicandi susciperent, profligatis plurimos casu attererent suo, reliquos terrerent collapsae.

Chmielnicki igitur inclinatior ad resiliendum ab oppugnatione, praesertim renitentibus copiis suorum, nostrum autem magna parte ad experiendum cum eo magis propendentibus quam ad pacis conditiones; obsides suos ad nos misit nostrosque vicissim postulavit, qui utrinque fidem pactorum vita sua servarent ac retineret. De nostris nobilibus missi sunt duo, iidem qui prius, Gruszecki et Morochowski; de hostium medio datus est Mozyra praefectus legionis cum tribus Cosachis et Murzak Scytha atque Ianczarzyc. Interea sub armis et tormentis cessatum, nihil utrinque hostile personuit. Acquievit tandem Chmielnicki conditionibus, quas nostri proposuerunt, easque manu sua subscriptas misit summamque viginti millium florenorum a nostris magna mole oblatam recepit, cum ipse ducenta millia aureorum postularet. Sex dies paciscendo consumpti; pax in castris hostium proclamata; ad colloquia cum nostris tanto lubentius admisit habenda, quanto ardentius illa expetentes Cosachi a nobis crematum, tabacum, vinum deposcerent. Duo dolia vini, ut petiit Chmielnicki, missa, cuius erat copia nobis, nec pretium tempore tam difficili mutatum ipsius. Mercatum quoque libere Cosachi exercebant // vestes, argentum, aurum, stannum, aes, telam, boves exili pretio satis vendebant: bovem floreno uno aliquot grossis emisse facile poteramus. Captivos quoque adducebant redimendos, neminem tamen ex illis insignem genere et dignitate; emebantur mulierculae, ephebi floreno uno, alii homines pro conditione pluris, alii vilius. Fiebant vero haec commercia nobis invitis et cautis; vocibus illi procul a moenibus consistentes, nam aditu viciniori moeniorum prohibebantur serio, pretium rerum et res nostris (armatis tamen et excubantibus vel tum maxime, ne quid hostis tam perfidi et abiectissimi nomine et genere suo dolus machinaretur) a dissitis loco exhibebantur. Nec libertas ista commerciorum concedebatur ad totam diem, interdicebatur enim sole declinante. Nec omnibus haec negotiatio lucri fuit, tabe enim hostili, quam ipsa

a se tanta hominum multitudo contraxerat et cadaverum exuviis (quae, malum! insania, impudentia, impietas, animi sensuumpque cruditas, oculorum feritas! qui vultus!) morbidis et putrescentibus se infecerat plerique nostrum contagiosi redibant, nonnulli maioris commodi et quaestus gratia per murum cupiditate suadente demissi, callida versutia et astu Cosachorum abducti procul ab oculis excubantium et in abditum blande pellecti locum vestibus exuebantur et misere ad nuditatem pene exspoliati ad moenia revertebantur. //

Stetit utraque pars suis punctis; subscriptio Chmielnicki affertur, pecunia recipitur, captivi restituuntur. Ac ut ista natio, olim adhuc Cicerone de Graecis, quorum propago barbaroschismatica Russi, loquente, nunquam coluit fidem, nec quae sit istius rei ratio et dignitas novit; non servavit hostis religionem pactorum, nam de captivis sexaginta fere homines, muliercul s, raros masculos, libertati et saluti restituit; nisi quod nobilem Georgium Bełzecki cum suis tribus famulis et vachmagistrum Germanum nobis redderet. Magnum est, quod vel unum civem pretio dato redemerimus, cuius unius vita pluris quam plurimorum hostium caedes aestimanda.

Atque cum dies inst ret, quo solvere obsidionem pactis conventis debebat Chmielnicki, erat autem 19. novembr., ecce legatio regia, qua Smiarowski fungebatur, supervenit. Adventanti huic turmatim obviabant hostes eumque ad suum ducem a via Sitanensi numerosissimi deducebant. Nostri rei novae ignari, sibi autem caventes, nec quiquam de pacis initae conditionibus praesumentes, tumultu insperato facto (hora fuit prima post meridiem) omnes armati ad suas confluebant stationes. Parati rem expectant, hostem in late patentibus ob sublata suburbia campis vident non ad oppugnationem pergentem, // sed longius iter carpentem; speculatores tandem mittunt, quid sit rei; legatos venisse edocti tumultum continuerunt. Accepto itaque Chmielnicki nuncio electum feliciter esse in regem Poloniae Ioannem Casimirum, pro salute regis novi symposiace bibebat, convivabatur pro genio suo, tormentis dies fere tres gestiebat, tubis tympanisque occinebat, personabat. Mansit ad vigesimam quartam diem novembris; nuncio expedito eadem die matutino tempore praemissa armatura sua cum magna parte sui exercitus recessit. Omnia per circuitum Zamoscii loca succensis aedificiis, praediis, horreis tunestabantur; etiam palatium illud extra Zamoscanum stagnum tanta mole excitatum turpi compendio absumebatur. Omnes civitates, pagi, castella circa Zamoscium relinquebantur devastata suis incolis ornamentisque destituta; ecclesiae sacrilege et impie tractatae, pollutae, profanatae, multae conflagratae, ut Wieloncensis, Łukoviensis, in qua suus sacerdos occisus. Bilgorayiensis cum monasterio patrum Franciscanorum egregia arte fabrili et sculptoria ad miraculum in similitudinem muratae operae extructa, celeberrima titulo S. Mariae Magdalenae, cuius religiosus praesbiter despectus, opprobriis contumeliisque fatiatus innocenter occubuit; Wozucensis cum suo sacerdote, Dzierzącensis et // multae aliae, quas memorare per dolorem non libet. Ita nec sacra nec profana hostis istius conspectum et audaciam effugerant.

Biduo fere suum ducem reliquiae copiarum, quarum Mozyra, duo germani fratres Kapusta, Hiera, Wołk et alia portenta hominum bruto-

rumque commenta ductores erant, sequebantur ac in suburbiis nostris aliqui se detinebant; nostri igitur, ut se integre tanta tamque infami hominum lue expedirent, securitatis et libertatis copiam haberent fortiter ad eos erumpebant et de muris sedulo ac indignanter in illis periculum continuabant.

Ipsa in suo scelere peribat camposque suis cadaveribus obsitos nobis in monumentum sui infame deserebat lenonum turpissimorumque hominum improbitas. Quae insectorum, locustarum (quas magna strage frugum tantam calamitatem praevenientes recepimus) ac penitus viperarum, patriae viscera corrodendo, naturam factis adaequaret, portento simillimum intulit spectaculum. Ac ut ingressus tanti mali cruentus erat, ita extremum (caelo praedicente) dementiae istius et perfidiae in autorum suorum pernicie suspiciebatur. Nam qui divina humanaque scelere suo superant, se ipsos demum (ne quid reliquum sit, quod non vicerint) vincant, est necesse.

Vigesima tantem septima die novembris civitas // aperta ac pro fidelibus in obsidione defunctis devotio instituta frequenti populo agebatur. Postera die gratiarum actio Deo divisque Regni et Zamoscii tutellaribus pro condigno persoluta Caelesti enim manu protecti tantam negotii funestissimi molem sustinuimus integri et ad quorum exitium ferrum hostile non pervenit. Duo duntaxat homines iique incaute de muris obtutu suspenso ad hostem prospicientes (Iudeus et maechanicae artis adolescens) sclopeto in tanta excubiarum frequentia et assiduitate interfecti occubuerunt. Paludatis et armatis venire in ecclesiam libuit nostris, tormentorumque pilas in triumphum et laetitiam ignibus excitare Legem praescripsisse sibi Lacedaemonios constat, ut omnes dii deaeque colerentur armati, et id miro artificio ad molliciem de civitate abigendam militarem disciplinam excolendam. Togatos nimiumque in pace securos viderunt nos tempora, nec quae belli essent in summa opportunitate cogitabamus, mollicies in cultum eumque affectatum adhibita, disciplina militaris in exilium damnata, durum asperumque armis hostem, per summum vitae ipsius contemptum terrique immanitatem de extremis Regni partibus ad gremium usque evocavit. Iam, credo, Antigono dicenti summa bona magnis malis non carere et Herodoto magnas res etiam magnis cum periculis velle percipi. //

Sed ut Darius in bellis et in rebus periculosis fieri se prudentiorem testatus, ita nobis liceat sapere et felicitatis publicae comparandae ornamenta praesidiaquae capere. Non is erat hostis, quem nostra virtus roburque metuere deberet, sed cuius metu, virtutis et roboris facta sunt dispendia. Obsedit Zamoscium, non coegit de victoria dimicare. Popedio Siloni factum simile contemplor, qui cum Caium Marium in bello civili fossa cinctum obsideret; obsesso sese continenti et tempus expectanti opportunum (iam enim loci commoditate fruebatur): Si magnus es, dixit, imperator, o Mari, descende in conflictum. Imo tu, inquiebat Marius, si magnus es imperator, coge me nolentem ad certamen venire. Exivimus nos ad hostem cum pignore, sed tamquam cum ossa cani porrigenda, quam Stephanus Bathori sui temporis hosti olim quaesitus censuerat praebendam.

Quare tanto malo superato Romana Fortuna ex Plutarchi pictura patriae nostrae est optanda, quae postquam innata sua levitate per orbis partes universas deerrasset, nunc has nunc illas attollens deprimensque nationes, Romam se tandem recipiens alas, rotam, globumque abiecit in Tyberim atque in media urbe Roma consedit, ut aeternum aliquod decus Romanis rebus polliceretur. In Vistulam Polona Felicitas suae inconstantiae insignia obiiciat ac in // metropolis amplissimae urbis Cracoviae foro sedem sibi fixam stabilemque constituat, qua universae Reipublicae eiusque omnibus partibus optatam firmamque despondeat, auspicetur pacem, victoriam auream, ut ab Hierone olim Romanis veteribus a Numine caelesti ominis causa accipiens, reddat novo principi cum voto, ut magnitudinem populi Poloni admirabiliorem prope adversis rebus quam secundis orbis intelligat!

Finis.

Недогляди.

На 38 ст. в 6 стр. з долу по слові „недалеко“ вставити: „нинїшної“.
„ 48 „ „ 6 „ „ зам. „пятниця“ м. б. „субота“.
„ 112 „ „ 16 „ з гори пропустити: „де станув 3 студия [380]“.

Arma Cosacica

CONSCRIPTA A

SAMUELE CASIMIRO KUSZEWICZ

CIVE LEOPOLIENSI.

(1648 – 1655)

Ex epistolis eiusdem Auctoris.

I. AD JACOBUM LACK.

Hodacum ad Borysthenem.

Malè sit rusticanae et infimae huic seruitiorum nostrorum genti, quae excusso imperatorum obsequio et exuta Reipublicae reuerentia aduersum nos ex constituto arma parricidialia corripuerunt. Malè sit Theodato Chmielnicio, qui cùm inter Cosacos implacabilius nostris irasceretur, uniuersam Tauricam Chersonesum, odiis diuturnis in nomen Polonum flagrantem, contra patriam in conscientiam facinoris sui adsciuit. Hoc unum nempe deerat, vt nobilissimum Poloniae regnum, clypeus hactenus et propugnaculum christiani orbis, remoto externi hostis metu domesticorum dissidio pessundaretur. Orto ab agrestibus initio, qui rupto veluti aggere rationis et modestiae multum praefectorum imperio inuidentes explere cupiditatem suam ferro et vi, cùm iure non possent, destinauerunt. Caeterum (vt id, quod sentio, apud Te exponam) communis boni nostri custodibus et administris multum intererat, cùm nuper omnes profunda securitate consopirentur et cùm nulla fraudis latentis subesse videretur formido, omni cura et cogitatione prouidere, ne qua vis, ne fraus, quasi serpens, inflato collo ex occultis latibulis erumperet atque simulatae paci nimium praefidentes ciues opprimeret et euerteret. Et iam profectò, quantum momenti ad publicam felicitatem conseruandam in eo studio situm erat, experimento didicimus habituri ad consequentem aetatem argumentum omne opprimendarum conspirationum consilium in eo versari, vt dissimulata speculatione, velut aliud agendo et per speciem ocy, consilia scelerata obseruentur atque in ipsa temeritatis molitione deprehendantur et deprehensa celeriter vindicentur, priusquam tumultus aliquis oxoriri rerumque aut hominum perturbatio interuenire possit. Nunc equidem praeclarè nobiscum ageretur, si Respublica vim suam non rebellium suppliciis et labefactatione militiae Zaporohiensis intendere studeret, sed in tanto rerum

temporumque tumultu antiquum robur suum parcendo ignoscendoque stabiliret. Et, mehercule, iam tot exemplis ex omni etiam antiquitatis memoria a nobis cognitum est ex ossibus Cosacorum agrestiumque vltorem oriri posse et solam saepe supplicii memoriam posteritati inuidiam et iram proritasse. Acuit sanè necessitas vires et odium certaminibus ortum vltra metum durat et ne in victis quidem deponitur, neque ante inuisum esse definit, quam esse desiit. Ego pro singulari in Te amore doleo vehementer, Te tot incommodis ad Borysthenem affici et, vt quam primum tam alieno tempore, tam iniqua Russiam nostram circumueniente fortuna ex hoc periculorum impendentium inualescente flamma Te subtrahas, non dubito hortari. Expectat Te magno cum desiderio Prussia, illa, inquam, Prussia, quam Jupiter, si terras vellet incolere, caeteris omnibus sine dubio anteferret, Monstero in sua Geographia attestante. De meo erga Te animo hanc velim cogitationem habeas, omnia mea studia, curas et sensus cum Tua voluntate coniuncta esse nihilque in omni omnium officiorum genere fore, in quo Tibi diligentiam fidemque meam probare non cupiam. Leopoli Russorum 1648.

II. AD BARTHOLOMAEUM ZIMOROWICIUM.

Gratulor Tibi, quod animum Tuum, quem continuis pro patria curis fatigare assoles, interdum hoc vero nouo blandientium locorum mollitie studeas recreare. Fuit iam inde ab heroicis temporibus plerisque diuinioribus ingeniis illud studium, vt strepitus vrbici pertaesi labores suos amoena rusticatione dispurgerent. Alleuari mentes, quoties magnitudine negotiorum hebescerint, et intuitu delicantis naturae subrefici praeclarissimi viri sunt arbitrati. Et sanè durus sit oportet, quem non blandissima illa rerum facies afficiat, cuius non interpellet illa sollicitum animum ingentibus negotijs parem, sed vbi spiramentis suis haud destituitur. Explicat sese, cùm tot è terra prodeuntium varietatem et in varietate pulchritudinem examinat. Attollitur et cogitationibus suis adhaeret, quoties rerum naturae spectaculo respirare videtur et mortalium molimina contemnit, cùm à terrenis istis ad diuina et originem suam exsurgit et reuertitur ad illa, quorum fuit. Rura et hortos vtique primi et antiquissimi mortalium coluere, qui quanto propiùs à diuina progenie aberant, tanto magis ex natura pretia rebus imponebant, et hanc, vt Tu eam in literis Tuis appellasti, puram et innocuam voluptatem amplectebantur. Serenissimi quin etiam principes et omnino multò maxima pars eorum, qui splendore fortunae supra multitudinem sese extulere, inter regni curas

et onera negotiorum hortenses voluptates pro solatiis accepêre. Non ego nunc Capreae secessus aut transitoriam Neronis domum (quorum vestigia oculis meis lustraui) amoenissima quidem hospitia, sed ob infamiam dominorum praetereunda, ad exemplum citabo. Vir nobilissimus et, si vnum aut alterum excipias, facile in repub. Romana princeps, Lucullus, cùm victoriis suis Orientem peragrasset, cùm incubantem Asiae Mithridatem ad extrema Ponti redegisset, id praecipuum ex opulenti hostis spoliis sibi tribuit, vt in aplissimis viridariis gloriosam senectutem oblectaret. Ipsum adeo Pompeium, quo nemo alia omnia minus aut gloriam magis concupiuit, cùm decretum sibi aduersus eundem Mithridatem bellum cognouisset, cùm in triumphum veriùs quam imperium Lucullo esset successurus, conquestum nihilominus ferunt, quod non suo sibi viuere arbitratu liceret: malle se cum Cornelia sua ruri degere et sub puro liberoque aëre molliter otiari, quàm continuata imperiorum dignatione et caput suum periculis et gloriae incrementa inuidiae inimicorum obiectare. Caeterum non mediocrem laudem Tu, Vir Clarissime, inde promereri videris, quod divino quodam animo terrae sacras opes et ludentis naturae delicias in Tuis hortis intuearis. Cum terram veluti sinus suos pandere et nodos ac germina parturire conspicis, statim hinc maius aliquid animo concipis et quem admodum sopitae per hyemem plantae reuiuiscunt, sic nostri quoque sperandam instaurationem reminisceris. Venturum iterum, qui non in lucem reponat, diem et hoc, quod mortem appellamus, vix intermittere vitam, nedum vt eripiat. At cum scintillantes micantesque varie flosculos percurris, mortalium ambitionem miseraris, qui cùm ex habitu dignitatem aucupentur, ne vnius quidem flosculi elegantiam adaequare possunt. Cedunt Attalicae vestes, viles sunt textiles pallae, longè reliquntur phrygiani operis tunicae, si cum natiua rosae pulchritudine comparentur. Si verò eosdem flosculos, quos formosissimos vesper viderat, ab insequentis diei matutino turbine decussos videas, in huius aevi, quod nunc viuimus, breuitatem et veluti constantem quandam inconstantiam ingrederis. Discis, quàm minimum crastino credendum et praesentem quemque diem lucro velut adponendum, omnes denique nos sub signo Parcae commorari dictis et scriptis fateris. Non modo serenitate (qua me in apice epistolae Tuae ex assumpti fortassis nominis mei occasione amica ironia condecorasti), sed immortalitate etiam dignus es, qui quotidie ad mortalitatem Te componis et omnem diem sic ordinas, tanquam postremus Tibi illuxerit ac Colophonem quasi vitae sit impositurus. Testantur id vltimae voluntatis Tuae tabulae, quas nuper memor illius momenti, a quo pendet

illa sine vlla periodo et limitibus aeternitas, conscripsisti. Iam verò dum Tu haec et alia in Tuo Tusculano, in Tuis Hesperidum, ne dicam, Adonidis, Alcinoi, Tantali hortis secretis Tuis imaginationibus agitas, ego Supremae Arcis nostrae collem cum vxore adhinniente, cum filio blaterante, cum filia obganniente, cum ancilla obgrunniente, cum mediastino crocitante ascendo, vestigia funestae illius cladis primùm oculis meis contrectaturus. Veniet mihi in mentem fax feralis istius belli et pacis communis incendiarius, Theodatus Chmielnicius, qui sacrilegam sceleratam Cosacorum vim ad expugnandam vrbem hanc adduxerat. Veniet ante oculos Tohay Beius, supremus Tartarorum Perecopensium praefectus, qui in conscientiam facinoris à Chmielnicio adscitus nihil nobis praeter tumulos et cadauera se relicturum minabatur. Stabit ante me Petrus Głouacius, qui instituto per Russiam rusticanorum delectu incredibilem agrestium contra nos multitudinem euocauerat, consternata et dubitante ipsa fama, Leopolim an vniuersum Regnum inuaderet. Occurret Maximus Krzyuonosius, qui inter omnia nautarum ministeria, inter difficillima Hellesponti et maris Mediterranei, sic ab ipso accepi, à primis retro annis tractus et educatus hostium et oceani gnarus, non modò Polonorum sed et suorum commilitonum contemptor esse videbatur. Refricabunt memoriam sui Hladkius et Ostaphaeus, insignes Cosacorum tribuni, qui ad ipsa vrbis huius moenia coram me testati per tyrannidem Polonae gentis diu toleratam et tandem depulsam, per felicitatem maiorum suorum, tot annorum decursu, tanta coeli indulgentia, ipsa etiam hostium confessione aestimatam militiam Zaporohiensem non floruisse ante causae aequitatem. Iam verò, vt alios silentio transmittam, loquentur mecum multa ille conscientiae Chmielnicianae administer Theodorus Radouicius et epistolarum priuatarum et secretiorum particeps Joannes Vichouius, qui originem, mores, bella et iniurias Cosacorum prolixè mihi explicabunt et enarrabunt. Ex Arcis nostrae colle ad mea tecta redibo et horti Tui formam pulcherrimam et veluti vnicum exemplum in vno loco gaudentis naturae paucis carminibus inuoluere conabor et illic herbidos apricosque colles, ibi florida prata, vberes ad pabulandum campos et summa florum culmina extremis tantum digitis (neque enim Tu tota et integra manu carpere permittes) attingam.

III. AD EUNDEM.

Dum horti Tui situm et omnia amoenissimi illius secessus spatia paulo accuratius considero, non rumor iam, sed undique

nuncii incedunt exercitum nostrum relicta Cameneco in tutiora recedere subsequente Chmielnicio, qui iniurys suorum irritatus, bustis et cadaueribus vrbium nostrarum ferro et flamma excidendarum, armenta insultatura pollicetur. Dum consona atque contemperata anicularum cantitantium harmonia aures meae permulcentur et animos liquido quodam nectaris imbre velut conspersus colliquescit, Tartaros ad Constantinouiam omnia armis, caedibus et direptione vastare a fugientibus illorum locorum incolis accepi. Dum modo florum picturatam venustatem, modo arborum viridantia ramalia, modo inexplicabiles herbarum varietates cum lubentia oculis haurio, nonnullos ciuium nostrorum metu praesentis et sibi obuersantis calamitatis fractos fugam iam adornare, suppellectilem vniuersam clam ad Sanum exportare video. Dum per omnia vrbis templa Deum immortalem precamur, vt hostes non humano consilio se circumuentos, sed coelestes manus in suum caput intentatas iam tandem intelligant, Cosacos omnibus conditionibus repudiatis in ipsius Regni visceribus districto ferro bellum gerere et iam diu quietos vtriusque Poloniae populos armorum metu percellere velle à Crasnostauiensi praefecto praescribitur. Dum tam publicarum quam priuatarum curarum et laborum laxamentum quaero, afferuntur nuncij, quidquid est vltra citraque Danubium barbarum gentium cum bellicoso apparatu ad Istrum consedisse et opportunitatem nos aggrediendi praestolari. Ego etsi sciam vana haec et à timidis tantum ficta ac sparsa quibusdam videri, tamen cùm hostem, cuius in nos afferatam rabiem nullae nostrorum caedes, nulla carnificina, sanguis nullus exsatiare vnquam potest, perpendo, vereor, ne Respublica nostra et nos, qui in eius complexu continemur, in extremum adducatur discrimen. Cosacos ad sorbendum sanguinem polonum cum hostibus limitaneis non ex iure, verùm sacrilego manus consertos sacramento crudelissimè conspirasse, nemo iam dubitate potest. Principem nostrum paratum quidem esse, animum et votis suorum ciuium et expectatione hostium maiorem opponere, hoc vnum, quo vsque spiritus supererit, agere, vt foedam seruitutem à liberis suorum ciuium ceruicibus amolliatur; tamen subit cogitatio animum, ob quam non possumus non timere, cùm recordamur, qui bellorum casus, quam incerti fortunae euentus, quam varia et commutabilis proeliorum alea, quàm saepe lubricus et anceps rerum humanarum status exercitus maximos afflixerit. Equidem velim, vt relicta ad breue tempus hortorum Tuorum amoenitate de vrbis huius securitate et de nostra omnium salute conseruanda efficacia consilia cum illis, penes quos rerum

summa est, ita suggeras, vt per vos grauissimis vitae et fortunarum periculis releuemur. Caeterum, vtinam rerum nostrarum ratio in eum constarit modum, vt non tuta tantum sed ingentia etiam et gloriosa consilia vobis capescere liceret, sed dum in tantis incommodis iam plerique vniuersorum capitibus metuunt, metuunt simul, ne consilia aut iam post res adferantur, aut sine Reipub. praesidio in tanta rerum omnium apud nos penuria in vanum promantur. Dura et infanda passi sumus, sed atrociora (si futura cogitatione praecipere licet) imminent à rebellium et contumacium Cosacorum tyrannide. Dudum iam opportunitates temporis, quae rebus nostris attritis affulgent, aucupantur, nec vires, nec animus illis deest, quin nostris incursare insidiis velint et possint, et hoc facto quae nos ratio, quae nos opes humanae seruare posse videntur? Secus qui sentiunt et tempestatum politicarum prognostica transmittunt deinceps euentura non cura, non prouisu complectuntur, poterunt forte atroces iniuriae et socordiae dependere poenas atque solemne illud, non putaram, ingeminare cum pudore. Sequitur res secundas securitas, aduersas praecedit, dubias obruit, quin saepe euenit, vt qui famae vera nuncianti fidem negarunt, credidere mentienti. Porrò si de vrbe hoc omnibus iam viribus destituta et tantis iam defuncta ruinis consulere in publico recusas, de nostra tamen incolumitate priuatim et in tempore, vt agamus, multum rerum nostrarum priuatarum interest. Mihi crede, Clarissime Dne, vt corporis sic et animi lethargiam plenam periculi esse et illi, qui hoc malo consopitus iacet, tale remedium in sacris literis praescribi: Ipse ad sepulcra ducetur et in congerie mortuorum euigilabit. Id nobis in tam grandi et aperto discrimine ne eueniat, multùm mentis et cogitationis, minimè salutis nostrae securi suscipere debemus. Suscipiamus igitur et remoto omni velamento candide animorum nostrorum sensus nobis vicissim euoluta adueniente nocte (quam veteres Graeci matrem prudentiae appellarunt) aperiamus. Leopoli 9 May 1651.

IV. AD EUNDEM.

Nouam et huc vsque apud iuris et theologiae consultos inauditam doctrinam ex literis Tuis percepi, quibus nulla esse inter principem et eius subditos legitima et iusta foedera asseris, secutus — haud dubie — illos, qui vim principis ciuium supplicio et labefactatione status intendi apud Tuum magistrum affirmare non dubitarunt. Ego, mehercule, etsi longè alio animo ciuilia bella gerenda esse quàm externa minimè ignorem, sanctum tamen ciuis

seu (vt hodie magistri dominationis loquuntur) subditorum ordinumque nomen diffiteri non possum: sanctum, inquam, naturae instinctu, sanctum consensu gentium, sanctum religionis christianae ritu, sanctione, legibus, quas nemo vnquam impune violauit. Iam verò ijs solis, qui excussa Principis obedientia et exuta ordinum reuerentia aduersus Rempub. arma corripuerunt, fidem non esse seruandam sentire videris. Immemor prorsus cum hostibus etiam sine vafritie (quae omnes speciosae fallaciae conatus impendit) nobis procedendum esse, cùm praesertim illi non rarò irritatae fortunae irreuerenter habitae, fatigatae iras experiri soleant, in re cuius euentum potiùs quam causas et seriem capere possunt. Equidem magnum crimen maiestatis magnisque exemplis vindicandum nemo vnquam dubitauerit; nullam tamen posse satis iustam post datas acceptasque conditiones effundendi per bella intestina ciuici sanguinis causam afferri — Tu ipse fateberis. Vnicum considerabis eius viri exemplum, cuius cum ambitio summa esset, pietas nulla, sola impietatis conscientia, id est iuris diuini humanique temerati horribilis sensus in ipso felicis iniuriae impetu cursuque expressit vocem laudabilem vtique, nisi sera fuisset, nile parce ciuibus. Horruit scilicet in ipso scelere suum scelus author et qui antea vi ac armis *pro* iure vtebatur, mox iniquitatis confessione cum ipsa defungi, si posset, cupiebat; et in magno conflictu praeualuit iracundiae clementia publicaeque transquillitati, etiam ante foedera, condonauit et supplicium rebellibus et quidquid irarum conceperat. Hanc quoque seueritatem, quam Tu in Cosacos agrestesque adhibendam esse censes, gratularer Polonis nostris et amnestiae lenitati praeferrem vtique, si securitati Reipub. hac ratione in tanta vitae et libertatis amittendae trepidatione foret consultum. At verò ille sanguis Cadmaeam sementem spirare videtur; neque omnes, qui obstant regnantis voto, tolli semper posse, quosdam vltro subduci fato et alteri saeculo reseruari certum est; dicerem ferme ex ossibus nonnullorum vltorem oriri posse; dicerem instabilem fortunam, incertas felicitatis et breues vices, immissos velut ex alio orbe nouos inopinabilesque casus in oculis quotidie versari. Porro veterem ego et iam pridem insitam Polonis acquirendae in plebem potentiae cupiditatem eam esse video, vt barbaro impetu calere videantur, fortunae mores inter tot aduersa haud edocti, quae adulatrix saepius quàm vera amica spe magnarum rerum illectos mortales in exitium subinde praecipitat. Caeterum ego pro mea in patriam et religionem orthodoxam pietate precor, vt his, quae prima euenerunt, nouissima respondeant exercitui

nostro, qui dubiam et ancipitem et alios omnes territuram talis et tanti belli fortunam nuper non declinarunt, ita persuasi à sua virtute diuortium nunquam fortunae fieri posse. Cum primis autem diuina nobis prouidentia praecanda, vt quod vel monitionis loco immisit, non in occasum saeuiendi, sed in pietatis, clementiae, iustitiae occasiones trahamus, gnari non comprimi fortius aut fidelius refractarios quam ciuili iustoque imperio, non reddi libentius obsequium à male parentibus, quam si bene parentibus relinquantur aut reddantur sua iura.

V. AD EUNDEM.

Itane, Clarissime Vir, iterum fidem hostibus non esse seruandam docere in hac nostra Academia non vereris? — oblitus prorsus fato suo malo fidei violatores ad arma vocari, vt fidem fluxam, animum ancipitem et distractum caede, seruitute et impery distractione pro merito persoluant. Itane ea, quae alieno tempore et iniqua Rempub. circumueniente fortuna solent à principe subditis promitti, frangenda et irritanda esse publica voce non sine graui politicorum scandalo profiteris? — omnino immemor illius sententiae, quam de abolendo dolore iraque et priorum temporum necessitatitibus apud Cornelium Tacitum dimidium animae didicisti. Itane in hoc nostro fidei tenace septemtrione, quasi in media Hetruria, asserere non dubitâsti, pacta, quae in magno rerum temporumquae tumultu necessitatis fuerunt, nullam legem habere? — optimè gnarus apud Sarmatas tam sponsiones quàm foedera, necessitate etiam ipsâ expressa, sancta semper fuisse, maiores nostros iuxta diuinam religionem fidem humanam coluisse, credentes esse aliquid et in rebelles subditos post pacta nefas. Authoritatem Iusti Lipsij viri in tantum laudandi, in quantum virtus et eruditio ciuilis laudari potest, ego admirationi venerationique permixtus semper magni facio et ex eius grauissimis momentis ita didici recipi debere rebelles ac perduelles specietenus in gratiam amnestiaeque spe illici, sed postea structis aut auide arreptis denuo criminibus aut insidiis ad extremum euerti oportere. Caeterum hac in re vehementer talem et tantum virum errâsse et venenum hoc, quo nobillissimus regnis et prouinciis florentissimis ruinam ac interitum minatur, in Hispanorum solummodo gratiam (qui cunctas bellorum rationes foederumque iura, vel cum pudentia mutatae fidei labe et graui ciuium suorum iniuria ad suum commodum referre dicuntur) euomuisse ex Iustino Bonaefidio Montano didici, simulque ex Tuo Lipsiique magistro principatus robur apud rebelles ac contumaces subditos etc...

De origine, situ, moribus, militia bellisque Kozacorum.

Kozacos ex Graecia olim paruis nauigiis egressos et Asiae Minoris Thraciaeque littora peruagatos non iudicio elegisse locum, sed lassitudine extrema maris Euxini et paludis Maeotidis occupasse, nostratium nonnulli memorauêre. Quidam tradiderunt multitudinem hominum duce Mucha quodam plebeio et agresti homine Regni prouincias vastantem et magis latrocinii quàm alicuius militiae speciem praeseferentem Kozacorum societati originem dedisse, regnante Casimiro, inter Polonorum reges eius vocabuli tertio. Porro voluerunt plerique ab Ostaphaeo Dascouitio ex prouinciis Russiae vicinioribus Chersoneso Tauricae, Sigismundo Primo rerum in Polonia potiente, in compendium coactos et à Stephano Batthoraeo, cum prouidere confinii securitati voluisset, legibus sociatos, vt in illis velut in procinctu rebus aduersis pro patria auxilium esset. Opinantur praeterea non pauci id genus hominum ex diuersarum nationum purgamentis collectum et promiscuo bellorum euentu cum multis velitatum armis sibi ius in aliena terra ad Hyrgim fluuium fecisse, vt in apertis circum circa prouinciis raptu aut latrocinio omnia popularentur. Adyciuntque hos esse, qui tandem robore Roxolanorum assumpto, hortante Nicephoro imperatore immensis agminibus Bulgariam et Thraciam inundarunt et ad extremum Pontum ingressi aemulam et nomen imperiumque sortitam olim principis vrbium vrbem expugnare annixi fuerunt. Quanquam non desunt etiam, qui accuratiùs Sarmatica componentes tempora arbitrantur, Kozacos illorum Sarmatorum esse reliquias, qui primùm sub Othone imperatore in Moesia caesis duabus Romanorum cohortibus caede incendiisque cuncta impleuerunt; deinde Constantini Magni tempore facta in Graeciam irruptione vexillo crucis coelo monstratae cedentes succubuerunt; denique Suentoslai, Roxolanorum principis, victricibus armis ita domiti, vt in partem Roxolaniae venirent. Nouissimè fuerunt nonnulli, qui

licentia vetustatis asserere non dubitarunt profectos esse à Tartaris Asiaticis, qui tempore Boleslai Pudici, cùm vniuersum fermè, quà latè patet, septemtrionem armis peragrâssent, flexu itinerum in patriam facto ad Bosphorum Cimmerium in extimis Russiae, veluti in limine feracissimae prouinciae sedes suas collocauerunt sacra christianorum amplexi. Et sanè illud inter omnes auctores constat reperiri huc vsque in Asia inter Rhymnicos montes, ad Margum fluium accolas, qui Kazzaki Tartari appellantur, bellis et rapinis assuetos atque ideo vicinis populis timendos. Caeterum haec mihi argumentis aut confirmare aut refellere in animo non est, cum integrum vnicuique legentium his ex ingenio suo addere aut detrahere fidem permittam, in re praesertim tam multum discrepante auctorum opinionibus. Ipse his libenter accesserim...

Anno 1648.

[Adulto iam Aprili, Cosaci, excusso imperatorum obsequio et exuta Polonorum reuerentia, aduersum Rempublicam, ex constituto, arma corripuerunt[1]. Irritati illi quorundam praefectorum ferocia, ipsaque militia sub Szembergio[2] graui, locum satis à natura munitum, trans[3] Borysthenem, occuparunt passederuntque per turbas desideria sua ad Principem et proceres laturi][4]. Caeterum cum iam ipsa confestim fama, quae praecurrere plerumque magnos ausus et magnorum ausuum irritamenta conuenit, Kozacorum coniurationem, etiam in maius, vt omnia malorum, per Russiam euulgasset, [edoctus de erumpentis seditionis inditio][5] Nicolaus Potoccius, supremus exercituum polonicorum[6] imperator, literas ad consiliarios eorum composuit. Hortabatur porro[7], vt debita Principi et Reipub. Polonorum obsequii, clientelae ac obedientiae officia deferrent, simulque, ni parerent, non defore copias, contumaciae poenam à desciscentibus exacturas testatus. [Caeterum Theodatus Chmielnicius, [fax belli et pacis communis incendiarius][8], qui inter Cosacos implacabilius nostris irascebatur, vtendum sibi duxit ea rerum opportunitate; ita persuasus, si illa offensionum initia, quae ex vna parte satis per se omnes graeco ritui obnoxii fouebant, ex altera ipse clam aleret, haud dubie elusurum se Imperatoris consilia, sibique iam tunc oboriri spes adipiscendae supremae in Cosacos praefecturae videbatur][9]. Imperatoris literis Chmielnicius interceptis mobilissimum quemque ingenio in consessum adhibuit et facile, etiam ipsis consiliariis, iterum persuasit, vt à pacis rationibus constanter essent alieni, multis

---

[1] *A*: Cosaci expuncto exercitus nostri timore pacem exuerunt et hostilia aduersus Imperatorem adulto nuper Aprili induerunt.
[2] *A* non. tribunis [3] *A* non. ad [4] *B*. [5] *AB*.
[6] *AB*: nostrorum [7] *AB*: hortatus [8] *A*. [9] *AB*.

etiam tunc cum acerbitate et non sine Polonorum odio repetitis[1]. Iam verò ille literis suis per vniversam fermè Russiam missis, etiam infimis seruitijs persuadebat, vt in apertam seditionem prorumperent, specioso velamento integritatis Cosacorum et religionis graecae studium multaque tentamenta bellorum praeferendo. Summa literarum erat:

Ne vni Szembergio aut paucis praefectis[2] in modum seruorum obedirent illi, quorum maiores neque legibus vllis neque regibus obnoxii sola reuerentia excepta ita vixerunt, vt exactis quaqua versum Tartaris partem terrae occuparint possiderintque. Nunquam sumpturos aduersus vim Polonorum remedia, nisi nunc, excusso penitus praefectorum iugo libertatem maiorum sanguine partam vindicarent, conuenturi[3] in loca naturae miraculo munita, quae Borysthenes ad sua ostia vergens alluit. Satis iam per tot annos ignauia peccatum, quod omnibus ornamentis ex lege Regni publica spoliati libidini regii praefecti et, quod intolerandum, Iudaeorum crudelitati exponantur, erecti et viuidi pro ferocibus et inquietis, strenui et praeclarè meriti pro seditionibus traducantur. Iam verò nemini ignotum esse bona fortunasque Cosacorum et agrestium a militibus Polonis exhauriri, coniugum filiarumque pudicitiam contrectari, omnibus seruilia, onera, labores contra antiquum morem imponi. At si quis tot iniurias publicè aut priuatim exposuerit, in risu et contumeliis adhuc affici, aut speciosa verbis re inania referri, in hanc dumtaxat curam intentis omnibus, vt Cosacorum gens extirpetur radicitus. Enimuerò militiam ipsam nuper authoritate Reipub. praescriptam infructuosam et intra fines tantum Regni ignauam, cùm verissimum sit, mari Euxino, velut regno suo, mille inter Turcarum discrimina accendi gentem suam et animari. Solenne esse Polonis et inter arcana dominationis vsurpatum dissoluere popularem vbique statum et, vt alibi, ita inter nos praefectos instituere, non vt ciuitatibus et plebi hi magistratus legitimè cum imperio praesint, sed vt oppida vi retinere possint. Nec aliud tantorum malorum leuamentum, quàm si Polonos proeliorum iam oblitos partim armis partim contemptu mortis frangerent, et si fortuna virtutem desereret, truncos illis corporum et cadauera obycerent, animam et sanguinem suum non stationem imperatori-

[1] *AB:* Ergo mobilissimis quibusque ingenio in consilium adhibitis facile insanae plebi persuasit, vt à pacis rationibus plane essent alieni et summam imperii sibi defferrent.

[2] *A'* поπр. ne vni praefecto aut paucis tribunis

[3] перемазано: congregaturi

bus concessuri, neque oppida pagosque aliquos, sed sepulchra relicturi. Se iam tot exemplis didicisse nunquam minùs, quàm cum sine cura et hoste possidetur, tutam esse libertatem, quae erecto intentoque animo sub clypeo facillimè defenditur. Compendio. Multum conducere, vt Polonos iam tandem, non per interualla ac spiramenta temporum, sed iunctis agminibus et vno prope modum ictu Cosaci agrestesque aggrederentur. Hoc sibi videri non solùm honestiùs, verùm etiam ad salutem vtilius atque tutius, vt nimirum cùm ferrum in visceribus suis grassari senserint Poloni, quotidie hostes in oculis habuerint, vrbes aut capi, aut terrore concuti viderint, agros populationibus vastari et vectigalia intecipi animaduerterint, tum bellum odisse incipient et pacem restituta Cosacis libertate amabunt. Se non vitae, non facultatum parcum, periculis obiecturum, vtiliter expensa habiturum, dum et libertati et tranquillitati communi impendantur. Nec ingredi animum suum vllam ante voluptatem posse, quàm summis votis expetitos laborum fructus adepturus].[1]

Iam autem quò consilia sua ac conatus altius consiliary occultarent et incautos Polonos aggrederentur, ad literas Nicolai Potoccy, tardiùs paulò, sed sensu permodesto, responderunt: se[2] instituto per extima Russiae et ei proxima delectu ad Borysthenem

---

[1] *B.* По сїм *AB (B* замазано): Haec omnia atque talia iniuriarum et furoris in Polonos plenus, literis suis enarrabat, [*A'*: promouendae coniurationis prouinciam non paucis suscipientibus et non coëunte odiorum nimbo et ciuili factionum sanguine Remp. implicantibus], et [*A*: sanè], vt solet occaecare animos Deus, cum vim suam ingruentem refringi non vult, adstrepebat omnis multitudo diuerso incitamento. Quippe aliis praeter aemulationem et depressionem aduersariorum nihil videbatur propositum; quosdam dominationis spes et dignitas vnice instigabat; aliquibus popularis gratia et famae applausus pro praemio erat; nonnulli vltionem inimicorum, caedes, incendia animis hauserant; fuerant et animi tam proiecti impotentisque homines, quibus hoc ipsum, quieta mouisse scilicet, sine mercede magna merces videbatur, et non neminem plura ex istis inuitamentis simul in prauum abstrahebant; denique multos, per se minus turbidos, priuata egestas, aliaue necessitudo in transuersum egerunt, vt praesentem statum odisse, nouum optare et pollicentibus auscultare inciperent; ne dicam de consuetudine vulgi et multitudinis, quae ad leuem auram obiectam turbida et in nauandis rebus alacris esse solet.

[2] *AB:* Caeterum Chmielnicius, iam summa rerum apud Cosacos potitus, [*B* замазано: quò... altius occultaret et... aggrederetur], nomine commilitonum suorum, ad literas... respondit, testatus, Cosacos...

non alio consilio venisse, nisi[1] vt meliorem fortunam, velut domi, expectarent; vbicunque tamen locorum essent, victuros se[2], vti Regis, et Reipub. subditos deceat, nec quidquam, quod ad eorum Maiestatis amplitudinem pertineat, omissuros. Addiderunt praeterea: Imperatori illud obscurum non esse, Kozacorum administrationem prope accessisse ad militum Polonorum formam beneficio Stephani Regis Poloniae, qui multis liberalibusque diplomatis maiores suos et se, illorum posteros, etsi non tota libertate donauit, magna saltem seruitutis parte exemit. Crudelitatem insuper praefectorum, trucidatos saepius commilitones suos, insolenter à tribunis habitos, bonis exutos[3] saepiùs insinuabant; Paulumque Michnouicium ducem suum, nequicquam fidem sibi ab Adamo Kisielo salutis datam implorando, ante aliquot annos, spectantibus Turcicis legatis, capitis supplicium tulisse querebantur.[4]

Intellexit Imperator[5] dolos et artes Chmielnicy et idcirco reliqua omnia experiunda statuens, priusquam cum bello pax mutaretur, rerum temporumque callidos clam ad Borysthenem ablegauit, [dato eis negatio][6], vt Kozacorum animos blanditiis et illecebris[7] verborum [et liberalitate munerum][8] deuincirent. [Proba profecto rectaque consilia, quae imprimis odiosa sunt, blandis artibus indigent, vt reluctantium ira paulatim deferuescat, affectus leniantur et ex necessitate euentuum remedia admittant. Caeterum durae Kozacorum et duratae ad cruenta atque plus quam Vatiniana odia mentes arcanis subligari modis non poterant; et][9] iam fortissimi quique sese et in Polonos iniquos et aduersus recta consilia contumaces ostenderant, palam professi, conturbenales suos toties ad lictorem[10] damnatos, suis animis ardentiorem libertatis curam, suo sanguine, ex supremae quasi voluntatis iure, iniuriarum vindictam inscripsisse. Memorabantque[11], quidquid inter Tyram, Axiacemque

---

[1] *AB:* quam [2] *AB:* illos [3] Змаз. excussos

[4] *AB:* Addidit... maiores suos et illorum posteros | = *B*: et se posteros... donauerunt... exemerunt]... truidatos toties Cosacos, insolenter a Szembergio [= *A:* tribunis] habitos... insinuabat, Paulucumque ducem... implorando, in publico Regni comitio, capitis... querebatur.

[5] *AB:* porro Potoccius [6] *AB.*

[7] *AB:* animos et comitate verborum et... [8] *AB:*

[9] Попр. зам. змазаного: Caeterum omnia apud Kozacos frustra fuere.

[10] Попр. зам. carnificem

[11] *AB:* Caeterum omnia frustra, cum iam fortissimi quique immobiles se precibus et muneribus iuxta ostenderant, testati palam, contubernales suos ante aliquot annos ad carnificem domnatos... inscripsisse. Addebantque...

et Borysthenem fluuios continetur, id totum vsque ad ipsum Pontum Euxinum iuris sui censeri; obliti foedere inter Solimanum Magnum Turcarum imperatorem et rempublicam Polonam icto, omnia illa latifundia regibus Poloniae adscribi [1].

At enimuerò, paucis interiectis diebus, exercituum Imperator [2] periculis adductus frequentibus nouo obstringit [3] Kozacorum cohortes (quae [4] nondum nomina sua conspirationi aduersus Rempublicam dederant) sacramento, quo quisque profitebatur [5], se nullo iniuriarum praetextu à fide et obsequio [6] Reipublicae recessuros. Nec rarum est [7] in militia iterari iuris iurandi religionem non ad superius sacramentum, quasi corruptum, noua professione resarciendum, sed ad maiorem alacritatem in nouo periculo suscitandam, saepius apud Belgas vidimus.

Porro de [consilys Polonorum contra se vere ineunte factis cum Chmielnicius] [8] didicisset et vindicare se in libertatem propriis viribus non posse sentiret, alio ex orbe, veluti consulto oraculo, defensores accersere in animum adduxit, suapte natura potentiae anxius et ingeniose nequam. Colluuiem ergo Tartarorum contra Rempublicam in conscientiam facinoris sui et in vindicias causae Kozacorum, misso in Tauricam Chersonessum fidei causa Timothaeo filio, adsciuit et iniquam iracundiam flagitioso foedere vlcisci voluit [9]. [Vastus videlicet animus et ad tuenda saeuitiâ proposita comparatus, postquam publicum bonorum omnium odium meruisset, ab ipsis etiam hostibus consiliorum suorum praesidia mutuatur; immemor plerumque nihil euenire ad extremum magna molientibus praeterquam humana posse] [10]. Et Tartari quidem odiis diuturnis in nomen Polonorum flagrantes duce Tohay Bego Budziacensium praefecto natura peruerso, et cui nullus ex posteri-

---

[1] vt me superius paulo memorâsse memini.

[2] *AB:* Iam verò Nicolaus Potoccius [3] *A:* obstrinxit

[4] *AB:* Cosacos (qui [5] *B:* profiteatur [6] *B:* obedientia

[7] *A:* esse

[8] Зразу мало бути: Polonorum copiis ad Borysthenem properantibus cum Chmielnicius ab ijsdem desertoribus et transfugis...

[9] *AB:* Porro Chmielnicius [*A:* de Polonorum copiis ad Borysthenem properantibus edoctus] maiores animos etiam ab ipsa necessitate ducendos existimans [= *A:* existimauit et] Tohay Beium supremum Tartarorum Praecopiensium praefectum in conscientiam facinoris sui [= *A:* in societatem belli] adsciuit et [= *A:* atque] iniquam iracundiam flagitiosa perfidia vlcisci volens palam iam bellum impeditum, arduum, cruentum minitabatur ira armatus ac furiis suis inter probra et maledicta.

[10] Підчеркнено, мабуть для пропущення.

tate et infamia apud suos metus, subitò adfuerunt [non aliter ac si turbo aliquis ex montibus celsis rueret et ex abdito sinu coortus opposita quaequae conuelleret][1]. Ignari prorsus consultius externis esse calamitates vicinorum otiose spectare solum et dissimulare ad vtilitatem propriam animum semper reflectendo nec illam periculis et casibus elienis commiscere.

Foedus autem inter Kozacos Tartarosque istis conditionibus[2] circumscriptum et obsignatum erat: [Cum coelo et terra duratura pax Kozacorum Tartarorumque esto. Libertatem ac suas leges, eosdem amicos ac inimicos omnes habento, communes arcento. Bello ac pace inuicem se iuuanto atque vt vicinos[3] obseruanto. Captiui omnes et praeda Polonorum in Tauricam transmittuntor. Iniuriam factam non queruntor neque, si quid ante hunc diem factum est, obyciunto vindicantoue aut vllo alio genere persequendum curanto][4].

[Iam vero cum omnes in Russia profunda securitate consopirentur, nullaque fraudis latentis subesse videretur formido, perscribitur mox ex Tartaria ab exploratoribus Potoccio imperatori, Tohay Beium suo cum exercitu in Regnum tendere, tum praedae cupiditate, tum vt Cosacis robur suum adiungeret. Vnde Potoccius literis suis, quas vniuersales dicimus, omnes regionis illius incolas admonuit: vt satis virium ad tolerandas necessitates haberent et ne securitate pacis et belli malo circumvenirentur][5].

Porro Chmielnicius conscientia scelerum illigatus graues iam sibi ducere[6] inter Kozacos eos, quoscunque vel innoxia virtus vel praeclara in Rempublicam merita commendarent. Illos in cladem cupiebat impulsos, quod modestiae et fidei moribus instituti studiis improborum dificillimi viderentur et vitia, quae praefectum foedarent, honestissime viuendo velut accusarent, his infestus et exitiabilis erat, quia quam bonis artibus gloriam quaesiuisset, illâ aduersum se abusuri credebantur. Et ita, hercle, cum tyrannis in Rempublicam incubuit, semper illud magnae ac nobili virtuti metuendum est, quod consumatissimae virtutis Agricola metuebat, nempe ne

---

[1] Підчеркнено, мабуть для пропущення.
[2] Попр. зам. capitibus [3] Змазано: cognatos
[4] Намість того підчеркнено для пропущення: Tartaris per Russiae prouinciae commeatus pateret; captiui omnes et praeda in Tauricam transmitterentur; nulla pax et reconciliatio cum Polonis sine arbitratu et consensu Tartarorum sanciretur, sed ad belli exitum pari animorum et mutuorum auxiliorum coniunctione et contentione res gereretur.
[5] *B.* [6] Попр. зам. ducebat

sinistra sit erga eminentes interpretatio, et idem periculum ex magna fama quod ex mala[1]. Et illi equidem cum gloria ad omnem consequentem aetatem collato gradu aduersus semper steterunt, tanquam pro defensione Principis et Reipublicae strictis gladiis cupidi moriendi, quo sibi causam periculi fecerunt, caeteris exemplum virtutis et fidei. Quod ad eum finem memorauimus, vt orbi vniuerso sit gnarum, nec virtutum nec virorum etiam nostrum sterile saeculum esse.

At enimuerò, vbi cognouisset exercituum Imperator [arma iam palam Kozacos praeseferre][2], Hiacynthum Szembergium [qui inter ambitum multorum tribuni dignitatem inter Cosacos memoria paternae virtutis an alia de causa adeptus fuerat][3], filium suum Stephanum, Ioannem Sapieha (vt erant manu prompti et appetentes gloriae militaris), qui viderent, ne quid noxae aduersique à rebellibus Respublica caperet, praemisit, additis Kozacis[4] in fide et obsequio Reipub. hucvsque manentibus, vt[5] ex certis locis occurrerent Chmielnicy conatibus[6] illumque à transmittendo Borysthene disposito per ripas milite deterrerent; ita censentibus Polonis opprimendam esse incipientem et nondum adultam seditionem atque frangendam potentiam intra incrementa, imò in ipsa teneritudine adhuc stantem. Commonefaciebat autem Imperator, vt pacatè ac sine maleficio iniuriaque per oppida pagosque suis cum militibus Schembergius, Stephanus filius suus et Sapieha opprimendis Chmielnicii caeptis incederent. Idque serio seruatum, cum iam Kozacorum exercitus belli occasione deterrimum quemque ex agrestibus seruitiis ad maxima facinora stimulante formidandus haberetur. Etenim singulos quidem in turbam solutam dispersos et suo quemque metu constrictos facile contemseris, cum conglobata multitudine, vbi vires suas consensumque circumspexerit, maximè si dux illi et auctor accesserit, plusculum negoty fuerit.

---

[1] Змазано: Itaque mirum videri non debet, si Chmielnicius Barabam et Eliam, quorum ingenia ad omnes res valida, in Rempublicam fidem et in Principem constantiam in sui diminutionem accipiebat, oblata occasione haud segniter interemit partium proditores appellando.

[2] Попр. зам. duos, qui defectioni tam foedae contradicerent, iugulatos esse

[3] *B:* ad oppugnandum rebellem exercitum praemisit additis Stephano Potocio filio suo Cosacisque in fide...

[4] *AB:* Dein, quod remedium vnicum Potoccius rebatur Szembergium *[B:* qui... fuerat]

[5] *A:* et vt [6] *AB:* consiliis

Iam verò[1] Kozaci contra Chmielnicium missi, licet in iure iurando obtestatione capita propria, si quidpiam molirentur, contra quam iurarent, deuouissent, nihilominus tamen contra opinionem vetustatis, contra iuris gentium auctoritatem[2], contra fidem Reipub. et Principi[3] datam, contra[4] sanctimoniam diuorum omnium, quos inuocâssent, sacramentum illud periurio turpi contaminarunt[5]. Quippe in partes rebellium transgressi vna cum illis, qui religione graeca imbuti inter Polonos stipendia merebant, Ruthenis (quatuor prope millia erant) [Barabam et Eliam, quorum ingenia ad omnes res valida, in Rempublicam fidem et in Principem constantiam in Chmielnicy diminutionem accipiebant, haud segniter interemerunt][6]. Et ita illud demum manifeste[7] compertum est, Kosacos, dum ex nouarum rerum motibus licentiam (quam illi libertatis nomine appellunt) respiciunt, nulla sacramenti reuerentia, nulla pristinae amplitudinis, nulla denique beneficiorum priuatè vel publicè acceptorum memoriâ permoueri[8].

Aduentu Tartarorum in spem erectus Chmielnicius coadunatis viribus in aperta planicie patentibusque campis, ad locum, cui ab Aquis Flauis cognomentum est, cum Polonis (mille quingenti tantum numerabantur) certamen conseruit[9], sumpto à se loco, vt aditus, abscessus, cuncta Polonis[10] importunum[11] et suis in melius essent. Eductis autem in campum[12] Kozacis tandem ad eos proditorem palam et hostem induens locutus est: Adesse finem imperio Polono, venisse egregium resumendae libertati tempus et liberandae Russicae genti à continuatione tributorum, à saeuitia praesidentium; sed oportere, vt, quod inchoauerat fortuna, perficeretur virtute. Scirent, nihil grauius audenti quam ignauo patiendum esse, neque aliud conspiratis reliquum, quàm exuere seruitutem et mori pro libertate.

---

[1] *AB:* Caeterum [2] *AB:* consuetudinem
[3] *AB:* Imperatori [4] *AB:* authoritatem et
[5] *AB:* in partes rebellium transgressi.
[6] Дописано пізнійше. *B:* Dum haec aguntur, Cosaci duos insigni in Rempublicam fide et obsequio centuriones suos Heliam et Barabam iungularunt, quod defectioni tam foedae contradicerent, et erant, quos caedes comilitonum aut propinquorum ad Borouiciam factae propriis stimulis in eosdem incenderent. [7] Попр. зам. manifestum
[8] Остатні три уступи стоять у *C* по словах: apud Belgas vidimus (ст. 17).
[9] *AB:* Tandem exeunte Aprili, coadunatis viribus in campis desertis ad locum... cum nostris hostes concurrerunt.
[10] *AB:* nostris [11] *AB:* importuna [12] Змазано: suis

Caeterum seruarunt Poloni in illo casu animos constantes et robustos, paratos ad omnia et rati dum demum felices futuros eosdem animos, si in complexu publicae libertatis euolarent, et ita à maioribus edocti praeclarè factis honestandum vitae cursum esse egregio fine explendum. Ipse Stephanus Potoccius post crebras irruptiones minutaque proelia sponte ruentem exercitum militari quoque oratione paucisque verbis instigauit: Nunc demum occasionem iis datam, vt antiquam exercerent fortitudinem, quam tot vicinae gentes deuictae loquerentur. Hostem subita mutatione spiritus positurum fatali mortalium exemplo, quo victores eriguntur animis, victi cadunt. Sublatis iam nuper, virtute patris sui, bellicosis Kozacis, tyronum colluuie quo animo Chmielnícium pugnaturum? Non secus atque nauigia, quae modum excedunt, difficile regi et flecti possunt: ita vastam illam hostium multitudinem, tot bellis iam laceratam, mole sua ruere. Si aduersam aliquoties per velitationes hic experti fortunam essent, id potius diuino placito quam fortitudini hostium tribuendum. Etiam Tartarorum vim antiquam, dum exuto Imperatoris sui obsequio praelicenter per campos desertos cum Tohay Bego vagantur, obtorpuisse et non secus atque animalia quaedam aculeo amisso vigorem posuisse.

Abrupit ex impatientia sermonem Potoccij miles et hostem inuasit, cùm spiritus vtique generosi difficile suum ignem concoquere possint, neque mediocra sed suprema quaeque affectent. Equidem rarò alias impari magis numero certatum est. Polonorum singuli aduersus hostium vicenos dimicabant et tamen[1] pauci tam multis non pares modò fuere aequata diu pugna, sed etiam victoribus propiores, quò ferrum obuerterent, vulnera terroremque spargentes attonitum nutantemque hostem planè repulissent, ni Tohay Begus obiecta sua praetoriana cohorte cohibitaque aliorum trepidatione proclium redintegrasset. Tum verò [cum structa carragine ex curribus, quos secum duxerant, reditum ad duces suos maioremque exercitum pararent] ab affusa multitudine circumuenti, mortis prodigi et cedere nescy, non magis cum hostibus quam cum morte colluctati iram atque vindictam simul cum anima effundebant. Nonnulli simul cum hostibus mutua sibi intentantes vulnera occumbebant et corpora feraliter amplexi minas tamen adhuc in cadaueribus relinquebant. Ad extremum autem, post edita multa fortitudinis exempla, cùm [tria milliaria confecissent][2], ita in ma-

[1] Змазано потім non [2] Попр. зам. змазаного: intra sua munimenta aditu commeatuum vndique circumcluso valida obsidione premerentur

nus hostium venerunt, vt pauci nuncy cladis dilaberentur, iam non per aliena sed per propria experimenta edocti hominum consilia aeternis longè minora frustra fatum conuellere velle[1].

Enituit autem illo tempore inter caeteros insignis Ioannis Sapiehae virtus et animi fortitudo, qui dum inter confertissimos hostes gloriose dimicat, a Tartaris horrendo clamore veluti obtruncandus circumuenitur et tandem multo Tartaris vulnere illato capitur non tam admirationem sui quam stuporem omnibus relinquens. Huius virtutem Schembergius imitatus et tandem à Tarta-

---

[1] *AB:* At enimuerò cùm nostri subigendis hostibus virium satis non haberent et longo satis tempore penuria aquae fatigarentur, eò adacti sunt, vt equos et alia iumenta castris suis expellerent, ne ipsi animalium morientium foetore inficerentur. Dum haec aguntur *[B:* Cosaci duos... (cf. 20)... incenderent. Enimvero] omnes qui graecanicis sacris dediti inter nostros militauerant, ausi sunt alliciente successu [= *B:* successum] à nostris defectionem; ijque non per interualla ac spiramenta temporis sed iunctis agminibus et vno prope modum ictu exhaurire exercitum Polonum suadebant. — Porro Szembergius cum impares hostium copiis suas vidisset, conditionibus cum Chmielnicio transigere coepit datis vtrinque, vt militaris moris est, obsidibus in fidem eorum, quae agerentur. Haud facile quis despexerit in illo cum nostris congressu mentem Chmielnicii, cum aliquando hostilia minaretur, aliquando veluti incoepti paenitens Polonos deprecaretur, pollicitus se viribus suis Tartaricos exercitus pulsurum, si tormenta bellica sibi suppeditarentur. Suppeditauit Szembergius, haud inter arcana rerum exercitus et ignarus praeclaram esse in bello fiduciam, nullam hosti fidem habere et nunquam minus fidem ab hoste praestari, quam cum maxime videtur esse officiosus. Tormentis suppeditatis mox se sociosque suos vidit oppugnari, imprudentiae suae culpam in occulta fatorum arbitria vertens. Ita enim imprudentiam suam ac ignorantiam velare homines solent, vt quidquid culpa sibi consciuere, fato inuidiose tribuant, licet multa nobis propterea fatum inmituntur, quia fatum nec praeuidimus nec praeuenimus. Neque tamen diuinam constitutionem ab humana solertia interuerti posse me affimare tibi persuadeas, sed improbitatem hominum a fato distingui et fortunam euentuum non casu sed causa aestimari voluerim. Caeterum Cosaci tot machinis bellicis praeter spem et opinionem suam acceptis [= *A:* Et iam Cosaci] inter distracta Polonorum consilia ac elusa prosperi successus spe vtebantur, Tartarorum potentiae aut societatibus iam annixi. At Poloni pro magnitudine mali accepto remedio, sola patientia et labore paene aduersus rerum naturam pugnare proposuerunt, maiorum suorum virtutem ac fortitudinem imitati, qui sicut in hostem ita in mortem inuictum animum habebant [= *A:* gerebant]. Oppugnabatur porro quotidie exercitus noster ab vtraque Cosacorum nimirum Tartarorumque colluuie, et tandem in manus hostium omnes fame pressi pariter et siti, auxilii inopes venerunt, vnico tantum nuntio cladis eluctato, qui Potoccium imperatorem de fatali suorum necessitate edocuit.

rorum multitudine victus in Tauricam seruitutem defertur. Stephanus Potoccius vulneribus grauis cùm ob sauciatum admodum corpus duci in Tartariam non posset, in auia illa solitudine relictus ibidem animam cum ipso sanguine exhalantem coelo et aeternitati reposuit. Hic est ille Stephanus Potoccius, qui magnitudine animi et quantiuis periculi contemptu patrem aliquoties contra Kozacos secutus totum illud tempus non stipendiis sed fortibus factis, non offensionibus belli sed clarissimis victoriis, non quiete tantùm hostis sed de ipso tot fortissimorum captis aut interfectis traduxit. Qui cùm alterutrum pro Republica interesse credidisset, vel vincere vel mori vtrumque est consecutus, vt et vincendo moreretur et vinceret moriendo furorique rebellium sese obyciendo exciperet mortem, vt patria viueret. Etsi autem non abnuerim Stephanum Potoccium intra iuuentam praematuro exitu raptum multis videri, ego tamen immature illos de vita cessisse affirmare non ausim, qui coelo maturi nominis sui famam immortalibus inuicti animi monumentis extenderunt. Certè si Potoccium metiri non aetatis sed gloriae spatio, si non annos sed fortiter gesta numerare, si vim et pondus inclytae virtutis aestimare, si denique breuitatem vitae conflictuum cum hostibus magnitudine compensare velis, inuenies eundem illi à fortuna finem vitae, quem gloriae statutum esse. Quanquam verò non haec Potoccy vita putanda est, quae corpore ac spiritu continebatur, sed illa potius, quae per alti decoris tramites emensa nobile aeuum viget memoriâ, quam posteritas alit, intuetur aeternitas et ipsi venerantur y, quos inuidia erga viuentem monebat. Placeat ille aliis, qui naturam explens à vita tanquam ex arbore non per vim euulsus sed suo tempore ipso maturitate collabitur; maluit Potoccius prima statim iuuenta, in ipso vestigio inuictae virtutis et inter arma quam inter rosas ita expirare, vt praematuram mortem immortali nominis sui pensaret memoria. Hoc nimirum est magis gloriosum de rebus humanis migrare quàm mori, quando mortalitas potiùs quam vita finitur. Haec si praeter exempla annalium à me altius adducta cuipiam videbuntur, ignoscet ille, quod tanti adolescentis aboleri memoriam non siniuerim; qui licet vniuersorum infixus sit pectoribus nec commendatione cerae aut pigmentorum fucis renitet, sed flagranti quotidie desiderio celebretur, tamen et à rerum scriptoribus meritò narrari debet. Sed nobis tandem ad alia pergendum est, postquam nonnihil in memorando Stephano Potoccio immorati sumus.

Illius mortem veluti comites secuti nonnulli ex prima nobilitate, omnem sortis vim ac potestatem longae euaserunt, satis

gnari vitam breuem, cursum gloriae sempiternum optimosque mortalium praeclarum nomen flagrantissimè cupere degeneres animos aspernari. [Et hercule, quò magis dulcem illam et decoram pro patria mortem declinant ignaui ac fugiunt, hoc minus timent maximae quaeque animae, quae nusquam vitam statuunt, quam vbi virtuti ac fortitudini locus est, in qua sola ducunt spiritum et sese victuros perpetuo praesumunt. Ita nempe persuasae esse gloriam solidam quandam rem, recte factorum comitem solius virtutis post fata etiam restantem tanquam propriam imaginem][1]

[Multus hic variusque per municipia Russiae de successu exercitus nostri sermo. Plerique magnum errorem commissum fuisse in praficiendo Cosacis Szembergio, qui nec virtute militari bellicosae genti metuendus et superbia, crudelitate, auaritia, libertati Cosacorum intolerandus esset, ostendebant diserebantque crebram et singularem eam magnorum imperiorum infelicitatem, quod in administrationem locorum gentiumque strenuarum obrepant Lollii et Vari, quorum recordia rebellioni et rebus nouis causam praebet. Nonnulli occulta quaedam fata, quod nulla vnquam natio, vt tunc Cosaci, tam mature consilio belli bellum iungerent, non mediocriter admirabantur, publice priuatimque clamitantes, celeritate occupandos fuisse hostium conatus consilioque haud dubie validiori occurrendum fuisse. Et profecto, rebellionem, vt ceteras contagiones, qui impetu valent, celeritate praecidendam esse ostenderunt ante annum Neapolitanum et Moschouiae regna: hic subita in paucos animaduersione traducto ad omnes metu, ibi vero cunctatione atque in curia turbulentis hominibus spatio ad audendum dato. Multi discordiam tribunorum centurionumque venenum fore vniuersi exercitus praesagiebant, haut ignari ab hoc initio ad calamitatum extrema fieri progressum. Neque latebat iam prudentes magnum aliquid deliberare fortunam, sicut cum duo ferocia animalia statu ad oppugnandum ex aduerso composito mutua sed minati quiete exspectationem spectantium aduertunt, quantas et quamdiu collectura iras sit feritas: quae vbi semel postea se effuderit, non bellum modo inter depugnantes exardescit, sed viminis quoque obuiis certa strages venit][2]. Porro non pauci, etiam ex ipsis Tartaris, admirabantur magnam partem exercitus sine ipso Imperatore missam fuisse[3] in anceps illud et dubium solum, vbi effusi in immensum campi

---

[1] Дописано зам. зваzаного: iam contemptu famae contemni virtutes.
[2] *B.* [3] *B:* Iam verò non deerant plerique, qui consilium Potoccii reprehenderent, quod magnam... sine imperatore miserit...

videntur, quos terminare oculis haud queas, vasto magnitudinis spatio et pari solitudinis horrore. Quippe non vestigium illic hominum, non via reperitur, sed pabula pelagi instar sub vacuo coelo, sic luxurie progrediente sorbentia operientiaque, vt aequor fluctibus, in quibus viam perinde coelum ac sydera in mari regunt. Fuere et plerique, qui secretiorem Dei immortalis[1] hac in re curam accuratius considerasse videbantur. Nempe[2] supremum numen semper magno populo aut principi aliquem excitare solet ac veluti opponere vilem ac infimum, ne licentia, quae virium comes est, euagetur insolentius, sed mutuo metu contineatur. Et ego certè saepius[3] cum animo meo ista reputando ita comperi et [multa][4] legendo didici, interdum gentium alteram, cuius vitia iam inualuere, Deo vltionem inmittente ab altera opprimi, interdum impotentiam impotentia, vitia vitijs puniri, ita tamen, vt paulò post oppressor flagitiosus opprimatur et ipse. Vt planè caeci sint existimandi, qui forte casuque talia euenire aut necessitate inuidiaque fati (sicut ausi sunt nuper loqui) humanis rebus immitti credidere. Sed nos ad cursum narrationis nostrae iterum redeamus[5].

[Chmielnicius, fax Russiae et pacis communis incendiarius, [obtenta ex nostris in campis desertis victoria][6] dignum fama sua ratus est, qua nemo tunc inter Cosacos ad rem militarem magis compositum habebatur, fortunam sollertiamque suam cum ipso poloni exercitus Imperatore etiam[7] experiri eoque progredi, vbi cum propter potentiora arma nuper refugisset, sua iam faceret potentissima. Tantum mali mala ambitio mortalibus inseuit, vt quantum in aliis laudetur, tantum sibi detractum putent et suam praeterea[8] virtutem in aliis calumnientur. Quocirca][9] ex campis desertis[10] cum quadraginta Tartarorum et septem Kozacorum millibus in viscera Russiae accedere[11] Chmielnicius et, quoquo tandem vtrumque exercitum volitantibus signis circumduxit, diram et horrendam locis omnibus tempestatem denunciare. Solita quadam infelicitate bellorum ciuilium, quae quò iniustiora plerumque sunt, eò maiore vi ac potentia geri solent; siue id Deus rerum opifex et

---

[1] *B.* Non pauci reperiebantur, qui secretiorem fati...
[2] *B:* Quippe [3] *B:* sane saepe [4] *B.*
[5] *B:* Sed nos ad incepta redeamus. [6] *A.*
[7] *A:* cum ipso etiam Nicolao Potoccio
[8] *A:* et egregiam quamuis [9] *AB.*
[10] sublato iam primo Polonorum exercitu
[11] *AB:* ex campis desertis promoto itinere cum delectu Cosacorum Tartarorumque manu in interiore Russiae accessit et robustiore...

moderator, siue prouidentia fati ordinem disponens, siue gentium fortuna vertigine quadam fluentem mundum et humana omnia conuoluens efficiat. Porro robustiore in dies audacia, nullum potentius telum solicitandis ad defectionem oppidanis ac agrestibus, quam [regiorum][1] praefectorum saeuitiam et auaritiam[2] et graecae religionis tutelam existimarunt Kozaci[3]. Et profectò, vt nihil magis[4] perculit hominum animos atque vnionis in religione nomen in omnes ciuitates pagosque per quosdam instituendae, ita faces illi bellorum et pacis communis incendiary[5] eo tempore amplificando Polonorum seueritatem, priuilegiorum iniuriam vana pleraque sed inclinatis ad suspicionem mentibus idonea permiscendo mirum, quantam et rei inuidiam et à Republica alienationem et in Polonos odium apud Roxolanos cumulauerint[6]; [adeo, vt cum iam multis persuasum esset in ea re verti Russicae gentis libertatem, romano Pontifici adnexos non minus quam hostes patriae a suis ciuitatibus abstinendos putarent][7]. Et confluebat iam[8] ad hostilem exercitum subita popularium ac nebulonum colluuies[9], qui praeferoces ac rebus secundis Kozacorum nimy terrae suae solo acrius animabantur et stolide existimabant ab eorum[10] virtute fortunae diuortium numquam fieri posse. Nimirum nemo repente et vno impetu Rempublicam, cui adhuc suus honos constat vel inuadit vel conuellit, sed vbi collabefacta iam vix suum nomen nedum statum tuetur, cum turbarum perpetua semina non suggeruntur sed paenè obtruduntur, cùm legum, quibus tanquam vinculis humani continentur animi, nulla superest auctoritas, tum vero deteriores omnes licentia facit et partim opinione boni, partim cupidine mali in noua et audacia consilia ruitur; quae nec deserere, cum volunt, auctores deinceps possunt.

Haec cum non ex vanis suspicionum sed interceptis literis ac cognitis adferebantur, duces tribunique omnes Polonorum, [qui pedetentim interim reliquum quinque plus minus millium exercitum admonebant], postquam in vnum coiuere, varie pro cuiusque ingenio disserebant. Aly, qui maiores quam antea vnquam spiritus sibi desumserant, inuadendum toto agmine hostem atque illum debilitatum itinere omnino delendum iudicabant. Aly, et ij quidem multò plures, qui fortuita bellorum reputabant et multitudinem hostium ante oculos habebant, ignaro Principe, infirmis viribus rem

---

[1] *B.* [2] *AB:* praefectorum tyrannidem
[3] *AB:* existimauit. [4] *B:* aeque [5] *AB:* ita Chmielnicius
[6] *AB:* cumulauerit. [7] *B.* [8] *AB:* Contluebat autem
[9] *AB:* multitudo [10] *AB:* à Chmielnicii

summam fluctui fortunae per asperiora committere veriti, mutanda esse castra censuere seruandumque exercitum, in cuius incolumitate saluae et incolumes res Regni forent. Princeps sententiae huius fuit Nicolaus Bieganouius, municipii Leopoliensis vexillifer, qui sub Stanislao Koniecpolscio à primis statim vitae rudimentis ad praeclara quaequae pronis conatibus aggredienda eductus sensimque cum annorum spatys progressum facturus armorum ac pacis artium desideria in omni aetate expressit consilio atque opera semper exercitus prouidendo saluti, semper Imperatoris consulendo gloriae. Valuere itaque posteriorum vota et duces illico tutelam sui fato ac Diuinitati committentes cum toto sequentium signa sua comitatu [1] progrediendi consilium ceperunt, ne praecipuam sortem periculi petere viderentur. Equidem in ijs tum internis tum externis Reipublicae malis, quae per negligentiam nostram incrementum sumpserunt, consultius semper erit sinere, vt cursum suum teneant et sensim curentur cum tempore quàm accelerare remedium, si plus inde periculi sit. Si ante praeuidere non potuimus, tolerare saltem postea discamus.

[His etiam diebus [2] imperatores exercituum nostrorum hucvsque in duo agmina diuisi castra sua iunxerunt, vt communibus commodis et fortunae suae tucius prospicerent [3], segniter, otiose, negligenter, contumaciter agentibus iam plerisque procerum. At vero clade suorum atrocibus nunciis exterritus deque belli euentu dubius [habito cum Martino Calinouio collega suo consilio] cum toto sequentium signa sua commitatu in tutiora loca progredi coeperunt] [4].

Caeterum lento agmine procedebat Polonorum exercitus aut ad refouendas vires aut ne fugere videretur, licet ea fuga, quae non timoris sed virtutis est socia quaeque hostem spe victoriae euertit, maximè semper in strenuo duce soleat [5] laudari. Et me iudice consultius longè fuisset, si Poloni [6] eò velocitate [7] sua euasissent, quo non pateret hostibus aditus, praesertim cum ipsa fortuna iam prorsus inclinata videretur [8]. Quod adieci, non vt tanti

---

[1] Зназ.: (quinque millium exercitus erat) [2] *A:* Porro his diebus
[3] *A:* vt forri hostilis aciem latrocinante licentia paci communi et libertati imminentem coniunctis viribus facilius reprimerent.
[4] *B.* — *A:* At verò infinita penè multitudine hostium et atrocibus... exterriti... duby cum toto... coeperunt, lento itinere, [*B* (*A* зназ): aut ad refouendas vires aut] ne fugere viderentur...
[5] *B:* solet [6] *AB:* nostri [7] *AB:* celeritate
[8] *B:* praesertim ipsa... inclinata.

nominis viros et inter bellorum consilia versatos arguerem, sed ne ab illis, qui calliditatem saeculi exercent, arguerer.

At enimuerò Chmienicius[1] properatis itineribus per strages et ruinas incedere[2], ratus in celeritate magnum victoriae momentum esse, nec tarditate vtendum, nisi cùm eâ Polonorum ardorem restingueret; [vt vel sui praesentia agrestes religionis graecae refoueret et nostros ad dolorem ac pudorem irritaret, spe concepta item certamen animorum aduersus imperatores habiturum rebellem exercitum, quod aduersus Stephanum Potoccium et Szembergium habuisset. Nimirum quando animus nihil modicum aut paruum spirans atque cupiens multis magnisque operibus se ac suas vires feliciter expertus est, tum in fiducia sui amplius accenditur incipitque secum quodam modo ipso contendere et nouis exemplis priora vincere][3].

Exercitus poloni imperatores, cum viderent[4] maximam armorum hostilium procedenti suo exercitu incumbere tempestatem, ad Corsunium[5], oppidi id regii[6] Rossiae amnis ripae adstructi nomen est, castra fixerunt[7], longè dinersa[8] tribunis[9] suadentibus. Quorum plerique hortabantur, vt in vlteriora exercitus[10] omni mora procul traduceretur[11]. Neque, hercules, quidquam illis[12] exercituique salubrius fuit! Aly, vt hostem conditionibus morarentur[13], quod tanto ingruente in Rempublicam fato magis prosperum rebus communibus fieret, suadebant. Sed sanè illo[14] tempore documentum accepimus ab ineuitabili fatorum dispositione, cuiuscunque fortunam mutare constituit, consilia corrumpi nostrasque res secus ac diuinas magna caligine inuolutas malis saepe artibus aut damnatis armis inniti[15]. Constat imperatores[16] suorum dubios animos par-

---

[1] *A:* Caeterum |= *B:* Porro] hostis sequens fortunam suum...

[2] Попр. зам. incedebat — так *A* — *B:* incedebant. [3] *AB.*

[4] *A.* Exer. nostri imp. vt viderunt... — *B:* Supremus exercituum Imperator vt vidit...

[5] *AB:* rem hostibus concita gente non infeliciter succedere, ad Corsunum...

[6] *B:* regiae [7] *A.* metati sunt. — *B:* metatus est.

[8] Змазано: quibusdam [9] *AB:* aliis [10] *B:* exercitum

[11] *B:* traduceret [12] *B:* illi [13] *AB:* moraretur

[14] Змазано: hoc

[15] *AB:* Sanè documentum ab ineluctabili fatorum vi, cuiuscunque fortunam mutare constituit, consilia corrumpi et magnos rerum transitus ac conuersiones facilius quidem praeuideri, dum imminent, at vbi iam voluuntur, nihil difficilius ad captum hominum, nihil intricatius ad iudicium esse.

[16] *A.* попр. Constat Nicolaum Potoccium — *B:* Constat Martinum Kalinouium campestrem exercitus imperatorem...

tim concepta diuinae opis fiducia, partim memoria praeteritarum de hoste victoriarum firmasse, vt virtute et fortuna sua vtentes, si non infestarent, at[1] saltem fatigarent illo in campo hostem; disserentes: feras etiam bestias imitandas, quae si ad catulos earum et cubilia ire pergas, immitti truculentia prorumpunt et in quantumlibet confertim agmina concitatae furore et auiditate vindictae semet iaculantur ruuntque.

Inde eductis [suorum][2] copiis, occinentibus tubis ac tympanis proeliarem in modum constrepentibus hosti celeriter aduentanti in campi aditu certamen indixerunt[3], cùm iam momenta temporis atque occasionem accuratius paullo perpenderent[4]. At Chmielnicius[5] conspectis Polonorum ordinibus relictis stationibus suis in oppidum Corsunum [sole praecipitante][6] se recepit[7], vt incautos[8] Polonos secutura die aggrederetur[9], cùm insitum et haereditarium sibi sit occultè[10] magis quam aperto Marte hostem inuadere et eundem non minus dolo [fallere][11] quam ferro oppugnare. Nocte intempesta oppidum à Polonis[12] iussu imperatorum illatis ignis alimentis conflagrauit, recedentibus in campum et ei proxima arbusta[13] hostibus iam de futura exercitus regii[14] profectione[15] vlteriori non ignaris. [Quippe inter haec quidam ex Russis gregarius [nostrorum][16] corruptae fidei ad hostes acclinauerat et ad Chmielnicium admissus[17] mentem et consilia imperatorum, quae per exercitum incautius vulgabantur, patefecit][18]. Et postera die dubia adhuc luce Poloni non nescii, quibus ille locus, in quo constiterant, difficultatibus insidiisue incolarum esset obnoxius tentoriis subuersis, classico signum profectionis dato castra deseruerunt[19] in vlteriora promoti. Cum verò cum[20] omnibus sarcinis aliisue[21] suetis bello per campum vliginosum procederent[22], ante in hostem subdolum et sui obtegentem inciderunt quàm, vbi ille[23] esset, cognoscerent transfugae cuiusdam

---

[1] *B:* aut [2] *AB.* [3] *A:* indixit — *B:* imperatores indicunt.
[4] *A:* perpenderet
[5] Non. зам. Kozaci Tartarique — *B:* hostes — *A:* non. Cosaci.
[6] *B.* — *A:* змаз.
[7] Non. зам. receperunt — так *AB.*
[8] *A:* incautius — *B:* incautis
[9] Non. зам. aggrederentur — так *AB.*
[10] *AB:* rati bonorum militum esse occultis...
[11] *AB.* [12] *AB:* nostris [13] *AB:* et syluam
[14] *AB:* nostrorum [15] *B:* perfectione [16] *B.*
[17] *B:* veniens [18] *AB.* [19] *AB:* mouerunt
[20] *AB:* Et cum... [21] *AB:* alysque [22] *AB:* procedentes
[23] *AB:* ante in hostem inciderunt quàm per exploratores, vbi hostis...

fraude circumuenti. Equidem transfugia semper suspecta sunt et suorum desertores aut omnino non occupandi in publicis negotiis aut occupandi in iis, in quibus prodesse quidem possint, non verò, si forte velint, nocere. Sanè [1], vbi ad iniquum locum [in sylua betulacea] ventum est, hostes ex insidiis coorti eo pauore signa [2] et ordines turbarunt, vt neque imperia exaudiri neque instrui acies posset. Magno [3] praesidio hostibus [4] arbusta [5] erant, ex quibus glandes ac tela prompto impetu in Polonos [6] frequentissima iaciebantur. Quatuor tamen ferme horis non cum hoste magis quam cum aduersissimo loco luctati Poloni, donec [7] trucidatis primo et vltimo incedentibus, ademptis machinis [8] bellicis medium exercitum, [in quo victoriae ratio et proely moles futura esse videbantur], inuaserint hostes, stragem terroremque miserum in modum circumferentes [9]. Capto vtroque imperatore, accepto Adamo Hieronymo Sieniauio [qui animosius certè quam fortunatius prima tunc posuit militiae rudimenta] [10], coniectis in vincula [11] tribunis centurionibusque, direpto belli instrumento apparatuque circa ipsam meridiem Polonos superarunt gregario milite ad ipsam vsque internecionem deleto, paucis ex equitibus nota per effugia, qua cuique proximum, euadentibus [12].

Quo facto Chmielnicius, tanquam fera à morsu saeuior, in ipsa cadauera saeuit, ne reclusis terris conderentur prohibens, qui interfecti fuerant Poloni, detestantibus Scythis prophanis certe gentibus inimicum naturae scelus nec sustinentibus dirum oculis spectaculum, cum carniuorae aues et bestiae humana membra oculis circumferrent. Quod mihi certò à Tartaris et vel maxime à Pris Aga supremo vigiliarum inter suos praefecto in comparationem crudelitatis Kozacicae et Tartaricae relatum, ne quis soli famae dedisse me putet.

Sed legentibus funestam hanc Polonorum ad Corsunium cladem et aestimantibus Kozacorum rebellionem in mentem veniet extrema Tibery Caesaris tempora, quibus Frisii trans-

---

[1] *AB:* Enimuero

[2] *B:* signaque. — *A:* signa. exercitumque

[3] *AB:* Nec minori [4] *B:* illis [5] *AB:* arbores in sylua

[6] *AB:* nostros [7] *AB:* Itaque [8] *AB:* tormentis

[9] *AB:* exercitum, stragem... inuadunt quorundam nostrorum ignauia aut metu.

[10] *B.* [11] *B:* in carcerem

[12] *AB:* apparatuque victores infra aliquot horarum spatium euaserunt. *B:* Qui Polonorum supererant, relicto campo fugam maluere.

rhenanus populus Romanorum magis auaritia quam oty impatientes pace exuta Olennium praefectum in fugam verterunt, Lucium Apronium inferioris Germaniae propraetorem et eius exercitum, fessum vulneribus apud lucum, Baduhennae vocant, fugarunt. Quanquam dum ego diligentius paullo praesentia cum priscis confero, plurima Romanae gentis aeuo nostro et genti tam similia ijsdemque successibus iterata deprehendo, vt nisi ex singulorum nominibus discrimina animaduerteris interesse te priscis illis malisque temporibus etiam in Polonia identidem ita arbitreris, vt fatearis in rebus humanis saecula atque homines interire, mores, causas et cuenta volubilis instar orbis eadem recurrere. Nisi quod istud etiam in fatis aliquando fuisse cernimus, vt destinatorum magnorum imperiorum origines neglectae ac veluti inobseruatae praetermitterentur ab iis, qui cum orientes opprimere potuissent, ortas frustra aggressi sunt labefactare.

[Et sanè non aliud bellum turpius ignominiusque nobis fuit; miseranda vbique facie et vltimo exilio rerum ante oculos obuersante. Iam veteranus omnis miles cecidit; et eadem fortuna egregiam iuuentutem, clarissimorum ciuium filios, abstulit paucis praesenti periculo subductis, qui ad suos reuersi magnam in exercitu nostro et fatalem quandam rerum omnium perturbationem *toto tempore* fuisse memorant[1]. Et herculè, non potest magna mutatio fieri, quàm coniugatur plerumque aliqua violentia et rerum perturbatio et in his omnibus versatur diuina manus, partim flagellis armata, ad quorum conspectum oculos et prudentiam submittunt mortales, partim operibus nouis occupata, quae rarò ante euentum satis intelliguntur. Nec desunt, qui affirmant[2], imperatores nostros bono consilio ad initium turbarum destitutos fuisse nec de opprimenda Cosacorum adolescente conspiratione serio cogitasse. Et profecto, omne consilium opprimendarum seditionum in eo versatur, vt dissimulata speculatione, veluti aliud agendo et per speciem otii, consilia scelerata obseruentur et in ipsa temeritatis molitione deprehendantur, deprehensa celeriter viaducentur, priusquam tumultus aliquis exoriri rerumque aut hominum perturbatio interueniri possit, quae plerumque difficilem eam medicinam reddit[3]. Sunt[4] praeterea non pauci, qui veterem illam militiae

---

[1] Поир. зам. momerabant. [2] Поир. зам. deerant... affirmabant

[3] На боцї дописано з *A'*: Est morborum quoddam genus, quos acutos vocant medicorum filij, qui statim nobilissimas etc. Prorsus tale aliquid nos ab hac opressione, de qua diximus, experti sumus: dum uis vi obruebatur... [4] Поир. зам. Fuerant

disciplinam in exercitu fuisse corruptam, illam temperantiam ducum militumque, illam priscam seueritatem, illas rigidas leges in libris legum polonarum hodie tantum, non in hominibus cerni querebantur, luxum, rapinas, lacerationes agrestium, omnem helluandi licentiam in nostris militibus per oppida vicosque incendentibus deflebant, non ignari nunquam talia facinora sine consequente vltione diuina patrari [1].

Non multo post Chmielnicius, victoriâ praedaque potitus [2], oppidum Białocerkuiam cum victore exercitu petiit] [3].

Hoc tractu temporum Vladislaus Quartus [4] rex Polonorum Merecij in Lithuania mortalitatem nulla ex se prole relicta [5] expleuit [6]; terror ille hostium, quos aduentu solo saepe ac nomine difflabat [7]; qui virtutem semper comitem inter pedisequas fortunam habebat [8]; qui procellas omnes ac fatales Reipublicae [9] tempestates maiestate nominis sui discutiebat [10], prudentia sedabat [11]; [qui in omnium iudiciis stupendus ac consecratus id sui desiderium reliquit ac exemplum, infra quod succumbet omnis imitatio posterum]. Et mehercule [12], cum nuper rem Polonam fortunante coelo illustre incrementum maneret, Vladislaus Polonis [13] coelitus datus erat [14], non tam hominum iudicio post euentum quam destinatione supremi numinis ante fortunam, cuius opera Regnum hoc, clypeus hactenus et propugnaculum christiani orbis, quaqua versus augeretur et ad inuidiam vsque multorum reflorescceret mira felicitate. Sed in laudum Vladislai pelagus non ingrediar

---

[1] На боці дописано з *A'*: Et profecto ab hoc nimia miserae plebeculae oppressione maxima quaeque mala pendere, ab ea ad calamitatum extrema fieri progressum ab hoc initio ad finem status ac securitatis publicae praefici non falso in grauissimis monumentis suis reliquit [попр. зам. falsus vates grauissimis m. s. praedixit].

[2] В рукоп. potius

[3] *B.* Дальше: gloriatus expectatam diu, sed oblatam praeter expectationem, ab aliis frustra olim tentatam victoriam se obtinuisse tot annorum inter Polonos laborem, tot rerum spem, ipsum superbae gentis spiritum ac ambitionem debellasse.

[4] *B:* Enimuero hoc fatali rerum in Russia motu V. eius nominis Q.

[5] *B:* improlis

[6] *A':* Equidem funestum illum [зміз. sane] diem Reipub. acerbum et huic prouinciae hoc rerum temporumque motu vel maxime luctuosum ad omnem posteritatem trademus, quo excessit e viuis terror...

[7] *B:* difflarat [8] *B:* habuerat [9] *A'B:* Regni [10] *B:* discusserat

[11] *B:* sedauerat. — *A':* fortunam habere... discutere... sedare consueuerat. [12] *A':* Et sane, fateamur... *B:* Et sane...

[13] *B:* nobis [14] *A':* illum nobis caelitus datum fuisse...

et verborum imperitus honoro venerari silentio virtutem malo quam frigido encomio magnitudinem talis et tanti regis violare [1].

Morte certè eius *nondum* vulgata, quò seditio mollius acciperetur, in Lithuaniam literas Chmielnicius scribit, turbarum et calamitatum occasiones, grauissimas nempe praefectorum iniurias et intolerandas Iudaeorum depeculationes latè exequens, simul veniam orans eorum, quae in necessaria sui defensione commissa essent. Tartaros remissurum se et porrò nullam belli ciuilis praebiturum materiam pollicebatur, dum datae iam olim à regibus libertatis vsus sibi et Kozacis permitteretur firmareturue.

Cum verò paullo crebrior toto Regno de Vladislai excessu sermo esset, noua veluti et blandiente occasione [2] rerum Kozacis data illud tumultus bellique funesti et exitiosi incendium excitatum est, quod multo deinceps populi sanguine, multo oppidorum excidio restringui non potuit. Etenim [3] in vicinas ciuitates vicosque manipulatim hostis procurrere et domibus curiisque nobilium insperatò accensis spoly vel praedae dines ad castra sua, quae ad Album Fanum metatus fuerat, redire; quasi insita auaritia non pateretur enim in ea mensura conquiescere, quam olim neque cogitatione praesumeret impudenti [4]. Et profectò, quae in illo sceptri et felicitatis Polonae interstitio deliquioque totius senatus trepidatio fuerit, quae vniuersi populi confusio, quis regni Polonici metus, in quam arcto salutis exityque fuerimus confinio, neque mihi tam festinanti exprimere vacat, neque cui vacat cautè composito sermone potest [5]. In Russia, sanè, omni lamenta mulierum, puerorum ululatus [6], omnium aetatum atque ordinum trementes atque intermoriturae voces audiebantur; campi sparsis et iam squallentibus cadauerum aceruis redundabant; multa etiam rerum fortunarumque cum lare migrantium mutatio subsequebatur. Nec [profecto] [7] mirum. Quid enim aliud in tanta vitae et libertatis amittendae trepidatione agerent? — cum haberent eum hostem, qui non quamuis à victis expetat mortem, sed quam tormenta et insignes afferant cruciatus; qui non quamlibet à victis seruitutem deposcat, sed in qua lento et diu-

---

[1] *A'*: Caterum ego tanti regis gloriam intra epistalae vnius angustias et, quod potissimum, rudi ec incondita dictione mea comprehendere non audeo nec possum...

[2] Змаз. occasione commissa essent, Tartaros re...

[3] Змаз. exercitu polono, vt narraui, ad Corsunium oppresso vel absumpto...

[4] Від Etenim... підчеркнено. [6] В рук. inulatus

[5] На боці змаз. Nos certè habituri sumus argumentum... [7] *B*.

turno pereundum sit suppliccio; et[1] qui tanquam cancer periculosissimus morbus, cuicunque corporis parti adrepserit, quodcunque membrum contagioso veneno afflarit, ita altè insedit[2], vt non retrocedat, sed periculosè progrediatur et vicina quaeque tantisper circumrodat, donec vitam arrodat et depascat[3] vniuersam. [Quod mihi facile dabunt nostrates, quibus nec ista sunt ignota ac non sine maerore summo enarrantur, et haud aegre ignoscent, si in huius rei commemoratione tam prolixus esse, quam plurimi eorum quidem sunt curiosi, nec possim nec velim, hoc vnicum palam professus ipsius omnium auctoris et imperatoris Dei sanctissimae et inaccessae omnibus prouidentiae consilia ac opera esse tot rerum humanarum omnium casus, vicissitudines ac varietates].

[Enimvero Chmielnicius auctus in dies rusticorum cateruis tanquam asylo omnibus patefacto...[4] tantum denique reliquis in Russia Podoliaque terrorem inicere, vt locis omnibus dilapso praesidio vacuis facili negotio, si victoria vti sciuisset, potiretur. Caeterum ille tunc famam moderationis non barbaro more quaerebat, postquam superbiam expleuisset, vt neque bello Polonos amplius lacesseret et, si ab illis lacesseretur, superesse sibi vim ac necessitatem resistendi declararet. Praeterea literis suis ad aduersos proceres compositis testabatur sub dole, vt sunt homines, quod ad ea se cogi diisque viciis exercitum protritum adiecitque non se quidem Tartaricae crudelitatis ignotum, sed vi coactum ad necessitatem, à necessitate ad virtutem, à virtute ad praesidia et neruis etiam hostium deuenisse aduersus dominationem Tribuni praefectorumque Cosacis agrestibusque iuxta intolerandam. Querebatur praeterea iam Cosacos illos bene meritos, iam Turcarum illos terrores, Tartariae populatores, Regni ad Chocimum defensores caedibus exhaustos, dum Tribunus ignauiam[5] suam saeuitia et auaritia tegat. Opprimi illos milites, qui collati in confinio Regni contra Chersonesum Tauricam et contra Moncastrum, ibi statiua perpetuo agebat et excubias contra Tartaros tenebat, dulci illo feris etiam ipsis et accepto libertatis nomine funditus deleto atque extincto. Praeterea fortunam industriae parem nactus Nicolaum Potoccium imperatorem captiuum adyt, quo coram post debitas venerationes et officia suas suorumque iniurias prolixius exposuit, questus de Tribuni

---

[1] *B:* eum [2] *B:* insidet [3] *B:* deposcat

[4] in vicina oppida vicosque manipulatim procurrere, domos nobilium incendere, spoliare, manubiis onustus redire in oppidum

[5] B рукоп. ignauia

praefectorumque ferocia, qui rupti veluti aggere rationi et modestiae Cosacorum gloriam suum dedecus interpretantes multumque libertati Zaporouiensium inuidentes explebant cupiditatem suam vi et libidine, cum iure non possent. Dein testatus se ab initio, antequam discordiae in bellum, bellum in cladem profecerint, causa quam vi agere voluisse, culpam in inelutabilem fatorum vim referebat [1].

Iam vero paucis post diebus non rumor iam, sed atroces nuncy passimque per Russiam et Podoliam terror spargebatur Tartaros omnia armis, caedibus, direptione vastare, eo atrocius, quod nihil prouisum aduersus metum in oppidis pagisque fuerat. Et sanè, blandiebatur[2] conatibus Tartarorum fortuna vastatis ferro flammaque plerisque oppidis penitus vsque ad initium Podoliae Vohhyniaeque et ingentis mali non suspicione modo sed aperta specie obuersante ante incolarum oculos. Fiebat vndique fuga hominum: omnis sexus, omnis aetas, illustres, ignobiles, Leopolim (quae incolarum creperis et ancipitibus rebus tanquam omni bellico instrumento munita receptaculum est) deiecti metu et consternati congrue-bantur][3].

Porro concussa magno impendentium metu Respublica[4] atque attonita tot adactis alte vulneribus nobilitatis pectora turbataeque studiis eorum, qui graecanicis sacris addicti, voluntates non videbantur facile in vnum corpus et robur coalescere potuisse[5]. Interea tamen non defuit quorundam in edomandis Kozacis prudentia et fides; qui compositis ad eos epistolis bona pacis et belli discrimina ab initio disserebant atque, vt ommissis praecipitibus tuta et salutaria capesserent, monebant. Adgerebantque: expenderent illi, vtrum mundi status gratior oculis pulchriorque fuerit placido et puro die, an cum fragoribus crebris vndique micante igne omnia quatiuntur. Cogitarent non aliam esse faciem quieti moderatique Regni quàm sereni coeli et intentis crudele Regnum turbidum tenebrisque obscurum inter pauidos ac trementes esse, nec inconcusso omnium turbatore. Ad haec monerent eos vtriusque fortunae documenta, ne contumaciam cum pernicie quàm obsequium cum securitate mallent; meliorem tutioremque certam pacem quàm speratam victo-

---

[1] Дальше: Illam saepe discutere cogitationes hominum, quibus inclinandis nulla prudentia par fuisset; illam voluntatum humanarum exorsa interdum aliò, quàm quo contendebant, exitu terminantem multiplices actus conuoluere.

[2] Испр. зам. blandiebatum [3] *B*.

[4] *B*: Leopolis [5] *B*: posse.

riam; nusquam minus quam in bello exitus respondere; maximae cuique fortunae minimè credendum.

Caeterum haec et similia animos pertinaces et opinione victoriae supra modum elatos nullis rationibus penetrare et lenioribus remediis temperare poterant, cum non sese illa mala fecisse, sed Deo iram suam declaranti manus suas commodasse dicerent [1]. Equidem vtcunque rorantia ambitiosis auribus verba instillentur, efferunt tamen superbum pectoris ignem, non secus ac faber candenti ferro paucas adstringit guttulas, vt acrius irritetur efferuescentis flammae ardor.

Ergo Nicolaus Krasnouius archiepiscopus Leopoliensis et Nicolaus comes Ostrorogius Regni pocillator audita ex omni parte Russiae populatione, non minus futurorum anxy quam praesentium metu consternati, propere Ordines sui municipii conuocarunt, consueto nempe in Polonia remedio vsi, sed plerumque inani [2]. Et aderant Leopoli Ordines solito frequentiores [admissis ad consilia nouo et hucusque insolito more ciuibus Leopoliensibus] [3], qui grauioris motus [4] terrore non aliam repererunt malorum alleuationem [5] quam, vt suprema potestas in suo [6] municipio [omnium Ordinum authoritate] [7] traderetur [8] comiti Ostrorogio multae auctoritatis ac dignitatis viro, qui videret, ne gliscente in dies hostium numero aliquid detrimenti caperemus [9]. Ciuilis praeterea Magistratus, ne ciues vrbem tempore illo omnium difficillimo, domestica pace intestinis discordiis turbata et conuulsa desererent, edicto vna mente et voce constituto sanxit in desertores patriae poena grauissima adiecta, non nescy equidem in ciuitatis salute et integritate repositum habere se famam, gloriam et alia ingentia commoda. Quanquam non pauci ex omni videlicet ciuium ordine reperti sunt, qui ciuitatem altricem suam illo rerum temporumque tumultu turpissima fuga deseruerunt, apibus sanè deteriores [10], quibus natura impressit loci sui tuendi ornandique desiderium et

---

[1] Від cum non... підчеркнено.

[2] *B:* Ordines municipii Leopoliense (так!) vocant; consuetum nempe in P. remedium, sed plerumque inane.

[3] *B.* [4] *B:* qui omnes grauioris metus

[5] *B:* non aliud repererunt remedium

[6] *B:* Leopoliensi [7] *B.* [8] Попр. зам. tradiderunt

[9] *B:* Nicolao c. O. Regni pocillatori, qui videret (quae forma vltimae semper apud Romanos necessitatis habita est), ne quid municipium illud detrimenti caperet.

[10] Попр. зам. deterioribus

quarum nulla suo neglecto et relicto alueo in alium se conferat aut maiorem aut fertiliorem, sed proprium auget [1], etiamsi regio sit frigidior et pascua deteriora et ros minor et etiamsi opus fiat maiori cum difficultate. Sed ad narrationem reddeo.

Jam vero Leopoli plena propugnatoribus moenia, fulgens armis virisque vallum, densum in praetorio, ad subita casuum, ciuium agmen, dispositae per editiora loca maiores machinae, vetus arx a praesidiis insessa, neglecta munimentorum restaurata fuere. Sancita etiam lex est securitati iuxta et necessitati, vt si qui Leopoli aliam a Magistratu ciuili agnoscerent iurisdictionem, ij soli Magistrato ciuium hoc formidoloso tempore parerent, quo facilius ingruenti bello tota mole occurreretur.

Haec dum Leopoli geruntur, Alexander Koniecpolscius Regni vexilifer composito edicto omnem equestrem ordinem per diuersa municipia sollicitauit, vt animos operamque pro patria, beneficio ac libertate consociarent, obuiam summis malis ituri in hoc rerum temporumque tumultu. Iam vero tanta ignauia omnes occupauerat, vt in vltimo pene rerum Russicarum discrimine nemo videretur, qui laboranti statui subuenire vellet. Et fuere non pauci, quibus studium et sollicitudo in suo officio ita defuerat, vt Gallieni imperatoris temporibus nos viuere arbitrerentur. Quippe hic, vbi Aegyptum desciuisse intellexisset, sine lino Aegyptio rempublicam Romanam esse posse respondit; cum vastatam Asiam excursionibus Scytharum sine aphroni se suosque esse posse asseruit, amissa Gallia arrisisse perhibetur sine trabeatis sagis Romanos florere posse ostendens.

Porro Cosaci Tartarique iam itinere fessi et sarcinis graues in castris ad Bialocerkuiam continebantur raptim erectis tentoriis rebus secundis longius ausuri et, si sui pellerentur, parato subsidio. Hic aliquot diebus quieti datis Tartari soli disiectis per cateruas nostra oppida pagosque vastabant abactis pecoribus, multis hominum mactatis, pluribus in seruitutem raptis. Pikouum, Machowka, Berdiczouum, Bialopole, Pawłocza, Glinskum aliaque circumiecta magna domna sensere, reuersis ad castra sua sine sanguine, immo sine proelio hostibus, nostris vero miserantibus nunc vicem suam, quod in hoc tempus vixissent, nunc liberorum, quod non post illud tempus nati essent.

Hoc tractu temporum Stephanum Potoccium ad Aquas Flauas ab hoste captum vulnere inualidum fatis apud hostes cesisse acce-

[1] Попр. зам. agit

pimus, simulque nunciatum ipsum supremum Tartarorum imperatorem (Chamum illi dicunt) cum vtroque exercituum suorum duce, Borysthene Tyraque traiectis, cum valida manu et proelio parata ex campis Crimensibus ad Cosacos Tartarosque in castris ad Bialocerkuiam versantes venisse. Pauor hinc in omnes et nemine congredi auso hostes maiora in dies potentiae sumebant incrementa, morte Vladislai regis, de qua tunc primum edocti erant, acrius in nos nostraque animati et fortunâ elati. Quippe per campos ad oppidum, cui Chmielnico cognomentum, et huic proximos vagi pacem vndique nostram turbabant, eò violentius, quod nullum à tergo exercitum nostrum viderent. Caeterum aliquot millia Tartarorum praeda non mediocri potiti acceptis nostris imperatoribus caeterisque captiuis in regionem suam, paucis interiectis diebus citato agmine reuersi sunt relicto illo suorum exercitu, qui Chmielnicio primùm in subsidium venerant.

Gliscente pernicie Michael dux Wisniouicius palatinus Russiae vir impetus ad bella maximi publica praeconis voce ad arma arripienda se duce omnes hortatus est, ostendens non suam sed exempli communemque omnium esse causam, quam negligere omnibus et indecorum esse et periculosum. Hic hactenus locis trans Borysthenem impediebatur, quominus exercitui nostro suppetias ferret, omnibus itineribus a suis subditis obsessis saltibusque peruiis occupatis, ne quà copiae eius transire possent. Quippe Russorum fex Cosacorum successu atque armis ferox rebellibus immista ysque compulsoribus contumax haud mirum, si solito dominis suis romanae religionis infensior, vbi se dedit occasio, non modo non exaudire imperia sed etiam erectis animis maiora aggredi magnis exemplis occoeperit][1].

[Interim conuocata per municipia nobilitate consensus Vladislai regis ad excitandam Cosacorum armis in Russia seditionem suspectabatur, non solum equester ordo sed plerique senatorum deturbata Reipublicae pace questi erant. Quibus tamen prudentiores, quamuis graui constantique responso innocentiam regiam tuerentur, non magnopere persuaserant reputantibus, haud dubie gratum fuisse Regi Chmielnicium turbulentorum ducem in Russia inter ditissimos proceres habere corruptisque Regnum honoribus per eam occasionem exonerare. Quin et alij pro certo habebant eam seditionem et motum Cosacorum adiuuari à Georgio Ossolinio supremo Regni cancellario][2].

---

[1] Далї: Non defuerunt tamen plerique, qui affirmarent priuatis dissensionibus quorundam procerum publicae rei curam exemptam fuisse etc. [2] C'.

Non erubescebat[1] verò Chmielnicius, vt speciem recti ostentaret, libellis sparsis et vulgatis eò insolentiae ac temeritatis procedere, vt ambages ipsas incognitasque artes, quibus satagebat, vnicum haberi et suscipi religionis suae et regionis munimentum iactantius per Russiam praedicaret[2]. Id proprium tempori fraudibus amico nuper repertum scelus obtegere priscis verbis. Quin etiam, ne reuerentiam impery exuisse videretur, missis Varsouiam ad Ordines Regni de loco et modo eligendi Principis consultantes legatis, Deum hominesque testabatur se arma neque contra patriam cepisse, neque quò periculum nobilitati aut ciuitatibus faceret, sed vti ipse et sui commilitones ab iniuria et contumeliis tuti forent. Qui miseri afflicti violentiâ praefectorum atque crudelitate militum Polonorum plerique patria sed omnes fama et existimatione nominis[3] Kozacici, ad extremum fortunis toties effuso sanguine partis expertes sint. Saepe diuos reges Poloniae et Rempublicam miseratam Kozacorum decretis et rescriptis suis inopiae eorum et iniuriis opitulatam esse; at[4] hoc tempore nullum se subsidium aduersus vim praefectorum habere posse, quippe inuerso rerum ordine prius poenam quam culpam egregios expetiisse. Interregem atque Senatum obtestari, consulant miseris, legum et immunitatum praesidium, quod iniquitas praefectorum eripuit, restituant, neue militiae Kozacorum eam necessitudinem imponant, vt quaerere debeant, quonam modo maximè vlti sanguinem suum et suorum pereant. Conquerebatur praeterea magno sibi maerori esse, quod nihili aestimatis, quos pro Principe et Republica pertulerat, saepe laboribus, etiam nuper suspectus haberi atque obseruari infensis iam imperatorum atque praefectorum animis coepisset. Sperare tamen futurum, vt sua aliquando fides et inimicorum perfidia criminationesque sera tamen retractatione clarescant.

Quae haud iniqua verbis, re subdola suis facilius quam aliis persuadebantur, nisi quod ignaris rerum prona etiam sit in falsa fides, quorum iudicia dicendo tantum fingi experiuntur. Caeterum, cum tanta publicae lateque fusae consternationis mala tum operienda potius moderatione essent quam ostentanda terrore, ex sententia Senatus visum et respondere: Si quid a Republica petere vellent, ab armis discedant et societatem Tartarorum deserant, ad

---

[1] Змаз. porro

[2] Попр. зам. easdem praedicare minime dubitaret.

[3] В ориг. хибно: nomini

[4] Змаз. nunc senatum obtestari, consulant miseris

eligendum Principem supplices veniant; ea[4] misericordia atque mansuetudine Principes Ordinesque reipublicae Polonae semper fuisse, vt nemo vnquam ab ijs frustra gratiam et clementiam petierit. — Addidit et Georgius Ossolinscius sepremus Regni cancellarius ad Chmielnicium literas, quarum[2] ea sententia fuit: Magna se affectum esse molestia audito Kozacorum cum quibusdam dissidio secutisque inde vicinorum[3] paganorumque motibus. Qui quod in illo Reipublicae cum hostibus confinio, quod in dominio regum Poloniae, quod in fertilissimis Russiae prouinciis euenissent, existimasse ad supremum Regni Cancellarium pertinere, opera auctoritateque sua Kozacorum agrestiumque obedientiam Principi et Reipublicae asserere. Sperare autem, eum conatum futuro Principi[4] non ingratum, salutarem quidem [certe][5] Kosacis futurum; ideoque illos monere, ne quid interim noui pertentarent rusticosque à turbis pro debita Regi et Reipublicae fide caërcerent.

Cum his reuersi ad Kozacos legati iam Chmielnicium malitiae et militiae institorem mirabili varietate rerum pristinarum sordium oblitum, totius ferme Russiae cis et vltra Borysthenem viribus succinctum, bellum vbique inferentem inuenerunt. Impensius[6] iam monente Adamo Kisielio Braclauiensi tunc palatino, in secundis rebus nihil in quenquam superbe ac violenter consulendum, nec praesenti credendum fortunae, et hunc demum virum esse, cuius animum nec prospera flatu suo efferat nec aduersa infringat. In Turcarum capita effundendum, quidquid patriae terris irarum conciperetur vel immineret. Inuictam foris gentem fore quam diu concordia domi maneret; qua violata, quidquid vspiam esset hostium, in praedam aduolaturum esse. [Solere quandoque suscepta ambitionis consilia ad tempus prospere euenire, denique in peius ruere et sublapsa interitum accelerare]. Haec Kisielius. Sed enimuerò [Chmielnicius surdum se ad claras et acutas veritatis voces praebuit, aspidem imitatus, quae aures caudâ obuoluere et operire, ne symphoniae dulcidine pellecta, amisso veneno marcescat et in medicina facienda egregie prodesse possit]. Inquieta res est animus nusquam illi tam plene accurrere potest vlla liberalitas, vt satiet[7] cupiditatem eius, quae crescit dum impletur et semper

---

[1] Попр. зам. et

[2] Попр. зам. er operam suam vltro policitus est, si quid componendae discordiae superesset. Porro literarum... *C'*: Addidit et Cancellarius... et operam...

[3] *C'*: vicanorum [4] *C'*: Regi [5] *C'*.

[6] Перед тим змаз. frustra [7] Попр. зам. satietatem et

inuenit, quod amplitudinis suae authoribus imputet, ac dum suas ipse spes anteire parat, prope omnium acceptorum obliuiscitur. Vt corpora, quamlibet ardua et excelsa, proceribus admota decrescunt, sic altissimas suas dignitates collatione fastigii principalis quasi deprimi putat; quantoque propius ad magnitudinem imperantis accesserit, tantò magis à sua descendisse sibi videtur. Calamitatem illius temporis reputantibus constans [1] sententia fuit effecisse secretam quandam fatorum curam, quae semper discutit cogitationes hominum, quibus inclinandis nulla prudentia par esset, quae semper voluntatum humanarum exorsa interdum alio, quàm quo contendebant, exitu terminans multiplices actus conuoluit [2]. Et ego quidem [3], dum rem hanc suis momentis perpendo, temperare mihi non possum, quin in hoc limine subsistam parumper et libero cogitationis prospectu in admirandae istius fatorum curae [4] aequor intuear, in quo aly per mille mortis specimina ad vitam et salutem tendunt, aly inter ipsa fauentis caeli ventique beneficia gurgitibus hauriuntur; quidam errant, plures fluctuant; denique aliqui [5] timent aut patiuntur; neque pauci interim in errore patriam, in fluctu quietem, in formidine securitatem inueniunt. Adeoque [6], vt ad instituta redeamus, Kozaci non modo ex ruinis suis spem mutuati eiusdem auspicio ex variis casibus anteacto tempore eluctati sunt, sed in eodem prope loco, in quo ante aliquot a Polonis victi sunt, nunc terrorem stragemque intulerunt Polonis [7]. Sed omissa fatorum cura humano ingenio iudicioque haud comprehendenda ad rerum nostrarum ordinem veniamus.

Ac iam, profectò, omnis quà patet Russia, incensis oppidis, exustis pagis, vestatis agrorum immensis tractibus, exhausta, inculta, sterilis solititudine et vastitate sua poscebat vindictam tacite et auxilia aduersus terrarum carruptores, aduersus perniciem orbis et diuini humanique iuris ruptores. Itaque nonnulli affectu, nonnuli periculo exciti non modo id voto publico exposcebant, vt morientes etiam suo extremo habitu Reipublicae relinquerent libertatem, sed etiam opem auxiliumque laturi certatim veniebant. Vt enim improvisa magis feriunt, ita inopinatos cùm oppressisset res adeo noua, nemo sic ferus ac ferreus repertus est atque ab omni humanitatis sensu alienus vel à Republica auersus, cuius in pectore luctum priuatum, cum publico maerore coniunctum non exci-

---

[1] Поир. зам. constantia [2] Нор. ст. 35, п. 1.
[3] *B:* Et profecto [4] *B:* prouisionis [5] *B:* plerique aliquid
[6] *B:* ideoque [7] *B:* nunc vicêre Polonos.

tauerit illa exercitus Poloni clades. Inter alios vero, quos silentio veneror, Michael Hieremias dux Visniouieccius edoctus de fatali Polonarum copiarum clade liquidius ac accuratius introspiciebat in Kozacorum consilia multa cum animo versans, qua via, quibusue commentis per infestam sibi suisque terram ex clientelis [1] collectum exercitum perduceret, vel hostem caperet palantem et repentinum, insidiisque potius clandestinis quam proeliorum stabilitate confisum.

[Famabant procul grassantibus incendiis villae, vici, castella, oppida, neque aliud quam tantulum Istulae spatium similem Poloniae Mazouiaeque calamitatem morari videbatur. In tanta calamitate cum omnium animi ad vliscendum arderent, dux Visniouieccius prope insaniens singulis horarum momentis ab Senatu petere, ne se diutius in otio clausum teneri, ne tot ac tantas iniurias cum ignominia è moenibus contemplari ac deflere absque vllo vindictae solatio paterentur. Habere se iustum exercitum duratum in armis ardentem pugnae studio, vindictae cupidine vehementer incitatum, quo demorari hostes impeditos praedae onere, reditu ad Borysthenem prohibere ac concidere facile possit, si sibi ius imperii pugnandique potestas libera relinquatur] [2].

Et sanè, difficile ad fidem est, quam fortiter Visniouieccius Borysthene ad Oryszcze pagum traiecto animum et votis suorum et expectatione hostium maiorem opposuerit; quam dextrè impetum hostilem Lubniis [nulla interposita dubitatione] sustinuerit, grandiores irruptiones consilio simul et auctoritate apud Niemierouiam, Berdiczouiam et Machnoucam [nullo suorum damno accepto] inhibuerit. Sed nec his ille [3] contentus in campo, qui inter Polomnam et Constantinouiam est, Maximum Krzyuonosium constantem genti Polonae aduersum et vltra hostem temerarium adortus est [non mensura hostilis magnitudinis, sed bonitate causae et diuini auxilii certitudine considerata ipse modicis succinctus opibus [4]. Quippe procliuis in ardua quaeque indoles cum vel accepit, fortuna quasi occasiones suppettitante magnam exercendae virtutis materiem vel quaesiuit vel sibi ipsa instruxit, ipso successu non satiatur, sed ad maiores plerumque cogitationes attollitur] [5]. Praefidentem

[1] B рукоп. clientelelis [2] *C*.

[3] Нопр. зам. Et ille quidem his non... Дальше підчеркнено для пропущення: non mensuram hostilis magnitudinis, sed bonitatem causae et diuini auxilii certitudinem considerans ipse modicis succinctus opibus ausus est rem posteris prope modum incredibilem. Etenim...

[4] Дальше змаз. Etenim praefidendem de

[5] *C*: „Neque hostium duces in dubiis et repentinis pugnae casibus vno consensu, eadem consilia capturos arbitremini, quibus diuersa

plus nimio viribus suis exercitum hostilem, qui parum à quadraginta[1] millium numero abfuit, paucis primum clientibus suis et Iannussy Tyszkieuicy palatini Kiouiae ac dein praetoriana Regis defuncti legione stipatus ita fugauit et dissipauit, vt omnia, qua visus erat, constrata telis, armis, cadaueribus et interea humus infecta sanquine cerneretur[2]. [Ea res vastitati finem fecit, quoniam suspensis omnium animis audacissimi etiam hostium, non quam latè aut crudeliter vexandi incolae exurendusque amoenissimus ager forent, sed quomodo praedam referre et vitam tueri oporteret, cogitabant][3].

Et hinc exploratum iam habemus magnos et bellicosos viros ad audenda, quae sine temeritatis nota non videntur, attrectari posse interno et diuino quodam motu impetuque simulari, nec carere praesagio euentus ingentem illam fiduciam. Caeterum celebrauit ipse Visniouieccius hac in pugna Ossinscium Giziumque regiae legionis ductores[4], qui in ipsa curruum septa hostilium inuecti duas fere horas, nunc pulsi nunc pellentes, tanto periculorum contemptu pugnarunt, vt eodem tempore et plaustris defensos inuaderent et plaustra multa obnitente nequicquam hoste diriperent. [Vt interim alios omittam, quorum manus sanguine hostili ac caedibus imbutae saepius quam fatigatae hucvsque celebrantur, [qui tot efferis nationibus ad excidium Poloni nominis conspirantibus, quod reliquum superest antiquae virtutis decus, per tot casus atque pericula constantissime conseruarunt]. Quanquam ego diuinitus huic Regno datum esse video][5].

omnino ingenia et varii animi impetus dissimili linguae morumque commercio aliud atque aliud coelum indiderit. An dum hic pandi aciem, ide densari et sisti agmen, inferriue signa vno tempore mixto imperio videbunt et tunc Roxolanus Tauricanum et vtrumque Transistrianus audiet vel iuuabit? Vicimus, profecto, milites, vicimus, nisi dy, qui satis superque hactenus huic Reipublicae irati infestique fuere, tantorum scelerum vltores adesse noluerint!" — Haec cum dixisset, acclamantibus praefectis atque vniversa concione, vt signum profectionis daret, magna spe et laetitia omnium copias eduxit et ad Polomnam, vbi hostes transituros existimabat, contendit. Habebat tunc castra Krzyuonosius inter Polomnam Constantinouiamque, cum nunciatum est Visniouiecium cum suis copiis non procul à castris consedisse ibique proely ac vindictae auidum armis conserere velle. Ea res vastitati... cogitabant.

[1] Нопр. зам. centum

[2] На бощї зназ. Haec ab his, qui aderant, didicimus. [3] *C'*.

[4] *C'*: Inter caetoros tamen Ossinscy gloria enituit, qui etc. Gizy quoque gloria Ioannis Kuialowic laudibus celebrata est, qui post proely innumeras caedes etc. [5] v. comparationem Romanorum et Polonorum

Interea et Gnesuensis archiepiscopi interregis Poloniae auctoritate per Poloniam vtramque, Prussiam, Mazouiam, Volhyniam, scribebantur copiae conclamatis patriae rebus opem laturae. Supremis porro bello muneribus[1] tres grauissimos et vigore aetatis praestantes viros, suffragio et applausu Ordinum, ita impositi sunt[2], vt eam, quae est lex temporis, necessitatem sequentes vulneribus patriae illico sanandis fidem nec minus scitam manum applicarent et caelitibus benè iuuantibus agerent, quod è Republica ducerent. Et triumuiri Rempublicam in praecipiti[3] conspicati vniuersum negotium vindici scelerum Deo, causa et iustitia immoti ac inconcussi, commendare; non ignari forti animo et optima quaeque pro integritate patriae optanti audentique neque Deum neque homines deesse solere.

Et iam exercitu ex diuersis locis deportato et omnibus strenuè prouisis ad Pilaucios constiterant[4], cum plerique militum[5] tempori insidiari atque palam modestiam corrumpere veluti hostibus amotis. Gnarum id triumuiris, qui componendos celerrimè nouos exercitus sui motus existimarant, cum nihil aeque animos ipsorum anxios haberet, quàm ne aut partes in castris, quod plerumque accidere solet, fierent aut corrupta iurgiis et rixis disciplina hostibus innotesceret. Itaque non nescii praeceps volaticumque malum cessatione atque nimia indulgentia imperitè curari, sedulò adultae seditioni remedia parari et periculosiores esse inimicitias iuxta libertatem monuerunt suos concordiae et obsequii meditato temperamento: Agerent concordes et certamina ambitionis in praesens exuerent aut different. Hostile odium charitatis vinculum esset aucta in hostilem exercitum ira. Discordiam procerum venenum esse totius exercitus imo vniuersae Reipublicae, cuius vim omnem in consensu parentium obsequentiumque consistere haud ignorarent. Meminerint Hungarorum. Quippe non virtute exercitus Othomanici, sed immodestia factum esset ciuium, qui, quod sublata disciplina inter se vim meditarentur, in hostium venerunt potestatem. Meminerint Germanorum. Quippe qui soluti atque effrenati ipsi omni metu legum omnique supplicio contempto suismet armis hucvsque conficiantur amissis fortunis et libertate. Recardarentur domestici exempli. Quippe Zolkieuium, cum neque ad Cluszynum

---

[1] Попр. зам. Summa porro impery ad
[2] Попр. зам. delata est [3] Попр. зам. praecipitati
[4] Попр. зам. constituerant
[5] Змаз. priuatis dissidiis diuisi omnia ex proprio vsu agere

in Moschouia neque in patria illo impio ciuili motu, aut in sua spe scientia aut in certitudine peritia, deceperit vnquam, in Dacia lixarum seditio, tribunorum dissensio, militum fluxa per discordias fides perdiderunt. Scirent ingentis mali non suspitionem modo, sed apertam speciem ante oculos obuersari et ante priuatam causam bonum publicum habendum. Sequerentur maiores suos, quibus commune bonum priuatis simultatibus impedire nefas fuit, cuiusque rei consilium prudenter exitum feliciter prouidendo [qui priuatis aliquando, vt fit inter homines, dissidiis diuisi, ob eandem tamen in Rempublicam fidem, ob eandem innocentiam eodem caelo et mutuis amplexibus coniungebantur]. Non eos libidinem ac licentiam suam pro lege habituros, quin imò in Rempublicam, quod homines in Deum, reuerenter et aequaliter parentes obsequentesque esse oportere.

Caeterum oratio triumvirorum ad perstringendos mulcendosque suorum animos nihil valere potuit obsequio iam penitus exuto et increscentibus per militarem licentiam vitiis. Tantus turbo inimitiarum bella ciuilia confundere solet, vt nec damnorum nec oppressionum, nec succumbentium nec incumbentium, facies possit apparere dubiisque ad singula iudiciis suspensae mentes et aequitatis denique et miserationis voce priorum necessitates temporum malint appellare et, quam in hominibus non diiudicant, rebus culpam imponere. Hac re ex rumoribus nihil [1] silentio transmittentium prodita Chmielnicius grandiores res aggredi [2] proposuit; superbior praeterea factus accitis nouis Scytharum auxiliis, simul omnium iam rusticanorum defectione, queis castra Polonorum exscindere parabat. Selegit itaque locum arctis faucibus et palude clausum, inualidis illic Polonis et operibus castrorum non, vt alibi, peractis; quin praemissis praeconibus tota acie pronunciari iussit, vt Poloni pararent arma atque aciem instruerent. Quocirca cum imprimis Kozaci ante castra Polonorum acie densa viris armisque referta, directa potestatem pugnae fecissent, triumuiri educto in campum suorum exercitu acuebant et quasi meliore spiritu animabant, vt sceleratam et sacrilegam vim Kozacorum ab aris sacrosanctis et ceruicibus ciuium amolirentur; vt oppositu laterum suorum exundantem perniciem Scythicam intercluderent; vt omnia vni dignitati et commodi tranquilitati et patriae ab hostili populatione conseruandae inferiora censerent. Cadendum esse, si praeliarentur segnius, hoc agendum, vt fortius dimicasse, quàm in conspectum

[1] Змаз. ex [2] Змаз. et ipsas quoque spes suas anteire

hostium venisse, crederentur. Non metuendum, vt ab hostibus circumuenirentur, cum tam facilè cingi castra non possent. Occasionem rerum gerendarum offerri caelitus et nusquam rebelles certius vinci posse quàm in illis locis, vbi facilis in stagna prolapsus. Securis instandum ac virium suarum praeiudicio inuictis Virtute ac innocentia causae pugnandum; caetera infirma esse.

[Placuit communi assensu, vt Plichta castra hostium primus omnium tentaret; tradita ipsi peditum quinque, equitum duo millia. Iussus est aggredi castra, qua Maximi Krzyuonosii statio erat, monito Osinscio, vt eodem tempore et pari impetu in hostes ingrueret][1]. Et sanè, Polonorum cohortes arrectae vtcunque tunc monitis hostium illas legiones obuias sibi et proelium ausas ita strenuè exceperunt, vt in turpem tandem, non sine tenui suorum damno, coniecerint fugam atroci magis quam longo certamine. Et licet saepius hostes impetum redintegrarent, tamen ad extremum cessêre, vbi ferrum virtutemque Polonorum aliquoties repulsi agnouissent; exemplo suis futuri etiam in immenso exercitu paucos plerumque esse, qui proelia profligare possint; vt corpora ita exercitus, non eos semper vincere, qui maiores. Et congruebat quidem iustitiae fati, vt pateretur recordiam et feralem insaniam [Chmielnicij cum omni illo flagitiorum et scelerum ministerio ac comitatu][3] atrocius tum temporis vindicare; caeterum vindictam illam non intulit tunc[3] vis maior fati aut praesentis potentiae fatalis vltio, vt non ignoremus supremum illud numen Rerumpublicarum prospera vel aduersa, saepe quidem ordinaria et quam homines vult cernere, via moderari, aliquando tamen ipsis euentibus ostendere se hic multa hominibus ignoranda sibi reseruâsse. Profundior caelestium abyssus iudiciorum est, quàm vt eorum semper ratio nobis mortalibus constet.

Equidem orta altera luce occulto quodam fatorum arbitrio integer intactusque Polonorum exercitus priuatis cogitationibus, sine vllius imperio ex castris recessit desertoque, quem securitati communi triumviri delegerant[4], loco impedimenta omnia diripienda Kozacis Tartarisque reliquit, sparso per timidos rumore attractum esse rursus a Kozacis vniuersum Scytharum imperium, quidquid gentium à Maeotide palude, Euxino mari ac Bosphoro Thracico, in Imaum montem ac Tartarorum finẽs protenditur, in

---

[1] *C*. [2] Попр. зам. Kozacorum [3] Попр. зам. nuper
[4] Знач. viri

Russiam transductum.[1] [Plerique tamen egregy cohortium praefecti, quamquam pauor et fuga omnium occupauerat animos[2], pro tuenda dignitate anteactae militiae, dum fugientes prensant, dum ordines ac locum seruare conantur[3] atque impigrè hostes feriunt, deserti ab suis et a multitudine hostium circumuenti interficiuntur; futuri documento non se alibi quam domi et per ciuilium bellorum tempestate vinci et atteri[4] potuisse].

Hoc[5] facto cum iam in grande fati miraculum fortuna Chmielnicy excessisset, gloriabantur Kozaci expectatum diu, sed oblatum praeter expectationem successum sine elluuie sanguinis sibi euenisse; se tanti temporis inter Polonos laborem. et tot rerum spem, ipsum bellatricis gentis spiritum sine proelio delibasse[6]. Et sanè, hic est ille memorabilis ad Pilaucios campus, in quo magna quorundam temeritate antiquum Polonae militiae decus amisimus coepimusque cum graui ignominia nostra exteris nationibus, quibus modo terrori eramus, contemptui esse; sic vt eas, in quas submersâ penitus Russiâ calamitatis incidimus, in hunc ipsum adeo lugubrem inauspicati recessus euentum referamus. Hoc est illud fatale tempus, quo vires Polonae ad quaeuis bella externa idoneae, quae multum triumphorum possent securitatisque conferre, conciderunt, omnibus iam militiae Polonae disciplinam [illam tot pulcherrimarum rerum nostrarum amiçam matrem olim et alumnam][7] in exercitu esse corruptam, illam priscam imperatorum seueritatem [castigati omnis incorruptique moris imaginem][8] in libris tantum non in hominibus reperiri querentibus[9]. Sed habent hoc plerumque rerum humanarum casus, vt inter eosdem summa et virtutis et ignauiae sint exempla et potissimum vbi imperij atque obsequij ordine laxato aut rupto quisque sequitur praescriptum discriminis et aestimationem, in quo versatur. Non aliter quàm elementa, cum turbato naturae ordine suis egressa sedibus alia aliis sese immiscent, saepe magno inhabitantium damno. Porro caetera cum non

---

[1] *C'*: Tali nuntio accepto cùm non diuersa praesentibus contrariaque expectatis aut sperarent aut timerent, nihil aliud quam fugam cogitare coeperunt obliti, vt diligentiae et generositatis est ad excipienda quaeuis inopinata se comparare, ita illud ingenii, si quis potest vigore mentis prouidere, quae futura sunt et tanquam ante locare, quid possit accidere et quid agere debeat, si ita accidit, definire.

[2] Змаз. complures egregy [3] В рукоп. conanter

[4] Змаз. atteri atque exui [5] Попр. зам. Quo

[6] Пор. ст. 32, н. 3.

[7] Попр. зам. illam tribunorum centurionumque temperantiam

[8] Попр. зам. illas rigidas leges [9] Пор. ст. 32.

recipiat enarranda hic scripturae modus, iam ea, quae post Polonorum ex castris Pilauicianis recessum gesta sunt, videamus.

Viam ingressae aliquot Kozacorum Tartarorumque cohortes Constantinouiam noctis tenebrissimae ire coeperunt[1] ipso Chmielnicio duce, qui insolens famae affectator conterrendis aduersis partibus ostendere satagebat se priorum ducum gloriam longe iam interuallo post se reliquisse. At enimuero, cum progressi nonnulli Kozacorum ab Ossinscio et Gizio portas clausas, stationem Germanorum, quos dragonderos vocant, pro portis excubare (huc enim diuerterant) et quosdam Polonorum armatos in oppido esse retulissent, vallum aggredi omnes statuerunt. Caeterum nocte veriti et ignotorum situm locorum in campis ad Constantiouiam consedere exploratoribus missis per diuersa locorum, quaenam Polonorum exercitui in perdita re consilia essent. Proximo vero die iussae armari hostium cohortes; datum per agros signum, vt, quacuique proximum, vallum ascenderent rusticani et obuios quosque nullo aetatis sexusque discrimine implacabiliter obtruncarent. Et primo quidem impetu victores euaserunt Germani auctore Ossinscio viro ad prospicienda cauendaque pericula perito[2], nec minus in secundis aduersa quam in aduersis secunda cogitante. Sed cum repente Kozacorum globi affunderentur, mirum in modum Germani turbabantur distrahebanturque. Et licet conglobati alicubi Germani, Polonis immixti, armorum obiectu niterentur furentium impetum cohibere, tamen vna Kozaci agrestesque coniunctis iam agminibus, ceu duorum torrentium metu ruptis aggeribus violentius ferebantur. Et postquam hi difficultatem loci eluctati portam intrauere, in vallum euadunt suisque rapti oppidi signum ex vallo tollunt, non iam de bello, sed de praemiis victoriae cogitantes. Id vbi Ossinscius[3] conspexit[4], acerrimo quoque suorum et bellis probato amisso auersa oppidi porta cum suis egreditur; ita inter arcana militiae eruditus[5] summam rerum necessitati absque necessitate obycere temeritati quam virtuti similius esse.

Porro Ianussius Tyszkieuiccius Kiouiensis, Hieremias Michael dux Visniouieccius Russiae — palatini, Nicolaus Ostrorogius, Adamus Hieronymius Sieniauius, Hieronymus Radzieiouius, ille Leopoliensis, hic Lomzensis capitanei, et plerique alij tribuni cen-

---

[1] Попр. зам. perueniunt
[2] Попр. зам. auctoribus O. et Gizio viris... peritis
[3] Змаз. et Gizius [4] Попр. зам. conspexere
[5] Попр. зам. eruditi

turionesque Leopolim uenere [1], vt reliquias dispersi exercitus auctoritate sua congregarent. In aedem titulae Sacrae Crucis, quae Franciscanorum est, insignem conuenerunt consultaturi [2]: paucis affirmantibus dimicandum ad Leopolim cum hoste, pluribus peruincentibus permittendum potius temeritate illum sua vti, tanto facilius postea concludendum, quantò à suis longius prouinciis abstractus effugium sibi omne praecluserit. [Misera, echeu! misera mortalium conditio est; cum bruta, formicae, conchae, mare, terra, arbores et alia imminentes praesagiant tempestates, homo irruentia non praesentiat mala] [3].

Interim Chmielnicium duae sententiae ad Constantinouiam distinebant. Maximus Krzyuonosius vulnere inualidus cum caeteris tribunis manendum ad fluuium Słuczum, diuidendam ex aequo praedam manubiasque, firmandos per vtramque fluminis ripam aditus censebat [4]. Festinandum Tohay Bego videbatur, antequam vires Polonorum coalescerent, vt Regni proceres Leopoli congregatos, velut in cauea aut corbe [5] inclusos, capere posset. Nimirum qui minutim decidunt imbres, absorberi facilè a terra et ingenti aquarum simul ruentium vi sterni campos, trahi syluas, obstantia quaeque perrumpi ac rapi; sic hostibus euenturum, si tota in eos belli mole incumbatur. Trepidaturas etiam Poloniam et Lithuaniam, etiamsi mox armatae Varsouiam sint venturae et Chmielnicium aut victoriam de Polonis aut aequas pacis conditiones relaturum. Non expectandum, vt compositis castris in Russiam iterum Poloni venirent in Ruthenorum domiciliis prospectante Chmielnicio hyberna peracturi; dum Tartari Kozacique fluminis littore tenus domos claudant, obsidionem nimirum et alia mala ab hostibus toleraturi. Et praeclarum in paganis agrestibusque auxilium, si consensus tanti Tartarici exercitus et prima indignatio, quae plurimum valet, elanguescat. Repugnantem huic sententiae Ioannem Vichouium secretorum Cmielnicy participem Tohay Begi ex fratre nepos minaciter inuasit, stimulante patruo priuati commodi spe in chris-

---

[1] Попр. зам. conuenere [2] Попр. зам. consultantes

[3] Дописано зам. змазаного: Iam verò, cum pars maior ex castris in vtramque Poloniam militum se contulisset quam Leopoli fuisset, nemo superesse quenquam praeter eos, qui Leopolim ingenti cum difficultate itinerum locorumque inopia refugerant, credere, complorati omnes pariter viui mortuique totam prope ciuitatem lamentis impleuerunt.

[4] Змазано: Daret fugientibus Polonis, daret Tartarorum suorumque exercitui spatium. Conuentum vniuersae polonae nobilitatis (regis electio ad Varsouiam ritu institoque maiorum adornabatur) fore. [5] Рук. corte

tianorum exitium. Nec diutius Chmielnicius [1] cunctatus Tartarorum sententiae accessit, tanto errore seductae menti suae [et iam rerum successu corruptae] per impietatem aut superstitionem imposito, vt in se vno adesse consilium et prouidentiam tuendae propagandaeque militiae suae reputaret. Praemisit tamen Tohay Begum, vt quanquam pluuiis ac frigore, intempestis diebus ad ipsam Leopolim castra figerentur et populationibus aperta agrorum vastarentur. Sequebantur cum multis bellicis machinis ipsi Kozaci et rusticanorum [non tam multitudo, quam infinitae prope legiones] [2], vt inter distructa procerum consilia aut elusa eodem adhuc rerum successu vterentur.

Horror animos subit, quoties recordamur, cum oppidis captis aut arcibus expugnatis inhumana et belluina truculentia et foedissima turpitudo per totam Russiam nouis cladibus afflictam et iam pacis suae expem progrederetur, tanquam non hominis sed incendij ac ruinae potentia grassaretur. Nempe aduersus Tartarorum Kozacorumque furorem neque viros obiecta arma, neque senes venerabilis canities, neque infantes miserabilis vagitus, neque matronas et puellas sexus veneratio aut imbecillitas tueri potuerunt, ne in eos cruentum stringeretur ferrum. Tunc sacra supremi numinis templa, quae votis magnorum aliquando ducum procerumque aetas prospere aut in metu sacrauerat, sacrilegiis expilata et cineribus obruta, quasi homines cruciare satis non esset, nisi iniuria quoque inferretur Deo. Violabantur Zaslauiae mortuorum sepulcra, vt hoc exemplo caeteris ciuitatibus metus imponeretur; Podorciis magni nominis statuae, familiarum signa, ruinis aut ignibus sceleste praedabantur; agrorum glebae, antea florentes et faecunditate sua luxuriosae, post sine fruge et segete torpebant. Etsi ego credam fato quoque factum esse, vt tot morientium sanguis inter ruinas et excidia cadentium rerum effunderetur, quo caedibus ac simul sacrilegiis pollutum Chmielnicium, praeter conscientiae tormentum, diuina quoque seueritas aliquando magna aliqua aduersitate puniret.

At enimuero Leopoli priuatos, quos praediximus, luctus iam stupefecerat publicus pauor, postquam hostiles exercitus cum insigni saeuitia et crudelitate progredi ex captiuo quodam Gologoriensi incola darent; cum autem [3] a speculatoribus aduentare hostes,

---

[1] Зжазано: iam rerum successu corruptus
[2] Попр. зам. et infinita prope rusticanorum multitudo
[3] Попр. зам. quia tamen

progredi Tartaros, motum gremitumque late audiri asseueraretur, ire iussus cum sua cohorte, qui propius [hostem inspiceret, Korniactus. Huic] in conspectum occurrunt Tartarorum legiones repentinae magis quam improuisae. Vnde mox reuersus referebat, non procul ab oppido Miklaszeuice Tohay Begum [valida cum manu] consedisse ingenti suo[1] commodo, quod inde Leopolim aliaque circa loca infestis excursionibus fatiganda trahi possit. Emissi et alij sub vesperae crepusculum, qui, si quis ingrueret, raptim indicarent. Noctis ferme concubium erat, cum inspecto Tartarorum exercitu et intellecto aduentu moenia propter pedem retulere hostes incensis villanorum tuguriis, festinatis itineribus, ne inter mala tempus pro remedio proceribus aut ciuibus esset, versus Leopolim contendere nuntiantes. Ergo die sequente proceres collatis inter se priuatè consiliis, cum defendi vrbem posse tam parua relicta manu spes nulla esset et Chmielnicium audacissimorum et consceleratissimorum hominum caterua succinctum non dominationem modo ambitione et potentiae cupiditate, sed inauditi facinoris crudelitatem desperatione quadam animo concepisse viderent, in tutiora loca concessere. Ex suburbiis egressi et in aliquot Tartarorum cohortes per agros Leopoliensium iam palantes incidentes exceperunt temerè effusas et erecti machinarum bellicarum ex vallo vrbis explosione Zamoscium perueniunt, vt et ab imminentibus periculis eximerentur et vltioni seruarentur.

Iam verò[2] ciues Leopolienses de procerum militumque profectione et de Tartarorum aduentu edocti in praetorium euocatis ex equesti ordine quibusdam conuenerunt, qua ratione hostibus resistere abscissis omnibus à Republica praesidiis possint[3], consultaturi. Caeterum fuerunt[4] plerique ex equestri ordine, etiam militiae domi forisque non ignari, qui de salute vrbis desperantes deditionem ante hostium impetum et machinarum explosionem seriò suasisse dicuntur[5]. Vt quando Kozaci in potestatem Polomnam et alia propugnacula redegerant, quascunque ad vrbes in posterum illi admouerent exercitum, iuberent ipsi non expectata impressione portas illico pandi; neque enim munitionem vllam fortunae Kozacorum inexpugnabilem fore, tam expugnata tot munitissima loca. [Cum enim vrbanarum virium imbecillitatem cum numeroso latrocinio conferrent, cum species illa horrenda ferarum non hominum ob oculos obuersaretur atque

---

[1] Попр. зам. hostium [2] *C'*: At [3] *C'*: possent [4] *C'*: fuerant [5] *C'*: suadebant.

animus vel ipsa Pilauiensis negotii recordatione consternaret, ne vultum quidem eius modi hostium sed nec oculorum aciem credebant posse à ciuibus sustineri][1].

Porro ciuilis Magistratus extrema quaeque se ante subire velle, quam vrbem principibus et reipublicae Polonae semper fidem hosti tradere testabatur, tanto quidem ardentius, quantò maiore ducem Visniouieccium vi reuersurum soluendae obsidioni fama vulgauerat. Itaque vbi praesenti ope res agebat, nec animo deficiunt nec consilio: et pars portarum propugnaculorumque stationem firmantes, pars tormentis in opportuna loca cum Sebastiano Adersio spectatae virtutis viro comportandis aliquot horas insumpserunt[2]. Appetente iam nocte aeris campani signo ad arma vniuersi euocantur; catenae in aditu viarum illico tenduntur; plebs, nobilitas, religione institutisque quantumuis inter se diuersi, consociatis omnes animis pro futuris, pro ciuitate, pro suis capessunt arma iunctisque dextris mutuam sibi ad mortem vsque fidem vouent. [Strepebat tympanum per plateas, sed magis, qui illud pulsabat, voce lacrymabili attonitas aures omnium et corda feriebat: cum singulis, qui nomen pro pugnatoribus dare vellent, ex nunc tres imperiales tribuendos certa fide promitteret[3]. Fuere, qui nomen dedere, ducenti; et in eis reliquiae dissipati Czerminscii (fuit is praefectus ducentorum peditum pro districtu Leopoliensi collectorum) peditatus, quem et ille ipse cum aliis fugam adornans tanto tempore a ciuibus pastum sine lege reliquerat. Accessere his equites Germani septuaginta submissi a duce Visniowieccio in ipso ab urbe discessu sub regimine Andreae Cichowski, quem cum hac turma ante palatinatus Cracouiensis in castra expedierat, ab iis autem in itinere ad huc fuga nostrorum reuocauerat][4]. Germanorum sclopetarii ciuium impensa collecti in eo loco, in quo sudes acuminatae eminebant vndiquaque ad tardandum ascensum, si qui in muros conniterentur, collocati sunt. In arcem vrbi imminentem sclopetariis prope centum Czerminscianis, qui in ea cum Ioanne Bratcouio manserat[5], quatuor hamatae ferreae fistulae missae, cum inde vrbi pernicies timeretur. Turri ad basilicam Ruthenorum erectae[6] tria tormenta, praeter alias minores machi-

---

[1] *C'*. [2] *C'*: pars corona vallum cingentes, bombardis in hostium conspectu assidue fulminantium comportandis noctem insumpserunt.

[3] Поир. зам. promittebat.

[4] *C'*. Дальше: Collocati illi in eo loco valli, in quo... conniteretur.

[5] *C'*: Czerminscii, qui in ea cum Burgrabio manserat

[6] *C'*: Turri basilicae Ruthenorum

nas, imposita et tota basilica cum turri custodiae Germanorum [1] commisa. Horologiis omnibus et campanis maioribus omnium ecclesiarum silentium indictum, ne aeris signo ad arma graecanici ritus cultores euocarentur. Iam verò omnibus, quae sueta bello comparatis et bellicis machinis contra hostem dispositis Christophorum Arciszeuium insignis industriae virum consules orare [2], vt consilio suo adesse vrbi vellet [3]. Nec defuit Arciszeuius, vt qui foederatae Belgicae [4] magnam belli scientiam et in Africa potissimum ac apud Indos saepe probauerat [ostenditque in Brasilea ad Olindam armatam sapientiae deam tutiora [5] fluctuantibus impertire rebus, secundis moderata subministrare consulta et agregio prudentiae temperamento ciuitatum incolumitatem moderari].

Secunda ferme hora noctis erat, cum in proximos urbi pagos ignem conycerent Tartari ducto à Sknilov incendio; inde in alias villas diuersi pestem extendunt tanto successu ob tecta flammis obnoxia, vento praesertim in scelus conspirante, vt ab ipso fine suburbiorum in campum, quantum oculi spectare poterant, ferali omnia incendio conflagrare conspicerentur. Euoluta nocte [6] stationes suburbanorum repentino incursu ac pleni animorum irrumpere [7] tentatisque non leui proelio animis, omissa plerumque fronte latera ac terga circumuenire [8], cuncta clamoribus miscentes, quo plus terroris adderent. Porro suburbani non modo à stationibus eo die pepulere Tartaros [9], sed inde palantem vagumque, quantum ad syluas et arbusta patebat campus, effusè fugarunt. Ita non minus bona fide quam fortuna vsi, vt cum neque fugiendi hostibus, neque instandi suburbanis superesset locus, alteri in abdita locorum pellerentur, alteri eodem animo, quo vicerant, subsequerentur. Inter haec ipsius Tohay Begi [10] ex sorore nepoti fortius quam cautius in stationem suburbanorum inuecto laethale vulnus inflictum. Indoluit excessu eius Tohay Begus [11] et omnis Tartarorum natio alique [12], à quibus industria eius, nec inferior bello virtus ac ardor multa inter erepti desideria laudabantur.

---

[1] *C'*: Iudaeorum [2] *C'*: orabant

[3] *C'*: ita persuasi non defuturum Deum immortalem, vnicum huius impery statorem et custodem, qui rerum publicarum prospera et aduersa, saepe quidem ordinaria et quam homines vult cernere via moderatur, aliquando tamen ipsis euentibus ostendit se hic multa hominibus ignoranda sibi reseruasse.

[4] *C'*: foederato Belgio [5] B рук. tutera [6] Змаз. Tartari — так *C'*.

[7] *C'*: irrupêre [8] *C'*: circumueniebant [9] *C'*: hostem

[10] *C'*: Bei [11] *C'*: Beius, i так yce. [12] *C'*: aliisque

Postero die Tohay Begus duos ex agrestibus captis Leopolim ablegauerat[1], qui Adamum Sieniauium vrbi praefectum ad colloquium euocarent, testatus se suis ac suorum iniuriis dissimulatis hactenus et interea accensis ad arma prouocatum ea propulsare velle et inferre. Aberat tum temporis ab vrbe Sieniauius et idcirco responsum breuiter a familiaribus[2]: Varsouiae eum causa eligendi noui principis detineri, sed pactis [ad Corsunium][3] conuentis satisfacturum.

Vagus inde per vrbem, an subditus quorundam consilio rumor, quo metum hostibus, animum suis adycerent, redire cum collectis copiis ducem Visniouieccium, exercitum Pruthenicum Zamoscii accingi et intra aliquot horas affore. Eriguntur vrbani ciues, quasi recentibus auxiliis aucti, vitam prius quam urbem hosti dedituros clamitantes; mox experti eam esse infirmitatem conditionis humanae, vt tardiora sint remedia quàm mala. [Et sane, si Leopoliensibus subsidia ea die suppeditata fuissent, aut opprimi paucis Polonorum viribus Tartarorum legiones disiectae per cateruas potuêre, aut retroactae deserta Leopoli turpem fugam consciuissent][4].

De nocte apparuerunt plurimi ignes è longinquo, et plerique oppidum aliquid vicinum à Tartaris accensum esse putabant; sed secuta die ex captiuis cognitum[5] Chmielnicii exercitum, qui sanè longè maximus erat, aduentantem castra sua non longè à Leopoli posuisse. Exorta altera[6] die Tartari circumcirca relictis vigiliis, ne quis in dissipatos aut ex urbe aut ex campo impetus fieret, dilapsi pericula tantum irritare[7] et in suburbia[8] magno impetu ruere[9], non tam spe tunc quidem illorum potiundi, quàm vt rursus explorarent vires Leopoliensium eosque morarentur, dum Chmielnicius tormenta promoueret. Caeterum rursus suburbanorum armis telisque pulsi in montes ac propinquas ei syluas conglobati redibant, varia pereuntium forma et imagine mortium. [In urbe interim satis iam omnibus, vt in tali re, ad tuendum vallum compositis turba ciuium et magna pars nobilium aduentum Cosacorum obstinato ad mortem animo expectabat][10].

Et iam decima octaua diei hora erat, cum Kozaci duce Chmielnicio in montem, cui à Lupis cognomentum est, ad Leopolim, qua

---

[1] *C'*: miserat
[2] *C'*: breuiter Tohay Beio à familia castrensi -
[3] *C'*. [4] *C'*: Дальше: Sed tantus turbo... (ст. 44/45)... imponere.
[5] *C'*: cognouimus [6] *C'*: secuta [7] *C'*: irritabant
[8] *C'*: Поир. зам. pomoeria vrbis — так *C'*. [9] *C'* ruebant
[10] *C'*.

in Pokuciam via est, peruenerunt circumferentes oculos ad templa vrbis arcemque colli impositam et pro situ loci montes inter vallesque castra disponentes. Ducenta millia exercitus Kozacici [1] sub signis numerabantur; currus innumeri, partim suppelectili domestica per tot municipia ereptâ, partim omni bellicorum instrumentorum apparatu referti. Trahebantur multae aeneae machinae; tantaque erat hominum, equorum impedimentorumque multitudo, vt ad milliaria duodecim totus exercitus protenderetur [2].

Interea ex alia parte vrbis confertae densissimis viris Scytharum cohortes ex vicinis, in quibus tota nocte nihil vsquam secretum aut clausum sinentes morabantur, pagis erumpentes, quidquid planiciei et camporum inter villas Sknillow et Rzesnia fuerat, occuparunt irruptionem in suburbia et in ipsam vrbem Kozacorum opperientes. Caeterum quiescebant hac die [3] fessi itinere et laboribus Kozaci [4]. Et siue non omnibus delendorum pomoeriorum libido erat, seu ita placuerat soli Chmielnicio et ostentare quaedam incendia terroris causa, si compelli ad deditionem charitate praediorum suorum ciues possent et non omnes concremari domos, vt quodcunque superesset tectorum, id pignus aut incitamentum ad flectendos Leopoliensium animos haberent, vni duntaxat praedio Serebkouiciano eą die iniecti sunt ignes. Ipse Chmielnicius damnata omni mora moraeque auctoribus [5] acriter increpitis paulo ante vesperam, vt erat in candido equo, explaratum vrbem paucis comitatus ad colles contendit et aestimato saepius loco disponendis tormentis seligit iugum collis, quem inter et aediculum diui Petri via publica intererat.

Dies [6] nona mensis Octobris erat, cum ad radices albescentium ab arenis montium viae, quae ad oppidum Gliniany ducit, proximorum longa agmina ducere visi sunt hostes. Hic explicatis legionibus [7] campum, qui canalibus aquas ad ciuitatis vsum [8] dispensat, quadrato ordine ex cohortibus [9] tribunorum suorum firmauit Chmielnicius effusis densis cohortibus paganorum [10], qui ad Kozacorum exercitum singulis horarum momentibus affluebant. Ante hanc aciem, quae in subsidiis erat, innumeram illam Tartarorum

---

[1] *C'*: Zaporohiensis [2] Змаз. parduceretur [3] Змаз. diei
[4] Дальше *C'*: occasionem verò haud segnes... (ст. 58)... occuparent.
[5] *C'*: authoribus [6] *C'*: Die
[7] Попр. зам. non ad vsum modo, sed ad etiam speciem ordinibus
[8] *C'*: ciuium vsus
[9] Попр. зам. legionibus — так *C'*. [10] *C'*: rusticanorum

multitudinem omnibus audendis paratissimam cum Pris Aga [1] suburbanorum statiuis admouit. Ad laeuam, quae meridiem respiciebat, alios Tartaros duce Tohay Bego; in medio veteranas Dacorum [2] Transistrianorumque cohortes patrueli suo Zachariae Chmielnicio parere iussas; in dextra sed aliquantum propter eminentem arcem sepositos Donenses Kozacos [3] — collocauit. Singulis hisce legionibus magnam turbam agrestium securibus armatam adiunxit. Multas praeterea ligneas, quae fabricari imperauerat, scalas tradidit, cuique legioni suas; quas ad vallum proycerent aditumque sibi ad suprema eius munimenta praestruerent. Inter has verò in fronte legiones et dispositam retro aciem stare medias voluit expeditas aliquot Tartarorum Sultano Achmeti [4] duce turmas, ita persuasus tantum esse suorum armorum terrorem, vt ea ostendisse ad deditionem Leopoliensium satis esse videretur.

Iam verò suburbani vltra statiua sua egressi occurrerant primis Tartarorum ad viam Sknilouiensem turmis, ignari proxime sequi Kozacorum phalanges, quibus conspectis numero atque animis impares omissa pugna intra suburbia fugam arripuêre, instantibus à tergo ad vallum vsque Kozacis Paulo Glouaccio ductore, quem ex Hodacensi [5] praesidio profugum et impigrè in partes suas transgressum Chmielnicius legioni vni proposuerat. Caeterum ex vallo emissi frequentes globi non repressere modo suburbanorum fugam, sed restituere dubiam aliquamdiu pugnam, donec infinita prope Kozacorum multitudine suburbani oppressi et multis è suo numero inter vicos [6] cadentibus atquê inuitante proximo [7] effugio intra munimenta vrbis et coenoby Bernardinorum claustra recepti sunt nonnulli. Disideratus inter Kozacos insignis tribunus multique alii eius commilitones, quin et vexillifer Glouaccy, vir in maritimis bellis [8] probatus, pila traiectus et tandem extinctus in area coenobii Carmelitarum antiquae obseruantiae sepultus [postea inuentus] [9]. At enimuerò ex suburbanis ingens hominum multitudo occubuit vtriusque sexus hominibus per ludibrium caesis aut disiectis [10]. Capti et in seruitutem Tartaricam venundati plurimi [Latini] [11], etiam ipsi Graeci ritus cultores, qui securitate pacis et belli malo circumueniebantur.

---

[1] *C'*: multitudinem Piris Agae [2] *C'*: Valachorum
[3] *C'*: Moschouitos Cosacos, quos Dunenses appellamus
[4] *C'*: Sultano duce [5] *C'*: Chodacensi
[6] *C'*: inter plateas suburbii [7] Попр. зам. primo
[8] Змаз. proeliis [9] *C'*.
[10] *C'*: vtriusque sexus homines per ludibrium mactabantur. [11] *C'*.

Inducta verò in suburbia solititudine ad praedas et spolia hostes quaqua uersum discurrere, in tecta penetrare ac ne, vti fit, certamen ipsos inter praedatores existeret, manipulatim per celebriores vias distributi, aly prae foribus domorum stationem agere, aly in conclauia interim irrumpere, arcana quaeuis rimari, quidquid vspiam aut auri argentique aut vestium aut suppellectilis esset, diripere, sarcinariis calonibus imponere, cum stationariis constante inter praedatores fide partito diuidere [1]. Et profecto, domibus exspoliatis, fanis direptis, aris subuersis, statuis combustis, diuina atque humana omnia promiscua, nihil denique pensi neque moderati habuerunt.

Hoc in vrbe comperto [2] artifices operaeque ex officinis aut latebris prosilientes arreptis, quae aut in manibus erant aut sors offerebat, instrumentis in hostem ferebantur, scandentibus iam agrestibus [3] per coniuncta aedificia, quae, vt in multa pace, in altum edita vallum moeniaque aequabant. [Nec minori praesidio hostibus coenobia religiosorum erant, ex quibus glandes ac tela prompto impetu frequentissima iaciebantur] [4]. Et iam plerique hostium casibus belli etiam ipsi morti destinati ad vallum glomerabantur et aly frequentes globos in domibus suburby abditi emittebant, cum ciues ex turribus valloque plena hostibus tecta et religiosorum [5] claustra cernentes vagosque Tartarorum [6] per vias omnes cursus, cum alia atque alia parte noua aliqua clades nonnullis resistentium transfixis fistularum glandibus oriretur, rapi ignes inferrique proximis vallo aedificiis curarent. Cùm verò [7] omnia sacra praphanaque circa vallum in igne considerent, verebantur vrbani ciues, ne vento immodicè perfurente atque igne [8] sparsim globos in diuersa eiaculante repente corriperet aliquam vrbis partem obnoxiis igni domibus, extrinsecus ligno conuestitis.

Accessit et nox, malorum additamentum. Quippe exitialis flammarum crepitantium fulgor et miserorum aspectus, velut feralium vmbrarum per suburbia volitantium atque à debacchante

---

[1] *C'*: Adeo sanguinis rabies etferauerat animos, vt sisti nequirent à caede, quamdiu, qui caedi possent, superessent. Inde verò, vbi assecuti videbantur, inducta in suburbia solitudine, tunc ad praedas ac spolia quaquauersum... quaeque rimari, quidquid vspiam aut auri argentique aut vestium esset, diripere... diuidere.

[2] Дальше *C'*: plebs, nobilitas .. (ст. 52)... fidem vouent, strati prius humi fusisque ad Deum precibus, religiosis viris insigni erga Dei Matrem diuosque indigetes tiducia verbo praecantibus.

[3] *C'*: hostibus [4] *C'*. [5] *C'*: religiosa [6] *C'*: illorum

[7] *C'*: Porro cum [8] *C'*: igneos

igne in praedabundos hostes incidentium, horrorem profectò induxit[1]. Inde furiali incessu sacra Dei coelitumque templa rursus irrumpere[2], inprimis verò coenobium Carmelitarum veteris, vt aiunt, obseruantiae, in quo quadringentos prope varij status homines et inter hos sexdecim religiosos ferociter trucidarunt. Occasionum verò haud segnes, ne study quidquam praetermitterent, ad occupandam vrbem lixas rusticanosque vernas aliquot nummis pollicitationibusque corruptos ad ignem tectis vrbis, si possent, inferendum submiserunt, vt populo vrbano ad opem passim ferendam tectis intento vallum moeniaque ipsi armati occuparent. Ciues crescentibus malis ac metu, vt ex coenobio hostem exturbarent, tormentum solito grandius in aggere positum contra coenobium laxarunt; sed nihil egêre, non ante enim, quam omnia vastassent et demum totum aedificium sequenti die incendissent, pedem extulerunt. Caeterum nocte illa, tota etiam adhuc flammante, mediam post noctem impressio hostilis ingenti fragore facta ab illa parte, quae vallum acuminatis arboribus munitum certiorem hosti pollicebatur vrbis expugnationem. Iam verò fauore Numinis viriliter repulsus in suas sese latebras, licet nulla expressa necessitate, sese recepit. Est, est profectò Deus, qui quorum conatus impios destruere cogitat, eorum sensus obtundit omnemque animi aciem praestringit.

Interea porrò Tartarorum excursionibus mala et formido in vicinis pagis oppidisque augebantur, qui per campos pabulabundi abactis armentis[3], hominibus omnis sexus, aetatis, ordinis caesis aut captis ad ipsum fluuium Sanum processerant.

Die decima Octobris visa sunt explicari[4] signa Kozacorum duo, vnum quidem à porta basilicae Georgianae, alterum ex aula Szarfenbergiana, conspiciebanturque toto fere obsidionis tempore; circa quae vigilias crebras Chmielnicius ponere et eas ipse armatus intentusque cum tribunis ac magistris turmarum circumire. Kozaci verò orto sole ad portam, quae Cracouiam ducit, benigniorem fortunae vultum, quam elapsa nocte, in alio loco experiri attentare. A montibus igitur, in quibus facinorum rei suspendio damnantur, aliquot turmae hastatorum et cum ys multa caterua aliorum equitum innumeraque turba tumultuary et inermis peditatus instructo agmine sese demittens summo impetu et clamore

---

[1] *C'*: reduxit. Inde furiali... irrumpunt etc.
[2] *C'*: irrumpunt etc. [3] Попр. зам. tormentis
[4] Попр. зам. explicata

grandi ad portam euadere contendebat. Sed postquam hastatarum cohortium una in ipso statim impetu suum amisit signiferum et mox alium, amissi vices subeuntem [amissa omni spe ad interiora suburbij][1] pedem referre coeperunt, diuino fato iniectante tam callidis hostibus caecitatem, vt quod è re sua foret, minimè prouiderent. Maiorem porro stragem à propugnatoribus sua culpa referrent, nisi hi disploderent sclopos, cum adhuc maius inter ipsos et hostes interuallum intercederet, quàm quò telum accidere posset.

Tum quoque aestimatum Kosacorum, qui in arcem (octo prope millia hominum aetatis promiscuae receperat) quouis labore properare, exemplum. Nam multiplici via et in arduum montem ac adsitam ei molem, qua subacta alia et apposita cederent, continuo ab ijs maiore quam vnquam alacritate ibatur facilem et celerem sibi victoriam promittentibus. Ibidem primo ira licentiae et crudelitati aditum patefacere conantes ingenti fragore in illud latus, quod campos spectat, detonabant imitatione priscorum militum, qui ab ea hostium parte, quam infirmiorem esse animaduertunt, proelium committunt. Planè ab hora decima octaua vsque ad ipsum crepusculum cuncta inconditis clamoribus miscentes, quò plus terroris in arce adderent, castrenses excubias tuente Ioanne Bratcouio burgrabio Leopoliensi, cuius ardorem ac iussa alij sequebantur, impugnabant, ferreis in circum instrumentis subruere contendebant, sed illico obduxit vulnus armata ferratis stipitibus turba, quae neminem sese in arcem penetrare eo foramine passa est, spreto barbarorum sonore et inanibus minis. Illi autem, qui pertinaci audacia aut portam aut moenia, scalis etiam admotis, occupare nitebantur, partim lapidum mole, partim frequentibus qua tormentorum qua sclopetorum grandium et breuium[2] glandibus, modo pectore receptis auertebantur. Cùm autem caeteri effusè fugam capesserent, recipiebant se post currus, quorum aliquot eo fine adductos posuerant in cliuo montis, per quem currus ascendunt in arcem. Iuuere eam arcis propugnationem tormenta et Ruthenicae basilicae turri aliisque vrbis propugnaculis hamatae ferreae frequenter explosae fistulae, circumlato per vallum sacrosancto Christi corpore et diui Kostcae imagine, qui ciuium in pace decus, in bello praesidium habetur. Septem illi irriti numerantur insultus, oppugnatorum autem quingenti circiter occisorum, quasi rudes lapides disiectos in montis decliuitate repraesentabant.

---

[1] Доп. зам. змаз. omnes [2] В ориг. breum

At enimuero multa plebis suburbanae turba, quam nec capere tam exiguus in arce locus, nec alere in tanta inopia annonae poterat, ex monte effusa velut agmine iam vno petyt proxima vrbis loca. Inde pars in urbem recepti sunt, pars per rudera pomoeriorum dilapsi in manus hostium peruenerunt eisdem aperientes arcem esse inualidam et quam munimentis satis tueri non liceret ac adeo vlteriori impressioni imparem. Iterum haud multò post Kozaci irruptionem in arcem fecêre. Acriter tum et diu pugnatum est. Et cum non exigua obsessorum obstinatio esset et ciues ex turribus et propugnaculis hostem montem ascendentem passim globis transfigerent, retroire adacti sunt plurimis suorum desideratis; quorum corpora superstites attollebant aperientes humum et supremo erga commilitones officio fungentes.

Sub idem tempus arcis oppugnatae in portam Haliciensem clamosa et nomerosa impressio facta explicatis non ad vsum modo sed etiam ad speciem ordinibus, postquam simili, quo mane ad portam Cracouiensem exemplo, equo deiectum vnum suum virum ad bella impetus maximi viderunt, reliqui omnes abiectis armis fugam accellerarunt territi, neque obtestationibus neque minis conuerti potuerunt magnaque trepidatione in sua latibula se conuerterunt, qui ante discrimen triumphantium ritus incesserant.

At rursus noua laborum facies. Ipso noctis initio deycere defensores ex vallo volantes, aedes sacras et monasterium patrum Discalceatorum repetito impetu occuparunt non sacro non prophano abstinentes. Et quia illud aedificium proximè imminebat vallo, non leuem iniecerant trepidationem propugnatoribus effusis frequentibus globis. Quia tamen in illa parte aggeris stationem gens Armena habebat, praeterea ad magnum propugnaculum, in quo puluis nitratus totius Regni deponebatur, selectorum Germanorum manus erat, destinata implere illis integrum non erat sclopetariis Germanicis continenti explosione tuborum hostes fatigantibus. Quare, cum post multam caedem ab incoepto irruentes destiterint, à ciuibus accepto pro magnitudine mali remedio illi aedificio ignis subiectus est, qui non nisi fundum cineribus sepultum reliquit. At obscuro adhuc coeptae lucis ad aediculum sancti Stanislai magno numero Scytharum Kozacorumque multitudo conglobari, strepere cuncta clamoribus et tumultu atque insitae ferocitati arte ac tempore lenocinando ipsa formidine atque umbra feralis exercitus terrorem inferre.

Hoc coetu paene exanimarunt ciuitatem, quamquam propugnatores in vallo haud imparatos ad excipiendum illorum impetum

erant. Tibicen una cum praecone per compita vicosque [1] temporis et necessitatis admonens in vallum omnes euocabat consulibus curas inter se partientibus [et saepius vsis benifica fraude, quae pericula meditanda insinuat, ciuium animos gliscentia odia et manibus saeuientia extorquere arma potest, non secus ac vtili dolo matres tenellos inanibus terriculamentis ad frugem coërcere moris habent]. Deinde paeeuntibus Sacrorum administris vniuersi discriminis monebantur et fidei, quos in vallum atque in propugnacula prosequebantur, commendantes virtuti illorum vrbis retroacto tempore Turcicis, Tartaricis, Dacicis bellis victricis, quaecumque relicta esset fortunam. Virgines matronaeque cum infantibus liberisque paruis templa et fana ingressae precationibus pro se ac suis aeterni numinis maiestatem poscebant. Omnium erat sensus et expectatio, quod similem hesternae in portam Cracouiensem facturi essent [cruenta belli cupidine aestuantes] aggressionem, praecipuè cum pulsato frequentius tam in Latinis quam in Graecis ecclesiis campanarum aere stimulante ira in *unum* conuocarentur. Nihil tamen immortalis Dei beneficio cum attentassent, agmina illa aliquot post horas metu aut necessitate soluerunt; et multorum ortodoxorum ciuium ira in Ruthenos incolas tum incubuit, nullo criminis argumento. Nec sequaciori sexui pepercêre, veneficia, obtestationes, occulta cum hostibus consilia exprobrantes. Nec defensioni locus, quamquam supplices manus tenderent, humi plerumque stratae, pectus atque ora singultu quatientes; quod sanè id ipsum apud infensos non mediocre incitamentum erat, tanquam nimius pauor conscientiam argueret.

A media die vrbanorum quidam è vallis bis excurrerunt in hostem. Primum quidam in plateam Discalceatorum nullo certo duce, ex qua plerosque Kozacorum pulsos in fugam disiecerunt audaci simul et felici conatu. Sed hostes cum animos et numerum collegissent, grauiores vrbanis fuissent, nisi se maturius in vallum recepissent, annonam tamen, excursionis suae argumentum, secum è domibus vicinis importarunt, in ciuitate alimentorum inopia apud plerosque laborante et ex vitiatis foedo cibatu corporibus morbo latè gliscente et funeribus subsequentibus. Illaesi omnes praeter vnum, qui glandem plumbeam in faemore receperat, ex quo vulnere paucos post dies occubuit. Altera excursio fuit exitu feliciori e vallo Arci Supremae opposito. Triginta circiter ex ciuitate egressi erant, vt hostem excursibus suis sollicitum haberent.

---

[1] Поир. зам. singulas plateas

Ibi irruerunt in rusticanos multamque illorum fecem aedes Omnium Sanctorum titulo insignes depraedantem trucidarunt praedamque plerisque omne periculum contemnentibus eripuerunt. Vsque adeo nec in bellis cuiquam benè cedit arrogantia et vel minimus hostis tum maximè contemnendus esse desinit, cum contemnitur. Demum vnum ex Kozacis virum grandem et robustum viuum in ciuitatem adductum Magistratui, vt erat cum hasta poloni equitatus captus, tradiderunt. Is equuleo subiectus confessus est, Chmielnicium cum sexaginta millibus Kozacorum nuper ad Leopolim venisse, Tohay Begum quadraginta millia Scytharum adduxisse, sultanum quendam Tartaricum cum viginti millibus prope diem venturum, praeterea Kozacorum tria millia cum tormentis in oppido Busk dicto propter incommoditatem itineris haesisse.

Iisdem horis pomeridianis in Arce Superiori viginti fere Kozacorum occissi sunt; qui cum plebe potissimum Ruthena missa ex arce, vt è fonte ad radices montis posito aquas adferret, in reditu arcem ingressi sunt dissimulantibus Roxolanis. Nihilominus tamen statim vnus eorundem Roxolanorum rem tribuno arcensi aperuit, qui procul mora diligenter in illa multitudine quaesitos cum deprehendisset, omnes sclopetis in pectora infixis et lanceis confecit.

Properante autem iam ad occasum die scripsit Chmielnicius monita minasque miscendo ad vrbanum Magistratum slauonico idiomate literas, queîs gnarum se illorum munitionis ostendens redimendae vrbis conditiones offerebat. [Deo unico ciuitatum omnium statore ac custode hostibus eam caelitus immittente mentem bonorum pacis intelligentem]. Agrestes tamen ciuitatem interea oppugnare[1], ea quidem ferocia, vt neque pilarum tempestate, qua è vallo petebantur, neque signo à tribunis receptui dato remoueri possent, quin infra ipsas ciuitatis fossas defensores aggrederentur. [Impellebat ad impressionem [rusticanos][2] discrimen suorum, pilis in ipso aduentu hostiliter appetitorum[3], tangebant crudelissima quorundam[4] in media vrbe supplicia; [omnes][5] accendebat spes praedae spoliorumque[6], quorum super opulentiam mercatorum ex Oriente constabat receptaculum esse]; donec Chmielnicii iussu partim maioris lucri spe, partim insidiarum metu omnes reuocati

---

[1] Попр. зам. agrestibus... oppugnantibus
[2] *C'*. Попр. зам. Kozacos [3] *C' :* appetiti
[4] *C' :* tangebat per alys Kozacos, audita suorum
[5] *C'*. [6] *C' :* manubiarum praedarumque

sunt; conquerente Ostaphaeo tribuno, quasi omisso victoriae impetu atque abiectis armis supremam manum abstineret, quod nihil esset aliud, nisi spatium modumque obsessis ad peruicaciam suam communiendam elargiri.

Agitata interim legatio a Magistratu vrbano[1]. [Hic inuitauerat iam ad se in praetorium sacrum equestremque ordinem conferendis consiliis firmandisue[2]..Et hi praesto fuerunt, anxy pariter et intenti][3]. Lectis prius Chmielnicy literis, quibus recensebat beneficia et merita Kozacorum suaque odiis Polonorum pensata. Nam quod à vagis in Regnum excursionibus Tartari hucvsque continebantur, quod negociatores secure in regiones Othomanicas commeare soleant, quod Polonicae gentis[4] decus inter tot nutantes, tot infestos hactenus obseruatum, suorum virtute et praeclaris conatibus effectum. At hercule, aduersa inter haec meditatos Polonos. Immunitates à diuis olim Poloniae regibus Kozacis concessas sustulisse; agros maiorum suorum aut sanguine partos aut labore excultos eripuisse, pactis, in quae sub Koniecpolscio itum, interpretando violatis. Caeterum necessitatem et iniquam hostium causam pro successus vlterioris fiducia offerri [Kozacis inter discrimina summa ac iniuria libertatis eluctatis]. Denique diuium ac hominum fidem serio venerari, agnoscerent tam procul à culpa se quam causa esse et inter mala praeterita et euentura semper innocentem. Bellum Polonos graesiuisse et iam habere, [cui non alia addicentia auspicia fuere quam innocentiae, neque ductus alius quam vltimae necessitatis, neque opes aliae quam à maioribus acceptus et iniquitate temporum magis magisque auctus animus siue viuendi in libertate, siue moriendi ante seruitutem. Iam vero, ne eodem bello inter tot discrimina infinita][5] Leopolis inuoluatur, prouidendum et sibi curae esse. Agerent ciues [imminente proximo rerum suarum naufragio] ex commodo publico traditis omnibus proceribus, qui ex castris Pilauieciensibus profugi haberentur.

Literis lectis certatum est sententys: paucis armis cum hoste decertandum esse, plurimis conditione cum eo transigendum sentientibus. Ergo[6] [adorato Dei numine factaque deliberatione missus est Andreas Hącelius Mokrscius Canonicorum Regularium presbyter religionis ac facundiae preclarus vna cum tibicine, qui mentem

---

[1] [lectis prius... beneficia v. hic]
[2] Попр. зам. firmandisque
[3] Дальше: Legebantur Chmielnicy literae: quibus recensebat...
[4] В рук. gentus [5] Дописано зам. змазаного: Hoc ne
[6] adorato... deliberatione etc. v. hic supra.

Chmielnicy accuratius exploraret et literas fiduciae ciuium delegandis impetraret. Excepit Chmielnicius Hącelium Magistratus ciuilis literas perferentem verbis initio quidem minacibus superbisque, sed placatior dein factus remisit ad Magistratum][1]. Tandem missi sunt, qui quacumque pactione a tam arcta obsidione ciuitatem liberarent. [Quod quidem feliciter confecerunt...][2].

---

[1] [Tandem missi sunt v. hic in seq. folio ad initium]

[2] [... habituri argumentum temporis opportunitatem illam esse etc. v. in exemplari primo]. — До сього опису облоги Львова належать, по всій імовірности, ще отсї неповязані з собою приписки *C*:

а) Plena erant moenia vallumque propugnatoribus, quorum mutuum aspectum subtrahebant tenebrae, nisi quantum breuis fulgor intermicantium ex tormentis ignium ac relucentes tractim faces transuolitantium telorum ciues aperiebant.

б) Eo animuduerso obsessi suburbana aedificia reliqua quaqua versus incendere, ne aut instruendas insidias hostibus opportuna relinquerent aut nostris ad iaculandum essent impedimento. — Tum hostes operi destinatos Leopolienses ex vallo eruptione facta hostes (так!) sunt adorti, cumque duabus continenter horis dimicassent, intra munimenta cum manubiis sunt reuersi desideratis ex hostibus non paucis, nemine ex nostris interrempto. Quas eruptiones si perpetuo diuersis e partibus fecissent, hostibus sane initio ob laboris molestiam fatigatis grauissimum accidissent eodem simul tempore expugnare vrbem et repellere excurrentes. — Dum vero haec omnia administrant, consules obire quotidie, centuriones ciuium hortari, appellare machinorum praefectos, ciues iubere, vt defessis integri succederent, ne nocturno quidem tempore a labore intermisso.

в) Ergo audito signo e tribus simul partibus procurrit in vallum, adnitentibus tribunis, pro veteri Cosacorum aemulatione in proyciendis ante alios scalis agmini suo palmare decus asserere. Sed praeuisum id ciuibus, illuc propterea confertim accurrentibus, vbi plus periculi a promtioribus intendebat, donec continenti explosione grandium minorumque tuborum hostem pellerent. Ea quidem ferociâ, vt neque pilarum tempestate, quâ è moenibus arcis petebantur, neque signo receptui à tribunis dato remoueri possent, quin arcem oppugnarent. Et sane, tantis animis ad huius arcis expugnationem insurgebant hostes, vt iam obsesse (так!) de salute sua desperarent. — Ioannes Wychouius ciuem Ruthenum literis suis admonuit, vt Leopolienses sese dedere et felicitati tanti diuis cedere malint, vt clementiae monumentum existant, quam abstinatis animis resistere, vt in victoria gladium experiantur.

г) Maximus Krzywonosius res nouas in morbo medicatus, nondum deposita intercipiendae Superioris Arcis spe, nocturna denuo expeditione suscepta ad eam aggredi iterum destinauit. Nicolemo Njebylscio gerendam rem permittere placuit; sed nihilo felicius priore consilio conatus successit. Nam tantus perpetuo occidit imber, vt et fistulam omnis interierit vsus et pulueris nitrei madorem, (так!) et cum nocturnos ignes in arcis moenibus eminus hostis aspexisset, ratus se proditum magna subito

Factum per eosdem dies, vt literae quorundam Varsouia Leopolim destinatae Chmielnicio traderentur; queis aduentare Germanos, accingi Pruthenicum Curlandicumque militem aliaque non tam falsò quam nimia aestimatione retulerant. Ergo Chmielnicius

---

perturbatione retrocessit. — Et iam per eos dies ex plebe nonnulli (qui decorum post famem ducebant) cadauerum equinorum frusta (miserandum alimentum) in cibos portiebantur. Magistratus, vt militum egestati remedium adferret, propter panis largitionem ceruisiam etiam ex publico dimensam vnitrin quotidie distribuere instituit; quae res vehementer eorum animos deuinxit salutique fuit; nec defuerunt plerique priuati ciues, qui aduersus hyemis pluuias ventosque vigilibus (quibus sub dio excubandum erat) togas villosas, reliquis caligas calceosque erogari fecit.

г) Iubebat obsessos admonere, ne se falli sinerent inani spe auxiliorum, remedium miseriarum, si se redimere festinarent, in ipsorum manu situm esse. Sin cunctarentur, praesentibus calamitatibus populationem et excidium vrbis accessura ex arbitrio victoris.

д) Cum re animaduersa agrestes enimuero ira succensi ciuitatem à populatione liberam fore et iam certa opulentae victoriae praemia sibi e manibus eripi nihil colloquium morati nec alio quam furoris sui ductu primum ad portam Haliciensem etc.

ж) In arce Kozacos à crudelitate nulla humanitas, a libidine nulla pudicitia, a vi et furore nulla aequitas, ab iniuria nullum ius, leges nullae absterrere et auocare non potuerunt.

з) Et iam fames etiam plebem seruitiaque attriuerat, vt debilitatis corporibus non possent hostes vi repellere. Acceperunt et morborum genera omnifaria, quae incommodo victu augebantur annique tempore. Conclusa enim erat intra modicum vrbis spatium turba hominum, et cum ligna coquendis cibis deficerent, officinae et propolia comburebantur. Nec cadauera Iudaeorum, qui passim moriebantur, efferebantur deficientibus operis aut sublatis. Ita morbi in dies grauescebant, dum versantur inter olentia tabo corpora.

і) Interim vero tribuni elatis animis multa de se ipsis disserebant, enumerantes labores suos, quos etiam in bello contra Osmanum exhausissent in Valachia, quod deinde in Moschouia in illo solo etc. ad haec res gestas toties contra Scythas, exaggerando verbis singula; nec quidquam magni imputabant, quam quod rebus Reipublicae turbidis ipsi fuissent auxilium et ormentum, pro quibus beneficiis opera inimicorum egregiam sibi relatam gratiam: proscriptionem capitum, domonum subuersionem, sociorum caedem, vxorum ac filiarum constuprationes; sed venisse se post longa interualla temporis vlciscique tum priuatas iniurias tum publicas, mox poenas exacturos ab authoribus. — Stetisse Cosacos Tartarosque super vestigia gloriae cineres ossaque Polonorum calcantes, quocunque oculos quispiam intenderent, captiuitatem clademque et dira omnia obseruari. Ne terrerent vanis de aduentantibus ex Prussia Gernanis rumore etc.

collato cum Tohay Bego tribunisque suis consilio exercitum Tartarorum Kozacorumque Zamoscium ire iubet, inde bellum in Polonos translaturus, vt nimirum cum ferrum in visceribus suis grassari sentirent Poloni, quotidie hostes in oculos haberent, vrbes aut capi aut terrore concuti viderent, agros populationibus vastari et vectigalia intercipi animadueterent, tum bellum odysse inciperent et pacem positis armis amarent [5].

Itaque ex agro Leopoliensi die vigesima sexta mensis Octobris moto exercitu, quacumque ibat, latè suorum armorum terrorem oppidis omnibus imminebat [lugubri spectaculo et graui luctus memoria relicta] [1]. Ita iam cesserant ei [2] Grodecum, Magierouia, Ianouum, Iauorouia, Raua, Tomaszeuia, Szczebrzeszynum; quas omnes cum relictis suis praesidiis firmasset, ad Zamoscium ita peruenit, vt penè prius vrbs vndique cingeretur, quam [3] castra mouisse ex agro Leopoliensi crederetur. Fulmen quoddam et quoddam tonitru simul esse videbatur: nunc armorum fulgore terrebat, nunc tumultu inopinato, quod aggrediebatur, subuertebat, partim ob praedam aut spoliandi cupidinem, partim furore et rabie quadam. Zamoscium itaque cum vniuerso exercitu inter imbrium continuos fluxus, inter tempestates et procellas ita accessit, vt passim domus, fora templaque cruore et cadaueribus replerentur. [Supremi numinis non improuidentia aut neglectu sed iustitia et iudicio ac aequissima dispensatione haec immittente mala].

Creditum etiam vulgo per Poloniam hostilem exercitum paulò post [in viscera et vitalia Regni] affuturum, qui euersa Republica Polonum quoque nomen euerteret [4]. [Et sane, si in ea trepidatione hostilis exercitus fuisset ad Istulam promotus (quod vt Chmielnicius faceret, Bohunus tribunus bello huic seruili et tot, quae deinde subsecuta sunt, malis magnam et ardentem subyciens facem identidem monebat) in summum certe discrimen Respublica adduceretur. Sed non omnia hominibus Superi dedere, cum multi reperti sint, qui noue-

---

[1] *C'*: lugubre spectaculum et grauem luctus memoriam reliquerunt.
[2] Попр. зам. Ita in potestatem eius venerunt [3] Зваз. illum
[4] По сїм змазано: Quisque pro se perditis rebus priuatae consulere: aurum, gemmas, argentum, vestes omnemque preciosam suppellectilem aut in Prussiam mittere aut in occultis locis condere. Omnia luctus et pauoris erant plena. Сюди мабуть належить фраґмент *C'*: Non contentum tot ciuitatum et propugnaculorum accessione Chmielnicius irrumpere cum exercitu in Poloniam ac Vistulam transire, vt in ipsius Regni visceribus districto ferro bellum gerat et iam diu quietos populos armorum metu percellere possit, cogitare. (Пор. ст 7). [5] Пор. ст. 15.

rint vincere, sed victoria vti nesciuere]. Caeterum hoc [1] tempore magnum humanae imbecillitatis argumentum ingenia quorundam limitaneorum principum ostenderunt, cum Chmielnicy orientem fortunam adorauerint, cuius dubiam ab initio contempserant. Adeo verum est infra fortunam pretium virtutis esse et rarius bonos coli, frequentius felices [2].

[Dum haec ad Zamoscium geruntur, Hodacensis ad Borysthenem propugnaculi custodes ad extremam commeatus inopiam perducti, cum nec spes tolerandae vlterius famis vlla iam esset et clare intelligerent Polonorum auxilia frustra expectari, in certas conditiones Hodacum dediderunt] [3].

Huius totius temporis fortunam ne deflere quidem quisquam satis dignè poterit, adeo nemo exprimere verbis potest. Dolere vulgo omnes neminem esse, qui fractos Reipublicae spiritus praesenti consilio hortatione aliqua erigeret, quem etiam ob pristina decora populus suspiceret cuperetque ducem in tanto discrimine habere. Deploratam esse Rempublicam, dicere, deploratam omnium salutem, nisi aliquis existeret, qui afflictis patriae rebus subueniret. Vnum Ioannem Casimirium esse, qui praeterquam quod Sigismundi Terty filius secundogenitus esset, sua virtute publicam fortunam tam iniquo tempore sistere posset. Verùm illum ipsum nondum ad sceptra admotum, qui si [supremo rerum fastigio diuina bonitate imponeretur] [4] prostratos ciuium animos sola praesentia erigeret. Operae pretium facturos se, si concordi suffragio in regem eligeretur. [Ergo paucis interiectis diebus sceptra et principatus ei delata sunt] [5]. Sed harum secutarumque rerum ordo, cum iustis aliorum voluminibus promitur, tum, vti certum habeo, Joachimi [6] Pastory explicabitur ; nunc proposito nostro operi sua forma reddatur. [7]

---

[1] Попр. зам. Quo

[2] *C' :* Quo tempore... ostenderunt, cum aemulationes in amicitias versae Chmielnicy... adorauere, cuius dubiam contempserunt. Adeo... felices. Georgius Rakocius Transyluaniae rector...

[3] Вписано зам. змазаного: Crediderunt multi, si in ea trepidatione hostium exercitus... monuisset, in summam adduci potuisse. Sed non omnia... nesciuere. — *C' :* Adulto interea Octobri Hodacensis propugnaculi custodes... dediderunt.

[4] Попр. зам. змаз. in solio paterno esset

[5] Змаз. peterentque a principe Carolo Ferdinando, vt fratri maiori natu cederet de suffragio. Et cessit ille subitò. Porro Ioannes Casimirus in regem electus est.

[6] Попр. з Ioannis

[7] *C' :* Harum praeteritarumque rerum... promitur, vti, vti certum habeo, Ioannis P... reddatur.

Ioannes Casimirus [1] [in facta hostium consiliaque intentus, quonam modo impetum hostilem sistere posset, cogitare coepit. Diuinae profecto illae sunt et rarae principum curae, in quibus priuatae fortunae gloria cum publica ab ijs coniungitur. Quo autem in huius consilii destinationem altius inspicio, eo magis in hanc mentem adducor, vt maxima animo complecti incomparabilis indicy ita et exequi non minoris industriae esse et felicitatis, cum sine his saepe optime consulta ab euentu destituantur. Tanta igitur iam meditatus non ea stetit aut cohibuit, quod sibi diffidentium est inter abdita cogitationum, sed exequendis ys debitas partes impendit, suo consilio vsus, ministerio, vt mos est, alieno. Ablegauit ergo ad Chmielnicium], qui illius conatus ac vota propius cognoscerent, et si forte qua erant apud plerosque Kozacorum auctoritate, ad saniora consilia retrahere illos possent. Et sanè illi, vt erant ab ingenio et mandatis instructi, certa a Deo futurae vltionis argumenta Chmielnicio coram memorauêre, cum contra Principem et patriam parricidialia arma ab eo sumpta exponerent: Foedum et tristem exitum rebelles manere, suis machinis, cuniculis suis deyciendos, suis trahendos in triumphum, instar aliorum catenis compedibusque. Nihil esse iuris Kozacis, quam ob rem ciuitates et oppida crudeliter adorirentur. Non aliud praedonum et latronum ius esse, quam vbi quidpiam turpiter rapuerint, legitimè se quaesiuisse arbitrentur et defendant. Suadere igitur se, vt supplices electum Principem adeant; hac ratione se et inconditam multitudinem à turpi et misera conseruaturos internecione.

His verbis legati regy Chmielnicium consiliariosque ad pacem petendam impellere conabantur omissa Tartarorum mentione, quos socios furoris sui contra Rempublicam Kozaci poposcere. Et Chmielnicius quidem [e cupidine rerum nouarum et neglectu publicae salutis ad meliorem mentem traductus] [2] per foecundam annonae Volhyniam ingens opibus viribusque ad Borysthenem, velut naturae et suum munimentum, relegens vestigia Hodacum irarum nuper offensionumque incitamentum suis copiis et imperiis [3] remoto Polonorum praesidio firmauit [4].

---

[1] ad Chmielnicium ablegauit, qui...

[2] Попр. зам. змаз. talibus emollitus — *C'*: Chmielnicy animum e cupidine... mentem diuina quadam eloquentia traduxit.

[3] Змаз. praesidiis

[4] Сюди мабуть належать *C'*: Sed maiore rebellis exercitus gaudio, male videlicet hominum esse solet, hostibus vltra prouinciae fines rece-

Anno 1649.

[Porro breui interiecto tempore Chmielnicius, quod quiete poterat consequi, maluit per vim extorquere et rursus tumultuando adipisci. Quod cum ex transfugis didicisset Adamus Kisielius, ad Regem literas composuit: Kozacos populum contumacem, vniuersam Russiam Reipublicae patrimonium ceu venale imperium ac translatitium modo Turcarum imperatori, modo Moschorum duci subijcere, [Racczio], ac velut ad hastam praeconis elocare, tanto quidem desperatius, quanto maiora Polonis intulerint damna, propius timent occasum suum ideoque, vti morituri solent, anxie circumspiciunt, cui cadentes incumbant quosque ruina sua populo inuoluant][1].

Missi sunt[2] ad Chmielnicium legati, viri grauissimi, post solemnia Inaugurationis[3]. Et licet non pauci fuere, qui assererent cum extraneis quidem per nuncios ante omnia legatosque agi par esse ac necessarium, subditis autem nefariis poenam statim infligendam, iudicio quidem, si sententias ferre integrum esset, sin vero ad arma confugerunt, bello persequendos. Caeterum ea tum temporis erat facies rerum, vt maiestati Reipublicae tuendae componendisque subnascentibus turbis pace videretur opus esse et

---

dentibus; in primisque ipsius Chmielnicii, qui per hyemem exercitum suum refouere volebat. — Ad Borysthenem retro se vertit cum gaza multa, infinita pecunia, praeda grauissima, exercitu impedito sarcinis. — Itaque exercitu in partes, vt expeditius incenderet, non diuiso nec impedimentis distributis per centurias, quo facilius custodirentur, sed omnibus ire iussis vno longo agmine, impedimentis medium tenentibus, quibus nec primi nec nouissimi propter viae longitudinem ac angustiam poterant succurrere.

[1] [Missi sunt ergo deinceps...] Все те дописано з боку. — *C'* · Significabat Kozacos... imperatori, modo Transyluano subycere... tanto nunc desperatius, quanto maiori clade in campis Beresteccianis afflicti propius timent... solent anxie circumspiciunt, cui... inuoluant.

[2] Змаз. deinde

[3] *C'* · Iisdem ferme diebus palatinum Braclauiae et succamerarium Leopoliensem prouidentes atque agendi scientes ad Kozacos Pereaslauiam miserat Ioannes Casimirus, vt illorum [змаз. hosti] conatus ac vota... arma ab ys sumpta... iuris Chmielnicio... adoriretur etc. Non aliud... supplices Ioannem Casimirum principem suum... conabuntur (Пор. ст 68).

quadam virtutis tranquillitate. Iam verò cum rusticanorum turbis Pereaslauiae legati occurrerent, non mediocre discrimen adiere aspernantibus omnibus pacis conditiones et ni dato à Chmielnicio praesidio defensi fuissent, sacrum etiam inter exteras gentes legatorum ius subditorum et seruitiorum colluuies vsque in exitium temerâsset. Nimirum illi falsam perennis felicitatis persuasionem induti [1], inexorabiles sese et implacabiles ad cunctas abolendi dissidy conditiones praebebant, tanquam omnes aduersae sortis impetus effugissent. Equidem instat Deo ita dispensante [2] tempus, vt qualem sementem fecerint, ita sint quoque messuri; vt commutato fortunae statu communia omnium iura nequicquam imploraturi sint, qui ne belli quidem iura in Regem, in conciues, populares ac gentiles suos seruarint. Spreuerunt illi ea, quae eis ostendebantur, pacis irritamenta perpetuae induciis tantùm ad menses aliquot pactis.

Quibus nondum planè elapsis ea in animum Chmielnicy inuaserat insania, vt arbitraretur, suum esse noua saeculis fata condere, futura temporum superstitione sua euoluere et totius mundi fortunam vno veluti digito moderari. Hinc non viri duntaxat, sed mulieres etiam Russicae pari cum maritis audacia, quasi fatum gentis propulsaturae, mixtae viris et armatae et veneficae furente ambitu rem gessere omni telorum genere in Polonum exercitum detonantes. Tantum pertensae seruitutis odium est, vt in eius vltionem imbellis etiam sexus et impar laboribus aetas armentur, quae timidae natura sed ambitionum ac vindictarum immodicae, vbi materiem exserendae malignitatis adipiscuntur, virilium vitiorum audaciam egrediuntur.

Intra breue deinde spatium Andreas Firleius Belzensis et Stanislaus Stanislaus Lanckoronscius Camenecensis in Podolia castellani (inter quos tum regimen bellicum diuiserat Ioannis Casimiri iudicium) ad Zuihalum, Ostropolim et Barrhum rem feliciter [gerentes docuerunt posteros in rebus asperis fortissima quaeque consilia tutissima esse. Sane tunc] [3] non tantum oppida haec capta, sed multa Kozacorum millia caesa et ingens praeda reportata est. Caeterum sustinuere Kozaci non instrenuè impetum à principio explosis aliquot, quae disposuerant in aditu, minoribus machinis; quin licet deinde multi eorum caderent, submissis tamen aliis atque aliis facile inter eas loci angustias Polonos ingressu ita

[1] Попр. з inducti [2] Попр. з disponente
[3] Доп. зам. змаз. gesserant, vbi

arcebant, [vt Polonorum duces faterentur saepe optimis aut non respondere aut non statim adesse euentus]. Sed aperto tandem hastatorum vi aditu, irrumpentibus equitum peditumque signis illico pedem referunt confusisque ordinibus terga verterunt; in fuga, in qua plus periculi quam in conserta constantique pugna, pecorum more caesi, paucissimi ex tanto numero diuersis per saltum itineribus euasere duce Niechaio [iam tum experto fortiores saepe esse, qui contemnuntur][1].

Sub hoc autem tempus afferebantur passim ad exercitum Polonum nuncy vniversam Tauricam Chersonessum vehementi Chmielnicy flatu in Polonos iterum excitatam apertè bellum moliri. Ipsum Tauricanorum principem, et quidquid est vltra citraque Maeotidem et mare Euxinum gentium barbararum, Borysthenem traiecisse, numeroso praedatorum agmine extremas Roxiae oras insedisse, opportunitatem Polonos aggrediendi praestolari[2]. Commouit eius rei nuncius exercitûs Poloni duces et, quoniam momenti plurimum inerat in eo euentu ad resistendum hosti, multae à ducibus ad Regem et diuersos proceres illico datae sunt literae, [quibus, vt] suppetias exercitui quantocyus ferrent, [postularunt ipsi idoneo prouisu aduersum imminentia se componentes]. Acciditque, vt praemissi aliquot à ducibus Polonorum equites, qui vias viresque hostium explorarent, in totidem ferme Tartaros inciderint, quos eandem ob causam princeps Tauricanus praeire iusserat. Capti ex iis duo et equuleo suppositi[3], adesse ex omnibus Tartarorum prouinciis, Kozacorum rusticorumque legionibus immanem exercitum, fassi sunt.

Tum verò, quibus in locis castra figerentur, in Polono exercitu disceptatum est. Stanislaus Lanckoronscius, [cuius insatiabiliter praecipue rerum ad famam dirigebantur][4] ad Camenecum [virtutis suae nuper aream et campum] ponenda esse censebat[5]. Sed longe aliter disserebat Nicolaus Ostrorogius et aly non pauci in bellico senatu proceres[6]. Haec memorante Ostrorogio ab vniuer-

---

[1] [Sed plerisquam hoc, quo de loquimur, proelium considerantibus in incerto iudicium est etc. v. in primo exemplari].

[2] Пор. ст. 7. [3] *C'*: supposito retulerunt vniuersam etc.

[4] Змаз. et plerique aly; так *C'*.

[5] Попр. зам. censebant. — *C'*: censebat, quod etc.

[6] *C'*: proceres: etc. — Сюди мабуть належить дописка *C'*: Et Ostrorogius quidem vitauit solicitè, ne perturbatis Reipub. temporibus in id. quod plerique, incideret, flexitque et mutauit sententiam, verba, consilia, prout publica vtilitas videbatur postulare.

sis tribunis centurionibusque: ducerent quò vellent duces, acclamatum est[1]. Vicit sententia posterior, cuius vtilitate approbata exercitum ad Zbarazium oppidum arce et aquis ad belli aduersa praemunitum, in loco aliciendo hosti conserendaeque pugnae opportuno collocarunt ea imprimis cura adhibita, vt munimenta[2] aquis adstagnantibus ita tegumento essent, ne hae ab hoste eriperentur.

Exercitus Polonus virtute potius quam numero melior[3] videbatur, cum nonnisi decem[4] millibus hominum constaret connumeratis etiam ijs copiis, quas proceres nonnulli privata impensa *adduxerant*[5]. *Quippe monerat exemplum* et paucis intericctis diebus se copiasque suas castris intulerunt, vt vitam patriae, Principi, ciuibus, potissimùm autem Deo impenderent. — Inerat Michael Hieremias dux Visniouieccius, quem quo amore[6] complecti debeat haec Respublica, vel magnitudo tantum, non iam dicam virtutis, sed hostilis ody clamat; cui vitam et innocentiam tot petitam insidiis et inter tot seruatam, vt victimam pro libertate toties impendebat. — Demetrius Visniouieciius, ex fratre Michaelis nepos[7], suas quoque copias ducebat in omnes Reipublicae occasiones intentus et qui in spem ac praesidium patriae eductus ad auitas paternasque artes etiam militiae laudem inter ipsa adolescentiae rudimenta feliciter contulit. — Alexander Koniecpolscius Regni vexillifer, qui incunabula et rudimenta sua per arma exercuit et iuuentutem non in otio et delitys sed *asperis militiae laboribus vincendo transegit*. — Adamus Hieronymus Sieniauius Leopoliensis praeses genere, forma, celsitudine corporis, militaribus studys maximoque ingenio instructissimus et tum ex carcere Tartarico redux. — Marcus et Ioannes Sobiescy, Patricy sanguinis iuuenes, quorum ingenia vtrum bellicis magis in castris et acie operibus, an ciuilibus in foro et comitio artibus suffecerint, difficile est adseuerare. — Christophorus Przyiemscius, qui non ita pridem prudentissimo Ioannis Casimiro ora-

---

[1] Дальше *C*: exceptamque pari alacritate ab exercitu ad Zbarazium profectionem in hunc modum ordinauit Firleius.

[2] Попр. зам. opera

[3] *B*: зам. virtute... melior попр. modicus quidem tantum hostem cogitantibus

[4] Попр. зам. septem — так *B*.

[5] *B*: sed quo vim omnem propelleret aut inferret

[6] Далї змазано: superstitem complexa [змаз. est] sit quantumque sanctissimam nunc memoriam eius — так *B*.

[7] *B*: cuius ex patre [Michaelis nepos], змаз. nepotes Demetrius et Ianussius

culo ab exteris in patriam euocatus sine inuidia in Republica florere eminereque sine periculo coeperat [1]. — Hiacynthus Rozdraszeuius [2] inter illustres Poloniae bellatores rei militaris peritissimus et apud Belgas praecipuis omnium virtutum experimentis per aliquot annos editis apprimè commendatus. — Adfuêre pari nobilitate ac dignitate bellicaque virtute conspicui, cum manu quisque sua, et aly non pauci, qui dubio illo formidolosoque tempore documentum dederunt non cum maioribus suis extinctum esse nomen Polonum, et cuius gentis vis atque virtus non obruta sit Turcicis bellis, ex omni, profectò, sacuitia fortunae emersuram esse. Et sanè [3], nemo vnquam sanctiora arma dixerit, quam quae pro patria capiuntur: cùm non de limito ac territorio aut prouinciali quadam controuersia est, sed libertas et religio cernitur, prae quibus totius orbis opes meritò sordent. Quae custodire atque asserere, quoquo possumus modo, vt summa pietas sic vim repellere vi antiquissima naturae lex semper existimata fuit.

Caeterum, cum ab aduentante iam hoste repentini excursus et alia occulta formidarentur, surgebant interea ad Zbarazium opera Polonorum et muri è cespite ducebantur vallumque sudibus densis et fossarum altitudine cautè struebatur ea celeritate, vt diuino munere fossae et valli transpositi et subito rudis atque indigesta moles in pulcherrimam fabricam mutata videretur. Cum verò nihil ignorari aut negligi ab ys debuerit, qui contra immanis magnitudinis hostem vi militum inferiores pugnaturi erant, non ambitione sed ne sceleris praemium penes perduelles maneret, delectos plerosque militum notae iam fidei et virtutis ad exploranda omnia visendosque iam aduentantes hostes ablegauit Andreas Firleius. Hi secuta die in castra reuersi, supremum Tartarorum imperatorem (Hanum illi vocant) coacto Polonis lacessendis infinito prope latrocinio vna cum Kozacorum vicanorumque colluuie [4]) ad vellenda *Polonorum castra, quae se furori hostili opposuerant, tendere*, non ex vano nunciarunt.

At enimuero Chmielnicius explorato etiam castrorum Polonicorum loco in spem victoriae ex opportunitate campi adductus [5] omnes Tartarorum suorumque copias per occultos tramites et viarum compendia ad Zbarazium extemplo perduxit et in collibus

---

[1] *C*: vt erat impigro atque acri ingenio et, quod difficillimum imprimis est, et proelio strenuus et bonus consilio.

[2] *B*: Rozrazeuius [3] *B*: profecto

[4] *B*. змаз. ad Zbarazium tendere...

[5] *B* змаз. quam magna

extenuata acie collocauit. Rusticanorum legioni Petrum Głouacium naturâ ferocem praefecit eumque edocet, quae cum sua incondita multitudine contis, fustibus, hastis, bipennibus aliisque noui generis instrumentis armata ageret; inprimis verò, vt Polonum exercitum itinere atque opera castrorum fessum lassumque procul mora aggrederetur. Ipse cum Tartarorum imperatore propior montem cum omnibus tribunis et Tartarorum delectis suos statuit; dein singulas turmas et manipulos circumiens monet atque obtestatur, vti memores pristinae virtutis et victoriarum sese gentemque suam à Polonorum superba dominatione vindicent: Cum his certamen fore, quos nuper diuersis in locis nullo negotio vicerint; cùm duces illis dumtaxat non animos mutatos esse certum sit. Quae à praefecto suo docuerint, omnia exercitui suo prouisa: locum superiorem, ne pauciores cum bello melioribus manum censerent. Proinde parati intentique essent signo dato Polonos inuadere. Illum diem aut omnes victorias nuper ex hoste relatas confirmaturum aut aeternae seruitutis initium fore.

Iam verò Poloni exercitus duces conspecta hostium acie coelum suspicientes in preces se effuderunt; quîs et peruicaciam hostium pacis omnes conditiones nuper aspernantium et innocentiam suam testabantur Deo coram vnico Regni huius Publicaeque rei custode, statore atque vindice [1]. Cum autem viderent parua manu sibi cum numerosi hostis integris viribus esse dimicandum, strenuorum ducum fungentes munere ad suos, vt erant omnes militariter facundi, haec palam hortatu locuti sunt [2]:

„Iam, commilitones, ea hostium animos inuasit insania, vt arbitrentur suum esse noua saeculis fata condere, futura temporum superstitione euoluere et totius mundi fortunam vno veluti digito moderari [3] spretis, quae hactenus ostendimus, pacis irritamentis. Et, hercule, non agitur nunc inter vtrumque exercitum, vter potentia, honore, diuitys plus debeat valere, sed vter sit, nec ne sit, vita superaturus. Quocirca videte, ne eorum summo scelere imbuta crudelitas vos perterreat, quibus ipsi in hoc campo terrori esse debetis; praesertim cum naturam rerum sicut hostibus iratam ita causae vestrae et animorum magnitudini propitiam manifestò, quarum sit partium, iam approbare videamus. Vobis fides, religio, patria causae belli sunt; illorum perfidiâ securitas gentium et ambitione iura Reipublicae turbantur. Vos libertatis vestrae gloriae, illi seruitutis operam dant infamiae, iniuriarum causam non tollentes sed veteres nouis one-

[1] *B* від Iam vero змазано. [2] *B* з боку: Czarnecius alloquitur. [3] Пор. ст. 70.

rantes. Igitur vt ius et pietas sic victoria vobis in manu est; modò virtutes maiorum vestrorum aemulati neue vnius aut alterius euentu pauidi eos caedatis, qui nihil nisi caedes ac sanguinem vestrum spirare videntur. Viget vobis aetas, valet animus tantum modo incoepto opus est, caetera ipse rerum imperator Deus expediet vobis, vt causâ superioribus ita bello denique futuris. Quin ergo expergiscimini, tam quibus religio quàm quibus patria et Princeps carissimi sunt; certò persuasi non tam in armis vim Kozacorum esse quam artes inter et dolos. En illa, quam semper optastis, dimicandi gloria, simul decus et quae domi cara, quae in castris honesta, eodem loco sita sunt, si cruentas patriae ac libertati commodabitis manus. Audeatis tantum, etiamsi nonnullis effundendus sanguis sub oculis hostium (quod tamen dy prohibeant) pro fundata tanto sanguine ac virtutibus maiorum vestrorum libertate foret. Satiùs erit duriuscula quaedam ad tempus pati quam hostem; cum quae singuli perferunt, ceu grande lucrum publica Regni salus vbertim refundat. Caeterum nobis credite, commilitones, fortuna omnia praeclara victoribus praemia posuit, si primo statim congressu in hostium, qui solicitarunt, viscera ferrum adigatis ostensuri, quos sibi respublica Polona viros contra immanitatem Kozacorum Tartarorumque seposuerit. Res, tempus, pericula castrorum, victoriae incitamenta magnifica magis quam oratio nostra vos hortentur. Nobis vel ducibus vel militibus vtemini et neque animos nostros neque corpora abfutura à vobis in hoc proelio et vobis pollicemur et meminisse volumus postfuturos."

His atque talibus inuicem instincti Poloni in hostem irruerunt et caesis Kozacorum Tartarorumque plurimis eius diei oppugnationem, atrocissimam sanè et extrema omnia sibi minatam, glorioso genti suae apud omnem aetatem fine terminarunt hostibus pendentibus poenas, quibus nuper ad Borysthenen, Hippanim et Rossiam elapsi erant. Sic vindicta diuina vno loco interpellatum supplicium in altero cum faenore reddit.

At postquam vndecima dies mensis Iuly illuxit, constituta iterum signa coeptaque iterum castrorum oppugnatio truci clamore agrestium horrendoque Tartarorum sono, qui pertinaciter contra circaque ingruendo obruere ac obterere paucitatem obsessorum conabantur iam opinione vincentes, antequam insultum rectè tentassent, perrumpentes iam castra, antequam sepem castrorum et fossas oculis accuratè metiti essent. Itaque non fortuna illos, sed propria fefellit ambitio et superbus ille spiritus, plenus minarum, dissipatus in ventos ea die feliciter abiit et ludibrium sic caeteris

mortalibus praebuit. Quemadmodum enim vtres aëre turgidi, nullo negotio pressi ventum excutiunt, ita superbia et ambitio, quantumuis magnis fulta viribus, manu etiam exigua fortium virorum facile comprimitur atque euanescit. Admirationi fuit, inter caetera, singularis Andreae Firlei vigilantia, qui et ipse cum Sebastiano Adersio (qui militarium operum cura ac scientia prae caeteris valebat) accessus et castrorum anfractus assiduò perequitabat, operarios voce, manu, vultu, instigare, segnes increpare, alios spe lucri licitari [1]. Accedebat Nicolai comitis Ostrorogy insignis et non interrupta cura, qui legionum cohortiumque ductores circumire, hortari, firmare animos, minuendo metu, accendenda spe, hortamenta virtutis, damnorum solatia, belli consilia recensere, plenos gloriae simul publicae simul priuatae domum ad penates reuersuros pollicitus. Septemdecim assultus hostium eo die a Polonis superati fortitudine et dexteritate etiam Stanislai Lancskoronscy vniuersum exercitum ante castra in campum eductum inhortantis, vt confindentia pro victoria vterentur: Venisse tempus, quo Polonos verè oporteat esse viros, imminere ingens periculum, non patriae solum sed vitae etiam. Rem sibi cum eo genere hominum esse, qui non magis post pugnam caesorum membris parcere soleant, quam in proelio vita pepercissent, verùm eos quoque non ferreos esse, quorum corpora violari non possint. Polonos suos paruam bellatorum manum multis in locis centum et amplius Tartarorum millibus pro patria se obycere nuper duce Chmieleccio non dubitasse euentumque pugnae illius facile declarâsse plus virtutem in armis valere quam multitudinem.

Talibus hortaminibus eductae in campum cohortes in turpem tandem non sine leui suorum damno Kozacos Tartarosque coniecerunt fugam atroci magis quam longo certamine. Porro ad vniversae rei dimicationem imparatus adhuc Lanckoronscius, nec ex quauis occasione nec sine certo animi consilio, periculum summae rei faciendum arbitratus milites suos ad insequendum promptos paratosque cohibuit certa spe expiaturos hostes fiducia sui superbos ipsa re et errore suo mentem et linguam fraudulentam, vt qui non modò furentes sed etiam omnis diuini humanique iuris violatores haberentur.

Enimuerò continuo secutis diebus machinis hostium vallum castrorum Polonicorum saepius concutiebatur, continuis vigiliis pedites [2] ab agrestibus fatigabantur, proeliis quoque acerrimis, qui-

[1] *B:* instigabat... increpabat... licitabatur. [2] *B:* попр. зам. milites

bus de salute propria agebatur, non semel irritati tanta vi imminentem hostem abegerant equites Polonorum, vt ipsa arma lixarum furor ministraret. Inter alios Michaël Hieremias dux Visnioueccius haud dubie iam inclinata victoria suos cohortatus, ne spatium euadendi in montem fugientibus relinquerent, premendo vrgendoque instarent ac breuissime laboris operam sibi ac Reipublicae praestarent. Videres hostes impetu[1] equitatus Polonici et virtute Visnioueccii perterritos remisisse pugnandi ardorem, sensim cessisse ac demum conuersis equis pugnae loco turpiter excessisse. Et non ignorabat quidem Visnioveccius audax hoc fuisse prorumpendi aduersus tantam hostium multitudinem consilium; caeterum in rebus asperis et tenuibus fortissima quaeque consilia tutissima sunt, quia, si in occasionis momento, cuius praeteruolat opportunitas, cunctatus paulum fueris, nequicquam mox omissum queraris. Nec his contentus ipse noctis tenebris vsus equo circumuectus tractum formamque hostilium castrorum assumptis itinerum ducibus contemplatus solicitius omnia, vnde proxime poterat, circumspectauit, cum iam alias contra hostem irruptiones tacitis imaginationibus agitaret. Optimè gnarus hostium praesidia, copias, machinas, artes, nisi velut è specula quadam praeuideris ante et cognoueris, verendum, ne in lubrica gradu pedem ponas et de statu, quem occupasti, deyciaris.

Et Chmielnicius contra, cognitis Polonorum rebus prouidere omnia, subitaria erigere propugnacula in eam altitudinem, vt et caetera despicerentur [et in proximum non fulmina mittere tormentis, sed lapides tantum et tela imbellia manu iacere possent]. Fossis praeterea ac sudibus acuminatis inter medio operum spatio praecingere, quanquam non eadem vbique vi, eadem tamen tutela. [Trabibus arboribusque magnis viam omnes obstruere, egestam terram accumulare impedimentum irrupturis et propugnantibus tutela][2]. Neque is finis munitiorum Chmielnicy fuit. Namque et proxima nocte et postero die propugnacula rudi opere carptimque erecta, qua via in Poloniam, stationes, opera, planities aperta et ingruere hosti promptissimum erat et si qua alia praesens vsus indixerat. Denique tanta vi castra Polonorum sunt circumsessa atque circumuallata, vt ne artas res suas Regi nunciare possent.

Iam verò breui interiecto spatio exercitus Polonus deserto illo exteriore et nimis lato longoque vallo intra aliud interius, quod in casum interim compendio minori [cognito, quae necessaria in tute-

---

[1] Так *B*, y *C*: impetus [2] *B*.

lam et robus], eduxerant in tempore et prudenter se recepit. [Vt autem tot malis duces mederentur, passim coeperant valli loricam vallumque ipsum locis ad feriendum hostem vineasque sensim adreptantes proturbandas commodis excauare, perforare et diruere dirutumque explanare, vt locum facerent humilioribus tormentorum, quos vocant, suggestibus vel aggeribus excitandis, e quibus demissa tormenta tutius, certius atque expeditius irruentes hostes vineasque propulsarent inque terram arietarent]. Iam in castris grassantibus variis morbis ex annonae penuria, quae ferro grauius vrget, dum negatum venis alimentum extrema quaeque suadet. Narrabatque [1] quidam Germanorum militum praefectus, cum ad mandata, vti solebat, accipienda adysset Firleium relicto ante eius tentorium equo, reuersum nihil praeter lora et ephippium reperisse; ex equo autem in frusta à militibus discerpto beneficy loco pro nocturna caena partem impetrâsse.

Et quamquam castrorum Polonorum munitio erat eius modi, quae et militari vndique sepe et internis receptibus et promptis per interualla propugnaculis videretur impenetrabilis contracto praesertim ambitu ad breuius spatium, vt à paucioribus stationariis defenderetur, augebat tamen duces ea maxime sollicitudo, quod viderent, si hostium copiae stagnum occupassent, haud dubie aut suos inter munimenta clausos fame sitique perituros, aut in aleam belli potius indecorae mortis fuga quam spe victoriae pertrahendos. Nec latebat id campi dominum hostem, cum subinde aliqui ex gregario Polonorum milite ad ipsum profugerent.

Igitur post adhibitas varias artes et stratagemata Chmielnicius cum funesto [2] rursus suorum Tartarorumque, ferarum non hominum, exercitu in Polonorum conspectum venit atque eos vi loco submouere constituit. Admota proximè paganorum manu signoque ad irruptionem dato exurgebant iterum terrentium clamores et tela, vt Poloni consistere sine vulnere vix possint. Et nouis operibus Kozaci [castra] iterum circumdabant: et erigi aggeres coepti [cura inconditae multitudinis, quae iuuandis operis ferro et ligonibusque alysque ad moliendam aggerendamque humum necessariis abunde instructa succedebat] aliaque munimenta educebantur, quorum fastigiis tormenta locata sunt, vt propugnaculis propellerent defensores.

---

[1] *B* змаз. Nicolaus Ostrorogius

[2] *B:* попр. зам. vniuerso

Caeterum duces Polonorum vigiliarum immodici, temporis parci dies noctesque curis fatigabant: vnde et properata secundorum castrorum propugnacula et sudibus firmati aggeres, loricae, tormentorum suggestus, horrorem quoque hosti incutiebant, nec tutum erat cuique munitionem tentare ob vim globorum ingentem, qui propinquiore loco in adeuntes mittebantur. Rozrazeuius etiam animos suorum ac labores tam exemplo quam hortatu continuatisque vigiliis excitabat, vt hostem stagnum eripere conantem [2] à margine aquarum arcerent, ostensuri tantam suam alacritatem esse quantam periculi magnitudinem.

Porrò, cum appareret non sine ingenti certamine ac caede castra Polonorum expugnari posse, Chmielnicius, ne in mora esset, opus aggreditur memorabile. Coacta namque magna rusticanorum multitudine à prima diei hora ad meridiem multorum passuum foueam ad castra vsque Polonica tam profundam produxit [1], vt facile exercitus ea parte sine noxa in Polonos perduceretur. Ad tumultum rusticanorum excitatus Alexander Koniecpolscius cum suis copiis, quas in hos casus paratas habuit, subitò accurrit nullam pugnandi moram facturus. Hostis nec ipse pugnam detrectauit iniectoque certamine continuò Chmielnicius edicit, vt omnes sui vna cum Tartaris proelium capesserent hortaturque obeundo aciem iubetque, vt aut vincere in animum inducant aut ad vnum cadere: Habiturum se pro hoste ac infesto ferro petiturum, quem recipere fugam viderit. Affuturum in prima acie non solum hortatorem sed virtutis etiam cuiusque et fortitudinis [2] testem. His vocibus concitati hostes ferociter pugnam cum Koniecpolscy copiis conserunt, sed et tanta virtute et fortitudine [3] Koniecpolsciani dimicabant, vt fusis fugatisque hostibus memorabilem sint victoriam de illis adepti. Multi in acie caesi plures in fuga et signa aliquot in acie disiecta in Koniecpolscy potestatem venere, exemplo ad consequentem aetatem relicto eam plerumque esse hominum aduersus imminentes magnos et fatales euentus hebetudinem, vt nec diuinandi prudentia diligenter neque numinis bonitate monituque reuerenter vtantur. Certè Kozaci ipsa barbarie magis barbari, quod coniectura assequi penè debuerant, ne signis quidem et ostentis illa die credidere ignari, quae diuinitus fiunt, certis solere praesagiis ac monitis antea declarari. Compertum est Alexandrum Koniecpolscium, si hosti instare voluisset, in ipsa eius castra facile peruenire po-

---

[1] *B:* volentem [2] *B:* perduxit [3] Змаз. hostem
[4] *B:* pertinacia

tuisse, nisi fortuita bellorum apud animum suum reputasset prudens strenui ducis esse sedulo et quasi subductis rationibus considerare, quem sibi, quem hosti fructum adferre quiret secunda aut improspera sors belli, neque semper, vt euentum ex primo successu exercitus anticipet, satagere.

Fracti eâ clade plurimi agrestes, cum maiorum machinarum pilis continuo immissis, corbibus, quibus pro se hostes vtebantur, alibi deiectis, vallum operis et lorica eius suprema, quò aperta omnia essent, vndique conuellerentur [1]. Certe Andreas Firleius rem hanc, vti gesta erat, amicis saepius enarrans affirmabat: consideranti sibi perductam ab hoste fossam ex vna parte adeo munitam, vt longe maiores quam Koniecpolscy copias contemnere tuto posset, ex altera [2] tam repente, tam facile à paucis occupatam, merito illum successum miraculi similem videri. Ego verò cum crudelitatem Kozacorum respicio, quam toties nuper in Polonos exercuerunt, profectò adseuerare non dubitauerim, parentes aut fratres et tot inter vincula fame sitique extinctorum popularium manes (si modo animae illorum, qui decidunt ante terminum constitutum, nempe morte violenta peremptorum, ad id tempus vsque, quò alias victuri fuissent, deerrare solent) animis pugnantium obiectas, quasi adhuc laborum socios, memoriam sui et ideo vltionis flagitauisse. Et sanè saepe id hominibus contingit, vt cum spiritu et sanguine etiam vindictam veluti ex traduce ad posteros transmittant, neque vllum tempus, quantumuis diuturnum, veteres iniurias extinguat.

Enimuero Chmielnicius tentata necquicquam et cum damno aliquoties oppugnatione, cum vis [3] negligeretur, differendam potioremque rursus dolum ratus, ficta modestia Firleium per literam mouet, vt secunda fortuna in conditione honestae pacis vteretur potius, quam spe vanâ euectus in casum irreuocabilem se daret: Modum imponere secundis rebus, nec nimis credere serenitati praesentis fortunae prudentis hominis et meritô felicis esse. Mitteret praecipuos tribunorum, qui secum et cum principe Tauricano [4] de pace stabilienda agerent. Quod si tum quoque insita Polonis pertinacia aequa aspernaretur, Deum hominesque et moderationis Kozacorum et suae peruicacis superbiae futuros testes.

---

[1] *B:* змаз. Kozacos incusare in eos omnem belli culpam reycere, odysse itaque illorum nomen ac detestari.

[2] Змаз. verò [3] Змаз. differ

[4] *B:* imperatore Tartarico

Et iam à talibus consiliis non abhorrebant Polonorum animi non ad temeritatem fortuna vtentes sed cuncta circumspectè ac rationibus suis fulta constituentes, licet non ignorem à plerisque virtuti ipsorum [hac in re] detractum fuisse. Sed solet amplissima gloria semper inuidiae obyci et iam cognitum exploratumque est in fortissimos et prudentissimos quosuis duces vitia criminaque, etiamsi inueniri non poterant, finxisse maleuolos egregiis illorum [1] facinoribus offensos. Missi itaque sunt aliquot praecipui inter tribunos solo [2] Visniouieccio duce repugnante. Euenit enim ingenia heroica vehementes impetus in bella habere ysque proniores plerumque quam pacis studio comperiri. In illo congressu Chmielnicius ceu fulmine quodam attonitus haesit aliquantisper, vario animum exprimente vultu, nunc demisso nunc minaci, modo in obsequium obuerso, rursum parendi ambiguo aut etiam contumaciae propiore. [Legati Polonorum cum eum sensu et verbis adeo fuisse impeditum, vt quid agendum vel non agendum vix constaret] [3], ex colloquio ad suos se recepêre [4] compositis ad Regem literis, quo res loco essent, exponentes addito, nisi intra mensem subueniatur, famen hostibus aperturam castrorum portas.

Interea vero belli causam de integro tentarunt Kozaci [5]. Ante omnia vero Germanos milites in castris Polonorum stipendia merentes maioris pollicitatione commodi et aliis his similibus ad eiurandam fidem semel Polonis datam solicitabat, quam tamen illi constanter seruarunt. Et licet iam tanta hoc [6] tempore fame premerentur, vt equis passim vescerentur, nec erat quod à ducibus rei frumentariae inopia laborantibus quidquam sperarent, haerebat tamen animis illorum nullos vnquam fideliores esse Germanis.

Per idem tempus consily auctore Nicolao Ostrorogio missus est ad Tauricanum principem Marcus Sobiescius, qui eum blandioribus verbis demulceret et [7] oneraret promissis, si [8] Chmielnicium traderet. Et Sobiescius quidem multa de foederibus antiquis vtriusque gentis praefatus faciendum aliquid in gratiam Polonorum Tauricano [9] ostendebat: id adeo in promptu esse, quoniam Chmielnicy copiam haberet, quem si Polonis tradidisset, fore, vt illi plu-

---

[1] *B:* eorum [2] *B:* praecipui inter Polonos nominis

[3] Змаз. Sed cum pacis conditiones non conuenere — *B* змаз. postquam nihil ex eo, quod primò nomine ducum proposuerant, mutabant, in castra sua, vnde profectus erat, Chmielnicius redyt

[4] *B:* receperunt [5] *B:* tentaturi, попр. зам. tentaturus.

[6] Попр. зам. iam in tanta illo

[7] *B* змаз. muneribus... persuaderet [8] *B:* vt [9] *B:* Tauricanis

rimum deberetur; amicitiam, foedus, stipendia, quae nunc peteret, tunc vltro aduentura. Caeterum princeps Tauricanus negare, societatem animorum armorumque coniunctionem, iuramenti praeterea religionem interuenisse, ad hoc metuere, ne fluxa fide vsus suorum animos auerteret, quîs et Chmielnicius charus et Poloni infensi [1]. Ita multa oratione consumpta frustra Sobiescius discessit.

Coepta deinde castra Polonorum maioribus ab hoste conatibus oppugnari. Tartarorum imperator vniversam suorum multitudinem ad stationem Visniouieccy admouit singulique sagittarum faces intulerunt indignum reputantes antestare quenquam fortuna, quos nemo ferocia et spiritu praemineret. Multa praeterea proelia inter vtraque castra commissa; demum machinis aliisque operibus bellicis vallo subiectis validiore [2] oppugnatione hostis est Polonos adortus, exoriente iam inter agrestes repente caelestis irae formidine, [quod ipsa hostium indicia ac confessio, quae tanquam legitimas et testes veritabulas recitamus, testabantur]. Scilicet etiam animi omnis humani iuxta et diuini iuris contemptores et conculcatores Deum scelerum vltorem et vindicem metuunt [3], adiutorem et seruatorem sibi per conscientiam [4] flagitiorum sperare non possunt.

Egressus est cum exigua suorum manu ex castris Michael Hieremias dux Visniouieccius, maiores minoresque machinas interea in hostes Przyiemscio adeo exonerante, vt quouis temporis puncto globis, et quidem pluribus è locis, certatim peterentur. At Visniouieccius suorum aliorumque e nobilitate, quos ardor animi non necessitas ex imperio in certamen excitauerat, manu, vt memoraui, instructus strenuè in Tartaros impetum fecit adeo, vt amissa omni spe ad interiora [5] pedem referre compellerentur. Hic tamen Marcus Sobiescius, alicuius praeclari facinoris edendi cupidus, dum à latere Visniouieccy in aciem prodire contendit, equo saucio virtute sua ita periculum euasit, vt postea saepius contra hostem animosius concurreret et militari paludamento insignis agmen è prima nobilitate coactum aduersus rebelles legiones non rarò duceret. Enimuerò hoc plane mihi persuasum habeo, eo demum tempore summum, quod omnia moderatur, numen tot precibus, tot votis, quae inter quotidianas lachrymas gemitusque perpetuos hactenus tot deiecti fortunis, expulsi sedibus, liberis coniugibusque priuati aliaque nefaria et indignissima passi, assiduè fuderant et nuncuparant, adductum fuisse atque commotum.

---

[1] *B: inuisi erant.* [2] *B* попр. зам. *maiore* [3] Змаз. *vindicem*
[4] Змаз. *scelerum* [5] Попр. зам. змаз. *inferiora*

vt ferre tandem ijs opem vellet, quorum tot documentis patientiam probasset; contra verò superbiam, fastum immanitatemque eorum, qui suis abusi successibus non huius aut alterius sed omnium omnino inhiabant bonis, non vni genti aut populo sed vniuerso quacunque patet septemtrioni acerbissimae seruitutis iugum imponere, praecipue autem catholicam religionem ab aris, a templis auertere longè, quin potius ex ipsis animis mentibusque ac tota memoria hominum delere, euellere, eradicare conabantur. Qua de re aly suis operibus egerunt, nostrum interea seruet formam suam.

Dum ea, quae praediximus, ad Zbarazium geruntur, Casimirus rex, licet adhuc de obsidione ignarus, discrimine tamen totius Russiae et periculo exercitus sui anxius suam salutem, in qua Reipublicae salus niteretur, suorum posthabere voluit incolumitati. Itaque a sceptro ad gladium, a purpura ad paludamentum conuersus collectis, quae raptim poterat, copiis[1] Varsouia ineunte aestate [in festo s. Ioannis Bapt.] cum paucis consiliorum intimis et arcanorum arbitris Lublinum mouet, Deum immortalem precatus veneratusque, agnosceret tam procul à culpa se quam causa esse et inter mala, quae euentura, semper innocentem. Cum autem non ignoraret, qui bellorum casus, quam varia et commutabilis proeliorum alea, quam lubricus et anceps rerum humanarum status etiam maximos exercitus afflixerit, votis Deo victoriarum largitori factis se obligauit[2], palam semper testatus se nihil per iram cupiditatemque agere. Mox Lublino contractis vndiquaque, quos habebat vel colligere poterat, militibus, Deo praeeunte ac iubente, votis omnium ciuium ac applausu in Russiam se contulit. Ad Zamoscium castra metato plerique procerum, qui et publico periculo soliciti et priuata iactura irritati occurrunt[3], partem laborum capessituri, cùm non ignorarent, vt otium virtutis exitium esse et viui hominis sepulchrum, ita virtutis etiam inter mortuos quandam huius lucis esse vsuram.

At Chmielnicius relictis[4] centum quinquaginta millibus ad Zbarazium ipse cum Tauricano principe obuiam Regi eiusque exercitui iuit consilio suo nequaquam vulgato. Gnarus nimirum valida tantum in armis esse consilia, quae nunquam ante ab hoste deprehenduntur, quam ea ipse foras extruserit exitus.

---

[1] Змаз. votis Deo victoriarum largitori factis se obligauit

[2] *B:* quo pluribus munimentis insisteret, si bellum prosperè euenisset

[3] *B* попр. зам. qui virtute aut splendore dignationis excellebant

[4] *C':* Relictis itaque...

Hinc ad Zborouum promoto itinere die decima quarta mensis Augusti, quae assumptae in caelum magnae Dei Genitricis pernigilium erat[1], vniuersus exercitus regiae Maiestatis salutem inter hostium mucrones versaturam votis caelo nuncupatis prosequebatur. Ipse in tentorio supremum numen[2], in cuius fide et clientela praesidium vitae, libertati fortunisque Regni constitutum certo arbitrabatur, cuius in se voluntatem iam spectatam et cognitam multis incommodis difficultatibusque circumuentus perspexerat, suae nunc incolumitatis et securitatis causam, vt susciperet, obsecrabat.

Porro flexo in[3] vesperam die percrebuit in castris rumor, hostes circiter duorum millium interuallo ante castra regia consedisse et, quò improuisi venirent, famam sui anteire[4]. Quod postquam auditum est, missus est Marcus Gdeszynius cum aliquot leuioris armaturae cohortibus, qui certius aliquid cognosceret et quid hostis moliretur, obseruaret[5]. Rex[6] interim in castris distribuere inter militem, quidquid ex vsu foret, noctem in armis habere, vigilare, circumire, exquirere, denique singulorum virtutem poscere ac fidem. Reuersus Gdeszynius retulit se ad trium milliarium spatium omnia loca circumcirca perlustrasse, sed pacata omnia nec hostile quidquam obseruasse[7]. Moniti itaque ex consilii militaris decreto castrorum excubitores, vt secutura die quam maturrimè versus Jeziornam proficiscerentur viderentque, num aliquis motus sit ab hoste. Secundum[8] hos iret prima vigilia ducente eam Carolo duce Corecensi fortissimis maioribus genito imbutoque iam a prima aetate militaribus praeceptis. Illum denique sequeretur totus exercitus cum tormentis et apparatu bellico superatis crebris illis paludibus et confusis aqua itineribus[9] praestolaturus, dum currus et impedimenta omnia subiectum illum instabilemque coeno locum[10] superarent. Insuper datum[11] negotium cohortibus palatini Cracouiensis, vt in loco castrorum suorum tantisper maneret, donec currus omnes et impedimenta transirent.

---

[1] *B* попр. зам. die Virgini Matri in coelos assumptae sacro...
[2] *B* попр. зам. sanctissimam Virginem et matrem Dei... [3] *B:* ad
[4] *B* попр. зам. spargebatur per castra rumor hostes iam aduentare ad castra regia et quo...
[5] *B* попр. зам. aliquid certius de hoste referret. [6] *B:* Ipse
[7] *B* попр. зам. змаз. sed ne vestigium quidem hostis reperisse.
[8] На гори дописано: Post
[9] *B* попр. зам superato difficili et limoso tramite
[10] *B* попр. зам. limosam eandem viam [11] *B:* dat

Et iam postera die, erat decima quinta Augusti, receptae in coelum Virgini Matri sacer, vti iussi erant [1], per aggerem contra alluuiones circumductum [2] ferebantur cohortes, praemissis [3] castrorum [vigiliis] subsecutus est cum primae vigiliae cohorte dux Coreccius, cuius alacritas accomodata nouo labori videbatur [4]. Superanti limosam viam exercitui ipsemet Rex inde fatigatus assistit, dum impedimenta et apparatus bellicus dehiscentem locum [5] transeunt, pro certo habens ea luce adiutrice coelituum Regina vlturum se coelituum iniurias.

Interim castrorum excubitores vsque Jeziornam vna et media leuca à castris distantem progressi, comperta [6] à longe Tartarorum turma numero atque animis impares ad Regem redeunt nunciantes hostem in vicinis locis conuenisse [7]. Hoc intellecto Rex [8] nullo discrimine formidato instruere incipit illam partem exercitus, qui palustrem illam humum ac minus equitabilem [9] superauerat, auctoritatem omnibus ac consilium accommodando. Sed in summa feritate versutissimus hostis [10] semperque celeritate bellare solitus, tum quoque ea vsus non multum temporis struendae aciei concessit. Quippe quinque milliaribus a loco, in quo regium obsidebat exercitum, hac nocte confectis cum centum millibus Tartarorum Regi magna audacia occurrit, subsequentibus centum quinquaginta millibus Kozacorum, qui praecipitante sole [11] aduenerant clangoribus tubarum et armorum sonitu coelum ipsum complentibus atque montium iugis et horrendo horridoque strepitu resonantibus.

Postquam itaque propius accessit hostis, eam, quam decreuerat, aggressionem [12] Regis in hunc modum ordinauit. Quin-

---

[1] *B:* fuerant [2] *B* попр. зам. per limosum tramitem

[3] Змаз. excubitoribus — так *B* зам. змаз. praemissa primae vigiliae cohorte

[4] *B* змаз. Venit dies decima quinta Augusti. Perficiuntur omnia imperata Regis. Abeunt summa luce castrorum excubitores hostium consilia propius inspecturi; eos sequitur cum prima vigilia dux Corecius.

[5] *B* змаз. paludosum tramitem [6] *B:* conspecta

[7] *B* попр. зам. visis a longe aliquot antecursoribus Tartaricis nunciantes Regi adesse hostem.

[8] *B:* Quod postquam intellexit Rex [змаз. aduocatis ys, quos laboris socios sibi adsciuerat]

[9] *B* змаз. paludosum illum tramitem

[10] *B* попр. зам. Sed vaferrimus et velocissimus hostis non armis nec sarcinis aut vllis impedimentis onustus...

[11] *B* змаз. aduesperascente ea die

[12] Змаз. hostis

quaginta millia suorum in alteram partem paludosae viae ad circumuenienda terga Polonorum destinat; centum verò millia à fronte Regis locat, vt vtrinque exercitum regium premeret. Porro, antequam in conspectum Polonorum venisset hostis, a tergo, nimirum ex altera parte limosae illius viae, supra quam currus regiorum arctissimo agmine transitum praestolantes constiterant, apparuerunt hostes truci clamore ac rabie vndique procurrentes [1]. His permota pars illa exercitus, quae loci iniquitate nondum superata turbabatur [2], vertit se in hostem cum suis centurionibus et tribunis. Ibi animosè [3] magis quam feliciter cohortes Polonae longè à curribus et oppido iam militibus [4] firmato abductae, desertis insuper peditibus ad arcendum transitu hostem supra limosum tramitem relictis, quos protegere debuerant, praebuerunt occasionem caedendo aut capiendo [5] illi peditatui et suae, quam acceperunt, cladi.

Desideratus in pugna, si pugna tamen illa et non verius strages fuit, Balduinus Ossolinscius et Felix Tyszkieuicius; quin et Ioannem Rzeczycium gubernatorem Vrzędouiensem loco inequitabili conclusum, venatoria velut indagine circumsistentes, confoderunt confeceruntque — fortissimos quosque, qui pugnam postremi ciebant passim caedentibus [6]. Scio super hac pugna variè traditum à scriptoribus, cum aly improsperum eius exitum eius Gubernatori Vrzędouiensi attribuerint, qui non magnopere laborandum sibi existimauerit in eius accelaratione subsidy, ex quo partae victoriae decus penes alios futurum esset. Aly ipsum potius Balduinum Ossolinscium accusant, qui gloriae auidus, ne partem victoriae cum Gubernatore Vrzędouiensi communicatam haberet, praeuertere aduentum eius dato in pugnam milite festinauerit. Ego neutrum affirmare promptum habeo, cum qui praesentes aderant [7] neque Gubernatorem Vrzędouiensem neque Ossolinscium defuisse muneri suo diserte contestentur. Sed cum ydem non obscure carpent nimium ardorem militum ad vires potius ostentandas, vt ipsi loquuntur, quam quod imperatum id fuisset, facile crediderim, sui confidentia et hostium contemptu à praemissis ad pugnam militibus peccatum esse. Id

---

[1] *B* змаз. oritur tumultus et dissoni clamores.
[2] *B* попр. зам. quae nondum transierat
[3] *B* попр. зам. nescitur quo errore [4] *B:* milite
[5] *B* змаз. et dolendo
[6] *C':* desideratus in pugna Praefectus Vrzędouiensis tresque aly etc. quin et Georgius Ossolinscius pila traiectus
[7] *B* змаз. fatent, fateantur

quod saepius euenit, maiorem expertis hostem, quia contempserint vt minorem.

Caeterum reliqui Polonorum, quibus fortuna belli tunc pepercerat, inter currus se recipiendo obuersi concitatis equis in hostem id sedulò agere, vt nunc à tergo nunc à lateribus incurrentes agmen hostile distraherent auulsosque ab agmine circumsisterent. Et succesit fortuna. Hostem enim fortiter repulerunt et postmodum per coenum ac paludem enisi [1] Regi se et reliquo exercitui associarunt, Tartaris, cum insequerentur, adhaerentibus limo. Porro supra numerum erat alacritas nobilitatis ex palatinatu Russiae et cupido Tartaros, haereditariam et perpetuam virtutis suae materiam, aggrediendi, durum superesse reputando, quod libertati suae timeri posset. Et medius fidius, animalia ipsa nobilia [2] citius ferrum corpore recipiunt, quam vitam cum seruitute paciscuntur.

Dum ita res in illa parte agitur, veniunt in conspectum Regium innumerae prope, centum millia virorum numerabantur, hostiles legiones, fiducia Chmielnicy et terror Europae, quae si terra non sat victoriarum praeberet, etiam ipsum coelum diruiturae videbantur. In oculis Aquae Flauae, Corsunium, Pilauucii [3] et quidquid circa agrorum erat recens perdomitum, acerrimos stimulos ad inuadendum Polonum hosti subyciebant. Venit eundem in campum Samuel dux Coreccius circumdatus primae vigiliae cohortibus, qui dignam dextrae suae materiem obuenisse exultabat, minimè hostium multitudine delectus [4]. Diu vir fortissimus sustinuit hostem, tandem obrutus multitudine sensim et pugnando versus exercitum Polonum se recepit hoste etiam subsequente.

Deliberantibus Polonis de rei summa Georgio Ossolinscio videbantur compositius cuncta quam festinantius agenda neque vni fortunae ictui totas vires offerendas [5]: esse Chmielnicio numerosum expertumque belli militem eumque non nisi taedio aut mora frangi aut ex occasione carpi posse autumabat.

Contra ea Stanislaus Potoccius aleam dimicationis subire auebat, antequam nimis latas in visceribus suis radices ageret, antequam in regione et à suis et ab hostibus vexata alimenta deficerent. Cunctatione crescere periculum demonstrabat coëuntibus in

---

[1] *B* вмаз. superato difficili illo tramite et hostibus obsesso

[2] *B:* зам. bestiae ipsae nobiles [3] *B:* Pilaucy

[4] *B* попр. зам. Regium diuisi bifariam exercitus hostiles constituentes centum millia hostium. Inprimis cum hoste manus prima vigilia, quam ducebat dux Korecensis.

[5] *B:* totae vires offerendae.

se vndique exercitibus; aduentare iam Donhenses Kozacos, Bassam Silistrianum in procinctu itineris esse; exciri ex Moschouia copias; vniuersam Russiam, Transyluaniam noua subinde supplementa haud segniter subministraturas; tot partibus in vnum conductis se fore impares.

Satisfecit his rationibus Potoccius Regi, qui [1] suos diffuso vultu et fiduciae pleno allocutus sacramenti memoria renouata representauit eorum animis causae bonitatem adiecitque in virtute illorum libertatem, gloriam ac salutem verti: Proinde alacres et spiritus pleni proelium capesserent, omnis periculi immemores; satius enim esse fortiter proeliando per virtutem mori quam deformi fuga terga vertere. Animo praeterea feroci negauit se hostes pertimescere; virtuti suorum satis credere; etiam si certum exitium adesset, mansurum potius in castris quam perditis, quos ducebat, ciuibus turpi fuga incertae[2] vitae parceret. — Nutantibus primae vigiliae vexillis submittens in subsidium nouas cohortes ipsemet in aciem eas producit, ne viribus causam inferiorem sed iustitia meliorem supremus exercituum imperator desereret, ardenter rogitando, ardenti equo ardentior ipse hac illac fulminis instar volitans [3].

Verum cum neque haec submissa à Rege subsidia affluenti innumerae hostium multitudini resistere possent, Georgius Ossolinscius à Rede missus in laeuam aduolat hisque laborantibus subsidia, hisque cedentibus ipse se cum reliquis cohortibus apponit, inter medios hostium cuneos, non minus constantia sua quam hostium armis cinctus [4]. Constiterant in secundo agmine auxiliares cohortes, quas contra hostem Rex succedere iubet, illaeque, quamuis itinere fessae et sudore madentes numero pauciores, in integrum viribus hostem et validiorem tanto impetu inuasere, vt auulsas ex imis sedibus rupes inter se concurrere aut motu quassatam terram resonuisse crederes. Ardebant vtrinque animi, Polonus miles laboribus innutritus et Regis vultu et causae iustitia fretus; hostilis per caedes, ruinas gentium, per fas nefasque grassatus, nec Numinis metuens eoque contemptor mortis et ferri [5].

---

[1] Змазано: à sceptro ad gladium, a corona ad cassidem, à purpura ad paludamentum conuersus — так *B*. [2] Змаз. fugae

[3] *B*: змаз. hostemque ad cedendum cogit

[4] *B*: змаз. non densa sagittarum procella, non ingenti Scytharum cuneo sibi potissimum, vt erat forma corporis et habitu conspicuus, imminenti perterritus

[5] *B* попр. зам. illaeque impigre irruentes sustinuerunt impetum hostis

Conuerso deinde in subeuntes per occultas valles Kozacos, qui fortè aderat in leuo cornu, peditatu sensim deferbuit furor hostilis [1] solas iam velitationes exercendo. Et tentato irrito conatu dextro cornu, quod Stanislaus Potoccius palatinus Podoliae compertae fidei virtutisque bellicae curabat, laeuum verò Georgius Lubomirscius Cracouiensis praefectus paterni sanguinis et virtutis haeres [oblato periculi contemptu et ministerio tuebatur], flexo in vesperam die, desertis circumquaque campis, post syluas aut in latibula hostes refugerunt, iam tum edocti non solum Deo curae esse libertationem Poloniae esse et vltionem [2]. Porro cum se in diuersa reciperent [3] aduenientibus centum quinquaginta millibus Kozacorum [4], sensim ab omni parte et è longinquo exercitum et castra regia circumdando formam obsidionis ostentabant, vt intercluso vndique commeatu extremam necessitatem castris indicerent.

.Rebus in hunc modum impigre peractis considerato Rex periculo ab infinita prope hostium trecenta millia superantium multitudine sibi suisque imminenti conuocat ante tentorium [5] suum omnes senatory ordinis de rebus castrensibus consultaturos, non nescius tempus esse in rerum difficultate non solum consily ministrum sed etiam facilitatis. Cumque hinc variae monstrarentur resistendi viae, inde bellum longe impar eorum viribus formidaretur, nec deessent, qui Regem clandestinè per auios et diuersos tramites ex castris abducendum esse existimarent; contra tamen plerisque illorum visum est variantibusque sententijs in eo conueniebant, principem Tauricanum ad meliorem mentem traducendum [6] atque à Kozacis variis promissis [7] abstrahendum; praesertim cum ea esset tum temporis rerum facies, vt maiestati Reipublicae tuendae componendisque subnascentibus turbis pace videretur opus esse et quadam virtutis regiae tranquillitate [8]. Scilicet indomitos alioquin spiritus et exuberantem etiam in hoste impetum lenis sermo et comis, si non emollit equidem et eneruat, sed tamen temperat et saepe regit. Reuocauda illi in memoriam Sigismundi Terty et Vladislai Quarti beneficia [9]; facienda praeterea mentio antiqui foederis per Iagellonem initi, per Sigismundum Primum aucti et confirmati.

---

[1] Змаз deincepsque — так *L*.
[2] *B* змаз. ante occasum solis turpiter hostes campo cesserunt.
[3] *B* попр. зам. Porro in sua castra se recepiendo
[4] *B:* de quibus supra diximus [5] *B* змаз. senatores etc.
[6] *B* змаз. blandiori epistola demulcendum [8] *B* рук. tranquillate
[7] Попр. зам. pollicitationibus [9] *B:* beneficia etc.

His in hunc modum agitatis missae sunt in hostilia castra literae, quarum series praemisso Regis titulo, eius modi fuit: „Cum sciamus Te memorem esse beneficiorum a fratre nostro serenissimo et potentissimo domino Vladislao Quarto olim Poloniae rege (caelis iam recepto) acceptorum, qui Te benigne tractauit, incolumen seruauit, libertate donauit, quam nactus hoc imperium, quod nunc tenes, adeptus es, miramur, [quod ea omnia odiis pensasti. Quippe][1] cum[2] veniamus ad sedandos motus impery nostri, intendisti[3] Te [consiliis] huius rebellis nostri[4] et [infesta quaquauersum signa intulisti][5], licet nullo Tuo solatio et fructu, speramus enim, quod neque postmodum Deus conatus Tuos prosperabit. Nihilominus polliceri Tibi amicitiam nostram et reuocare Tibi in memoriam beneficia fratris nostri; nunc amicitiam nostram Tibi offerimus et vtrinque illam florere cupimus. [Id profecto ex foedere erit, ex cuius praescripto ac lege non nostra tantum aut vestra sed communia commoda vrgemus]".

His cum literis [ipsa vespera noctis][6] misso captiuo Tartaro[7] ad castra Tauricanorum non minor interea Regi cura obseruare hostium consilla et praecauere: diuisisque inter proceres laboribus[8] operibus insudare, receptus addere, se suosque magis tutos vbique velle quam securos vspiam pati[9]. Nunciatur deinde, [vbi plurimum noctis processerat][10], Regi sparsum à meticulosis in remotiori castrorum parte rumorem, quasi Rex[11] discessum è castris pararet [cum primoribus fugae dilecta nocte, ne obseruati à tergo opprimerentur]. Tum ille[12] gnarus, quid ex illa falsa perturbationis fama in exercitu nasci posset, illico conscenso equo in conspectum exercitus prodiit. Finitis porro, vt moris illi erat, ad Deum precibus suos diffuso vultu et fiduciae pleno allocutus, sacramenti memoria renouata repraesentauit eorum animis causae bonitatem adiecitque in virtute illorum libertatem, gloriam ac salutem verti, proinde alacres et spiritus pleni proelium capesserent omnis periculi imme-

---

[1] Змаз. quod cum memor sis tantae serenissimi et potentissimi Vladislai Quarti fratris nostri erga Te beneficentiae

[2] Змаз. nos [3] B рук. intendiste попр. зам. associasti

[4] B рук. huis r. n. попр. зам. huic rebelli nostro

[5] Змаз. contra exercitum nostrum arma sumpsisti

[6] Зам. vbi plurimum noctis processit — так *B* попр. зам. eadem nocte

[7] *B:* Tartarico [8] *B* змаз. partim... partim

[9] *B* змаз. Rex comitantibus se Cancellario alysque proceribus tota castra circumcirca obequitabat

[10] *B:* Nocte deinde intempesta nunciatur Regi

[11] Змаз. media nocte — так *B*. [12] *B:* Rex

mores: Satius enim esse fortiter proeliando per virtutem mori quam deformi fuga terga vertere. Animo praeterea feroci negauit se hostes pertimescere; virtuti suorum satis credere, etiamsi certum exitium adesset, mansurum potius in castris quam perditis, quos ducebat, ciuibus turpi fugâ incertae vitae parceret [1]. Confirmatis ab Rege animis consternatio fluctuantium aliquantum quieuit; neque pauci industria Iaskonis Kozaci Zaporohiensis partes regias constanter secuti recedentes ab fuga retracti. Qui verò sub initia consternationis maturè se è castris [2] subduxerant, ex legum publicarum instituto ab Rege condemnati, vt eorum exemplo caeteri à turpi fuga absterrerentur. Et diffitendum non [3] est partem prudentiae in eo versari, si quos natura ipsa retinere in officio non potest, y magnitudine poenae maleficio submoueantur. Caeterum iam admonet promissae breuitatis fides, quando omnia transcursu dicenda sunt.

Vbi dies aduenit [4], vniuersae Scytharum copiae in castrorum conspectu obseruato loci ingenio ad pugnam constitere. Kozaci verò à Chmielnicio ad oppugnanda ipsa castra ducti et addentes culpae peruicatiam illatisque interdum proeliis regios, quasi per contemptum, primum lacessebant. Tandem verò maior cum ipsa aurora coepit appugnatio et simul aliquot locis valide ac pertinaciter vrgebatur, summa ferociae in oppidum Zborouum conuersa; tanto tunc audacius, quanto omni iam pauore abs se in hostem excusso non de sua amplius securitate sed de illorum caede ac praeda cogitabant. Opportunus is locus castris regiis erat, tum alys de causis tum maximè, quòd aquationem securam redderet, Defendebatur à quandringentis dragonarys fortiter ac constanter per plures horas, cum subito hostes ad valli hiatum se conferrent et statim nostrorum copiis miscerentur [5]. Atrociter aliquamdiu pugnam inuaserant, cum moltorum caede interueniente, quia pares non erant, quae inuaserant, deserere cogerentur [6]. Non ab simili discri-

---

[1] Пор. ст. 88. — *B* змаз: Inferebat se publicis vijs : tque, prout quoslibet obuios nanciscebatur, ad rem strenue prosequendam hortabatur, testatus sibi militique neque animum viresque ad pugnam deesse neque spem ad fortunatum pugnae exitum.

[2] Змаз. receperant

[3] Попр. зам. Neque enim diffitendum — так *B*.

[4] *B* змаз. Postero die [5] Попр. зам miscebantur

[6] *B*: horas, sed inter caedes ac vulnera, cum hostis occlusis ad pericula, vt aiunt, oculis in vallum niteretur, exiguus propugnatorum numerus copiosioribus egebat auxiliis.

mine laborabant, qui ab alia parte castrorum aggeres tuebantur. Datur itaque Regio iussu signum, vt militare famulitium, quod nullis stipendys publicis auctoratum castra sequi solet, extra ordinem ad aggeris castrensis oppidique defensionem concurreret[1]. Pauci, [quos ardor animi non necessitas in certamen exciuerat][2], paruere, tamen hi quoque satis momenti ad propugnationem attulere [strenue in hostes impetum facientes]. Continuebatur interea pertinaciter à perduellibus oppugnatio et cum tempore periculum inualescebat; excitatis suggestibus atque inde directis in obsessos[3] tormentis, insana ferocia aliis aliisque succedentibus prope transcendebatur vallum. Vbi tantum periculi Rex aduertit, in patentes castrorum vias eques praegressus quaquaversum volitare, ad arma euocare, ne patriam neu se desertum per nefas vellent, obtestari ac prope deprecari. Et hinc exploratum iam habemus promptiorem obsequio militem esse, cum, qui honores gerunt, periculis etiam offeruntur. Ita verò ordinata singulorum munia, vt iidem, qui imperium in suos, in maiores obsequium praeferrent; quo factum, vt omnium iussa ad vnius auctoritatem se componerent. [Tanta profectò inde animorum commutatio secuta nouusque in proelium ardor, vt ab...][4].

---

[1] Зам. (vti sacramento liberi) — так *B*.

[2] Зам. oppugnatores — так *B*. [3] *B*: concurrat

[4] *B*. На сім кінчить ся оповіданє; продовженє його мабуть було, та яка могла б бути його доля — не знаємо сьогодня. Окрім сього торс. єсть у сім рукописі Кушевича ще три фраґменти: початок оповіданя про українсько-польські справи у літі 1650 р., похід Калиновського з під Камінця до Сокаля 1651 р. (у формі листу) та початок опису облоги Львова 1655 р. — друкуємо їх дальше під окремими роками. Поза тим єсть ще богато неужитих автором дописок (adnotationes) розкиненых безладно по рукописі. Велику їх частину подано, як було можливо підібрати їм місце, під текстом у нотках *(C')*; з останка вибираємо ті, що доторкають ся якогось реального факту, містимо в додатку після 1651 р., куди більшість їх належить. Деякі належать очевидно до рр. 1649 і 1650, а мабуть навіть (перші) до 1648. Досить численні дописки більше фільософічного змісту та инші дрібні пропускаємо зовсім.

Anno 1650.

MENSIS AUGUSTUS.

Continebat Nicolaus Potoccius in castris ad Camenecum in Podolia copias Polonorum circumstante Cosacorum exercitu et rusticanorum multitudine. Et quamquam castrorum eius munitio erat huius modi, quae et militari vndique sepe et internis receptibus videretur impenetrabilis contracto praesertim aggeris ambitu, vt a paucioribus stationarijs defenderetur, angebat tamen Potoccium ea maxime solicitudo, quod videret, si hostium copiae Tyrae ripam occupassent commeatumque[1] per illud flumen interclusissent, haud dubiè aut suos intra munimenta clausos fame perituros aut in aleam belli potius indecorae mortis fuga quam spe victoriae pertrahendos.

Admonitus autem erat à Rege Potoccius, vt curam omnem intenderet continendis in sua cuiusque sede officioque praesidiariis eorumque in Cosacos rusticanosque iniuriis, si quae forte contingerint, haud impunè transmittendis, sed protinus vindicandis, vt prius audiant militum animaduersionem Cosaci quam Cosacorum quaerimonias militum tribuni centurionesque. Caeterum de fide Cosacorum dubitabant legati. Et sanè, quis eiuscemodi homines religione aliqua aut fide vel ad speciem simulata teneri putaret, quos à crudelitate nulla humanitas, à libidine nulla pudicitia à vi et furore nulla aequitas, ab iniuria nullus ius, nullae leges absterrere et auocare vnquam potuerunt[2]. Ea profecto sunt Cosacorum ingenia, vt omnibus nationibus, potissimum verò Polonis, quos natura implacabili odio persequuntur, facillime fidem fallunt.

Interim verò matres cum liberis paruis per omnia vrbis templa Deum immortalem precabantur, vt hostes non humano consilio se circumventos, quàm suprema vindicta à se poenas expetitas et caelestes manus in suum caput intentas iam tandem conclamatis omnibus vrbis rebus intelligerent, vt sanctitatem suam temeratam nefariè à consceleratis hominibus vel eorum internecione reposceret...[3]

---

[1] В рук. cum mea tuncque [2] Пор. ст. 65 [3] Пор. ст. 7.

Anno 1651.

Cum passim ab exploratoribus imperatori Kalinouio nunciaretur Cosacorum exercitum legionibus Tartarorum permixtum ad Camenecum, vt milites nostros inuaderet, properare, castra mouere in animo tantò firmiùs constituit, quantò se magis non ab ope solum sed etiam à spe destitui quotidie videret. Serenissimi Regis etiam Lublino scriptae literae et tum temporis in castris ad Camenecum positis redditae, vt ad Sokaliam vsque cum exercitu recederet, mandabant, communibus commodis et fortunae Regni tutius et facilius in eo loco prospecturi.

Igitur die septima mensis May habito prius bellico consilio vniuersum exercitum vallo munitionibusque eduxit, palam professus stare sibi fidem erga Principem et Rempublicam staturamque aduersus hostem, dum vita et arma suppeterent, bellicam virtutem satis iam nuper rebellibus expertam. Fronte et tergo tormenta bellica, medio currus, vehiculaque aliquot ordinibus per corruptas assiduis imbribus et insessas hostibus vias incesserunt. Haec antepositi propriis signis cingebant milites non desperandam, si hostis in conspectum veniret, aut victoriam aut, quod in re praesenti proximum esset, mortem non inultam more gentico inclamantes. Introrsum impedimenta et equi recepti, postea optimus quisque ex centurionibus legionumque praefectis, ne in itinere subitis trepidaret exercitus consiliis et ne omnia temerè ac fortuito ageret, ad periculosiora loca constitutus. His ergo ita prouisis paratisque Kalinouius exercitum aquilasque castrenses[1] mouit sonantibus tympanis, tubis clangentibus et explosis aliquot, quae disposuerat[2] minoribus tormentis.

Hostes verò, cùm praeter opinionem nostros armatos ac velut auctos viribus [die octaua May] abire cernerent, repente vndique ex insidiis à fronte et à tergo coorti cominus eminusque petebant, sagittas ingentes et globos in castra deuoluentes, non tam spe tunc quidem eorum potiundi, quàm vt explorarent vires Polonorum eosque morarentur, donec Chmielnicius vniuersum exercitum promoueret. Et

[1] Попр. зам. signaque [2] Змаз. in aditu

Tartari quidem primò obequitando prouocandoque, deinde per occasionem huc illuc diuisis inter se copiis irruendo incedentes nostros fatigabant. Cosaci verò momento temporis praegressi, quâ mediâ nocte per aggerem nostris eundum erat, transitum callidis suis artibus intercipiebant. Et turbabantur primo impetu fluitantes labantesque lubrico nostrorum ordines, mox tamen et praesentibus vbique animis et totis corporibus connixi ita ruperunt continuaueruntque viam, vt hostis ex spe concepta nihil praeter desperationem ad Chmielnicium per nuncios mitteret.

Illucescente postero die [die 9 May] truces clamores horrendique Tartarorum soni oriebantur, qui pertinaciter contra citraque rursus (barbaro ritu et patriis execrationibus à Nuradino legionis suae praefecto [veteribus in odys innutrito] adacti) ingruendo obruere ac abterere nostros ad oppidum [1] cognomento Kupczynce nitebantur. Caeterum excepit Marcus Sobiescius cum sua [et Alexandri Koniecpolscy] legione equitum primò irruentes hostes contentus sustinere, vtcunque [instantem temeritatem] [2] quasi cedenti propior, donec peditatus erumperet. Quo restitutis, qui laxati paulisper erant, ordinibus tanta vi hostiles turmas impetiit dispersitque et mox in subsequentes strenuè Cosacos incubuit [3], vt mediae [4] horae spatio victoriam non sanè contemnendam reportauerit [5]. Caesi sunt non pauci hostium; et [6] tribunus Tartarorum insignis et alter Cosacorum Caniouiensium capti et subito in castra ad Sokaliam fixa missi; caeteri verò dum nullo ordine, nullo ducum respectu diffugiebant, paludibus ac stagnis cum equis hausti aut ab insequentibus Polonis turpiter armis abiectis proculeati sunt. Apud Polonos exigua interfectorum sauciorumque iactura fuit fatentibus omnibus, esse quandam altiorem humana vi feritate hostium crudeli nostros confici non permittentem, vt quid felicitati nostrae insit gloriae, quid fortitudini roboris et constantiae Europaeo orbi magis magisque innotescat.

Continuatum itaque iter, sed vt alias inquies rursus et turbulentum. Nam praeterquam quòd continuo sub armis enitentem exercitum paludes fatigabant, non cessabant hostes feroces quasi

---

[1] Попр. зам. pagum [2] Попр. зам. impetum

[3] Попр. зам. impetierunt disperseruntque nostri et mox... incubuerunt

[4] Попр. зам. sesqui

[5] Попр. зам. reportauerint; а дальше замазано: hostibus irritatae fortunae irreuerenter habitae, fatigatae iras memorantibus in re, cuius euentum potiùs nunc etiam quam causam et seriem cupiebant.

[6] Замаз. dux

per contemptum exercitum Polonorum lacessere atque [impedimenta et sarcinas inuadere][1] haud segniter Polonis resistentibus per velitationes, iusta tamen acie congredi non ausis [propter iniquitatem locorum et militum (quorum octo tantum millia numerabantur) paucitatem. Et sanè][2] cauta potius consilia cum ratione quam prospera ex casu palatino Braclauiensi placebant. Neque haec tantum sed etiam omnium incertos nocturna ignorantia, ictus, sonitus occursantium[3], accurrentium, euntium à tergo, à fronte, repercussae voces huc illuc distrahebant barbari moris cantu et fremitu clamoribusque dissonis. Et cum eadem [continuatis noctibus et diebus][4] acciderent, tamen velut assueti malis nostri prosequebantur iter et parua proelia. Caeterum ne pauci à multis circumueniri possent aut ne impedimenta sarcinaeque occasionem cladis darent, omnia plaustra[5] currusque annona ex ijs exempta et tergis iumentorum[6] imposita [ad oppidum Pomorzany conciderunt cremaruntque][7].

Die decima sexta May, cum hostes iam in tutiora recessissent[8], diei, quod reliquum esset, noctisque insequentis quietem sub aperto caelo ad Buscum fesso dedit Kalinouius exercitui. Tandem verò[9] ipso peruigilio Ascensionis Dominicae ex campis Buscensibus mouentes, [etsi non infesto, suspecto tamen itinere][10], non modo sine clade sua sed ne cum detrimento[12] quidem vllo[11] ad Dobrotforum peruenerunt...

Adnotationes.

Quae prouideri virtute ducis oportuerit, prouidisse, campos patentes et exercitui gnaros, oppida, pagos Polonis noxios. Russiam et Renis [так!] tutelares in adspectu, quorum numine aggrederentur vrbem, patriae, religionis, fratrum sociorumque memores. Illum diem aut gloriosissimum apud consenquentem aetatem aut ignominiosissimum per orbem terrarum fore. Vbi pileorum iactu tripadysque (ita antiquus Cosacis mos) approbata sunt dicta, aciem ordinauit.

Atrociore quorundam rabie semet in arma trusos: illos domesticis malis excidium gentis opposuisse. Tunc infensum ipsum iam Polonis Deum, cum obsidiret ad Flauas Aquas exercitus, raperentur in seruitutem daues [так! = duces], bellum vni necessarium ferale ipsis sumeretur. Ven-

---

[1] Зам. instare [2] Змаз. cùm [3] Попр. зам. bellantium
[4] Зам. continuo [5] Зам. vehicula [6] Зам. equorum
[7] Попр. зам. ad oppidum Gliniany succenderunt
[8] Змаз. nostri [9] Змаз. die [10] Зам. mouerunt et tertia post die
[11] Змаз. exercitui regio ad Sokaliam iuncti sunt.
[12] В рук. debimento

tum ad extrema, ni resipiscere incipiant et noxii capitis poena paenitentiam fateantur. Et perdere alios quam periclitari ipsi maluerunt.

Denique incendium suum [= suorum?] ruina extinguere optabat maluitque publica ruina occidere, quam sua proteri et idem passurus minus conspici. Huc ferme recidunt consilia hominis inquieti et conata, quibus se Remque publicam perditum ire solet.

Quae Chmielnicio ex transfugis cognita atque in exercitum de industrio euulgata adeo Kozacorum agrestiumque animos erexit, vt omnes magno certamine sibi exposcerent inuadendum ipsum tormentorum suggestum, id est periculi ac belli summam.

Caesorum numerus ab ys, qui intertuere, varie proditus. Propius vero habitum ex hostibus non pauciores sex millibus, ex regiis non plures trecentis desideratis. Quanquam aliquot millia passuum oppletus cadaueribus hominum equorumque campus immensam oculis caedem late subyciebat. Nec parum praedae fuit: viginti hostium signa etc.

Nec satis quicquam iusti doloris est quod nos ad perseuandum stimulet. Toties rebellarunt, in pace nunquam fidi fuerunt, agros nostros depopulati sunt, rusticanos deficere à suis dominis coegerunt, in subiectione constantes interfecerunt, authores fuere contra ius gentium detentionis impiae imperatorum nostrorum, Tartariam omnem aduersus nos concitarunt hodieque id iterum moliuntur, commissarios nostros viros senatorii et equestris ordinis haud procul abfuit quin violarent. Cum his molliter et per dillationes bellum geri oportet? Si nos tam iniustum odium nihil mouet, ne illa quidem vos mouebunt. Erepta nobis est Russia vniuersa, quae Regni propugnaculum...

Inter alios Alexander Koniecpolscius discurrendo legiones et equites allocutus cunctos certa spe fiduciaque complebat. Tanta erat eius viri opinio, vt in summa etiam rerum difficultate eo duce nihil aduersi contingere sibi milites posse timerent.

Eo consilio, vt Visniouieccium, quem natura pugnacem atque in signe aliquod acri animo volutantem agnoscebant, ex munitissimo loco in aequam planiciem attraherent atque ibi, vti antea deposcissent, animo confirmati consererent manus aut, si hostis pugna persecutioneque abstineret, iuxta montes circuitu capto, ad sua incolumes reuerterentur.

Iamque Visniouieccius huc et illuc volitans testatus illam diem, illam aciem fore et laborum finem et praemiorum initium, tanta vincendi spe suorum animos accenderat, vt nonnulli per confertissimos acerrimè depugnando ad vexilla vsque penetrauerint conatique ea abripere, cum fortiter resisteretur, discerpserint.

At in Polonia acceptae cladis fama omnium mentes perculit, quod Rempublicam, quam iam pridem attenuatis viribus infirmam affectamque intelligebant, difficulter atque aegre reperaturam exercitum constabat. Sed hic publicus maeror nequaquam tamen a belli cura Principem Ordinesque auertit. Decreuere enim conscribendum esse etc.

Tubicinibus mandauit, vt vallum equis insidentes circumirent, tumultu ac tubarum sonitu horrida omnia crepantes. Hac belli inferendi facie et simulatione cum detinuisset per totam noctem, Polonos non vigiles tantum sed etiam circa plurima laboribus distentos prima luce rerum oneribus et vigiliis fractos est adortus.

Casimirus actis primum victori Deo gratvs easdem voluit a sacro ordine inter sacrificandum postridie vbique persolui simul pro ys, qui in pugna ceciderant, peragi exercitu praesente emortuale sacrum.

Castra munire, excubitum in portis cohortes ex legionibus, pro castris equites auxiliarios mittere; praeterea alios super vallum in munimentis locare, vigilias ipse circuire, non tam diffidentia futororum, quae imperauisset, quam vti militibus exaequatus cum Principe labor volentibus esset.

Responditur: Principem promeritorum et delictorum memorem esse solere: caeterum Chmielnicio Kozacisque, quoniam paenitet delicti, gratiam facere.

Edixeratque, ne quis suorum Polono militi fide publica Leopolim versus repetenti facto dictoque negotium facesseret.

Itaque non contemnendus ille exercitus nulla re memorabili peracta, nisi militum ardore et sui fama, quibus potissimum constant bella et maxime apud Polonos, consumptis exeunte Octobri ex castris abiit. Magna vtique oppidanorum paganorumque querimonia aduersus Regem et Regni Ordines, a quibus tantum pecuniae imperatum esset ac [так! = ad] milites certis in locis alendos, ne per oppida pagosque vagarentur.

Disserente Kisselio [попр. зам. Vezyro] non esse ad extrema impellendam fortissimam nationem, quae quidquid aut in foederibus aut in se virium habitura est amplius, tuendo decori gloriaeque partae impensura sit. Quidquid adhuc ad Borysthenem educat pubis firmae, solidae, frigore ac pruinis duratae, non luxu, non voluptatibus fractae, hoc omne, quae eius pertinacia est, in Polonos armatura. Quae si defecerit, ipsas Borysthenis insulas et catadupas, Pontum Euxinum et illam ipsam Tauricam Chersonessum in Regem effusura. Qua quidem ex re, quid in Rempub. commodi exhaustam hoc tempore viribus, opibus spoliatam et ipso propemodum spiritu priuatam redire poterit, latere minime Regem et Senatum posse. Fueris laesus, maioris animi esse ignoscere quam vindicare; praecipue vbi excesserit fines vltio. Et iam noxios pariter innoxiosque vna inuolui ruina. Satis irae, satis dolori datum esse. reuocandum tandem animum, vt clementiae rursus, vt sibi vacet. Non prouinciarum excidiis maiestatem sed paucorum suppliciis vindicandam esse et ita tuendum decus proprium, ne anteponi videatur publicae saluti, quae summa ac suprema lex est. Detestatum fuisse arma ciuilia Othonem, voluisse Vespasiano Vitellium cedere, non quod destituti viribus, quibus satis validi erant, sed vt consulerent publico et parcerent sanguini ciuium, quos saluos felicesque potius quam perire aut miseros esse cupiebant. Si tam praeclarus animus his alias non ita bonis principibus fuit, quanto magis regi Casimiro vt optimo principi elaborandum, vt pacem ciuibus suis praestet?

Vigilaturos oculos immortalis Dei, illius, qui non modo cor sed etiam corpus Regis in manu habet, praesentibus Regem angelorum excubiis vallabit, vt neque percussorum dolores, neque veneficorum, quibus Russia abundat, deuotiones ac toxica quidquam aduersus eum virium sint habitura. Si aeterna destinatione iugum hostile à cerui cibus Poloniae depellere debet, si debet docere modestiam rebelles infrenem-

que eorundem furorem et sitim hauriendi cruorem innoxiorum compescere, priores leges ac orthodoxam religionem, extirpato schismate, veteribus sedibus ac pristino rigore redonare, non posse parricidarum sicas vel magorum pixides diuinae prouidentiae obicem figere, quin ipsi artifices fraudis dolique corruent fraude ac dolo.

Admirabatur porro Vezyrus singularem et maturam in Georgio Ossolinscio (iuuat enim de homine per Europam christianam celebri dicere) prudentiam, qua negotia et consilia publica non dicam aggrediebatur sed complectebatur; illam promptissimae efficaciae strenuitatem, qua opus ipsum non tantum moliebatur, sed pertractabat; illud in difficultate robur, quo ne sentiebatur quidem difficultas; illud in omni habitu, gestu, labore decus, quo ita corpus animaduertebatur agere, vt anima in illo actu videretur spirare, eminere, fulgere.

Interim Bohun et Nuradinus in agrum Camenecensem spe aut per proditionem aut ex improuiso ciuitatis potiundae consederunt et post diem diuo Stanislao sacrum intempesta nocte Dunaiogrodum succenderunt. Luce prima vastatis circum agris...

Ex quo aucta milites rabie consumptaque omni misericordia scrutati per domos mulieres iuxta ac viros omnes etc. interficiebant.

Ad Sokalium consilia belli Rex et proceres tractabant. Illic agitauere, placeretne in campis Sokaliensibus castra figere, donec à tergo vniuersae palatinatuum vires consurgerent an cum solo stipendiario milite ire cominus et hostem aggredi è Repub. foret. Omnibus opperiri vniuersam nobilitatem videbatur; hostilium legionum vim famamque, neque ex vano, extollebant et aduenisse cum Hano Tartarici exercitus robora. Insessis interim Sokaliensibus campis venturum ex omnibus municipiis equestrem ordinem. Venturos cum suis copiis [ɜᴍ. Ioannem Zamoscium, Zebrzydouium] proceres Regni etc. Ita salubri mora nouas vires affore et praesensibus nihil periturum. Caeterum milites festinationem suis vtilem, hostibus exitiosam priuatim disseruerunt etc.

Tandem de irruptione Cosacorum ad Olycam certis vndique nuntys edoctus Alexandrum Koniecpolscium expediri ad bellum iubet. Praemissus ille cum tribus millibus militum etc.

Et pulchra sanè proficiscentis à Socalio regii exercitus species: et vigor corporibus et ardor animis, densum agmen et solida arma nec segnes equi, patiens solis, pulueris, tempestatum, quantumque alacris ad sustinendum laborem miles, tanto ad obsequia ducum paratior. Accedebant huc Casimiri regis...

Primo castra castris modico interuallo sunt obiecta, deinceps procursationes leuiaque certamina vario euentu inita, postremo descensum in aciem signisque collatis iusto proelio per tres et amplius horas pugnatum.

Ex colle cum in hostes continenti pilarum igniumque emissione fulminarent nostri Cosacorumque primorum prosternerent, Chmielnicius omissa spe auxilii etc.

Pergebatque Koniecpolscius Tartaros haud dubie profligaturus, quum reuocatus à Rege iubetur cum sua legione ad castra redire etc.

Tum, vbi sensit hostem aduentare, copias intra castra tenuit. Sparsis per oppida pagosque literis Cosacorum virtutem fortunamque extollit; Reipub. Polonae obterit senescentem cum viribus maiestatem, quae si paria essent, vt quondam fuissent, tamen expertis quam graue nobilitatis Polonae imperium subditis, quanta indulgentia Cosacorum in Roxolanos, illorum coniunctionem Polono regimini praeoptandam esse Si ambo imperatores cum suis exercitibus essent [ваиаз. ad Styrum], tamen non magis Cosacis futuros, quam ante triennium fuissent, nedum sine Rege et imperatoribus exercitus tyronum Poloniam tutari possit.

Proelium erat anceps. Summa vi et duces adhortabantur et milites pugnabant. Chmielnicius fugatis toties Polonis eodem se duce nec milite alio instare iubet. Non omnes esse in acie palatinatus, plurimos vagari in agris. Sed qui pugnant, marcere solita luxuria et vino. Abiisse illam...

Cum iam altae in segetibus herbae pabulum praebere poterant. Cùm omni parte pellerentur Polonisque crescerent animi, non Rege solum adhortante, sed lixis etiam calonibusque per clamorum fauoris indicem accendentibus ad ardorem pugnae, terga hostes dederunt.

Et obsessi Kozaci addentes culpae peruicaciam etiam ex carragine hostiliter egredi illatisque interdum proeliis regios quasi per contemptum lacessere auderent.

Visum est ad eos mittere Zolkieuium, si forte qua erat cum ys amicitia, ad saniora consilia retrahere illos posset. Et hic quidem euocatos ad colloquium Kozacorum legatos blande hortatur: Ferociam ac pertinaciam exuant, non profutura, vbi tormentis quati vallum et carrago imperetur. Quippe ad eam diem stetisse castra non eorum virtute sed Regis procerumque clementia. Tartarorum vero subsidium satis expertos esse, frustra ab se exspectari. Chmielnicium nihil moliri, et si moliatur, eius vti iam fracti opem nec Kozacis decoram nec salutarem fore. Rusticanorum multitudinem factionibus scissam, quid adhuc expediisse? Tauricanos mouisse aliquid, sed simul a persequentibus opressosos; caeteros domi suae satis habere, quod curent. Spem omnem in exercitu contra Lithuanos misso superfuisse; at hunc (ne ignorent) à Radiuilio ad Borysthenem et Pripetum fusos fugatosque. Quem iam aut vnde liberatorem aduenturum? Itaque contumaciam poenitentia redimerent ac Principis indignationi excidioque patriae, oboedientia, dum licet, atque obsequio anteuerterent. Haec praefatus conditiones recitat sibi traditas à Rege: vt Kozaci Regem deprecentur, domos redeant rusticam rem curaturi etc. Legati, quae audierant, referunt ad tribunos consiliariosque occupatos iam obfirmatosque prauorum consiliis. Ergo re infecta ad Zolkieuium redeuntes, cum nihil pacati retulissent, ab irato minantique, quod nihil se factum a Kozacis videret, dimissi sunt.

Misso tubicine Regem rogauerint, ne grauaretur audire fide publica Kozacorum legatos de tradendis castris mox acturos. Illis permissis, vt venirent, nihil tamen à quatiendo vallo propterea cessatum voluit. Quo celerius legati sub vesperam aduenere deditionem castrorum pollicentes ysdem conditionibus, quae ante biennium ad Zborouiam fuerant oblatae. Sed irridens eos Regni Cancellarius: „Quasi vero, inquit, vestra conditio

eadem hodie sit ac ad Zborouiam? Sero sapitis, Kozaci, nos certe conditionibus non transigimus cadentibus cum subditis rebellibus."

Et Casimirus quidem elluuiem sanguinis humani semper auersatus indulgentiâ permisit et conditionibus transigere cum hoste per arbitros pulchrum ac decorum existimauit. Nimirum non ita eum efferuerat bellorum felicitas, quin pacem et calleret et amaret et largiretur; memor culpas in eo tantum capite plectandas, quod noxa inligatum est, nec haereditaria esse odia, sed amicitias oportere. Nec erat ignarus à rectis remediis et sinceris consiliis, acrem et paenitentem memoriam relinqui, quoties pericula et damna arrogantiam post res exprobrant. Sic Corynthii conditiones aspernantes à Corcyrensibus strati, in praeruptum atque anceps periculum adduxerunt rempublicam. Sic Athenienses virium fiducia Lacedaemoniorum amicitiam superbe negligentes, post tot acceptas clades ad extremum Graeciae calamitatem inuexere. Sic Pompeius Magnus toto fultus senatu ad concordiam a Iulio Caesare frustra inuitatus, nomen simul cum populi Romani libertate memoranda strage amisit.

Transmissis oblitione praeteritis Kozacorum culpis oblataque clementia et gratia in eos sua, polliceri dempturum se nihil ex antiquis illorum priuilegys Polonorumque militia oppida eorum liberaturum.

Cosacorum cupiditatem in culpa esse, quod exercitus Polonus tanta crudelitate vtatur; qui, cum haberent non inuita Repub. amplissima latifundia, ijs non contenti multos bonorum possessione deiecerint, praefecturas regias nil ad se attinentes, inuaserint, ciuitates spoliauerint, in vlteriora deinde traductis suis agrestiumque copiis ciues Reipub. in libertate natos aut interfecerint aut captiuauerint, donec ad Zamoscium vsque peruentum. Reuersos deinde ad Borysthenem ne tunc quidem cupiditati modum imposuisse, sed inconditam multitudinem in nostros ad Barum et Ostrogum concitasse. Conditiones deinde superbe reiectas rursumque magno apparatu contractum ingentem exercitum, vt cum ipso Principe contenderent, donec in magnam cladem inciderent. „Sed nos, inquit, quamuis merito possemus eis grauiorem mulctam indicere toties rebellibus, felicitate tamen insolenter abuti nolumus, nec alienas calamitates aggrauabimus. Easdem quas prius conditiones offerimus, paucis adiectis, quo non minus ad vestram quam ad nostram vtilitatem ac securitatem futuram attinent."

Incendia pagatim spargere, quo regys copys hospitia praeriperent ac solitudinem facerent.

Sed Chmielnicius cessationem armorum non praeoptabat ad pacificationem facilius ineundam, sed inibat tractationem pacificationis ad cessationem armorum callidius obtinendam.

Ideoque enixe curare, vt ad se mitterent quam celerrime vasa aliquot bellici pulueris, pilas, quae in promptu essent, plumbeas ferreasque atque inprimis nonnullos loci callidos.

Tanta gaudia postliminio redeuntium fuere, vt inter imbellis turbae eiulatus et lamenta, quae contrary affectus excitauerant, inter omnia vota Casimiri regis incolumis ambularet.

Anno 1655.

MOSCHOVITARVM INCVRSIO.

Praecerat tum praesidio ciuitatis arcisque Leopoliensis Christophorus Grodzicius, equestri loco in Polonia natus, qui bello egregius ac fama inter ambitum multorum supremam machinarum bellicarum in Regno curam[1] adeptus fuerat. Praecipuum illi fidei decus, cùm ex magnitudine animi et quantiuis periculi contemptu omnia militiae munia strenuè semper constanterque obiret. Illuxerant ea et cum propugnaculi Chodaciani ad Borysthenem siti obsidionem paucis ante annis aduersus Kozacos toleraret et cum ad Batohum atque ad Ochmatouum adeo fortiter rem gereret, vt gliscentibus periculis etiam laus prudentiae[2] augeretur. Vnde tandem Regis arbitrio Leopoli impositus eò plus curae afferebat, quò maius erat, quod commitebatur, gloria exempli ab omnibus aestimata. Et ille quidem statim quaeuis strenui praefecti munia[3] exsequi, inspicere opera, noua attexere, collapsa restituere, stationibus, vigiliis incumbere; cum somno curas partiri, hosti intentus esse, ac si immineret; disciplinam excolere, subuertere longae pacis opera haud procul muro valloque extructa, ne hostibus vsui forent. In necessariam tamen bello annonam maximè curas impendit; quâ prouisâ se fidem in Ioannem Casimirum, donec vita suppetet, retenturum palam omnibus Ordinibus coram testatus est. Ciuibus admonitis, vt et vigilias agerent et intuta moenium vallorumque firmarent, vrbanos omnes in officio continerent idque vnicum potissimùm agerent, ne ciuitas Reipublicae et Principi iurisiurandi religione obnoxia caperet aliquid detrimenti.

Vnde vrbanus Magistratus, ne ciues vrbem tempore illo difficillimo desererent, edicto vna mente et voce repetito sanxit in patriae desertores poenâ grauissimâ adiectâ. Non nescy equidem in ciuitatis salute et integritate repositam habere se famam, gloriam et alia ingentia commoda. Quamquam non pauci, ex omni

---

[1] Зназ. sublato ad Batohum Christophoro Przyemscio
[2] Зназ. et [3] Зназ. coepit

videlicet ciuium ordine, reperti sint, qui ciuitatem altricem suam illo rerum temporumque tumultu turpissimâ fugâ deseruerunt. Apibus, me hercule, deteriores, quibus natura impressit loci sui tuendi ornandique desiderium et quarum nulla suo neglecto et relicto alueo in alium se conferat, aut maiorem aut fertiliorem, sed proprium augeat, etiamsi regio sit frigidior et pascua deteriora et ros minor et tametsi opus fiat maiori cum difficultate[1].

Nec multò post versis quaqua pomariis caesisque, quae eminus visuris et latebrae hostium obstabant, necessitate suburbanis deliciis anteposita, ipse Grodzicius vacatis tribunis et aliis militiae praefectis, quae in praesens vtilia militari breuitate disserebat. Tandem die NN. hostium copiae, vt terrorem vrbanis incuterent, in conspectum [per iuga montium] se dederunt, a Grodzicio acerrime propugnante[2] insigni detrimento accepto repulsi. Insederunt vallum hac die cum praesidiarys ciues[3] vrbani et praeterea plurimi agrestes[4] falcibus sudibusque armati, vt hostes vallum inuasuros falcibus et sudium incussu praecipitarentur. [Corbibus terrae saxisque oppletis oppositisque aggerum loco, quae satis firma videbantur aduersus hostilium tormentorum ictus].

Et sane, hoc die passim hostes pilis petebantur[5] [monte Posnaniensi loricis è terra conditis occupato]. Inter quae obsessi laboris pari constantia et continuatis vigiliis hostes terruere, quò minùs aggressionem auderent. Iam verò Moschi per noctis latebras occupato religiosorum Societatis Iesu patrum horto munimenta contra ciuitatem struebant, quibus aduersus telorum iactus miles tegeretur. Inter caetera corbes etiam tunc vsui erant, queis iaculatorum vultus tegebantur. Illae ex vimine contextae et arena fartae loricarum vertici imponuntur. Digitorum enim nouem fere aut decem altitudine et è fastigii latitudine in maiores angustias continuò desinentes et iunctim compositae modicum tutumque praebent inter singulas interuallum, per quod et hostes facilè videre est et in eos tela diriguntur.

Caeterum, ne opus obsessi distraherent, simul ne partem, quae impetenda parabatur, noua munitione firmarent tormentis aliquot[6] ex monte Posnaniensi et eius suggestu vrbem ferientibus, iam prouisum erat per [Valterum von Wassen, gnarum et ipsa tela tractare, praecedere ante signa, versari media in mole pugnae][7]. Non ideo tamen absterrito Grodzicio, ne illuc, quò dirigi oppugnationem prospec-

---

[1] Hop. ст. 36—37. [2] Зам. ab vrbanis... propugnantibus
[3] Зам. omnes [4] Змаз. cum [5] Змаз iam [6] Змаз. muralibus
[7] Попр. зам. prouisum per Grodzicium erat.

tabat, operosiùs accurreret. Inter alia machinam in turri templi[1] principis collocauit, vt Moschos et illorum machinas monte Posnaniensi pelleret et per delectus eiusdem montis submotos vrgendo deturbaret.

Inter haec nonnulli duce Ioanne Chomiccio ciuitatis syndico delecti et manu promptiores nouo impetu captis duobus Kozacorum et, quae opposita, superatis prosperiore fortuna vtebantur. Qui superarant, relicto colle et claustro fugam maluerunt.

Postera die Valter von Wassen pilo clastrum experiri voluit, vt protinus excussis vibratisque auro et vallo nonnullos repentina vis ignium flammaret, aliquos relabentium tectorum ruina contereret...

---

[1] Знак. metro...

Appendix.

I.

ШІСТЬ ЛИСТІВ С. К. КУШЕВИЧА З 1648 Р. ПРО СУЧАСНІ ПОДІЇ [1].

1 [2].

[Actum est de nobis periimus![3] Nie dosyc było na tym, ze Kozacy infima seruitia nostra[4] zgromadziwszy się in angustiis Borysthenis rebellią zaczęli za powodem zdraicy Chmielnickiego, ale tesz z pohanstwem Tatarskim coniunctionem et animorum et armorum vczyniwszy ono w panstwa Koronne wprowadzili. Nie dosyc było na tym, ze flos militiae nostrae w Dzikich Polach v Żołtey Wody ab vtraque Cosacorum et Tartarorum colluuie przez dni dwadziescia kilka otoczony będąc magnis animis et viribus infeliciter tamen impetum znosili[5], ale tesz do ladaiakich traktatow przystąpiwszy veteranos quoque[6] centuriores pro obsidibus chłopstwu Kozackiemu dali y nie vznawszy animum[7] Chmielnickiego kilka sztuk armaty onemusz dobrowolnie wydali[8]. Nie stanęły traktaty, nie-

---

[1] Інші листи в IV і V т.

[2] В рукописи Кушевича маємо тільки сам кінець сього листу, тому треба було його доповнити з копій. Тексти друковані у київських „Памятниках“ (№ XII у вид. 1898) й у Міхаловского (Księga pamiętnicza, № 16) очевидно попсуті, тому в основу беремо сю копію, що знаходить ся в 53 т. Acta consularia Leopoliensia, т. 312—314 (*L*); під текстом же зазначуємо окремішности иншої копії з рукоп. Ягайлонської бібліотеки у Кракові № 90 (*Я*), що має мабуть повнійший текст, без пізнійшого вкорочування, подібного як у 2-ім листї. Доповненя взято у знаки [ ]. Тут зазначу, що лист М. Остророга до Ю. Оссолінського з 4. VI. виданий Шшилегцким (Pamiętniki o Koniecpolskich, 422—4) се тілько вкороченє отсього листу.

[3] *Я* нема; зам. того: Jusz gorzey w tych kraiach bydz nie moze.

[4] *Я*: Reipublicae nostrae [5] *Я*: znosił [6] *Я*: quosque

[7] *Я*: nie vznawszy dobrze dolosum animum [8] *Я*: wydał.

oddani obsides, naszy swoią armatą własną oppugnati dnia iedenastego Maia; konie z taboru wygnali za odięciem przez nieprzyiaciela wody. Tandem dnia szesnastego Maia y sami expugnati zostali a przytym w okrutne ręce nieprzyiacielskie wzięci [1]. Wzięty iegomosc pan Stephan Potocki syn iego mci Pana Krakowskiego; poimany Szemberg kommisarz kozacki causa et origo tantorum (proh dolor!) malorum. A y o ktorym mozemy tak mowic, iako kiedys o przełozonych rzymskich Bato Tiberio Caesari apud Dionem powiedział: „Vos, Romani, causam rebellandi eo praebuistis, quod ad custodiendos greges vestros non canes, non pastores, sed lupos mittitis“ [2]. O panu Sapieze nie wiedzą pewnie, czy zyie czyli zabity; to pewna, ze wszytko tameczne woysko, ktorego nad trzy tysiące rachuią, wniwecz zginęło przez zdradę draganow, ktorzy natione Roxolani, religione Graeci, habitu Germani będąc zaprzedali się [3] nieprzyiacielowi. Kozacy regestrowi, ktorzy wodą poszli byli na zniesienie Chmielnickiego excusso obsequio et exuta reuerentia Polonorum do Chmielnickiego przystali dwuch pułkownikow swoich insignes fide in Rempublicam zamordowawszy, Heliasza y Barabasza. Jeden tylko ex tanto nostrorum numero vszedł y do obozu iego mci Pana Krakowskiego (ktory przez dwadziescia kilka dni zadney nie mogł miec wiadomosci, co sie z taborem syna [4] iego działo, lubo magno pretio multi alliciebantur na posłuchy y dla ięzyka) przyszedszy de fatali woyska naszego necessitate edocuit y iako woisko Tatarskie [5] przez Dniepr przeprawowac sie ieszcze nie vstaie; postępowała potym gromadna Horda [6] iusz nie iako przed tym disiectas per caternas ale compositâ militiâ insueto et insolito apud se modo; zgromadzała sie vndequaque szarancza Kozacka, wieziono od ruskiego [7] chłopstwa bogate nieprzyiacielowi statie, Chmielnickiego pro seruatore suo et religionis suae [8] mianuiąc.

Ztrwozeni nasi panowie Hetmani vwodzili nazad to woysko, ktore przy sobie numero pułszosta tysiąca z panięcemi chorągwiami mieli

---

[1] *Я:* expugnati zostali sromotnie a potym y okrutnie w ręce nieprzyiacielskie przysli.

[2] Від A y o ktorym... нема в *Я:* замість того читаємо: Fama fert, ze amputatis manibus et pedibus et praemissa nimia alia tyrannide od Chmielnickiego samego ręki na ostatek scięty został, y głowa iego w woisku Kozackim in hastae cuspide noszona na vciechę nieprzyiaciela a na wielką narodu naszego sromotę. Drudzy zas twierdzą, ze do tego casu zyie v Chmielnickiego w okowach, sed magno opprobrio habetur.

[3] *Я:* zaprzedali sie etiam sine iniuria [4] *Я:* z synem

[5] *Я:* Chamskie [6] *Я:* gromadą chorda Tatarska

[7] *Я:* vkrainnego [8] *Я:* lubo sie bezecny zbisurmanił, maiąc y...

chcąc przysc in tutiora loca. Następował nieprzyiaciel ferox et ninium successu insolescens a nasi tesz (iusz to prawda wyznac sie musi) bono consilio destituebantur. Niektorzy simultates procerum vpatruiąc, niektorzy pannico[1] terrore perculsi non sine praesagio[2] niesczęscie iakies wielkie vpatrywali. Przyszli potym panowie Hetmani pod Korsun y tam nad Roscią rzeką w starym[3] iakimsi obozisku położywszy sie w niedzielę przed Swiątkami[4], nazaiutrz, to iest dwudziestego piątego dnia Maia, woysko nieprzyiacielskie nad sobą obaczyli gromadne. Wyprowadzili z okopow panowie Hetmani chorągwie chcąc aleam belli subire, ale nieprzyiaciel hac die naszych elusit wieczorem samym do Korsunia wszedszy. Z rozkazania hetmanskiego tey nocy Korsun zapalony y spalony, a nieprzyiaciel w pole wyszedł zaciągszy[5] wiadomosci, ze nasi daley taborem vstępowac mieli. Poprzedzili naszych celeritate sua et velocitate y po drogach praecipitia pokopali sami sie w lasku iednym niewielkim zataiwszy. To z wielkiem y zalem y podziwieniem słyszęmy, ze nasi tak nieostroznie z okopu vchodzili, ze speculatores nad nieprzyiacielem nie mieli. Nadeszło woysko nasze in praecipitia, zkąd wozow wyciągnąc nie mogli, a nieprzyiaciel opportunitate temporis vsus wielkim impetem nastąpił, tabor rozerwał, armatę wziął, w woysku naszym zamieszanie vczynił, krwie chrzescianskiey tak wiele (bo ledwie pułtora tysiąca vszło y to pacholikow y ciurow) rozlawszy. Postrzelony iegomosc pan Hetman Polny a potym zywo iescze od Kozakow wzięty. Ranny[6] w szyię iegomosc Pan Krakowski y ledwie nie zabity przez nievznanie, potym vznany w rękach Tatarskich do tego czasu zostaie. Poimany iegomosc pan Sieniawski, męznie lubo pierwszy raz] w potrzebie stanąwszy, poimani y drudzy insignes virtute familiisque, a drudzy mizernie pobici dnia dwudziestego szostego Maia poranu we trzech godzinach. Actum est de nobis, periimus! Bierze gorę nieprzyiaciel z takowego powodzenia iusz barzo wiele miasteczek vkrainnych opanowawszy y wniwecz spustoszywszy, w Białey Cerkwi sedem belli fixit, okopy sypie. Amissis ducibus, deleto exercitu ratunku tylko w samym Panu Bogu[7] nadzieię pokładamy.

Iego mosc pan Woiewoda Ruski od chłopstwa swoiego w wielkim będąc niebezpieczenstwie granicą Moskiewską z piętnastą tylko osob vszedł; a potym przez Polesie do Wiszniowca myszli.

---

[1] *Я:* pagannico [2] Так *Я; L·* praefugio [3] *Я:* dawnym
[4] *Я:* w niedzielę swiąteczną [5] *Я:* zaciągszy ex transfugis...
[6] Сього слова нема в *L.*, доповнено з *Я.* [7] В рук. Bogu y...

Iego mosc pan Woiewoda Sendomirski pospołu z iego mcią panem Chorązym Koronnym pod Gliniany sciągaiąc aliam nobilitatem do siebie euocuiąc, aby stręt nieprzyiacielowi vczynic mogli. Pod Gliniany dlatego mieisce obrane, aby in casu periculi do Lwowa praesidio vchodzic mogli.

My tu in magna multitudine hominum omnis sexus, status et aetatis, in timore et tremore nocte dieque iestesmy. Brama[1] iedna tylko otwarta, v ktorey propter concursum ludzi y rzeczy wielka confusia. Miles in foro, miles in curia, miles in moenibus, a insi repetitis supplicationibus, praeeunte clero verbis cum coniugibus liberisque parvis veniam irarum caelestium finemque cladi Deum exposcunt. Panie Boze bądz z nami! Armaty, prochow, prowiantow y inszych potrzeb woiennych ad necessitatem z łaski Bozey mamy. Confusionem et occultas a graeca religione insidias obawamy się. Kozakow w Polskę wyszło siedmdziesiąt, ktorzy co nayprzednieisze miasta palic maią; z tych w Brzezanach iednego poimanego y v nas aliquod suspectos do więzienia wzięto. To pewna, ze ludzie religy graeckiei z ochotą nieprzyiaciela wyglądaią[2].

Haec hactenus apud nos. Day Boze co weselszego potym Wm. Memu Msciwemu Panu oznaymic, ktorego się przyiazni dawney z małzonką moią wielce pod te trwogi melankoliczną y[3] z wesołym Jachnikiem pilnie zalecam. W Lwowie in maedio strepitu armorum die 4 Juny, anno fatali rebus nostris Polonis a-o[4] 1648.

2.

Mysmy tu do tego czasu w niebezpieczenstwie a zatym w strachu. Sexta die Juny przyszło osm tysięcy Tatarow swiezych z Krymu na pomoc zdraycy Chmielnickiemu, ktorzy się z Tohay Beiem (ten to iest, ktory naypierwey Kozakow posiłkował) złączyli y pod Chmielnikiem miasteczkiem koszem położyli. Septima die Juny zagony circumcirca rozpusciwszy skod niemało poczynili pod Machnowką, Berdiszową, Białopolem, Pawłoczą, Glinskim, Przy-

---

[1] Змаз. iedyna

[2] *Я:* maiąc go za nowego Moyzesza, ktory ich z niewoley Lackiey ma wyzwolic. Ciągnie nieprzyiaciel z ognistą strzelbą, ktorey nabył poznosiwszy woyska nasze y miasta opanowawszy. Tey godziny, ktorey piszę slachta in consilium idą do refektarza oycow Franciskanow: posłano y po naszych. Zalecam się powtore miłosci WMM. Pana. We Lwowie in medio...

[3] В рук. melankoliczney z wesołym... [4] *L:* anno Dni

łuką, Pikowem bydła y ludzi wszelakiei roznosci wiele barzo zabrawszy sine sanguine immo sine proelio do kosza powrocili.

Kozacy z Chmielnickim pod Białą Cerkwią obozem leżą fortifikuiąc się w okopy y szance; y nie wiązali się do tego czasu do tych zabiegow Tatarskich z tym zdradzieckim oswiadczeniem, ze się iusz sama Vkrainą iako suo patrimonio mieli kontentowac. O smierci Krola iego mci dopiero w tych dniach pewney nabyli wiadomosci tak Kozacy iako y Tatarowie; a zatym zaraz dali znac do Porty Otthomanskiey[1] ich mciow panow Hetmanow octava die Juny do Krymu wysławszy, iako dzis do iego mci p. Podczaszego przyszli nowiny.

Pan Stephan Potocki syn iego mci Pana Krakowskiego, v Żołtey Wody poimany y postrzelony, w obozie nieprzyiacielskim dni swoie zakonczył teraz swiezo[2]. Iego mosc pan Sieniawski multo cum honore dimissus od Tatar tu do Lwowa decima quarta die Juny przyiachał, aby votum inter adversa sortis vczynione wypełnił y condiciom dosyc vczynił, gdysz et ipsi hosti fidem servandam esse zdrowo naucza theologia. Dwadziescia tysięcy czerwonych złotych wykupnego posłano przy inszych vpominkach Tohay Beiowi, ktory bywaiąc kilkakroc w domu iego mci y zaznawszy ludzkosci wielkie dobrodzieistwa in hac captiuitate iego mci oswiadczył, swoim ludem secure do Miedzyboza odprowadzic kazał. Laudemus et in hoste virtutem. [Podaią o iego mci Pana Krakowskiego te condicie: Naprzod pieniędzy dwadziescia tysięcy czerwonych złotych położyc, potym sto Tatarow z więziena polskiego wypuscic. Na to Vkrainna wszystka aby w rękach Kozackich bez vrzędnikow koronnych zostawała. Więc zatrzymane kozuchy Tatarom aby bez zwłoki zapłacone były, a na potym aby większa summa dochodziła ich corocznie z skarbu koronnego, co oni haraczem in opprobrium nostrum nazywaią. To wszytko aby we czterech niedzielach do skutku przyszło, chcą z tą obietnicą, ze in defectu conditionum z Krymu do Porty hetmanow odeslą, ze włosci koronnych pustoszyc ferro flammaque nie przestaną y owszem daley puscic się w Koronnę hardzie przegrazaią. Iakosz iusz][3] decima tertia Juny zaciągnąwszy wiadomosci o smierci krolewskiey ku Konstantynowi,

---

[1] Дальше було: o wczesney y pogodney okazyi do wtargnienia w te kraie — та опісля перемазано; в *L* без пропуску.

[2] Дальше змазано: O Szembergu iusz certo constat, ze od okrucienstwa kozackiego sromotnie y prawie tyransko został zamordowany. Сього нема і в *L*. [3] Замкнена частина [ ] в рукоп. підчркнена мабуть для пропущеня; її нема в *L*.

w prawą Tatarowie a w lewą Kozacy, poszli maiąc się pod Barem złączyc y onego ognistą strzelbą, ktorey barzo wiele maią z naszych obozow y miasteczek, dobywac. [Od iego mci pana Hetmana Polnego dwadziescia tysięcy czerwonych złotych potrzebuią, a przy tym tego chcą, aby te maiętnosci, ktore ma iego mosc na Vkrainie, w dispositią Kozacką puscił, aby tam iusz Chmielnicki xięstwo osobne Kozackie firmandae dominationi suae osadził. Insze towarzystwo rozmaicie szacuią, pacholikow y lud prosty po wsiach zabrany do Krymu odsyłaiąc][1].

Tak vdaią, ze xiąze iego msc Wiszniowiecki za Dnieprem miał Alemaia Kozaka z niemałą kupą do Chmielnickiego idącego rozproszyc, więzniow prostego gminu cos odtrącic y Tatarow prowadzących napsowac. Od tegosz książęcia iego *mosci decima sexta* Juny przyszły do Lwowa vniversały y zaraz publikowane, zaciągaiąc[2] in hoc motu rerum et conversione temporum ochotnych synow koronnych do siebie przeciwko nieprzyiacielowi y o tym oznaymuiąc, ze in visceribus Regni nie ladaiakie woisko nieprzyiacielskie mamy, ale samego chama Gałgę y Muradyna, to iest Cara wielkiego y polnego hetmana, przy ktorych pospolicie wszytka Horda chodzi. Xiąze iego msc Dominik iusz pod Zasławiem woisko swoie monstrował y popisał, ale impar viribus sūis congressui hostili nie smie się zetrzec z nieprzyiacielem. Iego msc pan Chorąży Koronny za nim się powoli wyprawuie; et interea Saguntum capitur. Nasz tesz Lwowski districtus służałych zbiera; a tymczasem, kiedyby nie osobliwa obrona Boska, mogłby nas zakowac nieprzyiaciel. Fatalis ignavia iakas iak w kwarciannym woisku była tak y v inszych panow znayduie się. Ia rozumiem, ze się iusz na wielką y długą y niebezpieczną woynę w tym kraiu zaniesło, a zwłaszcza ingresso hoste in viscera Regni. Więc ze przytym tak wiele zyznych włosci opanowali, zkąd wszelakie potrzeby a cultoribus graecae[3] religionis suppeditantur, lubo y tych nie mało sine vllo discrimine zabiiac y znosic poczynaią. Pan Ossinski oberszter gwardy krolewskiei decima quarta Juny do Lwowa przyiachał prowadząc ze sobą dwanascie set draganow krolewskich y z niemi pod Glinianami lezec będzie czekaiąc dalszych posiłkow. Nadchodzi takze pięcset draganii krolewica iego mci Karła; ale to wszytko przeciwko tak wielkiemu nieprzyiacielowi — pulex contra elephantem.

---

[1] Замкнена частина [ ] в рукоп. підчеркнена мабуть для пропущеня; її нема в *L.*

[2] В рук. zaciągaią; попр. за *L.* [3] В рук. graeci

My co godzina dalszych nowin wyglądamy od Baru y Constantinowa, sporządzaiąc omnia sveta bello a przytym gorąco Pana Boga prosząc, vt hostes agnoscant et libertatem Polonorum Deo curae esse et vltionem ex hostium ferocitate. Panowie Warszawianie mieliby bydz serca większego et lapidoso solo suo contra hostem animare. Ze v ich mosciow peior est bello timor ipse belli, dziwowac się nie trzeba, gdysz to apud inexercitatos tak pospolicie wszędy zwykło bywac. Zalecam się przytym przyiazni y lascie Wm. MMP. a o nowiny warszawskie, y ktore do Warszawy zkądinąd przychodzą, vnizenie proszę gotow będąc talionem oddawac WMMP. za kazdą posztą tu ze Lwowa, gdzie piszę decima septima Juny anno 1648, o ktorym nam prognostykował w swoim Kalendarzu Krakowianom przypisanym pan Mikolay Chodowicz anno 1647 (w) praefacy y w rozdziale o woinie obiecuiąc et secuturos annos similes.

3.

Dziewiętnastego dnia Czerwca przyszedł vniuersał od Rad Koronnych do Lwowa de data z Warszawy dziewiątego dnia tegosz miesiąca, w ktorym iego mosc xiądz Primas ex concordi suffragio Senatus et equestris ordinis na vrząd hetmanski naznaczył iego mci p. Woiewodę Sendomirskiego, iego mci pana Podczaszego y iego mci pana Chorążego Koronnego. Dana iest pomienionym ich mciom takowa nad woiskiem wszytkim (ktore się lubo za pieniądze powiatowe sciągnie lubo in casu maioris seu potius vltimi periculi pospolitym ruszeniem wyprawi) władzą, iaka ex praescripto legum publicarum hetmanom ordinarie iest naznaczona. Iestem ia tego rozumienia, ze amplissimi Ordines przy boku iego mci xiędza Primasa będący w Warszawie nie bez wielkiei vwagi na te trzy osoby wielgorządztwo woiskowe włozyli; zeby iednak tanto ingruente in Rempublicam fato ten triumviratus miał bydz in rem nostram, ieszcze convinci non possum. Nauczyłem się tego od wielkich politykow, ze acz w kazdym zamieszaniu, naibarziey iednak w domowych rokoszach, inter arcana Reipublicae to naypierwsze kładą, vt non aliter ratio impery constet, quam si vni reddatur. Tak bywało v starych Rzymianow, ktorzy, cum iam omnia extremo pene funere exportarentur, dictatorow obierali, ktorzy sua propria authoritate et prudentia sami tylko szczególnie rzeczpospolitą y woiskiem rządzili. Tym przykładem iako zawsze tak y pod teraznieiszą z Turkami woinę rzeczpospolita Wenecka postąpiła, vnum rerum bellicarum arbitrum et moderatorem naznaciwszy widząc, ze mul-

titudo imperatorum invidiam et aemulationem a zatym et confusionem zwykła czynic. W Neapolitanskiei swiezey[1] zawierusze pospolstwo wszystko, lubo to bellua multorum capitum bywa nazywane, iednemu rządy swoie oddali y zgodnie totum negotium publicum poruczyli, capo del populo onegosz nazywaiąc. Doznalismy y w naszey Rzeczypospolitey tego pod Moskiewską expeditią, kiedy za naznaczeniem wielu nowych gubernatorow zamieszanie w woisku następowało, a potym przychodziło do wielkiei klęski. Ioannes Dometrius Sulikowski[2] in suo rerum Polonicarum Commentario tak mowi: „Huius belli exercituum supremus dux fuit a Rege datus Niecolaus Mielecius palatinus Podoliae, qui munus ad se delatum suscepit qvidem, sed cum potestatem suam in bellis apud Polonos, est summi exercituum praefecti, summam partitam cum alys ac ea de causa debiliorem esse factam intelligeret (Nicolaus enim Radivilus palatinus Vilnensis Lathuanis, Gaspar Behesius Hungaris praefectus erat) non satis aequo animo eam functionem postea sustinebat, ex varietate ducum exercitus disciplinam militarem et omnem ordinem administrandi belli laxiorem et turbatiorem praevideret, quod et postea factum est". Karła Chodkiewicza miedzy inszemi przyczynami y ta do grobu pod Chocimem wegnała, ze mu certos ex vtroque ordine commissarios authoritate comitiorum naznaczono, bez ktorych nie mogł w obozie nic podług zdania swoiego poczynac. Napisze Wm. MMP. własne słowa o[3] tym historika polskiego Jana Petricego, ktore są takowe: „Nonnulli illud iactatum non obscurâ etiam fama in promptu habuere alacritatem excussam fuisse Imperatori additis arbitris et moderatoribus bello, qui nihil ad in muneris ex se desiderari aut vnquam[4] antea voluerit aut senex potuerit. Qvod factum, licet palam dissimularet aut contemneret, dubium tamen habebatur, quin alte cum indignitate descendisset in animum viri et dignitatis tenacissimum et nouae gloriae decorisque tunc potissimum, cum geminatum imperium nouae potentiae hospitem ad insigne aliquod facinus magis accenderet, cupidissimum." Day Boze, aby tesz słowa tych czasow komus nie służyły. Są y insze powaznieisze przyczyny, z ktorych ten triumviratus natenczas vchwalony nie wszytkim w tych kraiach do vpodobania przypada, ale ia onych wyliczac dla scisłosci czasu nie mogę y nie iest rzecz moia naganiac te vchwali, ktore communi assensu et non sine instinctu divino stawaią. Moia powinnosc go-

---

[1] B рук. saiezey [2] B рук. Sulikowsko
[3] B рук. пропущено [4] B рук. vnqaum

rąco Pana Boga prosic, aby ich msc. na rządy woiskowe naznaczeni hostem inhaerentem (niechay mi wolno będzie słow vzywac starego Rzymianina) occupati Regni finibus velut serpentem abstrusam terrae salubribus[1] consiliorum suorum medicamentis cogant egredi. Iakosz nadzieia w Panu Bogu, ze ich mciow z osobliwey opatrznosci swoiey (ktorey Rzeczpospolita nasza w kazdym niebezpieczenstwie doznawała) tak prowadzic y rządzic będzie raczył, isz tantae molis bellum mira celeritate et virtute ita compriment, vt ante populus Polonus vicisse se quam bellare cognoscat.

Nie nowinac to, ze y dawnieyszych czasow Rus z Tatarami złączywszy się hostilią vbique agitanto wygładzic y wykorzenic imie Polskie chcieli, w tym iednak za laską Bozą szczęscia nie odnosili. Za panowania Bołesława Wstydliwego potężne ruskie książęta Lew y Roman wielkie hordy Tatarskie zaciągnąwszy wszytkę niemal Koronę spustoszyli, a potym od Piotra woiewody krakowskiego porazeni zostali. Za Leszka Czarnego Rus z Tatarami y poganstwem Litewskim złączona szkody nie małe w panstwach Koronnych poczyniła, a potym, gdy się trzey senatorowie: Kasztelan Krakowski, Woiewoda tameczny y Woiewoda Sendomirski sociatis viribus suis przeciwko onym wyprawili, znaczne zwycięstwo pod wsią Goslicą otrzymali. Za tymze nieprzyiacieiem pusciwszy się sam Leszko reliquias iego zniosł et se vltione et sanguine explevit; — isz natenczas inszych przykładow nie przytoczę, ktore Wm. snadnie z history miesz mozesz. Nie wątpiemy y teraz w dobroci y miłosierdziu Panskim y owszem, eadem enim hucusque Reipublicae numina et fata, mamy niewątpliwą nadzieię, ze tych rebellizantow Rzeczypospolitey wkrotce in triumpho ad stuporum orbis ducemus.

Iusz nas te nowiny dochodzą, ze Ianczarowie w Carogrodzie confederatią wielką przeciwko carowi swemu poniesli y rzeczy wszytkie panstwa Otthomanskiego wielce pomieszali. Ztrwozony Wezer takowym w domu tumultem o to się vsilnie stara, aby ab externis panstwa Tureckie[2] w pokoiu zostawali y do chama Tatarskiego napisał ganiąc mu barzo, ze na hetmany polskie, ktorzy rebellią Kozacką poskromic chcieli, nastąpił, nakazuiąc przytym surowie, aby powiązawszy Kozaki do Porty odesłał, chcąc onych iako zdraicow pana swoiego do Warszawy odesłac.

Iego mosc pan Kisiel woiewoda bracsławski ganił listownie Chmielnickiemu takowy postępek, za ktorym się tak wiele krwi

---

[1] В рук. sulubribus [2] В рук. panstwo Tureckich; попр. за *L.*

chrzescianskiei rozlało; na co on sensu permodesto odpisał takowey klęski w rzeczy załuiąc a prosząc, aby inter Rempublicam et Kozacos chciał bydz mediatorem. Ząda y tego pokornie po iego mci, aby do woiska Zaporowskiego ziachał chcąc vstnie wszytkie vrazy swoie przełozyc y rady zasiąc zdrowey: „Więc y o przyszłym krolu pomowię z iego mcią“, dołozywszy tego oswiadczenia, ze in obsequio reipublicae Polonae zostawac gotowi, byle im stare prawa y swobody powrocono. Wyprawił tesz posła swoiego w sto osob do xiązęcia iego mosci Dominika, ktori decima nona die Juny do Dubna wiachawszy prosił xcia iego mci, aby się za Kozactwem iakoby vkrzywdzonym y vtrapionym apud Rempublicam włozył y tego dokazał, aby w pokoiu w swoich włosciach y futurach zostawac mogli. Iest tesz y na tym z drugą swoią druzyną, aby do iego mci xiędza Primasa posłow wyprawił, y tak rozumiem, ze się ich na przyszłey conuocatiey spodziewac mamy.

Horda Tatarska iusz była ku Krymowi z wielkiem płonem y zdobyczą (samych dusz rachuią...[1] nie licząc bydła y inszego dobytku) poszła, ale dowiedziawszy się Chmielnicki o nadchodzącym woisku s Korony onych, aby nazad powrocili więzniow zaprowadziwszy, vprosił. Nizeli się byli Tatarowie ruszyli, Pohorobiszcze, Lipowiec, Niemirow, Barszczowkę, Kalinik, Hułowiec — miasta osiadłe[2] y ludne wniwecz spustoszyli, lud romanae et graecae religionis omnis status, sexus, aetatis post tot ludibria w pien wyscinawszy a nad Zydami wielkie y niesłychane okrucienstwa wypełniwszy.

Czego się daley spodziewac mamy, znadnie Wm. MMP. porozumiec ex antecedentibus mozesz, a ia, cokolwiek przypadnie, oznaymic nie zaniecham. Dzis do Wisni na seymik odiezdzam a z niego na wolą Bozą do Warszawy, ale wprzod pisania y oznaymienia de successu rerum w tamtych kraiach spodziewam się od Wmci MP. Ich msciom panom Bialeckim et illorum adhaerentibus kłaniam się cum mea collaterali et cum meo descendente[3] trzodą moią. Klaniam się y WMMP. W Lwowie 24 Juny roku 1648, ktory nam z tąk wielkiei woiska koronnego klęski y rozlania krwie chrzescianskiei tudziesz y z tak wielu brancow pamiętny będzie.

4.

Ad Magistratum Vilnensem.

Jezeli v WMMPP. hoc motu rerum et conversione temporum rozne nastąpili zawieruchy, pogotowiu to v nas w tak wielkim od

[1] Очевидний пропуск; пор. ст. 117. [2] В рук. onadłe
[3] Одно слово замазане.

nieprzyiacioł koronnych niebezpieczenstwie muszą bydz znaczne między ludzmi [1] omnium ordinum trwogi. Zniesiona iest wielka częsc woiska v Zołtey Wody 16 die May przez Chmielnickiego, ktory in conscientiam facinoris sui Tatarskie woiska zaciągnąwszy krzywdy, vrazow swoich prywatnych mscic się vmyslił flagitiosa perfidia. Vniesiony takowym nad spodziewanie swoie powodzeniem na ich mciow p. Hetmanow Koronnych następował, chcąc iusz non per spiramenta temporis ale vno propemodum ictu exhaurire vires Reipublicae. Iakosz occulto quodam fato dnia 26 Maia pod Korszunem woysko koronne zniesione, a ich mosc panowie Hetmani cum vniversis tribunis centurionibusque w ręce poganskie przyszli, a potym do Krymu odesłani będąc tamze do tego czasu w cięszkiei niewoli zostaią. Sam iego mosc pan Sieniawski pro sua hospitalitate, ktorą po kilkakroc w domu swoim posłom Tatarskim oswiadczał, multo cum honore dimissus, znowu się przeciwko nieprzyiacielowi gotuię zycząc sobie tego, aby opposita pectoris sui mogł wstręt vczynic wyuzdaney rebelliey Kozackiey, rozpuszczonemu poganstwu. Wychodzi takze w tych dniach w pole cum clientibus suis iego mosc pan woiewoda sendomirski xiąze na Zasławiu y Ostrogu, maiąc przy sobie iego mosci pana Alexandra Koniespolskiego chorązego koronnego w gromadniey kupie, pod Glinianami, siedm mil ode Lwowa, położył się w polu iego mosc pan Ossinski przyprowadziwszy z sobą kilkanascie seth gwardy krolewskiey y tam dalszych posiłkow (ktore iusz z Polskich woiewodstw lento gradu następuią) oczekiwac bedzie. Przez niegotowosc naszych Tatarzyn successu nimium ferox septima die Juny zagony circumcirca rozpusciwszy szkod niemało poczynił pod Machnowką, Berdyczowem, Białopolem, Pawłoczą, Glinskim, Przyłuką, Pikowem bydła y ludzi bez wszelkiei roznosci wiele barzo zabrawszy sine sanguine immo sine proelio pod Białą Cerkiew powrocił, ztamtąd onustus praeda (rachuią samych dusz chrzescianskich w niewolą zabranych na dwakroc sto tysięcy) puscił się do Krymu zostawiwszy przy Chmielnickim znaczne praesidium. Teraz nouissime za powzięciem wiadomosci pewney o smierci Krola iego mci y Kozacy z Tatarami insolentius postępuią y czern wszytka vkrainna wielkie motus wznieciła, w Niemierowie, w Nesterwarze, Porohobiszczach y w inszych wielu miastach y wsiach wielkie okrucienstwa in omni sexu et conditione hominum y niesłychane złosci nad trupami ad stuporem orbis porobiwszy. Dnia dziszeiszego od

[1] B рук. vidinum

straznikow naszych mamy wiadomosc, ze się ku Barowy (ktory zadnego pod ten czas praesidium nie ma) nieprzyiaciel gromadno barzo y z ognistą strzelbą obrocił chcąc koniecznie vlterius progredi y tu ku Lwowowi vprzedzaiąc następuiące woiska vdac się. My tu w codziennym niebezpieczenstwie będąc omnia sueta bello odprawuiemy, v Pana Boga veniam irarum finemque cladi gorąco vpraszaiąc a Wm. vprzeimie zycząc, abyscie w swiętym pokoiu florentem statum ciuitatis vestrae długo trzymali, nas przytym w łasce y przyiazni swoiey nieodmiennie chowali. W Lwowie 3 July anno 1648.

51.

Ze Zbaraża 21 Septembre a-o 1648.

Przez dzien wczoraiszy co się działo z naszym obozem, żadney nie mamy wiadomosci. W sobotę przeszłą woisko nasze w imie Panskie z pod Constantinowa ruszyło się do nich pod Pilawic, day Boże szczęsliwie, y miało się w mili od nich położyc. Przed ktorym woiskiem pan Zacwilichowski[2] y pan Kalinski w kilkunastu seth ludzi iezdzili w piątek na podiazd y pod ich tabor podpadali. Na troie zdraycy bez porządku y taboru stali y straży nie mieli, tak lekce sobie powazaią. Nie wypadali nic do naszych y ieden z taboru swego. Zaczym nasi trzech tylko z żywnoscią przeiawszy porwali, ktorzy na qvaestiach twierdzą, ze Horda nad Senią Wodą stoi, ktorych się co godzina spodziewaią do siebie; o woysku naszym zadney nie maią sprawy, bo Krzywonos z Głowackim (ktorzy odradzaią y odwodzą czern od pokoiu) vdaią, ze woyska naszego 4000, niewiast po męsku vbranych 2000, a Żydow 4000; tak ich animuią obiecuiąc zdobycz wielką.

W sobothę ich ludzie, lubo insi iednak starszy, cisz iego mci pana Chorązego Koronnego na podiazd iechawszy podkali się z Głowackim pod nasze woysko na podiazd idącemu, dali sobie rzesko po łbu, gdzie ich za łaską Bożą s połtora tysiąca położyli, na drugich asz do taboru siekąc iechali. Sam Glowacki dosiadszy inszego konia vszedł, fidelisa iednak, co mu konia dodawał, porwano y ten na

---

[1] Сей лист то тілько „новини“, які дістав Кушевич, чи може уряд м. Львова від т. зв. стражників. Кушевич використав сї звістки в листї з дня 25. вересня (див. IV. т. № XXIV), одначе виписав їх ще окремо у збірку власних листів. Подаємо їх на зразок, як повставали тодїшні полїтичні листи, прототип новочасних часописей.

[2] В рук. Zaiwilichowski

qvaestiach powiedział, ze Horda na Syniei Wodzie, ktorych teraz, to iest w sobothę, w niedzielę y dzis, iesli nie będzie, nadzieię onych pewnie stracą.

Woyska naszego wielkosci y porządkowi nie wierzą. W piątek tydzien minął iego mosc Pan Halicki gdzies pod Kamiencem przeiawszy 10.000, pułtora tysiąca położył na placu, samego w bok rohotyną vderzono, syna iego mci w twarz, ale nie szkodliwie.

Chmiel posłał był Czehrynskich y Nizowskich 15 tysięcy na oblężenie Kodaku, wsziąwszy o naszym woysku, w kilkunastu mil kazał się zatrzymac; co intendit, trudno wiedziec, czy do nich vchodzic a z niemi daley, czyli iaki kunszt albo figiel z niemi chce wyprawic nie kazawszy im do kupy. Tam szaranczy kladą samey 100.000, ale więcei szuie.

Metropolitę z posłami iego mci pana Kisiełowymi wyprawili do Kiiowa y posłow do Lucka; tam znowu złodzieie przyszli, snac y seymik[1] dzisieyszy pomieszaią. Około nas tesz widaią ich, wczora byli w Skalacie, w Orzechowcu, albo niedobitkowie Kamienieccy z potrzeby iego mci Pana Halickiego albo domowi iusz złodzieie z Szatanowskiei włosci.

Około Pinska powiadaią, że ich iest 40.000, Pinsk wyrabowali y insze, znac to tychże, co do Łucka w nawiedziny przyszli. Co godzina tak z obozu tak z podiazdu pana Złotnickiego wygląd ami, ktory w piątek ieszcze ku Satanowi poszedł; będę li miał przez kogo, o wszytkim oznaimię WMMMPP.

6[2].

Com ia w liscie do Wm. MP. de data 24 Juny we Lwowie de triumuiratu regimentarzow woiska koronnego prognostykował, iusz się dnia dwudziestego trzeciego miesiąca Wrzesnia (heu acerba et et vltima Reipublicae et nobis, qui in ea sumus, fata!) wypełniło. Zginęlismy iusz totaliter y nadzieie zadney in principibus Regni nie mamy, iezeli nas cudownym sposobem sama szczegulna opatrznosc Boska ratowac nie będzie.

Stanęło woisko nasze (flos militiae nostrae) tusz nad nieprzyiacielem in loco quoad nostros iniquissimo y ktorego żaden był niewiadom z tych, ktory się tam obozem położyc kazali. Było obozu

---

[1] В рук. seymili

[2] Сей лист друкований у Міхаловского (№ 89) з пропусками, додатками і похибками.

naszego na milę polską in circumferentia, a piechoty ledwo do polowice stawało, w czym wielki mankament iudicy pokazano. Były in ambitu obozu rożne doliny, parowy, stawy et similia, ktore okopane bydz żadnym sposobem nie mogły, a nieprzyiacielowi pro callida natura eius do wtargnienia wielką okazyią czyniły. Rozkazywali trzey regimentarze, a każdy swoim rozumiem, a co większa, albo na aemulatią albo na przepich wzaiemny, iako to pospolicie in multiplicitate regentium bydz musi, a zwłaszcza w naszych polskich animuszach, czego Ordines Regni (pace dixerim et scripserim ich mciow, wszak in communi malo wolno kazdemu et sentire quae velit et dicere quae sentiat) nie vpatrowali naznaczaiąc fatalem istum triumuiratum. Nie chciały powiatowe chorągwie parere imperio regimentarzow, ale każdy pulk odzywal się do swego pułkownika; a zatym exuto imperitantium obsequio ani słuszney straży ani porządnych podiazdow nie było. Możemy bespiecznie tak mowic o naszego woyska wolnosci, iako kiedys o rzymskiey apud Liuium lib. 5, decad. 1 powiedziano: „Ea demum Romae libertas est, non senatum, non magistratus, non leges, non mores maiorum, non instituta patrum, non disciplinam vereri militiae."

Vigesima tertia die Septembris z niektorych rady y woli vderzyło woisko nasze na nieprzyiaciela in loco commodissimo leżacego et aspirabat primo fortuna labori, ale iako skoro sine vlla necessitate principes militiae nostrae nocte intempesta povchodzili, zarazem turpissimè et foedissimè (dla Boga, nichay iusz moribundi bez wszelakich respectow prawdę piszemy!) wszyscy povciekali na same „Halalay" poganskiego woiska zawolanie. Sama piechota mężnie się broniła vsque ad suam internecionem y ledwie sam iego mosc pan Ossinski cum exiguo numero vszedł położywszy wprzod na placu niemało nieprzyiaciela. Dnia dzisieiszego spodziewamy się iego mci w Lwowie y onego in hoc vltimo exitio wyglądamy. Pan Giża vszedł, fortissime stanąwszy z swoią kompanią y kilka razy przeprawę nieprzyiacielowi brawszy z wielkiem wszytkiego woiska zaleceniem. Wziął nieprzyiaciel oboz, a w nim tak wiele sprzętu woiennego y stolowego, ktorego ze wszytkiei Koronny naycelnieyszy panięta nawoziły wybieraiąc się na woinę nie tak zelazem iako srebrem y zlotem. Aeterna labes nec reperabile damnum Polonis!

Die vigesima sexta Septembris, iako skoro miasto nasze otworzono, przypadli stracznicy nasi z pogromu et de fatali necessitate (iezeli to fatale nazwac się może, co culpa sprawiła) opowiedzieli et instantissimum periculum a zgoła ostatnią zgubę ogłosili. Naiez-

dzali vciekaiący zolnierze in magna multitudine omnibus orbati et spoliati a opowiedziawszy, że za kilka godzin nieprzyiaciela we Lwowie miec mamy, sami in vlteriora vstępowali. Strach na wszytkich obywatelow y trwoga wielka nastąpiła, ktorey opisac y wyrazic nie podobna y zaden nie vwierzy, kto w podobnych razach nie bywał. Mieszczanie na wały a plec biała zarazem vchodziła z miasta cum magna confusione et oppressione w bramie.

Quis cladem illius noctis, quis funera fando
explicet aut possit lacrimis aequare labores?

Przyiachał potym imp. Podczaszy Koronny, na ktoregośmy y załosnie y z płaczem [1] rzewliwym patrzali wspominaiąc sobie one applausus et acclamationes nostras, ktoresmy na wyiezdzie imci do obozu czynili. Nadiachał xiąże imc Dominik, ale zarazem rebus suis consulendo do Rzeszowa obrocił; iakosz prudenter vczynił, boby był pewnie casum aliquem od woiska rozproszonego a po kątach lwowskich włoczącego się nie vszedł. Nadiachał xiąże imc Hieremi sam tylko, iako y drudzy, szczegulny; a po nim iego mosc pan Woiewoda Kiowski, inszych nie mało pułkownikow, rotmistrzow, porucznikow, zołnierzow, ktorzy wszyscy na złe rządy vtyskowali publice z wielkiemi tyrami y przymowkamy swoiey szkody a zguby Rzeczypospolitey żaluiąc.

Poszlismy zaraz do ich mciow y onych supplices prosilismy, aby nas deserere nie raczyli. Wymawiali się długo iusz condamatas res patriae widząc, pieniędzy na zatrzymanie woiska obnazonego nie maiąc et alia impedimenta zanosząc. Nastąpiła ochota w obywatelach naszych; kazano brac wszelaki rynsztunek v rzemiesnikow y kupcow, materye y sukna rozmaite w kramach. Szacowalismy się wszyscy sub iuramento y od każdego sto facultatum nostrarum po kopie daiemy, acz przytym y wielka ochota w naszych nastąpiła, ktorzy sigillatim po kilkuseth złotych y talarow skladaią. Koscioły y klasztory srebra swoie koscielne ofiarowały ochotnie, a między inszemy pani Słoniowska od panien Karmelitanek srebro przyniosła y pod nogi xiążęcia Wisniowieckiego w kosciele oycow Franciszkanow rzuciła prosząc ratunku. Plakało rzewnie wszytko woiskowe zgromadzenie prosząc, aby xiąże iego mosc regiment przyiąc et in vltimo occasu patriae chciał subvenire. Wymawiał się y opierał długo wkladaiąc regiment na iego mci pana Podczaszego, ktoremu Respublica hoc munus tradiderat. Nastąpily wielkie hałasy y wolania przeciwko iego mci panu Podczaszemu contradi-

[1] Змаз. rzewkim

cendo regimentowi iego mci et fatalem administrationem eius arguendo, iako to pospolicie in licentioso populo. Vczynił potym obortis lacrymis rzecz do xiążęcia iego mci Hieremiego iego mosc pan Tyszkiewicz woiewoda kiiowski prosząc przez miłosierdzie Bożė, przez miłosc quondam florentis nunc pereuntis Reipublicae, aby chciał tot votis hominum respondere. Zwyciężony omnium lacrymis et precibus przyiał na sie woiskowe rządy, a za collegę przysposobił sobie iego mci pana Podczaszego, ktoremu przez kilka godzin z roznemi przymowkami przeczyło wszytko żołnierstwo, asz na ostatek ledwo pozwolili. Działo się to w samę wilią s. Michała principis militiae coelestis et tutelaris xiążęcia iego mci, zkąd tesz szczęsliwie xiążęciu iego mci wrozemy wszyscy.

To oznaimiwszy życzę Wm. illam quam poscimus omnes pacem. Valete amici nostri et post fata nostra memoriam nostri servate. W Lwowie d. 28 Septemb.

II.

Дневник облоги Львова Б. Хмельницьким 1655 р.

Oblezenia drugiego miasta Lwowa od woysk Kozackich y Moskiewskich w roku 1655 fragmentum przez Iana Bozeckiego w collegium oycow Iezuitow lwowskich studenta spisane.

[Dnia dwudziestego miesiąca Wrzesnia iego msc pan Hetman Wielki Koronny dowiedziawszy sie z języków o następuiących ku sobie Moskiewskich y Kozackich grômadnych woyskach ruszył sie z woyskiem koronnym z obozu pod Gliniany będącego y stanął pod Biełką. Nazaiutrz to iest dnia dwudziestego pierwszego Wrzesnia stanął pod Krzywczycami nad Lwowem; a ztamtąd dnia dwudziestego wtorego Wrzesnia minął Lwow y puscił sie na Rzesnią ku Grodkowi.

Dnia dwudziestego piątego Wrzesnia pokazał sie nieprzyiaciel nad przedmiesciami Lwowskiemi, a przetosz zaraz z woli iego msci pana Krzysztofa Grodzickiego artyleriey koronney generała, na ten czas gubernatora miasta Lwowa, przedmiescia zapalono; w miescie dzwonow y zegarow zakazano; wały piechotą iego msci pana Grodzickiego, iego msci p. Butlera, woiewodztwa Lubelskiego łanową (nad ktorą był przełozonym iego msc p. Vniszewski i ziemi Lwowskiey) y mieszczany osadzono, Zamek Wysoki panu Grotusowi Inflantczykowi oberszterleitnantowi iego msci pana Sapihy pisarza polnego koronnego do obrony oddawszy.

Dnia dwudziestego siodmego Wrzesnia z woyska koronnego od Grodka był podiazd ku nieprzyiacielowi, ale sie rebus infectis powrocic musiał, bo nieprzyiaciel iuz gromadno w przedmiescia wpadał y one opanował, do ktorego tak z Zamku Wysokiego iako

y z baszt y wałow mieyskich z dział strzelano. Tey nocy podpadał raptim nieprzyiaciel pod wały, ale gdy mu odpor dawano, zaniechał potym y noc daley spokoyna była.

Dnia dwudziestego osmego Wrzesnia przemiiały sie gęsto po gorach pułki nieprzyiacielskie, do ktorych z dział strzelano. Tegosz dnia nasi (między ktoremi był tesz pan Sendyk Lwowski z czeladnikiem swoim) dostali dwoch Kozakow zywo przy kosciele oo. Karmelitow bosych wypuszczeni bedąc furtką od iego msci p. Gubernatora.

Dnia dwudziestego dziewiątego Wrzesnia na goscincu Stryiskim pokazały sie gromadne nieprzyiacielskie połki y wozy; a tego dnia iakosmy potym doszli, Hrehory Sielnicki Sachnowicz połkownik mirogrodzki z kniaziem Romodanowskim y Grotusem (są to naprzednieyszy pułkownicy Moskiewscy, ktorych pospolicie carskiemi nazywaią) mieli potrzebe z woyskiem naszym koronnym pod Grodkiem. Tego dnia zgineło kilka Kozakow y Moskwy pod Lwowem od dzielney strzelby. Noc była spokoyna, ale woyska Moskiewskie y wały y insze baterye przeciwko miastu na roznych mieyscach z wielką pracą kopali y robili; y toz przez wszystek czas y przez wszystkie traktaty pracowicie] czynili[1]. Czego hucusque signa et argumenta sunt.

Dnia trzydziestego Wrzesnia przemiiały sie gromadne woyska nieprzyiacielskie po gorach y po polach, y zasięglismy wiadomosci, ze Chmielnicki położył sie taborem v swiętego Jerzego z woyskiem Zaporoskim y Moskiewskim, a niektore pułki ieszcze sie pod Krzywczycami zatrzymały.

Dzien pierwszy miesiąca Pazdziernika był spokoyny, lubo sie przemiiały chorągwie nieprzyiacielskie, na ktore była wycieczka z Zamku Wysokiego y zabito ich kilka y bydła niemało zabrano.

Dnia wtorego Pazdziernika nastąpiła w miescie niemała trwoga, bo w samo własnie południe kilkaset chorągwi nieprzyiacielskich spusciły sie od Krzywczyc w przedmiescia, do ktorych gęstą strzelbą naszi wypuszczali pułkownika znacznego y chorążego zabiwszy. Tegosz dnia nieprzyiaciel do miasta wystrzelił siedm dział z gory Poznanskiey nazwaney, ale za łaską bozą bez szkody.

Nazaiutrz to iest dnia trzeciego Pazdziernika wypuszczał na miasto gęstą strzelbę nieprzyiaciel, wyrychtowawszy one na kościoł farny, na ratusz, na wał, acz y po kamienicach passim kule latały, zkąd iednak zadney szkody nie było. Tego dnia przed wieczorem

---

[1] *Ч:* robili

przysłał list Chmielnicki do urzędu mieyskiego przez swego trębacza w te słowa pisany:[1]

„Panom Magistratowi miasta Lwowa y wszelakiey conditiey ludziom na ten czas tam będącym oddac. Ode mnie Bohdana Chmielnickiego hetmana woysk Zaporoskich iego carskiey mci wam Magistratowi miasta Lwowa y wszelakiey conditiey ludziom na ten czas tam zostaiącym zycząc zdrowia dalszego to nasze posyłami pisanie. Samemu Bogu to iest iawno, ze my rozlania krwie krzescianskiey nigdy nie zyczylismy y po te transactie wszystkie, iezelismy tu woyska nasze ruszyli, czynilismy to wszystko za daniem przyczyny z strony woysk koronnych iakosz y rokow przeszłych za Wiszniowieckim idąc tu przyciągnąwszy wam naszę pokazalismy łaskę, a teraz, gdy nam Pan naywyzszy zdarzył woysko koronne rozgromic pod Grodkiem, czyniąc dosyc krzescianskiey powinnosci (lubo waszego vpokorzenia nie widzimy) żądamy, iezeli sobie przy zdrowiu zastawac zyczycie iuz zadney nie maiąc zniskąd otuchy y posiłkow, nie idąc ni za czyią radą, abyscie nam zaraz nieodwłoczną dali resolutią, nie wątpiąc namniey, ze za vpokorzeniem sie naszey osobliwey vznacie łaski. A iezeli inaczyi, nie vpokorzaiącym sie nieomylnie[2] się nadgrodzi. A wy tymczasem daycie respons. Wsciom zyczliwy przyiaciel Bohdan Chmielnicki ręką swą."

Po oddaniu [takowego listu czytany był publice na ratuszu przy iego msci panu Gubernatorze, przy iego msci panu Butlerze, iego msci panu podkomorzym Piotrem Ozgą, iego msci p. podstaroscim Rzewuskim, im. p. Vniszewskim rotmistrzu łanowey piechoty woiewodztwa Lubelskiego, im. p. Olewnickim woyskim lwowskim, im. p. Łowczym Buskim, przy Magistracie y mieszczanach Lwowskich. Zdało sie to ichmm., zeby respons odłozyc do dnia iutrzeyszego; i tak sie stało.

Następuiącey nocy nie wiedziec z iakiey okaziey na wałach y basztach mieyskich nastąpiła wielka trwoga, a zatym strzelbę tak wielką iako y małą zewsząd bardzo gęsto wypuszczano długo w noc y z trudnoscią on hałas authoritate iego msci pana Gubernatora vspokoił, o ktorego przyczynie y okaziey zaden dostatecznie nie wiedział.

Nazaiutrz, był to dzien czwarty Pazdziernika, przyiachał pod miasto tenze co y pierwey trębacz od Chmielnickiego y takowy odniosł respons:

[1] Що до сього і дальших листів Хмельницького дивн дописку по сім дневнику. [2] *Ч:* nieupokorzaiącemu się osobliwie

„Jasnie Wielmoznemu Naszemu Wielce Mciowemu Panu Iego Msci Panu Bohdanowi Chmielnickiemu woyska Zaporoskiego Hetmanowi. Jasnie Wielmozny Msci P. Hetmanie woysk Zaporoskich nasz wielce Msci Panie. Osobliwa ona, ktoraś nam Wsc. Nasz Msc. Pan iuz to rok siodmy y rzetelnie pokazał y tak vstnie iak listownie na insze dalsze czasy przyobiecał, łaska sprawuie to, ze y teraz będąc tu z woyskami swoiemi, one nam przez pisanie swoie oswiadczac raczysz, za co vnizenie Wsci Naszemu M. Panu podziękowawszy mamy niewątpliwą nadzieię, ze przy niewinnosci naszey y przy vstawicznych vciskach, ktoremi po te czasy zniszczeni iestesmy z łaski Wsci przy pokoiu y całosci zostaiemy, gdyz my pod władzą ludzi woyskowych dla obrony tego miasta od Krola iego msci pana naszego msciwego naznaczonych zostaiąc, nic inszego nie zyczemy, tylko abysmy bez rozlania krwie krzescianskiey z wysokiego rozsądku y vwagi Wsci zostawac cali mogli. Na ten czas vsługi nasze y wszelaką powolnosc Wsci oddaiemy. W Lwowie 4 Oktobr. 1755. Wsci Naszego Wielce Mciwego P. naynizszy słudzy Magistrat miasta Lwowa".

Zaraz tego dnia ku wieczorowi znowu trębacz przyiachał z listem z taboru od Chmielnickiego, ktorego był ten contextus:]

„Moim łaskawym Panom Magistratowi miasta Lwowa. Z listu waszego wyrozumielismy, ze wy czyli spodziewaiąc sie iakoby iakiego strony ratunku, ktory wam nigdy nie będzie, do vpokorzenia sie nam nie chcecie skłonic y nie myslicie wiedząc dobrze, ze my nie zycząc krwie rozlania y przed czasy osobliwą wam naszą znaczną pokazali łaskę. Iezeli tedy daley przy swoim vporze zostawac będziecie chcieli, alboli politowania naszego nad sobą vznac sobie nie zyczycie, ludzi iakich iutro rano wysyłaycie bez odwłoki. Prozna wasza o posiłku nadzieia, bo za łaską bozą iuz nasze woyska po zniesieniu koronnego wgłąb daleko, y my tu zabawic myslemy, gdy sie vpokorzyc nie zechcecie, wszak wiecie ze niezakryta była wam nasza clementia, gdyscie o one przyszłych lat od nas prosieli, y teraz oney vznacie, na ktorą iezeli sie spuscic zechcecie, a my od was iutro rano czekamy declaratiey. Datum z obozu d. 4 Octobris 1655. Wsciom wszego dobra zyczliwy Bohdan Chmielnicki hetman Zaporoski z woyskiem iego carskiey mci".

Tegoz dnia nic nie odpisano, a nazaiutrz die quinta Octobris wielkie z dział strzelanie od nieprzyiaciela na miasto z roznych stron nastąpiło; latały po miescie gęste kule y do kamienic wpadały[1],

[1] *q.*: latały

atoli z dobroci boskiey sine noxa. Tegoz dnia odpisał Magistrat Chmielnickiemu temi słowy:

„Ze nam Wsci iuz przedtym od nas doswiadczoną łaskę swoie ofiarowac y obiecywac raczysz, vnizenie dziękuiemy y starac sie chcemy, abysmy eo nomine nalezyte wdzięcznosci Wsci odeswiadczyc mogli; a ze Wsc po nas tego potrzebuiesz, abysmy na vstną conferentią kogo do Wsci wysłali, tedy stosuiąc sie w tym do woli Wsci (lubo na ten czas pod regimentem iego Krolewskiey mosci pana naszego miłosciwego y od Rzeczypospolitey naznaczonym intra certos limites zostaiemy) gotowismy to vczynic, gdy nam według pospolitego wszystkich narodow prawa y zwyczaiu na zakład osoby pewne z woysk swoich przysłac y mieysce do conferentiey naznaczyc będziesz raczył. Na ten czas vnizone vsługi nasze pilnie oddaiemy. We Lwowie 5 Octobris 1655."

Przy takowym liscie zdało sie oraz napisac osobno do Iana Wyhowskiego woysk Zaporoskich pisarza żądaiąc go, aby obsides v Cmielnickiego authoritate sua otrzymał. List tedy do Wychowskiego był takowy:

„Zaszczycamy sie do tego czasu znaczną łaską Wsci Naszego M. Pana, ktoreyesmy iuz temu rok siodmy sowicie doznali. Mamy y teraz nadzieie, ze pod tę bytnosc Wsci tu pod Lwowem będziesz nam raczył v IM. P. Hetmana woysk Zaporoskich patrocinari, prosiemy o to vnizenie Wsci a oraz y o to, abys nam dla vstney conferentiey według zwyczaiu obsides y wzaiemny zakład otrzymac raczył, aby posłancy nasi z samym tylko Iego Mscią Panem Hetmanem woysk Zaporoskich na pewnym mieyscu (o ktorego naznaczenie prosiemy) mogli vstnie conferre. Takową łaskę Wsci wszelaką powolnoscią y wdzięcznoscią naszą odsługiwac winni będziemy, do ktorey sie na ten czas zasługami naszemi pilnie oddaiemy. We Lwowie d. 5 Octobr. 1655."

Tegosz dnia inter magnas et frequentes ex vtraque parte machinarum explosiones powrocił trębacz maiąc listy tak od Chmielnickiego iako y od Wyhowskiego, a tych series są takowe. Nayprzod od Chmielnickiego:

„Moi łaskawi Panowie Magistratowi miasta Lwowa. Jawnie widziemy lekkomyslnosc waszą z znacznym vporem zmieszaną, ze wy pod functią powagi naszey widząc przeciwko sobie znaczną oswiadczoną przez list nasz łaskę, lekce sobie one powazaiąc y niegarnąc sie z swoim vpokorzeniem sie do oney ieszcze od nas iakichsi potrzebuiecie obsides za swoich ludzi, ktorych chcecie wyprawowac; wszak pamiętno wam bydz moze, ze y przed temi laty,

gdyscie osobliwey clementiey vznali naszey, za iednym przyrzeczeniem słowa naszego sine vllo obside otrzymaliscie onę. Iezeli tedy chcecie politowania nad sobą y nie zyczycie przy vpornych y innym niewinnym ludziom zguby (tak iak niektore za vporem miasta pomstę od Boga iusz odniosły, a inne przez pokorę y teraz zdrowo zostaią) iusz nie pokładaiąc w niwkim nadzieie nam daycię declaratią bez zabawy przez swoich porzuciwszy ten vpor y nie czekaiąc obsides. Vpewniamy, gdy waszą obaczemy pokorę, przy całosci zdrowia zachowani będziecie; a iezeli inaczey, iawno Bogu, nie nasza wina, bo iuz nad functią powagi naszey czyniemy, ze was vpominamy. Atoli zycząc wam dalszego zdrowia na ostatnią czekamy declaratią. Z obozu 5 Octobr. 1655. Wmm. we wszem zyczliwy Bohdan Chmielnicki hetman iego carskiey mosci z woyskiem Zaporoskim".

Potym od Wyhowskiego list był takowy: „Ich MM. PP. Magistratowi miasta Lwowa oddac. Mciwi Panowie Magistratowi miasta Lwowa. Zescie Wsc. z powolnoscią swoią dzisia listownie przeciwko mnie odezwawszy sie o patrocinium tu v Iego Msci Pana Hetmana Mego Mciwego Pana y wszystkich woysk w swoiey ile pod ten czas powazney sprawie, ktora pohamowania krwie rozlania tycze sie, affectowac nie zaniechali, z moiey gorliwosci ku krzescianstwu, tudzez y chęci przeciwko WMMP. eo in passu praestare gotowym, bylebym znaczne widział vpokorzenie sie przeciwko Wielmoznemu Iego Msci P. Hetmanowi y wszystkim woyskom, abym tym gruntowniey widząc znaczną skłonnosc WMMPP. tę sprawę mogł do dobrego przywodzic skutku. Tylko to nie bez vrazy Iego Msci P. Hetmana y wszystkich woysk bydz musi, ze WMMP. iakoby nie confiduiąc słowu y łasce Iego Msci, ktorey praecipue sine vllo obside przed kilku lat statecznym doznaliscie affectem, o obsides prosic raczycie. Ia z mey strony y radzę y życzę, abyscie Wsc. cale na niewątpliwą spusciwszy sie łaskę, iesli moznaby y dzis, nie czekaiąc obsides z ostatnią wysłali declaratią, a ia vsłuzyc w czym mozna meam non denegabo operam. A iesli y ta moia persuasio non obtinebit locum v WMMP., non ego in causa. Chęci moie przytym pilno zalecam Wsc. MMP. Z obozu d. 5 Octobr. 1655. Wm. MM PP. zyczliwy we wszem przyiaciel y sługa Ian Wyhowski. A iesliby Wsc. mieli obawiac sie czego, ze co obstat przychylnosci Wm. MMP. do vpokorzenia sie, na karcie wyrazcie."

Po oddaniu y przeczytaniu takowych listow in publico omnium ordinum et statuum consessu rozdwoili sie ich msc na sententie. Im. p. Gubernator cum suis commilitonibus y niektorzy ex equestri

ordine a zwłaszcza iego mosc pan Podstarosci y p. Woyski Lwowscy nie chcieli na to pozwolic, aby sine obsidibus posłancy wyiezdzac mieli, a zwłaszcza ze iuz non ex vano dochodzili, ze Chmielnicki miał affektowac, aby miasto na imie Cara Moskiewskiego wydane było. Iego msc pan Podkomorzy Lwowski y wszystek Magistrat miasta do tego rzecz prowadzili, aby per internuncios dalsze zamysły Chmielnickiego zrozumiec mogli, nie chcąc tak dobrowolnym inuitamentem iego pogardzac. Post multa et varia skłonił sie do tey sententiey potym y iego msc pan Gubernator z swoiemi, a zatym apud Magistratum de eligendis nuntys nastąpiła consultatia. Wszyscy iednostaynemi głosy na tych sie zgadzali, ktorzy iuz z pierwszego przed lat siedmiu oblezenia znaiomosc tak z samym Chmielnickim iako y z inszemi w woysku Zaporoskim pułkownikami y mołoycami mieli; mianowali tedy: p. Samuela[1] Kuszewicza, Krzysztofa Zachnowica y Pawła Ławryszewica, ktorzy będąc od niektorych ex equestri et spirituali ordine de periculo priuatim et amice admoniti podiąc sie tego zbraniali. Odłozona tedy consultatia do rana.

Rano d. 6 Octobris roznemi persuasiami na pomienione osoby następowano po nich gorąco żądaiąc, aby sie tey pracy pro bono ciuitatis et statuum omnium publico podiąc nie recusowali omnem gratitudinem onym obiecuiąc y, aby oni sami, czegoby od miasta za odwagę swoię potrzebowali, mianowac chcieli, affectuiąc. Ci consiliis inter se collatis tak sie declarowali: Iz poniewaz hoc dubio formidolosoque tempore odwazyli sie w miescie cum pignoribus fortunisque suis zostawac gotowi będąc y zdrowie tracic, nie rozumieią, aby większe niebespieczenstwo onych w taborze nieprzyiacielskim anizeli na wale potkac miało; a przetosz miastu temu, ktore sobie pro patria niektorzy z nich per adoptionem iuris przysposobili, niektorzy per naturam nabyli, hoc rerum temporumque motu deesse nie chcą. Nie chcą y nie pragną za odwagę swoią zadney nagrody, aby sie nie zdali insidiari temporibus pod takie publiczne nieszczęscia. Takową naznaczeni nunty vczyniwszy declaratią oczekiwali securitatis causa od woyska Zaporoskiego przewodnikow przybrawszy sobie ex consensu et authoritate spectabilis Magistratus do companiey p. Iana Gąsiorkowica przysięznika y p. Iana Chomickiego syndyka lwowskich.

Nadiachał potym trębacz y Ian Kowalowski assawuła woyska Zaporoskiego y magior domu Chmielnickiego, iuz nunciis z pierw-

[1] *Ч:* Samuela Kazimierza

szego oblezenia dobrze znaiomy. Wyszli tedy ciz nuncy ciuitatis za dopuszczeniem iego msci p. Gubernatora za fortkę mieysską do taboru Kozackiego maiąc z sobą dwa listy od Magistratu. Ieden był do Chmielnickiego takowy:

„Pisaniem y słowem WMci vbespieczeni posłancow naszych oddawcow listu tego do WMsci wysyłamy vnizenie prosząc, abys Wsc de securitate nostra z niemi conferre y onym sposoby zatrzymania pokoiu y całosci naszey iako naylepsze podac raczył. Pewnismy tego, ze nas Wsc w łasce swoiey chowac y posłancom naszym przy wszelakim bespieczęstwie wiarę we wszystkim dac będziesz raczył. Zaleciwszy sie z vsługami naszemi łasce Wsci pilnie, we Lwowie d. 6 Octobr. 1655."

Drugi zas list do Wyhowskiego in haec formalia był pisany:

„Ze nam WMMP. łaskę swoię y patrocinium v lego Msci P. Hetmana woysk Zaporoskich obiecywac raczysz, vnizenie dziękuiemy pokornie prosząc, abys internunciuszom naszym we wszystkim raczył bydz osobliwym patronem y promotorem. Cokolwiek oni od Iego Msci Pana Hetmana zrozumieią a nam referowac będą, my według vdolnosci naszey starac sie będziemy, abyscie Wsc. doznali we wszystkim naszey ku sobie powolnosci. Na ten czas vsługi nasze w łaskę Wsci pilnie zalecamy. W Lwowie d. 6 Octobris 1655."

Poszli nuncij przez drogę Syxtowską nazwaną miiaiąc gromadne pułki, naprzod Moskiewskie a potym Kozackie, ktorych etiam hostibus praestari solita reuerentia odprawowali, od nich reciprocè odnosząc pozdrowienie y podziękowanie. Do taboru non sine magna spectantium Kozacorum Moschorumque frequentia przyszedłszy do namiotku assawuły Kowalowskiego wprzod wstąpili, gdzie nieco odpocząwszy od Chmielnickiego do iego stanowiska przez Sobola pokoiowego iego inuitowani byli.

Zastali siedzącego more turcico compositis in crucem pedibus przy stole na ławie Chmielnickiego siedzącego, ktorego erga se assurgentem gdy compendiose iuz obyczay y ceremonie iego wiedząc przywitali, onych, aby siedziec chcieli, ludzko żądał; co tez oni incunctanter vczynili. Byli na ten czas in consessu v Chmielnickiego ci woyska Zaporoskiego pułkownicy: Ian Wyhowski pisarz woysk Zaporoskich, Paweł Tetera homo latine polonice et slauonice eruditus pułkownik pereasławski, Hrehory Sielnicki Sachnowicz pułkownik mirhorodzki, Samuel Bohdanowicz Zarudny sędzia generalny woysk Zaporoskich, Tomasz Nosacz generalny obozny tegosz woyska, Daniel Wyhowski pułkownik tegosz woyska, poseł krola iego msci Iana Kazimierza pokrewny Wyhowskich, poseł Tatarski y Iani Greczyn człowiek multae expe-

rientiae, ktory przed lat kilkonastą pod Adzakiem Cara Moskiewskiego z Othomanią iednał y teraz te nieszczęsliwą ligę między Moskwą y Kozakami knował. Inszym poslednieyszym vstąpic kazano. Tam tedy post solitas venerationes et officia Chmielnicki począł recensere przyczyny, ktore go w te kraie zaprowadziły. In summa vtyskował raz na te, ktora przeszłey zimi stała sie przez Tatary w Vkrainie y w ludziach y w dostatkach, desolatią, raz na to, ze ich mm. pp. Hetmani Koronni y teraz swizo hostilia przeciwko woysku Zaporoskiemu wszczynali, lubo Krol iego msc ienaczyi z clementiey swey z woyskiem tym chciał postąpic. Powiedal potym szeroce o rozgromie woyska koronnego pod Grodkiem, a to zacząwszy kazał przywołac ich mmpp. Potockiego woiewodzica bracławskiego y p. Bykowskiego Sieradzanina, ktorzy pod Grodkiem w pogromie poimani byli. Ci iako skoro przyszli y do stołu ludzko od Chmielnickiego przypuszczeni byli, posłał Chmielnicki prosząc do siebie dwoch Moskiewskich pułkownikow, to iest kniazia Romanodowskiego y Grotusa. Oni iako skoro przyszli od nas przywitani będąc, poczęli in opprobrium gentis Polonae wiele mowic, a zwłaszcza o rozgromieniu woyska koronnego pod Grodkiem; nie mogł pro sua generositate et charitate in patriam zamilczec iego msc p. Woiewodzic Bracławski y przetosz in faciem pomienionym Moskalom powiedział, aby sobie zadney z woyska koronnego nie przypisywali victoriey, albowiem gdyby była nie nastąpiła piechota Kozacka, odniosło by było Moskiewskie woysko znaczną od Polskiego kleskę. Cieszył sie z takowey odpowiedzi Chmielnicki y iego pułkownicy. A zatym wkrotce Moskale odstąpili przymowiwszy cos cicho Wychowskiemu, ze do Pana Samuela Kuszewica te słowa rzekł po łacinie: „de alys rebus cras plura loquentur“[1]. Po odeysciu Moskalow wiele Chmielnicki y Wyhowski de attritis et accisis rebus reipcae Polonae mowił częstokroc vtyskuiąc na Zwaniecką transactią, ktorą omnium malorum causam et originem nazywali z przyczyn, ktorych sie tu wspominac nie godzi. Nastąpił obiad, do ktorego błagosławił swieszczennik capellan Chmielnickiego nie przepominaiąc Cara Moskiewskiego y powodzenie iego Panu Bogu zalecaiąc; po obiedzie długo posiedziawszy internuncy mieystcy a do drugiego dnia termin conferentiey swoiey przedłuzony otrzymawszy do miasta powrocili takowe z sobą poniozszy listy. Pierwszy od Chmielnickiego taki:

„Moi łaskawi Panowie Magistratowi miasta Lwowa. Wdzięcznie to od was przymuiemy, ze wy przyrzeczonemu listownie słowu

[1] *Ч:* loquemur.

naszemu o vpewnieniu łaski naszey daliscie mieysce v siebie y tych ludzi do nas z pierwszym vpokorzeniem sie przysłali, za to lubo to eo in passu offiaruiemy Wsc. naszą oswiadczyc beneuolentią. A zesmy naszą declaratią WM. do iutra odlozyli, potrzeba, abyscie Wsc. dla oney znowu iako nayraniey swoichze ludzi wyprawili, a my tym czasem teyze nocy ze wszystką starszyną woysk naszych pomyslemy, aby z naylepszym waszym było, y naszą vpewniamy WM. łaską, o ktorey y vstnie waszi opowiedzą, ktorzy tu vstnie z nami mowili, a my wam teraz nasze ofiaruiemy chęci. Datum z obozu d. 6 Octobris 1655. Wsciom zyczliwy we wszem Bohdan Chmielnicki hetman z woyskiem iego carskiey msci Zaporoskim."

Od Wyhowskiego zas tak był list napisany:

„Mciwi Panowie Magistratowi miasta Lwowa. Nieodmienna WMM. raz przyrzeczona zyczliwosc moia, o ktorey vpewniłem, do konca będzie, tylko Wsc. totaliter iusz na łaskę Iego Mci P. Hetmana spuscie sie. A ia vstnie zleciwszy wysłanym WMMPP. dalszą moią ku Wsc. skłonnosc chęci moie zalecam Wsc. iako naypilniey. Z obozu d. 6 Octobris 1655. WM. we wszem zyczliwy przyiaciel y sługa Ian Wyhowski".

Dnia siodmego Pazdziernika znowu wyzey mianowani internuncy z trębaczem y Assawułą poszli do taboru, ktorych Wyhowski zaciągnął do siebie. Tam oddali listy tak Chmielnickiemu iako Wyhowskiemu od Magistratu należące, a te były takowe. Do Chmielnickiego:

„Za tę, ktoraś WM. Nasz Mciwy Pan posłancom naszym a w ich osobach nam wszystkim y miastu temu zniszczonemu oswiadczyc raczył dnia wczorayszego, łaskę powinne oddaiąc dzięki vnizenie y pokornie prosiemy, abys WM. w tym dalszym progressie nam wszystkim względem całosci y pokoiu raczył subuenire. Doznasz WM. eo nomine od nas nalezytey wdzięcznosci. Na ten czas iako posłancow naszych tak siebie samych łasce WM. zalecamy. We Lwowie d. 7 Octobris 1655."

Do Wyhowskiego zas w te słowa był pisany:

„Z powinną wdzięcznoscią przyiąwszy łaskę WM., ktoraś dnia wczorayszego posłancom naszym y wszystkiemu miastu naszemu odswiadczyc[1] raczył, starac sie zechcemy według lichey vdolnosci naszey, abysmy WM. y vsługami naszemi y nalezytą wdzięcznoscią mogli mereri, vnizenie przytym WM. vpraszamy, abys w zaczę-

[1] *L*: odswiadczył

tey sprawie v IMP. Hetmana woysk Zaporoskich nam y miastu temu vbogiemu prodesse raczył, nadgrodzi P. Bog sowicie wszelaką szczęsliwoscią takową łaskę y patrocinium WM., do ktorey sie na ten czas z vnizonemi vsługami naszemi oddaiemy."

W roznych potym rozmowach spytał Wyhowski internuncios, iezeliby iakie listy mieli do Wasila Wasiłowicza hetmana woyska Moskiewskiego y iezeli sie z nim widziec chcieli; internuncij krotko odpowiedzieli, iz listu zadnego nie maią y z nim sie w zadną rozmowę wdawac limitatam suae legationis potestatem maiąc nie mogą. Namowił potym Wyhowski internuncios, ze sposrzodku siebie trzech wyprawili do Wasila Wasilowicza oddaiąc mu iako gosciowi chleb biały y wina kilka garcy. Poszli tedy pan Ian Gąsiorkowicz, pan Paweł Ławryszewicz y pan Ian Chomicki (praemoniti a suis, aby sie w zadne rzeczy y traktaty z Moskwą nie wdawali) a p. Samuel Kuszewic y p. Krzysztof Zachnowicz zostali v Wyhowskiego, do ktorych potym przyszedł sam Chmielnicki. Były tam na ten czas rozne rozmowy y dyskursy de statu moderno Reipublicae nostrae. Powiadali, ze iuz krol iego msc Ian Kazimierz regno abrenunciował, extra fines vstąpił, ze Szwedowie iuz Krakow obieli, ze woyska iuz zadnego koronnego nie masz, owo zgoła omnia ad terrorem nobis incutiendum szeroce prawili. Wtym powrocili od Wasila Wasilowicza posłancy referuiąc swoim, iako sie im surowie stawił, iako od nich nie chleba ani wina ale podania miasta y zamku a przytym oddania na imie Carskie przysięgi tak od mieszcan iako od iego msci pana Gubernatora potrzebował, iako go odpowiedzią swoią, ze o tym z nim mowic nie mogli, odprawili obiecuiąc mu do rozmowy w tey materiey stawic inszych ludzi dnia iutrzeyszego. Perterritus p. Kuszewic takową relatią collegow swoich obrociwszy sie do Chmielnickiego te wszystkie rzeczy cum admiratione onemu przekładał, na co Chmielnicki krotko, ze tak koniecznie bydz musi, odpowiedział. A Wyhowski szeroko bardzo z wielką furią ręką coraz w stoł biiąc tego koniecznie co y Wasil Wasilowicz potrzebował często powtarzaiąc in opprobrium nostrum, iakoby iuz y Boga przy nas nie było, dochodząc tego ex malo successu rerum totius Regni. Powtarzał y to częstokroc, ze poki szabla Kozacka zaszła, poty tez y Kozackie dominium bydz musi. Gdy tedy takową mowę swoię Wyhowski zakonczył, prosił p. Samuel Kuszewic swoim y collegow swoich imieniem, aby mu wolno było bespiecznie mowic. Pozwolił y Chmielnicki, pozwolił y Wyhowski his prolatis verbis formalibus: „Mowciesz, macieli mowic, a mowcie bespiecznie y smiele, bo to tu nie zarty." Rzekł tedy postawszy z drugiemi p. Kuszewic:

„Miłosciwy Panie Hetmanie, długiemi słowy nie będę bawił Wsci MMP. Zdrowia nasze, ktorzy tu iestesmy, są w rękach WMMP. y tak iuz rozumiemy, ze sie z mieysca tego do swoich nie powrociemy, chyba za osobliwą łaską Wsci Naszego Mciwego Pana, ale zebysmy na imie Cara Moskiewskiego przysięge y miasto oddawac mieli, tego nigdy nie vczynimy y vczynic nie mozemy. Przysięglismy raz krolowi iego msci panu naszemu miłosciwemu Ianowi Kazimierzowi y onemu, w iakimkolwiek szczęsciu chowa go fortuna, wiary naszey dotrzymac chcemy. Mamy nadzieie, ze za łaską Bozą, za staraniem WM. Naszego Miłosciwego Pana y wszystkiego woyska Zaporoskiego, iakosmy to zrozumieli, redibit ad propria. A teraz, gdybysmy bez wszelakiey potrzeby y gwałtu (ktorego za łaską Bozą nie mamy) mieli porywczo prawdziwemu Panu wiarę złamac, nowemu przysiądz, cobys WM. Nasz Mciwy Pan ze wszystkim woyskiem swoim o lekkosci [1] naszey zrozumiał, y iakobys na potym, albo tez y sam Car Moskiewski, ktorego sie omnino wyrzekamy, o cnocie y wierze naszey powiedział. Vnizenie tedy y pokornie WM. Naszego Mosciwego Pana prosiemy, nie racz tego po nas wyciągac, czego salua fide et conscientys' nostris vczynic nie mozemy."

Tesz słowa wszyscy powtorzyli inszi internuncij approbuiąc to constanter, co p. Kuszewic powiedział, z tym oswiadczeniem, ze przy krolu iego msci Ianie Kazimierzu panie swym młciwym do gardł swoich stawac y krew swoie wylewac zawsze są gotowi. Nie zdał sie bydz bardzo przeciwnym takowey declaratiey sam Chmielnicki, ale Wyhowski multifariam multisque modis stał przy swoiey propositiey y wiele czasu na tych rzeczach trawił, asz tesz iuz vltimarie internuncij tak concludowali:

„Szkoda czasu trawic więcey Młciwy P. Hetmanie, nic iuz inszego [2] nie powiemy, tylko to po tysiąc razy powtarzamy, ze my, poki zyie krol iego msc pan nasz młciwy Ian Kazimierz, komu inszemu przysięgac nie będziemy, y lubobysmy nunty ciuitatis to dla iakiey boiazni na tym mieyscu vczynili, tego by iego msc pan Gubernator nasz y miasto wszystko nie acceptowali. Prosiemy tedy Wsci Naszego Młciwego Pana, abys tych rzeczy po nas nie wyciągał."

Słuchał tey declaratiey ow potaiemny poseł Krola iego msci y poseł Tatarski, iakosmy zrozumiec mogli, cum delectatione, acz y samym pułkownikom nie przykra była takowa deklaratia, bo Paweł Tetera pułkownik pereaslawski rzekł submissâ voce do

[1] Ч: lekkomyślności [2] Ч: inszego więcey

pana Iana Chomickiego te słowa: „Sitis constantes et generosi". Iusz tedy więcey cum internuncys tego dnia w tey materiey nie mowili, wszystek czas na roznych rozmowach trawiąc, częścią o rozgromieniu woyska koronnego pod Grodkiem, częścią o Moskiewskiey lidze, to pokazuiąc, ze sie woysko Zaporoskie Carowi [1] in seruitutem nie poddało y nigdy nie podda, iako to, ktore sie o wolnosc swoię vięło y woynę przeciwko Lachom podnieło. Tandem post multa z tym internuncios do miasta Chmielnicki odprawił, aby ab omnibus ordinibus przyniesli declaratią strony oddania miasta y przysięgi wielkiemu Carowi Moskiewskiemu, list do Magistratu takowy napisawszy:

„Jeszcze miley waszą dzisia przyielismy pokorę, poniewaz stosuiąc sie do naszey woli swoich wysyłacie [2] ludzi. Zaczym vstną dalismy co nalezy w początku declaratią, a na dalszą ieszcze iutrzeyszego dnia tylko rano znowu WM. wysyłaycie, wyrozumiawszy rzecz swoich, a my Wsciow vpewniamy, ze sie nie zawiedziecie na naszey łasce, ktorą y teraz przy chęci naszey Wsc. ofiaruiemy. Z obozu d. 7 Octobris 1655. Wsciom we wszem zyczliwy Bohdan Chmielnicki hetman woysk iego carskiey msci Zaporoskich."

Pisał y Wyhowski in haec Verba:

„Raz declarowaney propensiey moiey pro posse vpewniam, ze czynic gotowem instantią moią v Iego Msci P. Hetmana MM. Pana y wszystkich woysk na WM. prozbę. Restat tylko, abyscie Wsc. iako iuz raz spuscilisie na łaskę Iego Msci Pana Hetmana w ochronieniu całosci swoiey, a w doznaniu znacznieyszey beneuolentiey idem clarius, abyscie Wsc. exequuiąc po lepszą declaratią, potrzeba, abyscie Wsc. iutro rano swoich wyprawowali ludzi, a z przyscia tych wysłanych Wsc. Iego Msc P. Hetman został content, y nie deneguie swoiey Wsciom łaski, do ktorey y ia moie stosuiąc y ofiaruiąc propensią [3] chęci moie Wsc. pilno zalecam. Z obozu d. 7 Octobris 1655. WMM. we wszem zyczliwy przyiaciel y sługa Ian Wyhowski."

Ledwie z takowemi listami pod miasto przyszli internuncy, az zaraz wypuszczono z roznych mieysc ognistą barzo strzelbę, ktora przez kilka godzin trwała, na miasto bez szkody iednak wszelakiey, z wielkim wszystkich podziwieniem.

Dnia osmego Pazdziernika przyiachał trębacz z Assawułą pod wał mieysski żądaiąc, aby internuncy poszli do taboru; nie zdało sie to iego msci panu Gubernatorowi dla roznych przyczyn, ale miano-

---

[1] *Ч:* moskiewskiemu [2] *Ч:* wysłaliscie
[3] *Ч:* ia stosuiąc się i ofiaruiąc moię propensyą

wicie dlatego, ze y w ten dzien bez przestanku do miasta strzelano y gęsto kule po miescie padały. Zostali tedy tego dnia w miescie internuncij a Magistratus przez trębacza takowy list napisał do Chmielnickiego:

„Tę, ktorą Wsc posłancom naszym y nam wszystkim oswiadczyc y pokazywac raczysz, łaskę z powinną przymuiemy wdzięcznoscią y starac sie vsilnie zechcemy, abysmy WM. wszelakim odsłuzyc mogli sposobem. Posłanci naszi dnia wczorayszego od WM. powrociwszy referowali nam, ze WM. tego po miescie tym potrzebowac y wyciągac raczysz, abysmy na imie wielkiego Cara Moskiewskiego przysięge oddali. Raczysz Wsc dobrze wiedziec, ze my w poddanstwie i. k. msci panu naszemu młciwemu poprzysiężonym zostaiąc fide et conscientys nostris saluis komu inszemu przysięgac zadnym sposobem nie mozemy. Puszczamy to tedy na wysoki rozsądek WM. (z ktorym my samym traktowac y sprawę miec y chcemy y zyczemy sobie), abys w to potrafic raczył, iakobysmy y przy całosci naszey y przy wierze, ktorąsmy Krolowi iego msci panu naszemu młciwemu oddali y przy niey vmierac gotowi, zostawali. Prosiemy o to pokornie Wsci maiąc nadzieię, ze nam z łaski swey srzodki y sposoby w tey sprawie suppeditowac będziesz raczył, bo posłancow naszych przy sobie na ten czas zatrzymuiemy. Vnizone przytym vsługi nasze pilnie Wsci oddaiemy. We Lwowie d. 8 Octobris 1655."

Rzetelniey ieszcze w prywatnym liscie swoim do Wyhowskiego pisanym wyraził takową declaratią p. Samuel Kuszewic tego dokładaiąc, ze wszyscy obywatele miasta Lwowa vtriusque sexus y mali y wielcy gotowi sie dac pozabiiac y trupami położyc wprzod anizeli na imie Cara Moskiewskiego przysięgac.

Nazaiutrz, to iest dnia dziewiątego Pazdziernika, woysko Moskiewskie w ogrodzie oycow Iezuitow y inszych baterie stawiało, wały sypali [1] y insze apparati sporządzali probuiąc zasadzic miny od kościoła Bernardynek iedne a drugie z buznicy zydowskiey, ale tam mieysc sposobnych nie nalezli. Tegosz dnia przyiachał trębacz pod miasto od Chmielnickiego z takowym do Magistratu listem:

„Pisanie iakiesz takiesz od Wsciow doszło nas, z ktorego o żądaniu Wsc. dostatecznie wyrozumielismy, a cokolwiek obiecalismy y kogo wezmiemy na sumienie nasze, słowa dotrzymamy y zdrowo zachowamy; Wsc. bynaymniey nie wątpcie, ale y owszem cale, cosmy przyobiecali, o tym trzymaycie, a iutro bez odwłoki

[1] *L:* sypiali

iako nayraniey ze wszystkim do nas swoich posłancow przysyłaycie[1], ktorym pokazawszy naszę łaskę iako pierwey y przyiazn wszelką nie bawiąc zdrowo do Wsciow odpusciemy. Przytym P. Bogu Wsciow polecamy. Datum w taborze d. 9 Octobris 1655. WMP. wszystkiego zyczliwy przyiaciel Bohdan Chmielnicki hetman z woyskiem iego carskiey mci Zaporoskim."

Był y list od Wyhowskiego do p. Kuszewica pisany, w ktorym go przestrzegał, aby od vczynioney raz declaratiey internuncy nie odstępowali y aby z Moskwą w zadne traktaty nie wdawali się, obiecuiąc zyczliwie pro parte ciuitatis v woyska Zaporoskiego pracowac. Odpisano zaraz na takowe listy od Magistratu tak do Chmielnickiego:

„Iako dnia onegdayszego posłancy naszi imieniem wszystkiego miasta vczynili declaratią, ze na imie Cara Moskiewskiego przysięgac nie będziemy, tak y teraz listownie Wsci wszyscy zgodnie powtarzamy; z takową declaratią y dnia iutrzeyszego posłancow naszych do Wsci wyprawiemy nie wątpiąc, ze zwyczayney po Wsci doznaią łaski y bespieczęstwa. Co my pospołu z niemi Wsci vnizonemi odsługiwac powinni będziemy odsługami[2], ktore na ten czas pilnie Wsci ofiaruiemy. W Lwowie dnia 9 Octobr. 1655."

Z takowym listem poiachał trębacz do taboru, zkąd potym wkrotce z takowym od Chmielnickiego przyiachał listem:

„Dziwuiemy sie wielce temu, ze Wsc. zacząwszy tractatowac z nami o przyiazni znowąscie zaniechali y iuz do nas nie wysyłacie. Iezeli tedy sobie zyczycie przyiazni naszey, wysyłaycie do nas ludzi znacznych, my onym wszelką łaskę y przyiazn opowiemy y znowu, iak pierwey, zdrowych wcale odeszlemy, gdyz my rzekszy słowo statecznie przy nim stoimy, y[3] naprzod zaraz wysyłaycie daiąc nam znac, kiedy zechcecie, czy dzisia czyli iutro, z nami traktowac, zebysmy wiedzieli. Przytym P. Bogu Wsci polecamy. Datum w taborze dnia 9 Octobr. 1655. WMM. we wszem zyczliwy przyiaciel Bohdan Chmielnicki hetman iego carskiey mci z woyskiem Zaporoskim."

Vstnie tedy trębaczowi powiedziano od miasta, aby nazaiutrz po posłancow przyiachał, a tego dnia ex vtraque parte dzielna strzelba nie vstawała, a granaty iego msc pan Gubernator do taboru nieprzyiacielskiego wypuszczał, ktore Kozakom, iako potym internunty widzieli, nie mało szkodziły.

---

[1] *Ч:* wysyłaycie [2] *Ч:* usługami [3] *Ч:* a

Przyszedł tedy dziesiąty dzien Pazdziernika, ktorego za przyiazdem trębacza y Assawuły wyzey mianowani internuncy, do ktorych przydany był pan Ian Vbaldin rayca, poszli do taboru takowe listy do Chmielnickiego y Wyhowskiego maiąc. Do Chmielnickiego:

„W nadzieie wielkiey łaski Wsci wysyłamy posłancow naszych vnizenie y pokornie prosząc, abys Wsc w tey, ktora sie tractuie, sprawie tak postąpic y nas informowac raczył, iakobysmy przy całosci y przysięgach naszych zostawac mogli. Na ten czas cale vfamy, ze Wsc y nas wszystkich w łasce swoiey chowac y posłancow naszych przy bezpieczęstwie zachowac będziesz raczył, ktoremu na ten czas vsługi nasze oddaiemy. W Lwowie dnia 10 Octobr. 1655."

Do Wyhowskiego: „Sprawuie to wielka Wsci ku nam nad zasługi nasze łaska, ze nam wszelaką pomoc y patrocinium v Iego Msci P. Hetmana woysk Zaporoskich obiecywac raczysz. Vnizenie tedy prosiemy Wsci, abys nie raczył desistere, ale owszem do szczęsliwego konca sprawę wszystką prowadził, ktorą my cale IM. P. Hetmanowi y Wsci oddaiemy, maiąc niewątpliwą nadzieie, ze felicissime zakonczona będzie. Pokazesz tedy Wsc y nam y posłancom naszym łaskę y protektią swoię onych we wszystkim dostatecznie informowawszy. Za co my wszelaką wdzięcznosc przy powinnych vsługach Wsci na ten czas ofiaruiemy. W Lwowie dnia 10 Octob. 1655."

Po oddaniu y przeczytaniu takowych listow rozne były rozmowy. Vtyskował Wyhowski, ze religia graecka cierpi oppressią we Lwowie, rozmaite przytaczaiąc przykłady. Chełpił sie Chmielnicki, ze iuz panem wszystkiey Ruski ziemi został y oney komu inszemu zadnym sposobem nie pusci. Naostatek spytał internuncios tenze Chmielnicki, czego by miasto po nim potrzebowało. Na co krotko internuncy, aby woyska Zaporoskie, ale naybarziey Moskiewskie, ztąd odstąpiły. Wydał się zaraz ex proposito suo Chmielnicki y, aby honorarium iakie mogł miec od miasta, affektował, tego dołozywszy, ze tak wielkiego, iak przed siedmią lat było, nie potrzebuie maiąc wzgląd na vtrapienie miasta tego, ostatek do dnia iutrzeyszego odłozywszy. Posłancow z takiemi listami odprawieł do miasta.

Od Chmielnickiego: „Dla tractatow y podania rzeczy pewnych mielichmy byli kilka osob od Wsciow zatrzymac do iutra, ale zesmy sie obowiązali sumieniem naszym y zebyscie Wsc. reputatiey o słowie naszym nie mieli, zdrowo nazad onych wszystkich

odpuscilichmy. Iutro da Pan Bog wszelkiego stanu ludzi do nas dla tractatow Wsc. wysyłaycie; pewną iuz y nieodmienną resolutią onym damy y wszystko, co będzie potrzeba, declarowac będziemy. Przytym P. Bogu Was[1] polecaiąc przyiazn naszę declaruiemy. Dan w taborze 10 Octob. 1655."

Od Wyhowskiego: „Nieodmienną przyiazn moią Ich MM. PP. wysłani od Wsciow po mnie vznali, y daley starania mego w tym przykładac będę, iakoby te rzeczy koniec swoy otrzymały y do effectu dobrego przyszły, tylko dnia iutrzeyszego ze wszelaką pewnoscią do IM. P. Hetmana raczcie Wsc. wysyłac. Przytym iako naypilniey oddaię sie łasce Wsciow MM. Panow. Dan z taboru 10 Octobr. 1655. Iutro da P. Bog o wszystkim Wsc. będziecie wiedziec."

Iako skoro internuncy miestcy od Chmielnickiego wyszli, zaraz wielką a gęstą strzelbę zewsząd na miasto wypuszczono, na ktorą wzaiemnym sposobem z miasta respondowano, y tak internuncy wracaiąc sie do domu byli w wielkim niebespieczęstwie dla gęstych kul nad niemi lataiących, z ktorych iedna między p. Vbaldinem a panem Kuszewicem, ktorzy pospołu iachali, wleciała.

Iedynastego dnia Pazdziernika p. Waleryan Alembeg rayca lwowski y p. Franciszek Olkuski z przeszłemi posłancami (oprocz p. Kuszewica, ktory sie tego dnia w miescie zatrzymał) poszli do taboru y tam tak z Chmielnickim iako y z Wyhowskim o tym mowili, iakoby miasto przy całosci zostawac mogło y aby woyska Moskiewskie iako nayprędzey odstępowały; y tego dnia strzelano ex vtraque parte cały dzien z dział y od nieprzyiaciela postrzelony był ieden człowiek przy bramie Krakowskiey, ale nie smiertelnie. Internuncy ku wieczorowi do miasta powrocili.

Dnia dwunastego Pazdziernika znowu nastąpieło wielkie z oboiey strony strzelanie, ktore trwalo cały dzień, a p. Gąsiorkowicz, p. Zachnowicz y p. Ławryszewicz poszli do Chmielnickiego po conditie y tam byli zatrzymani na noc, ktora ex vtraque spokoyna była.

Dnia trzynastego Pazdziernika strzelał nieco nieprzyiaciel, a wyzey mianowani posłancy powrocili do miasta z conditiami na karcie podanemi y z listem takowym:

„Posłancow Wsc. od dnia wczorayszego do dzisieyszego dla declaratiey naszey y punctow podania zatrzymalichmy, a teraz iusz totaliter postanowiwszy wolą naszę posłancom Wsc. opowie-

[1] *Ч:* Wm.

dzielichmy y conditie y puncta firmaria na pismie onym do Wsc. podawszy zdrowo nazad odpuszczamy. Na ktorą declaratię y puncta na pismie podane prędkiego od Wsc. oczekiwamy responsu. Przytym P. Bogu Wsc. polecamy. Dan w taborze dnia 13 Octobr. 1655".

Puncta zas były takowe:

„Declaratia od IMP. Bohdana Chmielnickiego Hetmana woysk Zaporoskich Magistratowi y wszystkim stanom we Lwowie znayduiącym się podana. Po te wszystkie czasy nie zyczylismy krwie rozlania chrescianskiey niewinney y naymnieyszey przyczyny do tego nie dawalismy. Ale ze surowo woyska koronne y rozne stany Rzeczypospolitey na Vkrainę następowały, musielismy zdrowia naszego bronić, y przeszłey zimy zaciągszy sobie z pobocznych panstw posiłkow na nas następowały y teraz az tu nas za sobą woyska koronne zaprowadziły. Iednak my, nie zycząc rozlania krwie, kazdemu v nas miłosierdzia proszącemu łaskę naszą pokazac powinnismy[1], tylko zeby według tey declaratiey naszey wszystkie stany we Lwowie znayduiące sie wszystko vczynili. Naprzod przysięge wykonac na tym tak rycerstwo iako y mieszczanie y wszystkie obywatele y starsi miasta Lwowa maią, zeby, gdy odstąpią woyska Zaporoskie y woyska iego Carskiey mci, nie gromiono czat roznych, ktore sie rozeszli, y w niewolą aby nie brano. A my tez assecuruiemy wszelakim bespieczęstwem mieszczan y wszystkich obywatelow lwowskich zachowac y po wszystkim woysku zakazemy, zeby po wsiach y folwarkach nic a nic nie palono. A ze nie chcemy miasta tego dobywac y krwie niewinney rozlewac, tedy na to woysko przy nas będące honorarium czterykroc sto tysięcy złotych dac maią. Na sług naszych woyskowych sukna falendyszu postawow sto a szyptuchu postawow dwiescie. Kozuchow tysiąc, aby dano butow dwa tysiąca. A z osobna na pułkownikow y na roznych starszych woyskowych karmazynu postawow piędziesiąth, pułgranacia postawow dwadziescia, pułszkarłacia postawow dziesięc, axamitu stuczek pięc, atlasu stuczek dziesięc, adamaszku stuczek dziesięc, olowiu na piechotę cetnarow piecdziesiąth. Więzniow tak naszych Kozackich iako y Moskiewskich zeby wydano. Zydow, iz są nieprzyiaciele Chrystusowi y wszystkim chrzescianom, zeby ze wszystkiemi maiętnosciami y z dziecmi y z zonami wydani byli. A iezeliby mieli rycerstwo szlachta y obywatele lwowscy po odstąpieniu woyska Kozakow y ludzi iego Carskiey msci gromic y w niewolę

[1] *Y:* pokazować gotowiśmy

brac, tedy my dowiedziawszy sie częsc woysk Zaporoskich a częsc iego Carskiey msci zostawiemy[1] wam na przeszkodę. Do tych punctow tak stan duchowny iako stan szlachecki y wszyscy obywatele lwowscy maią sie przykładac."

Dnia czternastego Pazdziernika pan Stanisław Krzczonowski, p. Waleryan Alembeg y owi wszyscy[2] internuncy przyszedszy do taboru nieprzyiacielskiego listy à Magistratu ciuili Chmielnickiemu y Wyhowskiemu oddawszy w ten sposob pisane.

Do Chmielnickiego: „Oddane nam są od Wsci NM. Pana podane puncta y conditie, ktore my od posłancow naszych przyiąwszy y przeczytawszy vnizenie Wsc vpraszamy, abys maiąc wzgląd na zniszczenie nasze one posłancom naszym teraznieyszym moderowac y vmnieyszyc raczył. Siedziemy na tym teraz, abysmy sie sami między sobą według vbostwa y zniszczenia naszego porachowac mogli y Wm. według lichey moznosci dosyc vczynili. Przełozą Wsci szerzey posłancy naszi calamitatem nostram, ktorzy ze v Wsci łaskawe vcho miec będą, nic nie wątpiemy y onych z pożądaną, o ktorą powtore prosiemy, moderatią oczekiwamy, siebie samych y onych łasce Wsci pilnie oddawszy. W Lwowie 14 Octobr. 1655."

Do Wyhowskiego: „Nic nie wątpiemy, ze Wsc z łaski swey mediatorem naszym y promotorem v IMP. Hetmana będziesz raczył bydz, o co vnizenie prosiemy. Wiadomo barzo[3] Wsci, iakiesmy stosy pod tę wszystkę woynę wytrzymali y iakie koszty za kazdą expeditią czynili, nie wspominaiąc inszych szkod y vtrapienia naszego, ktore nas do ostatniego prawie zniszczenia[4] przyprowadziły. Gdy przystąpi osobliwa łaska Wsci, snadnie IMP. Hetman y wszystko zacne woysko Zaporoskie skłonią sie do moderatiey. A my Wsci eo nomine chcemy omnem contestari gratitudinem, vsługi nasze w łaskę Wsci pilnie oddawszy. We Lwowie 14 Octobr. 1655".

Po oddaniu tych listow z samym tylko Wyhowskim przerzeczone puncta od Chmielnickiego do miasta posłane tractowali y one conciliowali: Na pierwszy[5] przyobiecali swoim y wszystkich obywatelow imieniem, ze przemiiaiące woyska Zaporoskie, byle tylko szły sine noxa nad Lwowem, zadney turbaciey y szkody[6] miec nie miały; na co iednak niepotrzebny iuramęt bydz pokazowali. Na drugi odpowiedaiąc wywodzili, iako miasto y obywatele iego przez tę woynę per varios actus et transactiones wniwecz obrocone y przetosz honorarium nad dwadziescia tysięcy, y to z wielką

---

[1] *L:* zostawiwszy [2] *Y:* piersi [3] *Y:* dobrze [4] *Y:* nieszczęścia
[5] *L:* Naypierwszy [6] *Y:* przeszkody

trudnoscią y vciskiem vbogich ludzi, dac więcey nie moze, y to nie w pieniędzach gotowych, ktorych omnino nie masz, ale w pewnych fantach y towarach kupieckich, ktorych takze omale w miescie, bo wywiezione metu periculi instantis. A zatym trzeci punct z wtorym pospołu łączyli. Ołowiu zadnym sposobem pozwolic nie chcieli żądaiąc, aby sie tym contentowali, ktory z kosciola Krzyza swiętego na przedmiesciu zdarli. Na wydanie więzniow pozwolili, tym iednak sposobem, aby y oni mieyskich y przedmieyskich więzniow powydawali. Na wydanie Zydow (a to był barzo punct trudny) zezwolic nie chceli, bo tez zadnym sposodem nie mogli. Na ostatni mowili, ze maiąc Krola iego msci p. swego mlciwego w miescie praesidium, iuz inszego nie potrzebuią. — Słuchał takowey declaratiey Wyhowski y z nią poszedł do Chmielnickiego, od ktorego wrociwszy sie pytał, czego by wzaiemnie obywatele miasta Lwowa po Hetmanie y woysku Zaporoskim potrzebowali. Na takowe pytanie powtorzyli internuncy onegdayszy swoy respons, to iest aby woysko tak Moskiewskie iako y Zaporoskie bez wszelakiey zwłoki od miasta odstąpiło y aby, iezeliby ta nieszczęsna woyna ieszcze sie nie zakonczyła, na potym Lwow y iego territorium miiało. Co vsłyszawszy Wyhowski a rozsmiawszy sie od Chmielnickiego opowiedział, ze przy podanych punctach mocno stoi, y listy onym tak od Chmielnickiego iak od siebie ad Magistratum pisane oddał y z niemi onych do miasta odprawił.

Listu od Chmielnickiego była ta series: „Wysłani od Wsc. pp. mieszczanie declaratię naszę y conditie[1], na ktorychiesmy sie zasadzili, vltimarie otrzymali, ktore od nas Wsc. declarowac będą, z ktorą declaratią naszą y conditiami podanemi panow mieszczan odprawilismy. Iutro da Pan Bog znową z responsem na tę puncta y conditie pp. mieszczan wysyłaycie, y czego ieszcze Wsc. v nas będziecie prosic, my gotowi na prozbę Wsciow vczynic. Przytym P. Bogu Was[2] polecamy. Dan w taborze d. 14 Octobr. 1655".

Listu zas od Wyhowskiego był contextus ten: „Jakom ia przedtym pracował około tractatow y intercessią moią wnosił do Iego Msci P. Hetmana, iakoby naylepiey[3] mogło bydz pospolitemu dobru[4] y Wsc. MMPPanow wszystkich, tak y teraz wszelaką oswiadczam moię przyiazn y daley pracowac około zaczętey[5] declaratiey IM. Pana Hetmana nie odmowię, w czymkolwiek[6] będzie żądanie Wsciow MM. Panstwa; y teraz Iego Msc Pan Hetman de-

---

[1] *Ч:* Wm. podane [2] *Ч:* Wm. [3] *Ч:* naypilniey
[4] *L:* dobremu [5] *Ч:* zawziętey [6] *Ч:* w czymkolwiek iedno

claratią y puncta panom wysłanym podawszy słowne, wszystkich nazad spokoynie odpuscił. Iutro da Pan Bog wysyłaycie Wsc. z responsem na kazdą conditią panow mieszczan y o wszystkim raczcie oznaymic, czego ieszcze Wsc. żądac będziecie, ia we wszystkim dopomogę. Łasce sie przytym iako naypilniey Wsciow zalecam[1]. Datum w taborze d. 14 Octob. 1655."

Nie vstawało y tego dnia ex vtraque parte cały dzień strzelanie y zabita iest białagłowa pewna w zamku nizszym lwowskim y ieden z piechoty polskiey w obie ręce na wale postrzelony. Tegosz dnia naszi dwoch Moskalow poimali, kilka innych przy nich zabiwszy.

D. 15 Octobr. pan Ian Vbaldyn rayca lwowski[2] przydany do onych naypierwszych internunciuszow poszedł pospołu z niemi do taboru nieprzyiacielskiego maiąc ratione praeinsertorum punctorum et moderationis ab ordinibus ciuitatis informationem. Listy takowe z sobą mieli:

Do Chmielnickiego: „To, ktore wszystkiemu swiatu dobrze wiadome, zniszczenie y vtrapienie nasze pobudzi Wsc., ze declaratią przez posłancow naszych vczynioną contentowac sie będziesz raczył, o co vnizenie to, ktore sie w tym miescie zawiera, vbogie chrzescianstwo vprasza. Weyrzy P. Bog na wysoką[3] łaskę Wsci y onę wszelakim błogosławięstwem, tak teraz doczesnym iako y potym wiecznym y nieskonczonym, nadgrodzi. Mamy niewątpliwą nadzieię, ze iuz do tego skłonic sie będziesz raczył, aby zaczęta sprawa szczęsliwie zakonczona bydz mogła[4]. My siebie samych pilnie Wsci łasce oddaiemy. We Lwowie d. 15 Octobr. 1655".

Do Wyhowskiego: „Wiadomo wszystkiey Koronie, iakosmy w tym miescie mieszkaiący do ostatniego prawie przyszli zniszczenia y zguby. Przetosz vnizenie Wsc vpraszamy, abys osobliwym affectem swoim w zaczętey sprawie raczył skutecznie pracowac, za co my nalezyte wdzięcznosci przy powinnych vsługach naszych oddawac Wsci będziemy winni. Szyrzey posłancy nasi z Wscią vstnie conferowac będą. My na tenczas siebie samych łasce Wsci pilnie zalecamy. W Lwowie d. 15 Octobr. 1655".

Takowe listy przeczytawszy Wyhowski vczynił na internunciuszow mieyskich srogą inuectiue, zadaiąc im to y wszystkim katholikom lwowskim, iakoby oni religią graecką lekce sobie powazali, oney cultores opprimowali; gniewał sie przytym barzo na

---

[1] *Ч* i *Ст.*: polecam [2] *Ч:* miasta Lwowa [3] *Ст:* wszystkę
[4] *Ч:* była

Bernardynow lwowskich dlatego, ze kilka Kozakow dostawszy onych okrutnie pozabiiali v siebie. Iustificowali vtrumque punctum internunciuszowie, ile mogli, ale człowiekowi gniewliwemu niewiele ta iustificatia pomagała y owszem oną będąc magis exacerbatus roznie miastu wszystkiemu a naybarziey katholikom przegrazaiąc. Po takowych przegrozkach, gdy internunciuszowie nieodmiennie stali przy pierwszey declaratiey punctorum y na nic więcey pozwolic nie chcieli, takowe od Chmielnickiego y Wyhowskiego do Magistratu listowne odniesli responsa:

Od Chmielnickiego: „Wyrozumielichmy dobrze z relaciey wysłanych panow mieszczan od Wsc. ze przy dawnym swoim vporze stoicie y iedno wszystko proponuiecie, wymawiaiąc sie dolegliwosciami swemi, a my tak długo czekaiąc y respektuiąc na Wsc. woysku zblizyc sie nie kazemy, zeby sie nie roziątrzyły woyska. Zaczym do tractatow trudnaby prędko[1] przyisc, a Wsc. to lekce wazycie. Wysyłaycie tedy Wsc. iutro z między siebie, więc y z duchownego, szlacheckiego y mieyskiego y innych ludzi stanu, nie z temi ale z inszemi conditiami, na ktore zeby vkoione były wszystkie rzeczy. A my odprawiwszy panow wysłanych iutro oczekiwamy pewnieyszego responsu od Wsciow. Przytym P. Bogu Wsciow polecamy. Dan w taborze d. 15 Octobr. 1655".

Od Wyhowskiego: „Dnia dzisieyszego nie mogło do tego przyisc dla pewnych przyczyn, zeby contracty, ktore sie poczęły, iuz koniec swoy wzieły, ale do iutrzeyszego dnia IMP. Hetman y wszytka starszyzna odłozyła y iutro da P. Bog Iego Mosc P. Hetman y wszyscy starszi oczekiwaią na wszystkie stany, tak z duchownych iako szlacheckich y pospolitych mieyskich ludzi, zebyscie Wsc. na te contracty z między siebie wysłali, aby roznych stanow będąc tu osoby przysłuchali się conditiom podanym y zeby iuz vltimarie o wszystkim postanowiono. Panowie wysłani od Wsciow opowiedzą vstną moią declaratią, o co ia vmawiał sie przed IMP. Hetmanem; y daley pracy moiey załowac nie będę w zaczętych contractach; przytym się łasce Wsc. pilnie zalecam[2]. Dan w taborze d. 15 Octobr. 1655."

Przy oddaniu takowych listow znowu sie Wyhowski zołądkował na to, ze od stanu duchownego y szlacheckiego zaden do niego nie chodził, exprobrando szeroce, vsque ad fastidium et nauseam audientium, iakoby iaką wyniosłosc y arrogantią.

---

[1] *Ч:* podobno [2] *Ч* i *Ст:* polecam

Z tym odszedszy internunciuszowie y do miasta inter explosiones machinarum vtriusque partis przyszedszy to wszystko referowali ordinibus. Przy tey declaratiey swoey y relatiey declarowali sie pro bono publico promouendo nazaiutrz isc przy zwyczaynych internunciuszach ci nizey mianowani ich mm: iego mosc xdz Arsenius Zeliborski religiey greckiey episkop lwowski, iego mosc p. Piotr Ozga podkomorzy lwowski, iego mosc xdz Gawat kanonik lwowski, p. Marcin Anczewski, p. Iakub Dolezynski — rayce lwowscy y dway ex religione Societatis Iesu.

Dnia tedy 16 Octobr. ci wszyscy wyzey napisani ich mm. poszli do taboru wstąpiwszy wprzod z iego mcią xdzem Episkopem do cerkwie s. Ierzego, gdzie od Chmielnickiego (v ktorego na ten czas był Wasil Wasilewicz na conferentiey) przez Wyhowskiego, Sielnickiego y Tetere solenniter iego mosc xdz Episkop był przywitany. Z cerkwi wyszedszy poszli wprzod do Wyhowskiego cancellariey, a ztamtąd do Chmielnickiego. Tam rozne były mowy y rozmowy de statu moderno Reipublicae, o wielkiey niezgodzie procerum, o nieszczyrosci ku woysku Zaporoskiemu pewnych osob, o złym rządzie, o nieszczęsliwym we wszystkich rzeczach powodzeniu y o innych rzeczach, ktorych wypisac trudna. Naostatek przystąpił Wyhowski do konczenia tractatow z internunciuszami. Mowiło sie z oboiey strony barzo wiele, ale ze wieczor nadchodził, musiała sie ta sprawa do inszego czasu odłozyc. I tak pomienione wyzey osoby, zostawiwszy w taborze na noc im. x. Episkopa, dwoch oycow Iezuitow, p. Gąsiorkowicza y p. Zachnowicza y p. Franciszka Olkuskiego, do miasta in vmbrante vespera powrocili. Po ich z taboru odesciu przyiachał do Chmielnickiego od Krola Szwedzkiego poseł, nieiaki Gamocki, ktory we Lwowie vrodziwszy sie Ormianinem pod czas woyny pruskiey ieszcze od Gustawa w młodym wieku swoim był poimany y do Szweciey zasłany. Ten miał przy sobie za tłumacza nieiakiego pana Piotrowskiego szlachcica polskiego, niegdy agenta spraw p. Radzieiowskiego.

Dnia 17 Octobra tesz co y dnia wczorayszego osoby — przybrawszy do siebie im. p. Podstarosciego Lwowskiego, im. p. Vniszewskiego rothmistrza nad piechotą lubelską y p. Iana Attelmaiera natenczas burmistrzuiącego we Lwowie — poszli do woyska Zaporoskiego, gdzie wprzod od Wyhowskiego przywitani a potym od Chmielnickiego czestowani byli. Tego dnia nie było o zaczętey sprawie tractatiey[1], y tak na roznych inszych rozmowach kilka godzin straciwszy do miasta powrocili.

[1] Ч. transakcyi

D. 18 Octobr. rano zaraz wielką y gęstą barzo począł wypuszczac strzelbę nieprzyiaciel ze wszystkich stron miasta, ktoremu pariter z wału y baszt y z kościoła farnego respondowano. Jedna kula nieprzyiacielska vderzyła w piers lewą y w rękę prawą iedne Niemkinią zołdatkę na wale będącą, na ktorym y druga zabita została. Od naszey strzelby zabity znaczny oberster moskiewski cudzoziemski. Iego zabiciem roziątrzona[1] Moskwa będąc żądali tego koniecznie po Chmielnickim, aby do szturmu swoim pospołu z Czeremissami[2] przypuscił. Była tasz wola wszystkich pułkownikow Zaporoskich, a naybarziey Thomasa Nosacza oboznego generalnego woysk Kozackich, ale sam Chmielnicki od iego mci xa Episkopa będąc mitigowany vmiał y Moskwę y pułkowniki swoie znosic. Internunciuszom iednak mieyskim, ktorzy tam v niego przeszłego dnia pozostali byli, łacinę dobrą powiedział. Trwało cały[3] dzien pomienione wielkie y częste strzelanie ab vtrinque y ledwie sie ku wieczorowi vspokoiło. A przetosz Magistrat takowy list do Wyhowskiego napisawszy posłał:

„Pewnismy tego byli z łaski iako Iego Msci Pana Hetmana tak Wsci, ze pod te tractaty, ktore sie na ten czas odprawuią, miało stanąc ex vtraque parte armisticium[4]; alic iako przedtym zawsze tak y dnia dzisieyszego bez wszelakiey naszey okaziey y przyczyny armata Moskiewska na miasto nasze gęsto wypuszczona. Zebysmy tedy y v Wsci y v IMP. Hetmana w tey mierze vszli wszelakiey suspiciey, te naszą do Wsci posyłamy declaratią, zesmy[5] dnia dzisieyszego zadney woysku Moskiewskiemu[6] nie dali okaziey y przyczyny, y owszem raz zaczęte z woyskiem Zaporoskim tractaty konczyc chcemy, vnizenie Wsci prosząc, abys takową declaratią naszę Iego Msci P. Hetmanowi y wszystkim ich mm. panom pułkownikom Zaporoskim przełozyc raczył, siebie samych y tamtych posłancow naszych łasce pilnie Wsci MMP. zaleciwszy[7].“

Die 19 Octobr. powrocił p. Krzysztof Zachnowicz pospołu z oycami Iezuitami od Chmielnickiego maiąc takowy list do Magistratu:

„Bohdan Chmielnicki Hetman woyska Zaporoskiego Wam Lwowianom. Po łasce Boga naywyzszego mnie Was obiąwszy w wielkim iest podziwieniu, lubo na krola Kazimierza ogłądacie sie, ale o tym

---

[1] *Q:* roziuszona [2] *Ст:* Czemerisami [3] *L:* całey
[4] *L:* admisticium [5] *L:* zebysmy [6] *Ст:* miłosciwemu
[7] *Ст:* poleciwszy

nic, bo naszedł sobie iuz drogę Krol iego msc Szwedzki y iuz Krakow opanował, a ze mną braterstwo wziął, z ktorym wziąwszy pewne kontrakty, na czym Krol iego msc Szwedzki ma dysponowac, o tych my sie rzeczach porachowali, aby był wilk syty y kozy całe. Względem iednak krzescianstwa naszego życzę tego, iako tak rozumiem, ze temi czasy macie o wszystkim wiadomosc, ze Krol Szwedzki y Car iego msc Moskiewski przez kilka lat wziąwszy z nami Kozakami pewną ligę wszyscy teraz na Polskę nastąpili. Iednak my z temi trzema narodami iuz sie podzielili. Krol im. Szwedzki, co mu P. Bog podał do dispositiey iego, niech trzyma. A ze nam P. Bog pomogł krainy swey Ruskiey[1] zaiachac, przy tym stoię. Strony iego msci p. Grodzickiego, życzę tego, aby iego msc niczego sie nie waruiąc chciał ze mną iako z dawnym przyiacielem oczywiscie sie obaczyc, gdzie o większych rzeczach oczywiscie z iego mcią obaczywszy sie pewnieyszą relatią vczyniemy, z czego azali P. Bog będzie pochwalon, a ludzie vbodzy aby sie weselili. Przytym day P. Boze Wam[2] dobrą noc."

Die 20 Octobr. pierwszy internunciuszowie poszli do taboru nieprzyiacielskiego z iego mcią panem Podstaroscim, z panem Anczewskim y z inszemi. Iako skoro mineli straz Moskiewską, zaraz wypuszczono strzelbę od nieprzyiaciela, na ktorą nic na internunciuszow nie respectuiąc z miasta odpowiadano; y tak internuncy dla gęsto nad sobą lataiących kul, byli w niemałym niebespieczęstwie. Przyszedszy do taboru wprzod do Chmielnickiego residentiey od Kowalowskiego assawuły zaprowadzeni, potym tam v niego obiad odprawiwszy do Wyhowskiego odesłani byli. V Wyhowskiego zaczeła sie continuatia zaczętych tractatow z miastem, w ktorych interponebant authoritatem suam: iego msc xdz Episkop, iego msc p. Podkomorzy y im. pan Podstarosci. Pracowali internuncy wszyscy mieyscy, ale Wyhowski stał przy vporze swoim powiedaiąc, ze iuz dosyc propter authoritatem ich mciow wyzey mianowanych dosyc vczynił. Naostatek odzywał sie na ostatnią resolutią samego Chmielnickiego radząc, aby do niego pan Anczewski z panem Kuszewicem poszli. Ci gdy to vczynili y samego tylko szczegulnego Chmielnickiego meditabundum et cogitabundum zastali, z nim o zakonczeniu tractatow prolixe mowili prosząc, aby chciał afflictae ciuitati tot calamitatibus condolere. Przekładał mu p. Anczewski diserte wszystkie nieszczęscia y vtrapienia przeszłe miasta tego y to, ze za nastąpieniem woyska Zaporowskiego z Rzecząpospolitą

[1] *Ст:* kraine swą Ruską [2] *Ч:* Wm.

zgody (do ktorey sie Chmielnicki zdał był bydz barzo skłonnym) mogą ieszcze woyska Kozackie miec ze Lwowa swoie wygody y swoie pozytki, tak iak przedtym miewały. Wspominał mu p. Kuszewicz iego obietnice, ktorą przed siedmią lath z Tohaybeiem tu w tych kraiach będąc na przyszłe czasy miastu Lwowowi przyobiecał. Długo tę materią sami trzey tylko tractowali y lubo Chmielnicki vporczywie, ale sine furore et sine multiloquio, stał z przodku[1] przy przedsiewzięciu, iednak tandem emolitus na tę, ktorą p. Anczewski i p. Kuszewicz pozwalał quantitatem, pozwolił, co oni do collegow swoich na ten czas w taborze będących zaraz odniesli, a ci pospołu wszyscy Chmielnickiemu podziękowali. Dum ista tota die tractabantur, nie vstawało przecie częste ex vtraque parte z dział strzelania, podobno ad incutiendum metum internuncys, na ktore oni będąc iuz assueti y vfaiąc iuri gentium nic nie dbali y pospołu z iego mcią xdzem Episkopem y p. Gąsiorkowiczem y z panem Olkuskim, ktorzy tam hucusque detinebantur, inter vndique volitantes pilas ferreas do miasta powrocili. Odprowadzał honoris ergo do samey furtki mieysckiey multo suorum stipatus comitatu Wyhowski y tam od miasta winem poczęstowany do taboru nazad powrocił.

Die 21 Octobr. dzien był nadspodziewanie spokoyny; listy tylko przysłał Chmielnicki y Wyhowski do iego msci pana Gubernatora, w ktorych post solitas venerationes et officia zapraszali im. p. Gubernatora do siebie, zycząc sobie in communibus Reipublicae commodis wzaiemney rozmowy.

Die 22 Octobr. przyiachali pod miasto dway pułkownicy przednieyszi woyska Zaporoskiego: Paweł Tetera pereasławski y Hrehory Sielnicki mirgorodzki, maiąc przy sobie kilku assawułow y watamanow. Ci za pozwoleniem iego msci p. Gubernatora (ktory iura humanitatis et hospitalitatis non esse deneganda hostibus censuit) do miasta wpuszczeni są a od samego iego msci p. Gubernatora wieczerzą tractowani.

Die 23 Octobr. iego msc p. Grodzicki poiachał do Chmielnickiego, z ktorym wiele de publicis rebus pomowiwszy ku wieczorowi do miasta powrocił. Dzień y noc ex vtraque parte spokoyna.

Die 24 Octobr. et 25 et 26 tractowało sie w miescie z pomienionemi pułkownikami y ich companią.

Die 27 Octobr. fanty y towary do taboru Kozackiego z miasta wozono.

---

[1] *Ч:* posrodku

Die 28 Octobr. ciz wyzey mianowani pułkownicy z miasta do taboru wyiachali, a tego dnia iego msc p. Lubowiecki od krola iego msci Iana Kazimierza do Chmielnickiego przyiachał.

Die 29 Octobr. o lubelskiey klęsce przyszła od samychze Kozakow do miasta wiadomosc, ktorzy prolixe, co sie tam w Lublinie działo y iako na imie Cara Moskiewskiego vrząd lubelski przysięgał [1], referowali [2].

Dzien 30 Pazdziernika był spokoyny. Dnia ostatniego Pazdziernika wszystkie Moskiewskie y Kozackie woyska vszykowawszy sie za taborem w polu gęstą strzelbę tak dzielną iako y ręczną bez kul wypuszczali. Rozni roznie o przyczynie tego strzelania powiadali. Twierdzili iedni, ze ciało Andrzeia Wasilewicza woiewody moskiewskiego, który tu pod Lwowem choruiąc miał vmrzec [3]. z taboru wyprowadzono. Niektorzy zas rozumieli, ze in signum laetitiae z złupionego Lublina triumphowali. Wiele takowych było, ktorzy powiadali, ze tego dnia zołd woysku Zaporoskiemu od Cara Moskiewskiego dawano y Moskiewskiemu; y tak in symbolum gratitudinis te alegrezae czynili.

Die 1-ma Novembr. pierwsi internunciuszowie pospołu z panem Anczewskim y panem Vbaldinem poszli do taboru, gdzie Chmielnickiego w melankoliey niemałey zastali. Nie kazał tedy tenze Chmielnicki tylko pięc osob do siebie puscic, to iest pana Anczowskiego, pana Vbaldiniego, pana Kuszewica, p. Zachnowicza y p. Dobieszowskiego. Drugich między sie rozebrali Wyhowski y pułkownicy. Referował przy stole Chmielnicki, ze Tatarowie z wielką potęgą wpadli w Vkrainę y szkody niemałe tak w ludziach iako y w dobytku poczynili. Szeroce bardzo discurował, iakim sposobem Krym moze zwoiowac [4], obiecuiąc przyszłey zimy ze wszystkim woyskiem Zaporoskim y Moskiewskim na Tatary y panstwo ich nastąpic. Nie przyszło do inszych [5] rozmow na ten czas dla tey Chmielnickiego melankoliey; y tak internuncy do domu przed wieczorem powrocili.

Die 2 Nouembris oddano listy iego mci panu Grodzickiemu od iego msci pana Hetmana [Koronnego y od pana Kaskiego sędziego woyska kwarcianego [6] de data die 18 [7] Octobr. w Słupiu pod Sędomirzem, w ktorych requirowali iego msci, aby constanter miasta y zamku bronił, obiecuiąc prędkie suppetias.

---

[1] *Q:* przysiągł [2] *L:* referował [3] *Q:* vmarł
[4] *Q:* zwetowac [5] *Q:* inszych roznych
[6] *Q:* sędziego woyskowego [7] *Q:* 10

Die 3 Nouembr. cisz co y wczora internuncy wyiąwszy pana Vbaldiniego, na ktorego mieyscu był pan Alembeg, byli v Chmielnickiego, gdzie zastali wychodzącego od niego pana Zaiąca posła od Radzieiowskiego do woysk Kozackich. Y tego dnia melankolizował Chmielnicki maiąc v siebie na rozmowie Wasila Wasilowicza y kanclerza iego; z internunciuszami mieyskiemi zadney inszey rozmowy nie miał, tylko wczorayszy discurs swoy o sposobie zwoiowania Krymu powtarzał, po obiedzie zaraz tychze internunciuszow do miasta wyprawiwszy.

Nazaiutrz, to iest die 4 Nouembr. cisz internuncy w taborze byli, przy ktorych powrocił z połkiem swoim od Lublina prowadząc wielkie łupy Daniel Wyhowski. Przyzwał potym do siebie posła Szwedzkiego Chmielnicki y internunciuszow mieyskich y przy nich temusz posłowi declarował, aby krol Szwedzki y woysko iego w ziemie Ruską nie wchodził cum armis, co poseł imieniem krola swego przyobiecał; a zatym rozne między siedzącemi de rebus communibus nastąpiły rozmowy, po ktorych zakonczeniu internuncy powrocili do miasta.

Die 5 Nouembr. pan Gąsiorkowicz, pan Zachnowicz y p. Olkuski poszli do Chmielnickiego, ktory kilkanascie razy dnia tego z dział do miasta wystrzelic kazał, a pomienione osoby w ta]borze [1] zatrzymał.

Die 6 Nouembr. znowu do miasta strzelano wyrychtowawszy działa na ratusz, co wszystko pochodziło z poduszczenia Moskwy, ktora aegerrimè ferebat, ze mieszczanie w zadne rozmowy y tractaty wdawac sie z niemi nie chcieli zadnym sposobem. Tegosz dnia ku wieczorowi powrocili do miasta one zatrzymane w taborze nieprzyiacielskim osoby.

Dzien 7 Listopada był z oboiey strony spokoyny.

Dnia 8 nadspodziewanie ruszył sie Chmielnicki z woyskiem Zaporoskim z taboru [2] woysko Moskiewskie zostawiwszy. Przyiachał pod miasto gromadno Wyhowski y tam od Chmielnickiego y od wszystkiego woyska Zaporoskiego zegnał iego msci pana Grodzickiego y wszystko miasto. Otoczyły prawie in coronam wszystko miasto gromadne y ozdobne chorągwie woyska Kozackiego y sam Chmielnicki pod znakiem hetmanskim (nimis audacter zaprawdę) cum praetorianâ cohorte suâ prawie pod samym wałem siedząc na koniu iachał.

---

[1] *Ч:* w taborze na noc [2] *Ч:* w taborze

Tandem die 10 Nouembris Wasil Wasilowicz pozegnawszy przez officierow swoich iego msci p. Grodzickiego pod wałem vstąpił ze wszystkim woyskiem [Moskiewskim, ktore nie tylko gromadne ale tesz y porządne było, iako to naszi mieyscy speculatores zeznawali.

Dnia 11 Listopada pierwszy raz we dzwony koscielne vderzono y zegary wypuszczono, supplicationes publicas po kosciołach odprawiaiąc a za vwolnienie siedmniedzielnego oblężenia Panu Bogu dziękuiąc].

Про тексти й автора сього дневника говорить ся в передмові до сього тому. Тут зазначуємо тілько, чим ріжнять ся тексти листів Хмельницького втягнені у сей дневних від ориґінальних текстів друкованих у „Сборнику Лѣтописей" В. Антоновича (ст. 259—272); на правописні і фонетичні ріжниці не зважаємо.

1) Перший лист (ст. 125 сього тому) не має в тексті вступної адреси. Дальше... nie życzyliśmy i potem transakje wszystkie ieżeliśmy woiska nasze tu ruszyli... zdarzył wojsko koronne rozgromić do szczętu pod Grodkiem... lubo waszego upokorzenia się nie widzimy... już żadnej zniskąd nie maiąc otuchy... nieupokorzającemu się według sprzeciwieństwa nieomylnie się nagrodzi... A wy tymczasem dajcie respons. Bohdan Chmielnicki... Z obozu dnia 3 Octobris 1655".

2) Другий лист (ст. 126): „Z obozu dnia 4 Octobris 1655. Moi łaskawi panowie maistratowi miasta Lwowa... i wiedząc dobrze... politowania naszego nad sobą uznać sobie życzycie... już nasze woisko... na ktorą się spuscić zechcecie... deklaratiey. Bohdan Chmielnicki hetman w. I. C. M. w. Z."

3) Третій лист (ст. 127): „Z obozu 5 Octobris 1655... nad funkcją powagi naszej, widząc przeciwko sobie znaczną przez list nasz łaskę... nie garnąc się z swoim upokorzeniem do onej, jeszcze do nas, że jakichś potrzebujecie obsides... Wszak pamiętno to wam być może... [хибно відчитано: nie ullo obside, зам. sine u. o.]... tak jako i niektorzi za [хибно відчитано: wzorem, зам. uporem] miasta pomstę od Boga już odniesli, a inni..., a nie naszą winą... na ostatnią czekamy deklaratią. Bohdan Chmielnicki."

4) Четвертий лист (ст. 131—132): „Z obozu 6 Octobris 1655... Za to in eo passu ofiaruiemy... dla onej znowu jutro jako najraniej swoichże jakich ludzi wyprawili... pomyślimy, ażeby z najlepszym waszym było... życzliwy we wszem Bohdan Chmielnicki."

5) Пятий лист (ст. 135): „Z obozu 7 oktobris 1655. Moi łaskawi panowie maistratowi miasta Lwowa! Jeszcze milej dzisiay waszą... ponieważ do naszej stosując się wolej swoich wysłaliscie ludzi... wyrozumiawszy rzecz z swoichże... życzliwy Bohdan Chmielnicki."

6) Шостий лист (ст. 136—7, у Антоновича хибно як № 7): „W taborze 9 octobris 1655. Moi łaskawi panowie magistratowi miasta Lwowa!... a cokolwiek już obiecaliśmy... i waszmość bynaymniej nie wątpcie... posłańców wysyłajcie... niebawem zdrowo do swoich odpuścimy... waszmościów polecam. B. Chmielnicki.“

7) Сьомий лист (ст. 137, у Антоновича хибно як № 6): „W taborze 9 octobris 1655. Moi łaskawi panowie magistratowi miasta Lwowa!... Jeżeli sobie tedy życzycie... posyłaycież do nas... przyjaźń naszą opowiemy... a naprzód zaraz wysyłajcie... przyjaciel Bohdan Chmielnicki“.

8) Восьмий лист (ст. 138—9): „Dat. 10 octobris 1655. Moi łaskawi panowie magistratowi miasta Lwowa!... od waszmość panów wysłanych... i żebyscie panowie reputaciej... nazad onych osob wszystkich... wszystko, co nam potrzeba... Bogu waszmość panów polecając przyjaźń naszą deklarujemy. Bohdan Chmielnicki.

9) Девятий лист (ст. 139—40): „W Taborze 13 octobris 1655. Moi łaskawi panowie magistratowi miasta Lwowa!... polecamy. Bohdan Chmielnicki.“

10) Десятий лист (ст. 142): „W Taborze 14 Octobris 1655. Moi łaskawi panowie magistratowi i obywatele miasta Lwowa!... które od nas waszmościom referować będą... podanemi kondycjami panów mieszczan do waszmość panów odprawilismy... będziecie u nas prosić, my gotowi na prożby... Bogu waszmościów polecamy. Bohdan Chmielnicki.“

11) Одинайцятий лист (ст. 144) не заховав ся.

12) Дванайцятий лист (ст. 146—7, у Антоновича під № 11): „Dan z Taboru 19 Octobris 1655... W łasce Boga... ale o tem nic, że znaszed sobie drogę król... a co nam pan Bóg pomógł Ukrainy swej ruskiej zajachać, przytem stoję. U jegomości pana Grodzickiego życzę tego, aby jegomośc pan Grodzicki... relatią z sobą uczynimy. Z czego niech będzie Pan Bóg pochwalon... waszmościom dobrą noc. Waszmościom wszego dobra życzliwy wysz rzeczony hetman ręką swą.“

13) Незгаданий у дневнику лист з дня 22 жовтня (у Антоновича під № 12) повідомляє „панів магістратових“, що послано людей відобрати чим борше приналежний „гонорар“; Львовяне нехай пішлють до табору з поміж себе „кількканайцять осіб, бо се справа потрібна“.

14) Декларація з дня 13 жовтня (ст. 140—1) не заховала ся.

Monumenta

conventuum Leopoliensium

(1648 – 1657).

I.

EX HISTORIA COLLEGII LEOPOLIENSIS SOCIETATIS IESU MANU PROPRIA R. P. MATHIAE WIELEWICZ COLLECTA ET DESCRIPTA.

Annus 1648.

Maio. Frequentes erant hospites ex collegys Vkrainensibus, qui deletis per Kozacos Polonorum castris propter instantia pericula se in Poloniam recipiebant. Non pauci tamen intercepti, praesertim in remotioribus collegijs, et caesi.

Iunio. Officina lateraria magna ex parte hyeme collapsa iterum prope de nouo restaurata est. Post a Kozacis exusta.

Circiter ante festum s. Michaelis fugatis per rebelles Kozakos Polonis, cum huic ciuitati proximum immineret periculum, nostri disponentibus superioribus immediatis plures in Poloniam se contulerunt. Decem nihilominus in statione permanserunt: sacerdotes nimirum 7, tres coadiutores in spem auxily diuini ciuitati adfuturi et qui prostratos ciuium animos erigerent, sacramentis in illo vitae periculo reficerent. In ea operariorum paucitate strenuè laboratum est. Cum confertissimae multitudinis diu noctuque essent excipiendae confessiones, aegroti ac moribundi, qui passim per plateas depositi iacebant, disponendi. Et quamuis turbulentissimo illo Reipublicae statu magna tulit collegium damna, non solum in bonis omnibus, quaecunque extra vrbem habebant, partim per hostes funditus igne deletis, partim per subditos nostros vastatis ac direptis sed et in supellectili domestica et argentea templi nostri, de quâ post tamen quotidie ad portam confertissimam multitudinem pauperum fieri voluit miseratio superiorum participem. Obsidione trium hebdomadarum soluta, cum hostis ab vrbe recessisset

febribus et lyenteria passim homines emoriebantur, ita vt intra tres menses in parochiae cimeterio 7.000 cadauerum deposita fuerint. His charitas patrum, vt par erat, fuit auxilio ad piè sanctèque moriendum. Sed iuuat fusiùs etiam totius obsidionis seriem exponere.

Itaque postquam ad Pilawce a Kozacis duce Bogdano Chmielnicky et Scythis duce Tohai Beie vniversus sane ingens exercitus Polonorum generalibus militiae ducibus Dominico duce in Ostrog et Zasław palatino sandomiriensi, Nicolao Ostrorog pocillatore Regni, Alexandro Koniecpolsky vexillifero Regni 23 7-bris noctis crepusculo dissipatus est omnesque relictis cum omnibus impedimentis castris fugerunt, magna ex parte Leopolim se receperunt. Vbi cum aliquantum anhelum ex fuga spiritum composuissent, deliberationem cum vniversa nobilitate, quae protunc praesenti hostium periculo sese subducens frequens Leopolim conuenerat, in templo patrum Franciscanorum 28 7-bris instituerunt. In qua primum detinendum palantem exercitum et aliquem illi cum imperio praeficiendum, qui se et illum hosti opponeret, decreuerunt statimque praesentem ill-um ducem Hieremiam Michaelem ducem in Wisniowiec palatinum Russiae vniuersi rogarunt, Rempublicam et patriam tam grauiter laborantem ne desereret, sed hosti se cum exercitu opponeret. Quanquam obstinatiori animo contra hanc electionem steterat Nicolaus Ostrorog pacillator Regni, protestatus se ducis officio sibi a Republica commisso nulla ratione cessurum, sed omnium sarcasticis clamoribus obrutus munus supremi exercituum ducis deponere coactus est. Sed et ill-us dux in Wisniowiec, vt alias vir minime ambitiosus, ab eo officio se excusauit. Interea, dum deliberatur, vnus Ruthenorum suburbanus Leopoliensis in templo, quae dicebantur, in libellum referebat, quod cum vulgus militare animaduertisset, comprehensum ad portam paruam prope nostrorum templum occidit. Aderant huic consultationi praecipui: illmus Georgius Tyszkiewic palatinus Kiiowiensis, Hieremias dux Wisniowiecius palatinus Russiae, Nicolaus Ostrorog pocillator Regni, Radzieiowski capitaneus Łomzensis, Hieronymus Sieniawski capitaneus Leopoliensis et commisary belli illius funesti; multi, praeterea nobilium, tribunorum aliorumque militiae praefectorum et magna frequentia militum.

29 7-bris altera deliberatio in eodem templo suscepta, ab ea absens Wisniowiecius, inuitatus et instantissimis postulatus obtestationibus, ne detrectaret subire munus ducis exercitus. Victus tandem cessit postulatis. Rogauit tamen, vt aliquos de medio sui

deligerent, quibus committerent curam conquirendae pecuniae militi conscribendo numerandae, deinde, vt miles a tribunis conscriberetur. 1-mum commendatum illmis Ostrorog, Radzieiowski, Sieniawski; alterum tribunis tunc praesentibus et alys de nouo constitutis. Actum deinde cum militibus, patriam prope pereuntem iuuarent et nomina sua militiae darent, sed illi compensari damna per duces exercitus profugos suscepta vrgebant. Augeri insuper stipendium oblati igitur hastatis ss. 80, equitibus grauioris armaturae 70, leuioris 60. At neque his contenti, dilata res in sequentem diem. Interim multi metu aduentantis hostis in Poloniam pervenerunt.

30. Actum cum milite, qui praesenti patriae ruina motus in sententiam iuit stipendio oblato acquieuit, modo quam primum numeraretur. Plurimi tamen stipendium dedignati Leopoli excesserunt sicque per impietatem patriae ruinam accelerarunt. Constitutum deinde fuit, vt omnes y, qui vel castra inter fugiendum deseruerunt vel necdum ad illa peruenerunt et tempus, quod stipendia ab illis accepta deposcebat, nondum integre in obsequio Reipublicae impenderant, redirent ad castra quam primum sub poena infamiae. Ponendis autem castris assignatus fuit campus ad Gliniany. His ita constitutis solutus conuentus, cantatum „Te Deum".

Et quoniam nullum aerarium, quod militi stipendia numeraret, fuerat, illi constituendo commisary haec suscepere media: 1-mum, vt Leopolis vniversa contribueret pecuniam iuxta bona vniuscuiusque ciuis per consules aestimata. Deinde, vt omnium priuatorum, nobilium quidem absentium, ciuium autem absentium et praesentium, aes tam signatum quam infectum tolleretur. Demum, vt templa omnia supellectilem auream et argenteam sacram et profanam tribuerent. Ex eo autem auro et argento constituta Leopoli monetaria officina pecuniam cudi volebant; potissimum tamen desiderio thesauri templi nostri tenebantur grauiterque ob illud negatum, vt euectum, nostros publicè et priuatim perstringebant et quia secunda die, postquam fama Leopolim attulit castra nostra esse dispersa, illum prope omnem cum templi pretiosiore apparatu ex vrbe moueramus, illum vt reuocarent, diligenter laborabant pollicebanturque se turmam equitum Germanorum, quò securius Leopolim rediret, missuros; iamque inita deliberatione r. p. Rector (conscripta de consilio iurisperitorum cautionis exigendae forma) vexationi illorum cesserat, sed haec vt alia illorum concepta consilia repentinus aduentus hostium disiecit. Caeterum illi ipsi com-

misary nobilium absentium, ciuium [absentium][1] aut etiam praesentium, apud quos pecuniam otiosam fama vulgauerat, insperati superuenientes gazas aperiebant, alias quidem acceptis a dominis clauibus alias per ferifabrum, et quidquid argenti signati aut infecti deprehendebant, tollebant[2]. Horum tamen omnium tam acceptorum quam accipiendorum ciuitati templis priuatis omnibus a Republica restituendorum schedis suis nominibus et sigillis notatis fidem interponebant. Ciuitas autem facta contributione 83.000 illis numerauit, quae illi militi conscripto coeperant erogare. Vt autem haec et alia in conuentu statuta robur haberent, miserant ad Primatem Regni, vt ea authoritate sua approbaret, sed prius, quam responsum a Primate accipiunt, metu aduentantis hostis ciuitate excedunt.

Interea enim per Valachos Sieniauij capitanei Leopoliensis die 5-ta 8-bris matutinis horis prope ciuitatem Scytharum vnus capitur, ductus in arcem inferiorem, equuleo subiectus, vrbi Scytharum exercitum imminere confessus est. Perculit ea confessio commissariorum animos et omnium nobilium praesentium, ciuitate tamen (vt pote confessionis ignara) minime turbata, proinde statim a meridie cum duce Wisniowiecio vrbe excesserunt et secum manum militum, prope 2.000[3] e palante exercitu collectam abducunt. Vrbem vero nullo praesidio munitam belli desperatae et deploratae aleae committunt. Et quidem ciuitatis populus eam de animis commissariorum mentem conceperat, quod eo fine egressi essent, vt hostem ex improuiso aggressi alicubi opprimerent, sed cum malum per aliquot dies crescere aduertisset, tum primùm ingemuit, cum vidit, quod nunquam sperabat, ciuitatem omni aere spoliatam, omni praesidio destitutam inermemque hostium furori obiectam.

Necdum commissary ad medium milliare processerunt ab vrbe, cum Scytharum numerosa agmina a Skniłow pago vrbi vicino in campos officinis laterarys vicinos sese effuderunt equisque ab vrbe discedentium calcaria admouerunt, nec sine damno illorum. Nam in sylua lanouiensi dicebantur rhedae variaque genera confractorum iacere, qua fugiebant, aly hostium praeda relicti, aly ab hostibus intercepti. Multum addidit animi hostibus is ab vrbe commissariorum, maxime ducis Wisniowiecy, discessus statimque ipsa suburbia penetrare tentauerunt, sed a plebe vicinis etiam ex pagis profuga fortiter semper reiecti nihil aliud effecerunt, quam quod totam vrbem pauore ac trepidatione repleuerunt. In vicinos itaque pagos se recipientes illos igne depascebant.

---

[1] Очевидний пропуск. [2] В рук. tollebat [3] Може бути й 2.100

Quid ageret ciuitas praesenti periculo? Reliquias profugi peditatus e castris colligere opportunoque milite vrbem firmare institit. Strepebat tympanum per plateas, sed magis, qui illud pulsabat, voce lacrymabili attonitas aures omnium et corda feriebat, iam singulis, qui nomen propognatoribus dare vellent, ex nunc tres imperiales tribuendos certa fide promittebat. Fuere, qui nomen dedere, 200, reliqui dissipati. Czerminius fuit praefectus 200 peditum, Andreas Cichowski equitum Germanae nationis Leopolim a duce Wisniowiecio destinatus in ipso ab vrbe discessu, quem a castrorum ingressu fuga nostrorum reuocauerat. Hoc igitur praesidiario milite ciuitas erecta rerum suarum grauiter satagere pergebat. Portam vtramque non solum pontibus receptis sed etiam terra agglomerata reclusit. Superior Arx 100 sclopetarios Czerminy accepit, quatuor ibi hamatae fistulae positae et, ne miles dilaberetur, stipendium illis a ciuitate tribuendum indictum. Ecclesiae Ruthenorum tria tormenta praeter minorem armaturam imposita. In eadem ferrum grandiorem sonum excitans ademit, ne subdolo pulsu graecam fidem in arma euocaret. Demum custodiae Iudaeorum commissa tota turris cum ecclesia. Horrologijs omnibus et campanis maioribus omnium ecclesiarum silentium indictum sola ciuitate ad excubias intentâ.

9-a 8-bris Kozaci ante meridiem aduenire a Gliniany conspecti sunt ad radicesque albescentium ab arenis montium proximorum illi viae longa agmina ducentes per campum, qui canalibus aquas ad ciuium vsus dispensat, primis cohortibus euaserunt in altos montes, quos signat via in Pokuciam vno milliari ab vrbe. Ex altera parte Tartarorum cohortes inter Skniłow, Zimnawoda et Rzesnia occuparunt, irruptionem in suburbia et ipsam vrbem Kozacorum operientes. Petebantur agmina Kozacorum, vbi primum comparere coeperant, frequentibus tormentorum globis ex Arce Superiori. Demum etiam, postquam aggeribus vrbis Haliciensi portae vicinis sese in praedictis montibus opposuere, multo frequentioribus. Sed nihil elatos secundis successibus hostium animos manusque in Lechorum sanguinem natare paratas remorata sunt. Postquam ergo vsque ad praedictam viam deduxere agmina vrbemque iam ab omni parte, qua suis qua Tartarorum agminibus, sustinenter cinctam et quasi in massam coniectam circumspexerunt, primum via Sichouiensi de montibus se magno, nihil tormentorum quae proiciebantur glandibus, impetu simul in suburbia praecipitarunt. Nonnuli etiam recta ex pratis canalium adactis equis ad portam Haliciensem cuncurrere et eodem modo aly suburbiorum propugna-

cula occuparunt. Erat tunc porta Haliciensis aperta, duabus ante circiter horis (vix enim ante meridiem aliquot horis patere solebat) vrbem hiare fecerat facileque hostem per plateam Carmelitarum calceatorum recipere potuit, sed populus in aggeribus periculo intentus, postquam concitatum hostilem aduertit impetum, eam occludi a peditatu excubante tumultuarie clamore festinauit. Vix primum hoc factum, cum plateam illam et vicinas vallo domos hostes occupant in suburbanamque plebem ad portam vrbis euadentem caedibus grassantur. Neque solum hic sed etiam in caeteris omnibus suburbiorum domibus et plateis omnia caedibus et rapinis vno tempore peruertebant. Spectauimus eheu e collegio nostro, cum Scythae domos aulasque illi vallo vicinas depraedabantur, equos e pabulis abducebant, adhuc plerisque domesticorum in domibus suis haerentibus et credibile insciis terga suarum aedium ab hostibus vastari. Vidimus, cum ex horto nostro equorum greges collegio nostro a r. p. Rectore post mortem sui parentis donatos et adscriptos ex pagis securitatis quasi spe sub moenia deductos vltra 50 ab ijsdem Scythis abduci cum bobus, ouibus reliquoque armento. O quanta hic collegio clades! Vidimus, cum per Bursam collegy nostri aulasque m. Głogowsky et Palatini Bełzensis libere grassabantur, nihil ad densissimos scloporum globos ex aggere vibratos trepidantes. Capta iam plane vrbs ab illa parte videbatur, cum ciues in vallo prostantes metu in fortitutinem verso strenuè qua tormentorum qua sclopetorum glandibus pertinacem hostium impetum frangere et auertere coeperunt. Concurrebant ex tota vrbe in vallum viri vno animo aut mori aut hostem reprimere parati, nullique in communi illa consternatione vacabat desidem esse, vel a manibus Deo dicatis propulsabatur felicius hostis, tum ex ipso vallo plumbeas glandes explodentibus, tum e monasterio patrum Bernardinorum, qui multam plebem intra moenia sui monastery cum recepissent, acriter oppugnatores remouebant. Cecidit in illa oppugnatione ad portam Haliciensem praeter alios de vulgo paucos vnus tribunorum et vexilliferorum inter Kozakos, quorum ruina caeteri se in plateam patrum Carmelitarum calceatorum ac ipsum monasterium, quod iam paulo ante aly occuparant, tum et vicinas portae vallisque domos recepere. Amoto hoste a portâ aliud illudque summum imminebat vrbi periculum, quod hostis, qui vicina fossis occuparat aedificia, ex ys frequentibus, nec incertis aut fallentibus, suarum fistularum globis propugnatores de vallo prope deyciebat; cicidereque aliqui. Sed vt illud maximum periculum aderat, ita praesentissimo consilio amotum est condemnatis

a ciuibus ad ignem suburbijs. Hora fere vna sol ab occasu aberat, cum subiectus fuit per puerum e ludo literario parochiae aliquot imperialibus persuaso domibus primum portae Haliciensi vicinis, deinde per alios caeteris; ex omni parte vrbis flammabant suburbia totamque vrbem infesta luce illustrabant. Et nisi ante aliquot diebus et iisdem etiam noctibus, quibus ignis suburbia deuorabat, tecta ciuitatis frequentibus imbribus immaduissent, vrbs prope conflagrasset. Triduo integro ipsa ciuitas in aedes suburby grassata est, cum interim remotioribus quoque aedificys hostilis flamma non parceret. Inter haec quarta fere hora noctis, cum se ad portam paruam a tergo collegii nostri sitam aliqua plebs inter medios ignes profuga reciperet, etiam aliqui Kozakorum illorum vestigys insistentes sese in eam ingerere volunt, et licet agniti acriter exoneratis sclopetis ex vallo arcerentur, nihilominus tamen per murum, qui ad fossam ducitur, demisso corpore ad pontem festinabant. Sed cum aduertissent portam plebi etiam illi non patere et a frequenti bombardarum explosione metuerent, in plateam, quae in hortum nostrum ducit an potius in aulam m. d. Głogowsky, sese receperunt, ex qua, antequam concepisset ignem, frequentes suorum sclopetorum vibrabant globos. Iam verò magna pars illorum aedes patrum Carmelitarum calceatorum accuparat 400-que prope, vt ex numeratis constat cadaueribus, vary status homines et inter illos religiosos trucidarat; quos vt inde expellerent ciues, tormentum solito grandius in aggere ad portam Haliciensem et pp. Bernardinos sito monasterio illi opposuerant. Sed nihil egerunt, non ante enim, quam omnia vastassent et demum totum aedificium igni incendissent, inde pedem extulerunt. Interim toto illo tempore, dum haec circa portam Haliciensem agerentur, alyae partes suburbiorum ysdem caedibus et periculis succumbebant. Arx Summa trucidatorum cadaueribus tota circumuallata, multi enim e plebe illa vicina in eam sese recipiebant, quos hostium gladius aut intercipiebat aut sub manibus assequebatur. Sed et in ciuitate ipsa fuit plebis ingens consternatio ac praecipuè feminarum magnisque clamoribus et lamentis domus, plateae, maximè aedes sacrae complebantur, in quibus noctes diesque constanter confertissimus permanebat populus, si forte diuina iustitia ita exigente sibi moriendum esset, non alibi quam in templo vitam profundere desiderantium. Ea nocte medium valli duo e nostris patribus icunouilam (*sic!*) s. Stanislai Kostka deferentes circumierunt, in quo propugnatores optime animatos spectauerunt. Eo autem ordine collocati excubabant: A porta Cracouiensi ad portam patrum Carmelitarum excalceatorum paruam oppositam

stabant pedites, de quibus ante tumultuarie collectis insinuatum est. Inde vsque ad propugnaculum pp. Bernardinis vicinum excubabant Iudaei, Armeni, pari respondentes caeteris animorum alacritate et glandium dexteritate, quamquam plerique Iudaeorum promiscua arma securium, falcium et id genus strinxerunt. Reliquum vallum vsque ad portam Cracouiensem villani, ciues et inter eos sacerdotes, religiosi, nobiles (horum praecipua statio fuit in vallo arci inferiori opposito) tutabantur. PP. Bernardini suum propugnaculum defendebant satis strenue: receperant se eo prope 30.000 hominum millia aetatis variae et sexus, quorum numerum se iniisse asserunt ipsimet. Eorum murum, quà spectat plateam Glinianensem, Kozaci frangere periculosè coeperant et quidem in eo loco, quem inuenerant, casune an industria debili, sed tamen Dei gratia et vigilantia patrum nihil egerunt. Atque haec erat primae oppugnationis facies. Addo, eadem hora, qua occupata sunt suburbia, etiam aquas, quae per canales in vsum ciuitatis e fontibus remotioribus ducebantur, impeditas ab ipsis Russis incolis Leopoliensibus vel ipso teste Chmielnicio. Habuit tamen ciuitas sufficientes in suis fontibus aquas licet non tam puras et salubres. E quorum numero fuit etiam noster puteus in turri templi sacrario opposita, qui multis in copia sufficienti suppeditabat aquas. Caeterum nocte illa tota flammante aliqua mediam post noctem hostilis impressio iacta ab ea parte, qua vallum acuminatis arboribus munitum certiorem hosti pollicebatur incursum, sed Deo protegente facile reiectus ad sua redyt latibula.

10 8-bris visa sunt duo vexilla Kozakorum explicata. Vnum quidem e porta d. Georgii graeci ritus, aliud ex aula d. Ostrogursky ciuis Leopoliensis conspiciebanturque toto obsidionis tempore. Quo fine, nescitur. Orto vero sole Kozaci ad portam Cracouiensem benigniorem fortunae vultum quam heri ad Haliciensem experturi attentarunt. A montibus igitur, ad quos famosum reorum eminet theatrum, aliquot cohortes hastatorum et cum eis multa caterua aliorum equitum innumeraque turba tumultary et inermis peditatus sese demittens ad portam illam summo impetu et clamore grandi euadere contendebat, sed postquam hastatarum cohortium vna in ipso impetu statim suum amisit vexilliferum et amissi vicem subeuntes omnes fugam maturarunt, caeterum magnam cladem relaturi ab instructis optimè propugnatoribus, nisi hi in remotiorem adhuc ab aggeribus hostem suas ferreas exonerassent fistulas.

Rebus ad portam Cracouiensem infectis itum est a Kozacis expugnatum Arcem Summam, quae receperat prope 8.000 plebis fugientis

promiscuae aetatis et sexus vary. Ab hora igitur 12 ad ipsum vsque crepusculum illam magna vi ac numero, clamore et vlulatu ingenti omni ex parte aggressi impugnabant et, quo facilius ea potirentur, ferreis instrumentis eam subruere contendebant. Iamque eo in latere, quod campos spectat, murum aperuerant, sed illico obduxit vulnus falcata rusticorum turba, quae neminem eo foramine arcem subingredi passa est. Illi autem, qui pertinaci audacia aut portam aut moenia scalis etiam admotis occupare contendebant, partim lapidum mole partim frequentibus qua tormentorum qua sclopetorum grandiorum et breuiorum glandibus nudo pectore receptis auertebantur. Cum autem retrocederent, recipiebant se post currus, quorum aliquot eo fine adductos posuerant in cliuo montis, per quem curribus ascenditur in arcem. Iuuere eam propugnationem arcis tormenta ex Ruthenae ecclesiae turri alijsque ciuitatis hamatae ferreae frequenter explosae fistulae. Septem illi irriti numerantur insultus. Oppugnatorum autem 600 circiter occisorum cadauera, quasi disiectos lapides, in montis decliuitate repraesentabant.

Sub idem tempus oppugnatae arcis in portam Haliciensem clamosa et numerosa impressio facta, sed postquam simili exemplo, quo mane ad portam Cracouiensem, equo deiectum vnum alterum vexilliferorum vidissent, reliqui omnes abiectis animis fugam accelerarunt. Demum noctis initio ydem an aly deiicere nostros ex valle volentes aedes sacras et templum pp. Carmelitarum discalceatorum occuparunt et, quia illud aedificium proximè imminebat vallo, non leuem trepidationem iniecerant propugnatoribus frequenti suarum bombardarum explosione, quia tamen in illa parte aggeris stationem gens Armena habebat, praeterea ad magnum propugnaculum, in quo puluis nitratus Reipublicae deponebatur, selectorum Germanorum manus erat, facile monasterium illud relinquere coacti sunt, tum propter frequentes a Germanis ab illo propugnaculo emissos sclopetorum globos, tum propter infestam ab Armenis fistularum ianizararum explosionem statimque a ciuibus illi aedificio et d. Teressiae simul tam ligneo quam murato subiectus est ignis, qui nonnisi fundum cineribus sepultum reliquit. Haec dies communi eoque albo notatur calculo, quod Krzywonosius ad portarum aliquam an ad arcem accepit sinistra in parte vicinum desuper cordi a plumbea glande vulnus, ex quo aliquanto tempore etiam post discessum Chmielnicy Leopoli in suburbio decubuit. Homo est temerarius, audax, sanguinis Lechici helluo, quibus vitys sese apud Chmielnicky commendauit interque primos

eius ductores princeps euasit, cum alias esset rudis paganus nunquamque vllam nedum Zaporoviensem militiam tractasset, nec nisi deletis cum Potocio castris nostris arma cum rebellibus assumpsit adscitis in societatem multis ex Vkrainensibus agris insolentiorum rusticorum turmis.

Postquam autem illuxit, ad aedes s. Stanislai magno numero Scytharum Kozakorumque agmina concurrere, quo conuentu pene exanimarunt vrbem, quamquam non propugnatores in vallo vtpote paratos ad excipiendum illorum impetum. Tibicen vna cum praecone, qui per singulas plateas proximum periculum denuncians (vt alias etiam faciebat) in vallum omnes euocabat viros, cum ad initium 2-di sacri in foribus nostri templi horrendum intonuisset classecum, ita omnes exterruit, vt nonnisi gemebundus muliebris sexus remanserit in templo viris omnibus in vallum properantibus. Omnium erat sensus et expectatio, quod similem hesterno in portam Cracouiensem facturi essent impetum, praecipuè cum pulsato frequentius in ecclesiis graecis et latinis campanarum aere se conuocarent. Vidi in vnum conuocare. Nihil tamen fauente Dei gratia cum atten[tas]sent, agmina post aliquot horas soluerunt.

A meridie nostrorum quidam audaculi e vallis bis excurrerunt in hostem. Primum quidem in plateam pp. Carmelitarum calceatorum, ex qua vagabundos eiecerunt Kozakos, sed hi, cum animum et numerum collegissent, grauiores nostris fuissent, nisi se maturius in vallum recepissent, aliqua tamen victualium secum e vicinis domibus importarunt, illaesi omnes praeter vnum, qui glandem plumbeam in femore receperat, ex eoque vulnere paucos post dies occubuit. Altera excursio fuit exitu feliciori e vallo Arci Supremae opposito. 30 circiter nostri egressi erant, quibus etiam sese aliqui Iudaeorum adiunxerant, ibi irruerunt in Kozakos multamque fecem rusticorum aedes s. Benedicti depraedantem, e quibus eiectis omnibus aliquos trucidarunt praedamque plerisque eripuerunt. Demum vnum Kozakorum virum grandem et robustum viuum in ciuitatem adductum Magistratui, vt erat cum hasta poloni equitatus captus, reddiderunt. Is subiectus equuleo confessus est Chmielnicium cum 20.000 m. accessisse, Tokaibeium 15.000 Scytharum adduxisse, Sultanum cum alys 15.000 prope diem adesse. Praeterea Kozakorum 12.000 cum tormentis in oppido Busk propter incommoditatem itineris haesisse. Iisdem horis pomerdianis duae Ruthenae veneficae in medio foro a plebe interfectae sunt, mater scilicet et filia. Haec vulgi in se animos prouocauit ideo, quod

audita sit post necem matris suae dixisse in haec verba: Matrem quidem meam occidistis, sed ego longe plura calleo. Puella erat annorum 12.

Praeterea sub idem tempus in Arce Superiori 20 fere Kozaci occisi sunt, qui cum plebe Ruthena missa ex arce allatum aquas de fonte ad radices montis posito in reditu arcem ingressi sunt Ruthenis dissimulantibus. Nihilominus tamen statim vnus Ruthenorum rem tribuno aperuit, qui sine mora in illa multitudine diligenter quaesitos cum deprehendissent, omnes sclopetorum glandibus confecit.

Properante iam ad occasum die misit Chmielnicky proprio motu ad Magistratum fecialem, qui testaretur se ab armis et oppugnatione vrbis cessaturum, si vellet secum transigere. Agitata legatio a Magistratu factaque deliberatione missus est a. r. p. Hączel olim noster professus dimissus, qui vltro ad id suam operam contulit, vt mentem eius in transigendo exploraret et vere, ne ipse praesens adesset (nam adhuc a multis eius in dubium vocabatur aduentus), intelligeret, si quidem illum de facto et de facie, vt passim iactitabat, nosset; additus illi erat vnus ciuium. Nec multum apud eum morati has ab eo componendae pacis tulerunt conditiones: Extraderentur sibi Iudaei omnes et darentur 200 millia aureorum, idque postridie mane, alias se facturum cum ciuitate id, quod Deus sibi mandaret. Haec ille verba siue loquens siue scribens inter tractandum solebat inserere. Super his ad mediam prope noctem inter consules in curia deliberatum est. Nocte demum intempestâ aliquot insultus a Kozacis facti ad eandem vt heri partem vrbis, sed facile semper repressi. Iam autem paulo ante duo e nostris patribus illa nocte imaginem b. Kostka per totum in circum vallum deduximus excubys patrocinium huius diui commendantes.

Postridie sub aurora coacta a consulibus generalis deliberatio, ad quam rogata est vniuersa praesens tunc nobilitas, capitulares, qui ab vrbe non discesserant, et religiosi; pro nostro r. p. Rectore aderant duo patres. In ea deliberatione exposita sunt legationis Chmielnicianae puncta per proconsulem vrbis Dolezynsky. Inde dici coeptae ex ordine sententiae, in quibus vix dum processum est, cum aduentus legati Chmielnicy denunciatur. Admissus is in medium literas sui ducis Magistratui reddidit admonens, vt quam primum ys rescriberetur, alias se de capite periclitari, nisi post horam rediret etiam non expectato responso. Literarum idem sensus, qui et per a. r. p. Hączel sensus relationis, praeterquam

quod ad eas vltimum illudque nulla interposita mora expectaret responsum. Grauiter hae literae multorum affecerunt animos et magis cum vixdum lectis literis Andreas Cichowsky aquitatus Germanici tribunus, cuius initio mentio facta est, ingressus consultationem plumbeam tormenti glandem in mensa deposuit addens: iam eo modo nobiscum Chmielnicium coepisse tractare. Proinde consultationi tumultuariâ factâ itum in hanc sententiam, vt cum illo transigeretur, ita tamen, vt saluis Iudaeis 100 millium florenorum contentus vrbem obsidione solueret. Quodsi huic summae acquiescere nollet, saltem eam solam a ciuibus repeteret, aliam autem, quam vellet, a Iudeis exigeret. Iam vero, quod oblatam a Chmielnicio tractationem acceptarit, non vllus metus, satis enim toto triduo illi restitit, sed vulgi fames persuasit. Tertia enim die panis ab obsidione defecit, tum propter multitudinem fugientis exercitus tum propter repentinam Kozakorum irruptionem, qui occupatis omnibus suburbys omnia a suburbanis praeparata tam pro se quam pro alys interceperunt. Et quamuis 5-to nonnisi die Kozaci post Scythas superuenerunt, suburbani tamen vix aliquid inferre poterant in vrbem, tum quod rarò et foro paterno tum quia patres familias ad vallum et moenia defendenda cogebantur, alios autem nunquam auditum ante exemplum de suburbys occupatis domi detinuit. Inter caeteras autem maxima, quia ciuitas non sperabat se suppetias habituram. Idemque suasit authoritas d. Christophori Arciszewsky generalis armamentariorium Reipublicae praefecti, religione Ariani, caetera artis bellicae ex fama omnium periti, cuius consilys ciuitas se dederat. Exagerabat ille vires hostium, proponebat ingens Reipublicae damnum ob armamentary, si ita fieret, acceptionem. Restitutionem impensarum a Republica pollicebatur, communem praxim in 50 passim ciuitatum exterarum allegabat. Quin et alia multa suadebat plus fortasse suae pelli metuens quam vrbi.

Sed iam ad legationem. Haec commissa e consulibus Andreae Wachlowicz, e scabinis Samueli Kuszewic syndico vrbis, e plebe Andreae Czechowic, Armenicae et Ruthenicae nationis singulis Christophoro Zachnowic et Paulo Lauriszewic. Rogatus et a. r. d. Hęczel Mokrski, vt se illis comitem adderet, libens non abnuit. Nec mora perrectum ad Chmielnicium hospitantem in domo vicina aedibus sacris d. Petro. A meridie redyt a. r. d. Hączel cum matutino Kozakorum legato exposuitque nulla ratione a proposita summa Chmielnicium discedere velle. Hora 4-ta rediere vrbis legati. Conuocatis omnibus ratio legationis per d. Wachlewicz reddita.

Exposuit obstinatum animum, in hoc aliquanto leniorem, quod velit partem in mercibus, in auro argentoque consueto partem, sed vt ab eo etiam deyceretur proposito, dixit se laborasse in proponenda vrbis egestate ex varys causis exhaustam nimirum a commissarijs, ditiores ciues abysse, idque ita esse paratam ciuitatem ys, quibus mitteret, apertis fornicibus mercatorum suam indigendiam probare. Arripuit ille vltimum postulati punctum, misit Petrum Głowacky principalem suum, alterum notarium exercitus, e Tartaris Piriszagam v-capitaneum Perekopensem et popum suum confessarium. Eadem die Burgrabius graecus olim ob defectum aquarum arcem deseruit, sed iterum cum ijsdem praesidiarijs aucto puluere nitrato restitutus.

13. Comparatum lytrum in vestibus, mercibus, pecunia, aperiuntur fornices praesentibus legatis dictis. Dedere itaque:

Metropolitana ecclesia argenti marcas 139. sem. 12.

Collegium Societatis marcas 140. Hoc est thecam argenteam seu ferculum, calices, 2 tabellas.

P. e. Praedicatores s. Dominici marcas 199. s. 12.

Ecclesia Ruthenorum marcas 139. s. 14.

Templum s. Annae marcas 25. s. 10.

Archiepiscopus Armenorum marcas 13.

Sanctimoniales s. Clarae marc. 7.

Religiosi s. Francisci marc. 87. s. 6.

Rr. dd. Mansionary Cathedr. mar. 103 s. 12.

Summa omnium faciunt marcas 888. semium 18.

Vrget Chmielnicki quam primum reddi. Ergo 4-ta a meridie missa sunt vasa argenti 7 respondentia vasibus piscium salitorum per portam ducentem ad pp. Carmelitas excalceatos, cui portae oppositi montes. Circa murum verò vbique colluuies tanta rusticorum, vt verberibus repelli debuerint. Cautum autem, ne propugnatores vrbis tormenta et fistulas interim exonerarent, quanquam belluis illis nihil armistitium profuit, nocte insequente impetum fecerunt, sed repulsi.

14. Petrus Głowacki et Pirinszaga lytro reliquo componendo inuigilabant. Fex rusticorum cum saccis arenae in humeris et securibus ciuitatem primebat; missi ad Chmielnicium Carmelita calceatus cum religioso graeco rogantes, arceret plebem a fossis vrbi inhiantem, comportari possint commodius lytrum concernentia. Respondit arcendos explosione bombardarum; sed fex illa nocte subsequente tentabat iterum vrbis oppugnationem, sed facile retrusa.

Hodie Arx Summa hucusque generose defensa prodita a Ruthenis ibi plurimis. In praesidiarios illos, qui ad cratem portae primae excubabant, cum irruissent magno impetu, concussa sera pensili portam aperuerunt, Kozakos immiserunt, qui 30 praesidiarios interfecerunt ad portamque posteriorem festinabant. Praefectus praesidiariorum illos ab ea fortiter remouit, sed cum vidisset nihil a quopiam in rem arcis, a porta recepit se in arcem mediam, per quam transiens ad turrim, quae spectat aedes d. Georgii graeci ritus, fenestra, ad quam tormentum tunc stabat, dilatata cum suis reliquis egressus hinc et inde sclopetorum explosione remouens hostes euasit ad fossam et inde ad vallum ciuitatis. Hostes autem aperta porta secunda in Arce Superiori saeuierunt in plebem occidendo et vinciendo, tormentorum tamen nullum acceperunt.

15. Hostes nostris familiariores redditi, cum eis amice collocuti, illos, qui victualia quaesituri ex aggere se demittebant, monebant, cauerent ab aedibus Stanislai, quod ibi Scytharum esset statio. Adducebant ad fossas boues, oues, olera pretium ab obsessis petentes pecuniam crematum folia tabaci. Eam tamen familiaritatem illorum grecam plerique experti. Abductos enim specie emendarum rerum nudos spoliatos dimittebant, interficiebant, Scythis vendebant. Adducebant et captiuos, pro quibus pretium reportabant. Atque ea fuit ratio cum illis conuersandi, antequam ab vrbe discederent.

[17]. Lytrum corrogatum missum illis 7, addita tria vasa argenti. Sicque etiam Głowacki vrbe excessit, vir magnarum virium sed helluo, nobilis, glande etiam ad Pilaukam percussus ex eoque claudicans. Eodem die Chmielnicius postulauit vasa 12 pulueris nitrati, 4 maszas communes plumbi et restis trahendis tormentis, sed contentus aliquo restium numero.

19. Kozaci frequentes cum vrbem ingrediuntur, postulauit ciuitas, vt ab vrbe prohiberentur ob metum alicuius ab ipsis periculi aut tumultus praesertim ab ebrys. Mane itaque per tibicinem denunciatum Chmielnicy, excederent ex vrbe, quicunque isthic essent. Denuntiatio illa parum valuit apud gentem barbaram.

[20]. Ergo d. Wachlowicz consul ciuitatis cum alys adit Chmielnicium securitatem vrbi impetraturus, sed in hospitio illum non reperit, subtraxit se consulto, ne cum ciuibus de securitate tractaret, eo quod Toka Bei auarae suae gazae illo lytro nondum satisfecisset, itaque absens voluit ciues committere cum Tokai Beio. Quocum ciues agere cum coepissent, obstinatum suum in summa lytri animum furibundus testatus est. Redditum illi pretium in vnum

compendium deductum omnium rerum, quod erat sexcentorum millium florenorum, sed ille postulauit se edoceri de singularum rerum pretio praesertim in pannis praetiosioribus et serico, praeterea voluit se praesente ponderari argentum, nec facile se ab ea mente auelli passus fuisset, nisi Armenus quidam d. Wachlewicz perpetuus comes Scythicae linguae peritus ei dissuasisset fide sua vtpote mercatorio interposita.

21. Ad complementum lytri missae sunt Chmielnicio 18.000, neque enim ante in aere signato acciperat.

Sequentibus inde diebus turmae Kozakorum et Scytharum ab vrbe remouere visae sunt.

24. Peruigilium fuit beati Stanislai Kostka solemnitatis et dies, quo Chmielnicius promiserat se obsidione soluturum ciuitatem. Mane itaque, cum antea plerasque iam praemisisset cohortes, mouere coepit exercitum Zamoscium versus. Egressus e suburbys duos proximos occupauit montes ad viam, quae ducit ad Sokolniki. Apparebant vexilla in vno monte 7 et in alio 8, quae illum opperiebantur. Hora igitur 3-tia a meridie, vt condixerat cum ciuibus, in signum sui discessus septem exonerauit tormenta, quorum statio erat in cliuo montis proxime oppositi aedibus sacris d. Petro, in cuius vertice eminet ecclesia graeci ritus Czesnoho Chresta. Sole demum cadente tria exonerauit tormenta, quorum globus vnus dicitur armamentarium ciuium pulsasse, alter lapideam illmi Archiepiscopi. Haesit tamen vlterius Chmielnicius licet se iam pharetrae et itineri accinxisset, quod solitò plus ad hilaritatem biberit vexillaque illa, quae illum expectabant, in vicinas suburby aedes descenderunt. Vesperi insolitis coeperunt depascere suburbia ignibus.

25. Dies b. Stanislai Kostka solennis; populum habuimus, vt protunc haberi potuit, satis frequentem. Prae ignium autem frequentia, quibus conficiebantur suburbia, tota ciuitas fumo quasi densissima nube obducta fuit, maxime a porta Haliciensi, quae non tam Kozakorum quam Ruthenorum liuor et odium nutriebat. Vexilla eadem eo quo heri loco expectantia diutius Chmielnicium mouerunt in villas vrbi vicinas noctem sequentem in iis transactura Chmielnicio Leopoli liberalius Baccho indulgente.

26. Mane Chmielnicius abijt relictis in ciuitate obsidibus Kozakorum 4. Plebs famelica passim e ciuitate egrediebatur suburbiaque oberrabat pabulationi intenta. Emissa etiam fuit ex vrbe aliqua manus peditatus a ciuibus, quae compesceret reliquias hostium aedes igni absumentes, quorum aliqui etiam occisi.

27. Omnia iam tuta videbantur. Hora tamen 2-da noctis omnes per ordinem ciuitatis turres grandiores exonerarunt fistulas et aggeres tormenta.

28. Sono edito horologia coeperunt suas signare horas.

31. Portarum vna aperta est.

6-ta 9-bris a Chmielnicio venit vna Kozakorum turma cum literis ad ciues, vt r. p. Hączel quam primum sibi mitterent, testatusque est se vehementer dolere, quod hucusque Leopoli haeserit, nec se comitatus fuerit, vt praemiserat, si quidem oratoris munere ad Serenissimum ab eo functurus erat, quamque ille prouinciam non inuitus susceperat. Praeterea postulauit, vt eos sibi, quos tenerent obsides, redderent et alios eorum in locum reciperent. Tenebantur autem a ciuitate obsides 4: Lazarko nepos Chmielnicy ex sorore vir aliquot linguarum peritus, Michaiło, Iwanko et 4 potius famulus illorum. Substituebatur autem in locum horum Wasil, quem vt pote ebriosum, furiosum, turbulentum ciues detrectarunt recipere. Misso itaque Lazarko nepote eius cum a. r. p. Hączel caeteros detinuerunt et ipsum Wasilum. Quibus tamen 13 9-bris ciuitas se liberauit addiditque illis ciuium aliquot et 40 sclopetarios, qui eos Sokalum vsque deducerent, illo enim redibat itinere Chmielnicki Zamoscio.

Illud etiam addo: militarem tesseram a Chmielnicio suis datam „Strach Bozy"; ad distinctionem a Scythis suos mantilibus ex vno humero in alium defluentibus notasse, velut mos est rusticorum in solennitatibus genialibus. Nunquam in eodem Chmielnicium pernoctasse, sed per vices mutasse. Ciuitas verò tota lachrymabunda continuum sese expiabat confessionibus, lapideas suas imaginibus b. Virginis et b. Kostka quasi obarmarant ex instinctu nostri concionatoris in cathedrali.

De Kozacorum barbarie cogitari non potest nec exprimi, nec de numero ab ipsis occisorum. Pagorum vastatio summa, nihil de alys, ad quator milliaria vbique exusti. Nostri aly penitus igne sublati, aly in direptionem hostium et nostrorum subditorum Kozacis peiorum cesserunt. Zimna Woda de tota cum subditorum casis, quae ex muro erant, manserunt duo, maximè porta et fornix. Tuguria subditorum nulla manserunt. Subditos illius plerosque cum liberis receperat collegium aluitque toto obsidionis tempore, sed y soluta obsidione febribus et lyenteria communi morbo omnibus absumpti sunt. Rzeczycany simili corruerunt calamitate, nec nisi campum, vbi stabant, signant suis ditionibus. In Podciemno sola porta aulae mansit, exusta omnia et iam subditorum tuguria, simi-

liter Rakowiec penitus de toto ársit. Muziłowice et illis adiacentes soli rapinae obiectae erant hostili hac tempestate prima, quibus tamen pepercere hostes, subditorum odium omnia diripuit, etiam armamentarium, quod hic solum remanserat. Quin etiam parietes aedificiorum discerpti planeque semicrematae aedes relictae, quas post secunda incursio igni absumpsit. Berdechouienses omnibus fideliores et horreo nostro et reliquis domesticis pepercerunt. Podusilna, Baczów aeque in cineres et direptionem obierunt, a rusticis tamen nostris aliqua repetita.

Leopoli mortuorum locus sepulturae cementerium parochiale, aedes d. Lazari et alia templa, quo sine solennitatibus a baculis deportabantur. Collegy supellex pretiosior in Hungariam quaedam, alia Rauam fuit deducta ex consilio r. p. Prouincialis cuius singularis charitas probata protunc, quod omnibus locum in collegiis ordinaret.

Haec de calamitatibus huius anni.

Annus 1649.

24 Marty supellex Raua vilior aduecta. Grauiter hic annus etiam totius Regni fortunam exercuit praeualente in dies Kozakorum rebellium et Scytharum foedifragorum perfidia. Sub Zborow et Zbarasz castra posita fuerant, vbi tractatus cum hoste initi et ferè omnia, quae expetebant, illis ita exigente rerum statu et angustys concessa. Iam solutis castris miles diuturna et arcta prope modum obsidione exhaustus vna cum tota fere nobilitate Russiae ad huius ciuitatis tutelam confugerat corporum animorumque vires in ea restauraturus. Serenissimus in reditu etiam a Zborow prandio in collegio exceptus magnam in nostros contestatus beneuolentiam.

Reliquis vero, vt fieret, satis laboratum est a nostris, cum apud Magistratum, vt destitutis omni auxilio subuenire vellet, tum in moribundorum conscientys Domino reconciliandis. Huic factum, vt plures ad orthodoxam fidem nostrorum opera redirent. Horum ex numero vnus Camel atque iterum per somnium admonitus, ecclesiae vt accederet, post multam conscientiae fluctuantis luctam tandem nostrum adijt praemissa exomologesi schisma abiurauit, voto religiosae vitae ineundae se obstrinxit. Hebraea quaedam virgo relictis parentibus adhuc viuis nostrorum ope imbuta christianis institutis; post Iudaeus iam aeui maturus et literis hebraicis institutus sacro. Publicis latrocinys infamis a puero schismate imbutus spe euadendae mortis ad ecclesiam catholicam se adiunxerat, sed lata contra

sententia ingeny mobilitate et popi Rutheni suasu a proposito resilierat, tandem multo labore nostrorum ad saniorem mentem redyt, ceruicem lictori porrigens se catholicum professus est. Confratrum plurimis castrensibus in nostra ecclesia exomologesi sacra ab haeresi 9 supra 20 conuersi et absoluti. Accessit templo in locum eius, quod in lytrum hosti cesserat ciuitatem obsidenti Chmielnicio cum Scythis ferendum argentum affabre factum. Ciuitas etiam vniuersa b. Stanislao Kostka eius se patrocinio obsidione liberatam professa anathema in formam muralis coronae argenteum libens ac hilaris appendit. Pagi nostri, qui necdum ex hostili exustione et depraedatione respirauerant, foede per militem Zbarazio et Zborowo redeuntem vastati sunt impune et licentiosissime. Sed horum sequentes anni dabunt vberiorem materiam.

Annus 1650.

Aluit collegium socios 32 in summa licet penuriâ. Nam hoc quoque anno consecuta est pagorum nostrorum satis depauperatorum deuastatio per militem, qui in castra magno numero ibat. Vastationem ingens fames secuta, post mortes subditotorum plurimorum collegium emptis rebus viuebat etiam pane. Neque tamen his angustys ardor iuuandi proximos deferbuit in nostris. Cuius initium bene auspicatus est quidam e nostris patrum conuersione ad fidem catholicam duorum militum insignis apud suos authoritatis, quorum alter vexillifer plures exemplo ad sui imitationem pertraxit. Fatebatur is candidè se ad fidem Domini catholicam ope et misericordia beatissimae Virginis impulsum esse, cuius maternam beneficentiam in conflictu Zborouiensi et saepe alias axpertus erat: iureiurando asserens globos plumbeos Kozakorum et confertissimas Scytharum sagittas, quibus impetebatur a corpore suo vix leniter delibato non semel resilysse, cum iteratis vicibus in ipso ardore pugnae aeternum Beatissimae cultum et fidei orthodoxae professionem mente concoeptam b. per nomen Virginis Domino vouerat...

Annus 1651.

Annus hic insignis memorabili serenissimi Poloniarum regis Ioannis Casimiri ac totius Regni nobilitatis contra rebelles Kozacos totumque Hani Scythici potentiam expeditione sub Beresteczko et constantissima ciuitatis huius quam pietate in Deum quam in egenos liberalitate. Nam cum hostilis motus auxisset in ciuitate aduena-

rum pauperum fame confectorum numerum, auxit etiam ciuium ad eos reficiendas munificentiam. Donec serenissimus Rex immortalem vindice ferro de hoste consecutus victoriam libertatem fortunasque omnium Regni ordinum fusa fugataque Orientis nunquam hactenus visa multitudine barbarorum postliminio reuocauit... Serenissimus verò vrbem ingressus cum regali plane munificentia nostrorum instinctu primum collegio 330, dein omnium pauperum indigentiae liberalissime subuenit. Domos item religiosas et xenodochia reducta ex castris annonâ reficiens. Cum vero intellexisset non paucas in hoc vrbe esse viduas nobilium a Kozacis per tot annos occisorum fortunis omnibus exutas plurimosque inopum ab extrema fame morti proximos eleemosynam pecuniariam in procinctu itineris per manus nostrorum illis distribuendam reliquit...

Hoc anno emersit pestilentiae lues, qua causâ sex lunationibus circiter siluere scholae. Sociorum aliqui nauaturi operam infectis in vrbe manserunt. Aly Muziłouicios migrarant, vbi tamen a reduce ex Vkraina Alberto Garnecki syntaxeos frofessore in graue contagionis periculum coniecti sunt. Hospes enim ille comitem secum aduexit pestem, qua ipse intra hebdomadam extinctus fatali, quibus cum vixit, affecit metu. Factum est nihilominus concepto ad b. Rosaliam voto sacri cantati, vt nullum afflictum valetudinis suspicio attentauit.

Annus 1652.

De numero personarum non constat... Duo iuerunt post datas et acceptatas pacis conditiones a Kozacis cum illimo compiductore Kalinowsky in hosticum, quos illi inter se viuere et amice agere non sunt passi. Optimam occasionem rati perimendi nostros totumque exercitum delendi hostiliter eos agdressi sunt castraque nostrorum perexigua ad Batohum (oppidum erat collegy Nowogrodensis) posita ingenti manu suorum demoliti. Hac ergo clade occubuere: pp. Albertus Mogilenski et[1] Paulus Skolmowski, a confessionibus vnus, alter a concionibus... Ex illa porro strage exercitus nostri magni exciti in Regno et vrbe ista motus. Hac tempestate solutae scholae. Personae collegy maiore numero ex Russia in Poloniarum transmissae ciuitates, eo quod proxima vrbis obsidio timeretur, nec domesticae annonae tantum credi potuit, vt omnibus alendis diutius praesertim durante ad muros hoste sufficeret. Socij, qui domi erant,

[1] Змаз. Albertus

populum ad pietatis opera hoc casu impensius euenti promouebant. Enituit potissimum ciuitatis feruor in b. tutelarem Regni Stanislaum Kostka, cui cum se totum suaque traderet argenteam praegrandem tabulam eius inscripsit nomini et sacrae illius appendit arae. Addidit ciuium pietati pondus illmi Archipraesulis authoritas, qui vna cum rdmo Archiepiscopo Armenorum omnibus redditis Diuo supplicationibus interfuit... Et quia periculis belli pestis quoque intercedebant pericula, excitata est a nostris ad s. Rosaliam deuotio, quam hominibus fuisse cordi ex eorum in Diuam liberalitate patuit... Reuocati a schismate 8, ab haeresi 7 et aly ad meliorem viuendi reuocati rationem...

Annus 1653.

Serenissimus rex Casimirus e castris redux in Christi Natalis peruigilio ad collegium recta porrexit, vbi et caenam sumpsit sex nostris mensae suae admissis assessoribus et nocturnae se dedit quieti. Postridie confessione expiatus et sacra synaxi refec.us vlteriori se in Poloniam accinxit itineri.

Annus 1654.

A Scytharum incursionibus liberiores fuimus, sed quidquid Scythicae defuit feritate, hoc domesticus suppleuit praedo. Erant nimirum aliqui inter patriae fines, qui cum ementito Scytharum nomine barbaros eorum mores et sonum voces aemulati passim se ciuitati admouebant et prius per aliquos e sui medio similata Scythicae irruptionis quasi proximè imminentis fama mox illi ipsi Scytharum loco irruere, ferro prope moenia grassari, desertas a profugis domos expilare impune ausi sunt; donec tandem comperto astu aliqui illorum capti et infami multati supplicio publicum ciuitati et vicinis pacem, quam viui eripuerunt, mortui reddiderunt.

Insolentius hic in nostros pagos debachatus est miles cumque alys multum nocuisset, tum praecipue villam collegij Muzołowice dictam notabili affexit clade, cui plurimis iam a se grauatae iniurijs septem insuper colonos nece sustulit, plures vulnerauit et supellectilem pauperum inuasor etiam praedy et aulae diripuit. Coniiciebat ille ex parte culpam in subditos aliquanto liberiores, qui volentibus in pago subsistere grauiùs comminationes obiecerunt et omni vi et conatu eorum vexillum (fuerat illud M. Korycki vexillifero g. Thomâ Karczewsky) retrudere laborarunt. Facta contra

illos protestatio. Actum in Tribunali. In contumaciam infames et baniti...

Obtinuerant nostri anno 1651 1-a Augusti a Serenissimo priuilegium ad restauranda bona per hostem igne absumpta ligna seu arbores caedendi in syluis Krechouiensibus regalibus. Vsus est commodissime et felicissime ista Maiestatis gratiâ et sua industria singulari. Curauit parari materiam in syluis, de residuis autem frondibus carbones fabrorum opificio seruientes fumigari, ex quibus non mediocre habuit subsidium ad conducendos operarios. Ex materia illa iam parata et conuectâ braxatorium in horto nostro extruxit, omnia necessaria coquendae cereuisiae comparauit; sumptu quidem aedificium stetit 500 ss., lebes 235, cadi 130, alueus parando braseo 18 ss. Ex eoque braxotorio praesertim in concursu magno hominum non mediocre collegio subsidium accessit; de restauratione vero eiusdem per hostes desolati sequens annus. Templo Zimnowodensi parabatur materia tegendo exusto a Kozacis per antecessorem r. p. Rectoris, hucusque perficiendum opus seruabatur, tandem vbi videbantur res pacatiores Regni, coepit contegi et contectum est impensis ss. 500. Sequens annus per Kozacos et Moschos docebit iterum in flammam et cinerem datum. Anno, quo scribo, 1664 3 Aprilis tegumentum iterum apparatur.

Annus 1655.

Ab haeresi lutherana 20 ad fidem orthodoxam reuocati; schismatici 12 suos errores respuerunt, Iudaeus vnus sacro fonte ablutus est. Ciuitas graui obsidione cincta Moschorum et rebellium Kozakorum in bonis itaque collegy omnibus singula praedia, quae Kozaci prima incursione conseruarant: Muziłowicys, Berdechow, Laszki, Nowosiolki, quin et Zimna Woda, quae recens contracta erant post conflagrationem, ipsum denique templum Zimnawodense cum suo tecto recens posito in fauillam et cineres abiere hucusque de templo 1664 tegendo cogitatur. Aedificia etiam nonnulla in horto, vt pote granarium, per Kozacos intactum praeter granum acceptum pro tunc. Aula item nostrorum recreationi seruiens et pars braxatory anno praeterito vixdum completi flammâ absumpta. Sola domus inferior familiae habitabilis per omnes immunis hucvsque consistit. Braxatorium vt pote fructuosum reparatum iterum 314 florenis. Socy, qui sub tempus obsidionis manserunt, ministerijs illi tempori accomodatis impenso cum magno fructu animarum ciuibus et praesidiarys solatio fuerunt. In castro altiore vnus e nos-

tris p. Matthias Tłuczynski theologus persuaserat, vt mulieres licentioris vitae inde pellerentur, nisi resipiscerent. Dum vero hostis appropinquaret, omnes fere sacra confessione et s. eucharistia aduersus insultus imminentes muniri expetierunt. Litanias de ssmo nomine Iesu et b. Virginis et omnibus sanctis singulis recitare vnâ consueuerant diebus. Infirmorum habita peculiaris cura prouisa singulis ss. sacramenta. In confinijs Hungariae, quò nostri secesserant propter pericula, senex septuagenario maior lutheranus a succubo vexatus hortatu nostrorum catholicam religionem amplexus, ab illo genio liberatus, cum a suis nullum ministris haberet praesidium, tandem magno cum dolore patrem compellans, ministrum repudians magna haereticorum confussione, catholicorum gaudio expirauit. Plura non inuenio scribendorum vestigia; nec fusius, vt ante, connotatam obsidionem.

Annus 1656.

Serenissimus rex Casimirus prope singulis diebus festis et dominicis templum nostrum adibat cum toto senatu. Hebdomoda sancta ad collegium cum omnium aedificatione se recepit. Die Coenae Domini duodecem pauperes et decimum tertium sacerdotem inuitatos in communi hypocaustho ipse cum nostris patribus ministrando regaliter tractauit et eleemosyna liberali donauit.

Obtenta est prorogatio illius facultatis incidendi arbores in siluis Krechouiensibus regalibus datae 1651 ex eo, quod nostri non potuerint tot impediti periculis quinque sexagenas euehere; oblata vero seu possessa a Serenissimo eodem anno 7 Aprilis.

Beatissimae Virginis imago Iaroslauiensis miraculosa ex campis sub tempus Suecorum oppugnantium Premisliam Leopolim delata in maiorique altare posita magna in reueratione habita est multique votiuis oblatis recognouerant se testes acceptorum beneficiorum. Et quia vicini Rakocy Transyluaniae timebatur incursio, ne simul conspirantes hostes Regnum facilius consumerent, missus ad illum a Serenissimo legatus perillustris dominus Nicolaus Prazmowsky, qui intenta persuaderet. Accepit ille comitem itineris nostrum patrem Stanislaum Krzykowski. Ibi vnum haereticum lucratus ecclesiae. Alter vero theologiae caluinianae doctor ex Anglia profugus ad mensam eiusdem Principis in consessu nariorum eo modo est a nostro c[onuictus]. Asserebat se expercientia didicisse species eucharisticas nutrire. Subiunxit noster, num catholicam religionem deseruisset aliquando, in qua etiam didicisset experientiam. Eru-

buit pastor ille, cum reisse ostendit, quod postea compertus est, et de facto fuisse illum catholicum ex ordinis s. Augustini. Voluit post idem pastor vna cum suis discipulis sectae suae rationes scripto proponere et fecit, neque enim ore audebat, sed solidissimis patris nostri rationibus conuictus obmutuit vna cum suis et ignorantiae suae testem chartam illam in manibus eiusdem patris reliquit. Vnde princeps ipse Rakocius cum suis confusus, cum catholicorum magno plausu.

Annus 1657.

Turbulenti licet statu, direptis tum ab hostili incursione tum a militum depraedatione bonorum reliquiis, aluit tunc collegium personas 28 eleemosynis ex industrijs varijs. Rakocius ille, ad quem instituta legatio, cum exercitu circumquaque ciuitatem depraedatus est. Ciuium fideli constantia submissi legati ad defectionem nos solicitantes repressi, per plures tamen septimanas ciuitas clausa summas in nostris angustiis attulit molestias, intra enim ambitum areae nostrae subditi nostri e vicinioribus pagis sese concluserunt. Hostilis exercitus cum in viscera Regni processisset, aduenientibus illmi palatini Russiae Stephani Czarniecky copiis subsidiariis territus ac repressus ita fugit subsequentem, vt vbicunque subsisteret, caderetur ac tandem victus manum dederet. Illmus Palatinus... redux in vrbem Russiae metropolim igressus est atque possessionem... primum sui palatinatus adiit, a ciuitate et nobilitate singulari significatione laetitiae tanquam pater patriae susceptus. Suscepit illum et collegium nostrum postera die ab ingressu, qua par erat, reueratione. Ipse r. p. Prouincialis succincta salutatione ad templi fores perorauit, tum acuto et glorioso elegio vnus e patribus in consessa nobilitate; tandem studiosa collegii iuuentus per suum oratorem venerabunda accepit; singulis Illmus ipse respondit. Pestilentia hoc anno ciuitatem et suburbia inuasit.

II.

EX ACTIS CONVENTUS LEOPOLIENSIS SANCTAE CRUCIS ORDINIS MINORUM CONVENTUALIUM.

Annus hic 1648 pessimus erat pro toto regno Poloniae, specialiter vero pro parte Russiae, non quod tempus ipsum aut revolutio coelorum causans temporum momenta pessima fuerant, quae alias sapientiae bonitatisque divinae agnoscebant effectus satis optimi, sed quia hoc in anno impiissimorum hominum ortae fuerunt pessimae voluntates, quae utinam fuissent abortae. Nam sub tempus interregni post mortem Vladislai IV in mense Maio circiter vigesimum diem Kozacy super vincula foederis nec non debitae servitutis aut oboedientiae erga Rempublicam factaque seditione tumultuosa duce Bogdan Chmielnicki Ruteno schismatico exercitum nostrum, quod vocatur Quarciane, non tam vi quam dolo atque insidiis prostraverunt totaliter. Duces exercitus nostri maiorem, qui vocatur Koronny (*sic!*), et minorem, sic appellatum Polny, id est Nicolaum Potocki castellanum Cracoviensem et Martinum Kalinowski palatinum Czernichoviensem vivos apprehenderunt in proelio, apprehensos Tartaris, quos in socios illius sanguinolenti criminis adsciverunt, in captivitatem tradiderunt, ita ut caeso exercitu nostro ferro hostili caedebantur etiam animi nostrae gentis catholicae timore intolerabili. Et non sat erat ad mitigandos ferinos animos illius Rutenae dicam barbarae gentis miserandae satis lachrymabilisque clades exercitus nostri, verum elati hac prima (Dei permissu nec non iusto eius iudicio, qui execrandos mores nostrorum Polonorum haud iam pati potuerunt) victoria non cessarunt ad nefandius perpetrandum cum Republica spectaculum. Concurrebant nam-

que armati per civitates Podoliae, Ukrainae, Volhiniae sceleratissimorum conceptuum criminosos edendo partus. Sanctissimum sacramentum, si casu repererunt in altaribus, peiori quam paganorum more contemptuque tractabant, templa ipsa profanabant tum altarium destructione tum bestiarum intromissionibus, imagines crucifixi, beatissimae virginis Mariae aliorumque sanctorum violabant capitum manuumque praecisione existimantes omnino alium esse Deum catholicum romanum, alium graecum schismaticum, quos imagines nostrae illorumque repraesentabant. Praesbyteros et religiosos quoscunque captos miris despectibus, torturis variisque cruciatibus inenarrabilibus, gladio tandem morte ipsa afficiebant. Nobilitatem ferina rabie persequebant adhibitis villarum oppidorumque rusticis, qui etiam hac de causa iugum servitutis de cervicibus suis conabantur excutere. Judaeos vero a maximo usque ad minimum utriusque sexus odio habebant adeo, quod obsessis civitatibus, si vellent se ab obsidione liberas fore, primam conditionem dabant de extradendis sibi Judaeis, ad internecem ergo, quod et factum fuit in pluribus civitatibus, specialiter vero in Nesterbur. Non poterat quisquam tali insolescenti eorum impetui resistere viresque suas viribus ipsorum opponere. Proptereaque insolescentius, quam credibile sit, excrescebat licentiosa audaxque eorum temeritas, dum nimirum animadverterit catholicos omnes cum copiis rerum nervoque convictus humani datos in fuga et usque trans Vistulam ductos nunc ad civitates Poloniae nunc ad Prussiae causa conservandae salutis. Bene verum, quod Respublica quantotius cogitavit de exercitu reparando, prout et reparaverit congregaveritque plus quam quinquaginta millia exercitus, quod vocatur Powiatowe, assignato sibi pro duce principem Dominicum de Zasław Zasławski palatinum Sandomiriensem. Sicque congregatum exercitum duxit sub Pilawce trans Konstantinow, ubi Chmielnicki homo nefarius dux Kozakorum castra metatus fuit, sed nescitur quo fato praedictus princeps Dominicus imprimis, dein totus exercitus noster dereliquit castra fugamque dedit, nec non hinc inde dispersus fuerit non sine gravi detrimento perpetuoque dedecore virescentis famae gentis Polonae ita, ut hostis ipse Kozacicus non magis obstupuit de tali onopinata pusillanimitate Polonorum quam nova insperataque intumuit victoria.

Etenim Chmielnicki visa fuga nostri exercitus movit innumerabilem pene exercitum suum cum Scitis et Tartaris, quos iterum in subsidium sui defendendi facinoris adsciverat, venitque sub

Leopolim, quam omnino voluit accipere in praedam proptereaque eam aliquoties tentavit expugnandam, sed coelesti et miraculoso sanctorum (specialiter vero s. Antonii, cuius imago miraculosa est hic in nostra ecclesia s. Crucis et b. v. Mariae, cuius etiam miraculosissima imago ex conventu Mederecensi transportata huc fuerat maioris securitatis causa) munita praesidio facile hostilem retorsit fregitque impetum. At Chmielnicki continuata obsidione alium modum adorsus erat expugnandae civitatis, fame enim volebat incolas vincere, cum ferro non posset, ubi certe omnes cives fame periissent, nisi pacta cum hoste suscepissent (mediante quodam Andrea Mokrski canonico regulari, qui postea brevi mortuus est et requiescit in nostra hac ecclesia) de redimenda tam sua quam civitatis salute, sic quod per compositionem dedit civitas ex publico et privato civium aerario plus quam decem centena millia florenorum, ad quam summam componendam concurrebant etiam civitatis ecclesiae, concurrit et nostra ecclesia s. Crucis, dum ex nunc octoginta septem marcas dederit argenti ad usum ornamentumque ecclesiae pertinentis. Qua quidem pecunia Chmielnicki accepta liberam civibus reddidit assecuravitque civitatem dato pro obside in vim securitatis suo fratre patrueli. In hoc autem tempore, quo bellum agebatur, fratres nostri apprehensi sunt a Tartaris ductique in Scitiam: primus rev. pater Hieronymus Płoszei, secundus venerabilis frater Josephus Puszkoski Lithuanus Vilnensis diaconus, tertius venerabilis frater Białobłocki, in castris autem occisi sunt: rev. pater Bona. Jaroszowicz Zamoscensis, rdus pater Bernardinus Chierlechowski. In conventu Grodecensi interfectus rndus pater Franciscus Kurełowicz, rndus pater Martinus Niewodziński, venerabilis frater Januarius conversus. In suburbio Leopoliensi item occisi sunt: venerabilis frater Bernardinus conversus, venerabilis frater Bernardus sic dictus Fatiła conversus et alii patres et fratres, quorum nomina hucusque nobis sunt incognita. In conventu quoque Mederecensi occisus est quidam nobilis iuvenis Krenski nondum professus, novitius.

Plura dicam de Kozakorum iniqua, impia rabiosa fervescentia. Saevierunt illi in mortuos, dum cadavera a pluribus annis terrae credita scelestius exhumabant, illa apparatu christiano spoliando, dentibus bestiarum exponendo, membratim caedendo ita, ut strages istius anni vix comparari potest in suo excessu ad praeteritorum saeculorum aerumnas. Deinde dum Kozaci cum Scythis Leopolim venirent, civitas ipsa seu Magistratus civitatis ordinavit suburbia

circumcirca dare incendiis, ne forte domus prope munitionem civitatis extructae forent hostis receptacula.

Villae conventus nostri Leopoliensis s. Crucis id est Czyszki, Hanaczow et Kozielniki cum praediis horreisque alias protunc opulentissimis fuerunt a Tartaris penitus funditusque combustae. Ecclesia in Czyszki intus destructa inquinata. Conventus Szczebresinensis nec non conventus Bielgorayensis cum sua ecclesia licet lignea pulcherrima tamen igne per incendium hostile comsumpti. Conventus Grodecensis miserabiliter fuit desolatus. Conventus Zamoscensis in suburbio cum sua ecclesia iussu magistratus identidem combustus. Et quod mirum erat, populus per omnes civitates villasque Russiae innominato quodam morbo afficiebatur moriebaturque adeo, ac si ipsa contagiosa pestis per viscera humana licentius grassaretur. Non erat dies, qua Leopoli viginti triginta plus vel minus morte non extinguerentur homines. In villis nostris omnes fere rustici sublati fuere hoc eodem morbo ita, ut in villa Czyszki intra unum mensem mortui fuerunt plus quam quingenti homines, nec erat ex rusticis, qui conventui suae subditatis tributa praestaret, tum propter infirmitatem vires eorum deficientem, tum propter inopiam per depopulationem devastationemque Tartarorum contractam.

Quare quicunque haec lecturus sit, scias velim, quae conventus noster Leopoliensis s. Crucis fratresque sancti Francisci in eo de familia manentes, ex simplici tunc eleemosyna sacristiae, mortuorumque suffragiis vivebant. Et haec tibi idem adm. rndus pater Cyrillus sua propria manu scripsit, ut si videris tua aetate aliqua infelicia evenire tempora discas patientiam mensurando ante altos saeculorum cursus cum praesenti verum eventu dicendoque nihil novi sub sole, sed quod modo praeterit, id iam antea factum fuerat. Dabatur et scribebatur in camera nostri officii die 18 Decembris anno millesimo sexcentesimo quadragesimo octavo.

III.

EX ACTIS PATRUM ORDINIS PRAEDICATORUM.

Rebellia domowego zdrajcy Chmielnickiego z swawolnym chłopstwem na ojczyznę Polską.

Dobrze się przypatrzył mizeryi świata tego cierpliwy Job, gdy go nazywa żołnierką jedną: Militia est vita hominis super terram. Ale każdy z nas, mianowicie tych opłakanych czasów, może snadnie doznać, iż nie inne nasze na świecie życie, tylko ustawiczna wojna z strasznemi nieprzyjaciołami duszy naszej. Kto nie probował, co to jest stipendium militare, co to jest Mars cruentus, dzisiejszych się czasów nauczył; gdy i miłych rodziców syn, krewnych przyjaciel i domowego pokoju dziedzic musiał się od kącika swego do cudzej krainy przenosić i o cudze kąty ze wstydem się ocierać, a to wszystko z przyczyny zdrajcy Chmielnickiego, za co origo tej rebelliej różnie różni powiadają. Jedni z przyczyny samychże panów polskich, drudzy z szczerej swawoli chłopstwa przeciwko panom swoim, jakoż to jest podobniejsza, bo to im nie pierwsza się buntować na panów swoich.

Anno Dni 1648 mense Maio świętej pamięci króla Władysława Czwartego śmierć w Mereczu z Wilna jadącego inopinate koronę Polską w żałobny płaszczyk przyodziewa. Zaraz druga niepocieszna nowina następuje, iż zdrajca wierutny Chielnicki rebellią z Kozakami na ojczyznę podnosi, na Zaporożu się zuchwale buntuje. Tanto malo chcąc tempestive zabieżeć jw. imć pan Mikołaj Potocki kasztelan krakowski hetman wielki koronny z jw. imcią panem Marcinem z Husiatyna Kalinowskim wojewodą czerniechowskim hetmanem polnym i ze wszystką gwardyą wojska kwarcianego

obozem pod Korsuniem leżący wysyła z częścią wojska syna swego jw. imci pana Stefana z Potoka z panem komissarzem imć panem Jackiem Szemberkiem. Tam quantum mali emersit, żal z nieszczęsnego belli eventu, który się tak dzielnemu rycerstwu polskiemu przytrafił, dostatecznie opisać pióro zatrzymuję, albowiem pomienionego pana Stefana, po którym wiele sobie ojczyzna obiecowała, za Kodakiem na Złotych Wodach rozgromiono i do więzienia wzięto; tam i imć pana Jacka Szemberka i innych wielu odważnych zacnie urodzonych kawalerów polskich przy nim, jednych na placu krwawym Marsem opojonych zostało, drugich w ciężkie servitutis iugum pobranych pogaństwu zaprzedano. A to takim sposobem, co się mianowicie źle pocznie, dobrze się kończyć nie zwykło.

Posłali byli ichmość pp. Hetmani kozackie pułki wodą, to jest czółnami Dnieprem, a wojska kwarcianego posłali część lądem z jw. imć panem Kasztelanem Krakowskim. To wojsko Zaporozkie, które szło wodą, rebellizowało, tamże zaraz Niemców kwarcianych część zgubili, pana Krzeczkowskiego półkownika pojmano, starszyznę swoją wysiekli, drudzy gdzie kto mógł z zdrowiem uchodził; niżeli bowiem ta sprawa nastąpiła, zaszły wprzód w tej mierze skuteczne Chmielnickiego praktyki. Dopiero kiedy już ci rebellizowali na wodzie, nastąpił Chmielnicki, na tych, którzy szli lądem, przybrawszy sobie in societatem Takaybeia caryka Oczakowskiego na Żółtych Wodach, ale gdy ci nie mogli im radzić, bo ludzi było przy jw. imć panu Kasztelanie Krakowskim dobrych i ochotniego z wojska niemało, do tego armat i preparamentu wojennego było dosyć, dodali im pomocy ci, którzy byli principaliora capita u nich, jakoto imć pana Czarneckiego półkownika, jw. imć pana Stanisława z Wisznica Lubomirskiego wojewodę krakowskiego, a temu był regiment wcale i zupełnie powierzony, przy nim imć pana Brzuchańskiego białocerkiewskiego, pana Woniłowicza kaniowskiego pułkowników. Zdrajca Chmielnicki uczęstował zaraz posłów łańcuchami i okowami, tandem owi już pozostali sine integro consilio w ostatku uchodzić poczęli z tego miejsca taborem, w której drodze siła ludzi stracili. Tandem znowu pod Kniaziemi Bajerakami osadzeni nadzieję już straciwszy de salute sua i przez niedziel dwie odsieczy żadnej nie mając armatę oddali, a sami już inermes zostawszy snadnie już in praedam nieprzyjacielowi obróceni i od Tatarów ogarnieni; tychże potior pars albo wszyscy przy tym pogaństwie zostali, bo takie pactum uczynił z niemi ten nowy proditor patriae, iż szlachta i Polacy, jako oni ich nazywają Lachy, Tata-

rom w korzyść iść miało. Inna zaś zdobycz jako też i każdy Rusin przy Chmielnickim zostawać miała.

Tak potym ten zdrajca intumuit audycyą, ze miesiąca maja 26 nastąpił z Tatarami pod Korsoń na obóz kwarciany, tam wojsko kwarciane zniósł, hetmanów do więzienia w ręce pogańskie oddał i w okowy tatarskie. Co zaś oritur mali ex malo przy takim upadku Rzeczypospolitej, oto tenże zdrajca Chmielnicki zaciąga Hana z wielką potęgą Tatarów w państwa Koronne i zapuszcza zagony tatarskie po Ukraine Bracławskiej, Wołyniu, Podolu, w Polskę i samej zaledwo Warszawie nie przyszło patrzyć na te pogańskie straszydła. Po takim nieszczęsnym pogromie z podjazdów xięcia imci Jeremija Wiszniowieckiego wojewody ruskiego przyniesiona jest nowina taka: że Tatarowie wadzą się o hetmanów; Han przyczynę daje, iż za moją pomocą takich więźniów otrzymałes Chmielnicki. Na co przyszła odwaga i dzielność imć pana Hetmana Krakowskiego tak wielkiego męża, który lat kilka przedtym pod Starcem te hamulce twarde umiał pohamować, a teraz sam duro servitutis iugo praemitur; przed kilka lat mężną ręką kawaleryi polskiej przy tymże wodzu mężnym chłopską krwią Kumejskie ściany strumieniami oblewali, a teraz Żółte Wody w purpurowe, zielone Korsuńskie pola w szarłatną krwie polskiej sukienkę się przyoblekają.

Patrząc na tak deplorandum Reipublicae omen jo. xiążę Wiszniowiecki wojewoda ruski, lubo w małej garstce ludu, amore patriae i tak zacnych ludzi commotus, gdy chce in succursum zabieżeć, przeprawy wstręt czynią. Nieprzyjaciel bowiem wszystkie promy i łódki potopił, aż Siewierskiem Polisiem przyszło mu cum magna difficultate przebierać Dniepr, Prypeć i inne bystre ukraińskie rzeki. Chciał koniecznie mężom tak wielkim i odważnym auxiliari, gdyby naprędce zaciągi wojska były, jakoż dosyć ma ojczyzna nad innych syna prawdziwego podpory, który zawsze prawie inter ignes nieprzyjacielem otoczony, obok się zawsze ocierając wspierał garstką swoją i aditum praecludebat do Warszawy, do której sią zdrajca Chmielnicki widzieć się z Królem imcią obiecując kwapił i właśnie królewskiemi potrząsał listami, iż to miał a motu i mandato eius, co jeżeli credere fas est, słuszniejby rzec: Iustus Dominus et rectum iudicium eius. Zaledwie albowiem się ta calamitas stała, aż też o śmierci królewskiej nowina, a passim tego niepociesznego rumoru, iż Król imć był incitamentem do tej wojny Kozakom, z której oni gloriabantur, że im Król imć kazał,

owo zgoła wszystko złe in ordinem Reipublicae dzisiejszych czasów obaliło się.

Ale nie przestaje złych zamysłów novus proditor patriae Chmielnicki, w dalsze postępuje, albowiem nie kontentując się korzyścią tak zacnych synów koronnych, chcąc prawie visceribus ojczyznę złupić, ogniem mieczem wszystką Ukrainę Bracławską, Wołyń plądruje, zamki, miasta zradliwie przez bunty chłopskie odbiera, z kościołów, gdzie Bogu samemu ofiara być powinna, zdrajca stajnie, chlewy, obory czyni, miasto Nesterwan przez zdradę wziąwszy nie tylko żywe okrutnej śmierci mieczem przyodziewa, ale też i umarłe z grobu dobywając, pastwić się nad niemi chłopstwu swawolnemu dopuszcza. Dusze poświęcone Bogu zakonu Dominika s. dziewięciu okrutnym zamordowaniem śmierci traci. Lubartów miasto z gruntu ogniem niszczy i tam tyraństwa tak nad żywemi jako i umarłemi w grobach czyni, kościoł ojców Dominika s. splądrowawszy nad kapłanem jednym organistą okrucieństwo srogie swawolne chłopstwo dokazuje, z rozkazania albowiem grającemu palce a potym ręce ucinają a naostatek napastwiwszy się nad niewinną duszą na szablach roznoszą. Barskie, Winnickie, Konstantynowskie i innych miast zacnych na Ukrainie mury i ulice krwią tak ubogich jako i bogatych kapłanów, zakonników napełnia, a w każdym mieście w grobach nad umarłemi pastwić się dopuszcza. W Barskim zamku przez zdradliwe namowy imć pana Jendrzeja Potockiego podolskiego kamienieckiego w ciężkie okowy pogańskie podaje, tam armatę wszystką, której dosyć było, bierze.

Tantam turbidinem rerum ojczyzna dalej nie mogąc tolerare, aż nie rychło wysyła miłujących synów całość swoją, którzy pro salute vincendum aut moriendum sobie obierali. Ruszają się powiaty wielko i małopolskie i inne xięstwa, państwa do korony należące, panięta ochotne młódź rycerską zgromadzają, odwagi i dostatków nie żałują, aby tylko tak wielką niesławę viribus suis gloriosis ojczynie restituerent. Jedne się stipendia ściągają na Gliniańskie pola pod regiment jo. xcia Dominika wwdy sandomirskiego i imci pana Ostroroga podczaszego koronnego, drugie na xcia imci Jeremiasza Wiszniowieckiego, na którego jako na filarze jakim odwadze wisiał zawsze nieprzyjaciel, często szyki łamał, krwią chłopską pola Jampolskie i Konstantynowskie i w innych miejscach rzekami napełniał, z zacnym Osięskim (Osińskim) pułkownikiem gwardyi królewskiej bujne i harde chłopskie animusze łamał, już się tak dobrze był zaprawił na chłopskim obłowie, iż gdyby regi-

mentował, pewna rzecz, że cum manu Dei i Pilawieckie wody musiałyby się rumienić, ale to wszystko divinae voluntati przypisać.

Interea łączy się xiążę imć Wojewoda Sandomiski z xięciem wojewodą Jaremiaszem Wiszniowieckim wojewodą ruskim. Tam w krótkim czasie otrą się potężnie z Chmielnickim, który się był zawarł na Pilawskim zamku między wodami, poszczęścił Bóg naszym, gdyby miłość i zgoda była; już nieprzyjaciel przeprawy utraca, bunty chłopskie przez dzielność młodzi polskiej szyję łamią, gdyby do końca perseveraretur; ale nasi nie upatrując nieszczęścia, którego już dosyć świadomi byli, chłopstwa dla robocizny nieszczęsnej ochraniając, swoje dostatki in praedam a sami cum dedecore, co nigdy albo rzadko Polszcze się dostawało, podają. O gdyby raczej pamiętali byli na miejsca poświęcone, na kościoły, z których ciało i krew Boską wyrzucali, kielichy poświęcone na napoje obracano, na sługi boże, w których krwi po szyję brodzili, pewna rzecz, że auxiliaretur Deus; pofolgowawszy albowiem chłopstwu, które już było zdesperowało, gdy znowu totis viribus uderzą, aliści dopuszcza Bóg wszechmogący postrach taki w oczach wszystkich, gdy z boku tatarskiej coć niewiele Ordy napada, iż iuncta manu zaledwie drugi w polskich progach się obejrzał. Xiążę imć Wiszniowiecki wojewoda ruski nec animo nec consilio ani też voce mogąc rozprószonych pościągać, któremu nie nowina mało przed tym z tymże nieprzyjacielem było w kilku set tycięcy ocierać się, który nieprzyjaciel w kilkudziesiąt tysięcy, ustępować musiał.

Odpocząwszy trochę pomieniony xiążę Wiszniowiecki w Bazar (Zbarażu) mieście, w Lwowie przez tydzień jakoby mógł tanto malo succurrere. Pan Osiński pdłkownik do Konstantynowa z tej rady obronną ręką ustępuje, a potym z gwardyą niemiecką do Lwowa przychodzi. Z xciem imcią Wiszniowieckiem byli ci: imć p. Janusz Tyszkiewicz wojewoda kijowski, któremu wszystkie włości ten zdrajca wierutny w niwecz poplądrował, Berdyczów, Morate (Morachwę) ogniem i mieczem wyniszczył, kościoły i apparaty, które on hojnie opatrował w niwecz obrócił, armatę wszystką w Bystrzycu fortecy jego pobrał, której było na dwadzieścia albo więcej samych dział krom mniejszej strzelby. Był imć pan Podczaszy Koronny, imć pan starosta lwowski imć pan Sieniawski, którego Pan Bóg cudownie natenczas, kiedy ichmść panowie Hetmani w ręce tatarskie się dostali, z więzienia tatarskiego się wyzwolił. A potym wszyscy z xciem imcią Wiszniowieckim w poniedziałek nad wieczorem die 5-a 8-bris z Lwowa ruszyli się. Po onej ucieczce nieszczęsnej naszych za korzyść się chopstwu z żołnierza polskiego dostawa ze sta

sześćdziesiąt tysięcy wozów, których odbiegli w obozach, quisque recolligat.

W tenże poniedziałek 5-ta 8-bris Orda tatarska w polskie granice wtargnęła, włości okrom miasta ogniem pustoszy, a potym die 9-na 8-bris sam Chmielnicki w piątek pod Lwów naciąda, Krzywonos Brodów dobywa, ale zamek wytrzymał szturmów, miasto zaś spalono. W piątek tedy pomieniony pod same mury miasta Lwowskiego nad wieczorem przychodzi. Kościoł na Ganczarskiej ulicy oo. Karmelitów dobywszy czternastu zakonników i wszystkich, których tam było do tysiąca, krwią fundament skrapia; już prawie na wałach i na murach ludzi dosięgają kule, chłopstwa pieszego po domach, kamienicach, ogrodach pełno. Wtenczas kto w dzień Lwowa nie widział, w nocy najmniejszej rzeczy się od ognia napatrzył. W tenże piątek u s. Łazarza, w kościele na ubogie ludzi zbudowanym, wszystkie obrazy, ołtarze pustoszyli a ubogie do najmniejszego wysiekli. Toż u s. Magdaleny, s. Dominika kościele i u s. Stanisława czynili, gdzie i w grobach ciała odpoczywające wysiedzieć się nie mogły. W sobotę nazajutrz chłopstwo cały dzień do Wysokiego Zamku szturmowało, gdzie potężnie się broniono, zamknęło się było do sta ludzi obojej płci rozmaitego oprócz dziatek, ale dla głodu i wody nie mogąc się dalej chłopskim nawalnościom bronić sami dnia czwartego po oblężeniu poczęli dobrowolnie uchodzić, co Kozacy postrzegłszy, wszystkich, którzy nie powychodzili z zamku, pościnali; legło trupa więcej jak na półtora tysiąca, dziatek niewinnych przy piersiach macierzyńskich najwięcej poginęło. A potym Bóg sam wszechmogący chciał, przysyła zdrajca Chmielnicki do pp. mieszczan lwowskich, aby, jeżeliby chcieli zdrowie zachować, one okupili; jakoż tak consulentes zdrowiu, które już na nitce wisiało, na radzie zasiadają a potym na dwanaście kroć sto tysięcy Chmielnickiego jednają; tam jaki żal i boleść lud ponosił, quis comprehendere potest? Gdy ubodzy szarłaci i szłachta w mieście pozostała, mieszczanie i zakonnicy zdrowie swoje okupując żaden się nie wymówił. Wielka żałość, gdy kościoły święte na taką hańbę przychodzą, które z jałmużny świętej i z żebraniny ubogich zakonników apparamentów swoich jednemu zdrajcy udzielają, tam ofiary, wota, tabliczki srebrne, kielichy złociste, patyny szczerozłote, monstrancye kosztowne wychodzą. Fara daje dwieście ośmdziesiąt grzywien srebra, xięża świeccy i ci, co kto miał. Ojcowie Dominika s. dwieście pięć. Ojcowie Jezuici sto i monstrancyę wielką pozłocistą. OO. Franciszkanie stodziewięćdziesiąt pięć. OO. Bernardyni nie wiele dali, gdyż się sami dobrze bro-

nili. Jakoż tedy żałość tak znaczną ponosi miasto, które pogańskim pułkom strasznym wstręt i odpór częstokroć dawało, a teraz jednemu wzgardzonemu chłopstwu woli podlegać musi. Co się żadnego roku tylko szczyciło, teraz dokoła strumieniami krwie mieszkańców i obywatelów oblewa się.

Dwie niedziele całe na przedmieściu zmieszkawszy lwowskim, a wszystko prawie doszczętu wyniszczywszy ogniem i wodę przez zdrajcę jednego odjąwszy, bo rury poprzecinano, tylko się oo. Dominika s. wodą ludzie żywili, której nie odcięto było. W dzień sobotni rusza się pod Zamość, na wyjeznym dwakroć z dział bito, z pierwszego czternaście a z drugiego piętnaście razy uderzono. Czterech Kozaków w Lwowie zostawuje, aby przestrzegali o dwie mile około miasta spokoju, jakoż tak w każdym mieście niemal czynił.

W mieście Rohatynie, osm mil od Lwowa, załohę pułkownika samodwunastego zostawuje. Fedorowi Mostapie toż miasto się okupuje, niedługo potym Toupicha pułkownik przyszedł w piętnastu tysiącach ludu i temu się okupuje, a potym wszystko miasto w szarpaninie puścił. Katolików do sta w kościele farnym ścinano, gdzie wszystkie apparaty kościelne pobrano, z ornatów, antypedij mitiników, płatów na koniach pełno było. Z grobów wszystkich trupów powyrzucano, kościoł oo. Dominika s. wszystek splądrowano. Mimo też miasta szła Orda tatarska, której tak wielkość była, iż w Koniuchach groble stawy rwać się musiały. Miasta Jezupol, Tyśmienicę jw. imć Pana Krakowskiego splondrowane. Potok jw. imć panów Potockich wojewodziców bracławskich także zrujnowano, gdzie trzech oo. Dominika s. zamordowano. Jazłowiecki i Buczacki zamek się osiedział. Brzeżański jw-o imć pana Sieniawskiego starosty lwowskiego długo się bronił, ale dla głodu musiał się poddać. W Swierzu dzierzawie imć pana Cetnera chorążego podolskiego szturmom kozackim wytrzymują. Miasto Żółkiew się okupuje. Gródek miasto wysieczone. Przemyśl miasto wolne, bo tam zamknęło się do tysiąca obywatelów tamtecznych. Miasto Stryj obronne zostaje, na które po kilkakroć nacierano, ale miało kilkaset żołnierza, którzy wypadając z miasta wstręt czynili. Komarno pięć mil od Lwowa imć pana Ostroroga podczaszego koronnego godne zalecenia, gdyż ilekroć razy pułki kozackie o nie się kusili, zawsze wytrzymało. O Zamoyść wszelkiemi się sposobami kusił, stawy pospuszczał, ale na swoją szkodę, bo ich tam siła poginęło. Sam w Tomaszowie 4 mil od Zamościa stanął, że pałac odległy trochę od

miasta Zamoyścia nad rozkaz jego spalono, kazał dwunastu w ogień wrzucić żywo. W Krakowie (?) sześć tysięcy ludu wypieczono. A potym, gdy elekcya nowego króla najjaśniejszego Kaziemierza rodzonego ś. p. Władysława czwartego stanęła, na Ukrainę ustępuje, uniwersały rozsyła, aby wszystka szlachta do domów swoich, która wszystka pouchodziła była, wracała się.

Wody wszędzie studnie i rzeki pozarażano, iż ludzie tak gęsto w Lwowie i po innych miastach umierali, że w grobach miejsca nie stawało. Po wsiach chorób pełno na biegunki i gorączki, gdzie było sto albo dwieście, ledwie co żywego zostało. Zamek lwowski przez całą zimę stał pustkami, a trupów, których tam pełno było, nie chowano, ale psom i ptakom na pastwisko zostawiono. Zkąd nie mniejsza zdrowiu przeszkoda. Choroby te tak ciężkie były, że ledwie mense Januarii się uspokoili i to nie wszędzie.

Poddaństwo xcia imci Czetwertyńskiego zbuntowawszy się prędko po pierwszym pogromie, okrutnie i córkę jego zamordowało obelżywszy, samą xiężnę imć z domu ichmość pp. Czyryłów Potyów chłop młynarz za małżonkę sobie bierze. Ichmość panowie Hetmani co znaczniejsi w ręce pogańskie pobrani, imć pan Bałaban Jerzy starosta trembowelski rotmistrz sławy dobrej, imc p. Bieganowski obożny koronny, p. Szembek Jacek kommissarz, imć pan Tomasz Sapieha, p. Wasiczynski, p. Przerębski porucznik J. K. M. p. Czarnecki półkownik jw. imć pana Wojewody Krakowskiego, imć pan Odrzywolski starosta winnicki — owo zgoła co znaczniejszego żołnierza półkowników rotmistrzów pełno w pogaństwie.

Doznała teraz cała Polska jakie, to damnum irreparabile, kiedy nie tylko od tego zdrajcy wiele krzywdy ucierpiała, ale też i od drugiego Niemierzyca ucierpiała, kiedy czego tamtem nie dokończył, drugi zdrajca do szczętu niszczy i pustoszy pozostałe miasta, jakoto Ostróg, Łuck stolicę wołyńską, Dubno, Zasław i inne miasta, miasto Dunajgrod mil cztery od Kamieńca Podolskiego imci Stanisławskiego, w którym się było buntowników do kilku set zawarło, imć pan Stanisław Lanckoroński kasztelan halicki dobywszy, ze wszystkim ogniem pali, bo inaczej bydź nie mogło. Za Śniatynem nad Dniestrem siła Ordy tatarskiej poginęło i więźniów powychodziło. Co znaczniejsi pułkownicy Chmielnickiego: Krzywonos, ten najwięcej ze wszystkich złego po Ukrainie, Wołyniu, Rusi dokazywał. Żadne się miasto albo rzadko które mu się oprzeć mogło, ten nie tylko nad żywemi ale i umarłemi

w grobie się pastwił i Chmielnickiego do takiego krwie rozlania pobudzał; drugi Półterakożucha, Gandzia, Fedor, Mostafa, Toupycha, Połyon, Głowacki; dwóch caryków Przekopskich, a jednego Oczakowskiego Takaubeja miał z sobą, z któremi niewypowiedziane szkody poczynił.

Arma Transylvanica

ANNO SUPRA MILLESIMUM SEXCENTESIMUM QUINQUAGESIMO
SEPTIMO POLONIAE ILLATA

DESCRIPTA A

SAMUELE CASIMIRO KUSZEWICZ

Apus aggredior tragicum, euentu post futuros stupendum, hostibus nostris illorum vinculis aut morte pudendum, felicitate Polonâ ad iniuriam annorum, ad inuidiam saeculorum [1] et mirandum et memorandum. Poscebat id grandia verba, parem eloquentiam, iustum volumen, praesertim cum non exacta viderit, non ventura aetas visura sit, quae trademus. Non pigebit tamen concisâ licet, incodita ac rudi voce composuisse Europaeo orbi testimonium repressae à gente Polona externae ambitionis, vt vel qualibet in tabella tantae rei memoria maneat posteritati superstes. Etsi non mediocriter verear (cum [2] mecum habitem et noscam, quam sit mihi curta suppellex), ne magnitudo argumenti culpâ ingeny deteratur magna tenuiter molientis [3].

Aperuit scenam actu tragico Georgius Rakozzius Transyluanorum princeps, qui in gloriam cupidine intensâ actus regnum Poloniae per nefas armatâ manu inuadere quàm fata Ioannis Casimiri legitimi Polonorum regis et libera ciuium suffragia expectare maluit [4]. Rebus modicis aequalitas facile seruatur, insita mortalibus potentiae [5] libido adolescit statim atque imperia rerum ostendit humanarum rerum dispensatrix fortuna ridens. Rem aperiam [6] sine odio ac gratia [7], vt palam hoc turbidine et motu rerum nostrarum fiat, hostium nostrorum consilia caelestibus longè minora frustra fatum in Polonia (licet magnis cladibus vel post longam saeculorum seriem repetitis afflicta) conuellere voluisse [8]. Et

[1] Non. зам. euentu vix auditum, luctuosum, hostium nostrorum vinculis aut morte [*M*: felicitate nostrâ] ad consequentem aetatem...

[2] Non. зам. nam

[3] *M* дописано і змазано: praesertim cum sint publicis rebus sua arcana, quae nonnunquam specie in vulgus saepe omnino teguntur, quorum rationes exquirere anceps et, si tua vtaris, incertum.

[4] *M*: mallebat. [5] Змаз. cupido.

[6] *M* допис. non in comparationem curae ingeniique.

[7] *M* змаз. sine ira ac scandalo sed... [8] *M*: velle.

fas erit mihi excurrere extra ordinem rerum aliquando digressione politica mixtim et christiana obiter admonendis, qui Rempublicam administrant. Quippe nisi rebus gestis probè instruimur, historia in irritum est nec legi debet. Sed ego iam negoty mei initium nihil demens aut addens vero sed omnia ex fide edisseram.

Trahebantur adhuc dispensante occultâ quadam fatorum lege atrocia illa et feralia apud Polonos bella illata à Kozacis, Moschis et Suecis, qui temporibus insidiantes rapinis, caedibus, incendiis cuncta miscebant, cùm Georgius Lubomirscius, vbi ad memoriam et tabulam populationes agrorum, expugnationes vrbium, raptus penatium reuocare coepit, de iuuanda patria sedulò agitare constituit. Excelsi sanè vir animi et ad curam Reipublicae inter momenta rerum maximarum et cogitationes [1] efformatus [2] omniumque opinione tantus, vt inter praecipua saeculi ornamenta numeretur. Nimirum videbat ille, quasi in specula Reipublicae editiori propositus Carolum Gustauum rerum Sueticarum per nefas arbitrum opulentissimi Regni huius diuitiis per vanitatem ita abuti [3], vt illae solum ludibrio fuisse genti septemtrionali viderentur. Crederes, me Hercule, opum et pecuniae fructum non alium putâsse quàm profusionem seque sordidum ac deparcum, si ratio impensarum sibi constaret, et praeclarum [4] verèque magnificum, si abuteretur ac perderet. Videbat praetextu reparandae stragis ita Regnum nouis exactionibus pressari, vt asperitas remedy altius quàm sceleris iniuria penetraret, cùm esset quouis morbo saeuior medicina et quae alibi vlcera, hic medicamina vocarentur. Equidem iam toties Sueci vniuerso orbi documentum dedêre multiplicem iniuriarum copiam non sacietatem sibi sed incitamentum afferri, cùm ardens improba ac insita ipsis auaritia eò maiora cupiat, quò maiora veniunt. Flammae instar, quae ex materiae incremento acriùs inualescit. Crederes ingenia edacia vim adhuc superare flammae, ita enim in scrutandis hominum fortunis ac vndique conquirendis exeunt modum, excedunt terminum, vt omnium opes atque inopiam pari affectu concupiscere videantur, ipsi pauperes semper et egeni. Videbat religionem orthodoxam ita in Polonia heterodoxa Suecorum rabie conculcari, vt non modò ei deesset auitum decorum, sed etiam diuinum inseruiret humano. Ex quibus intelliges facile à rectis in vitia, maturè à vitiis in praua, festinantius à prauis in praecipitia deueniri, cadentis instar ex su-

---

[1] *M* попр. зам. зназ. Reipub, indole ac rerum maximarum vsu
[2] *M*: factus [3] *M* зназ. properantem [4] *M*: praelautum

periori loco lapidis, qui, cùm centro vicinior, vehementiùs ruit. Videbat Moschorum principem non iam per interualla ac spiramenta temporum sed continuo et vel vno ictu Lithuaniam exhaurire neque crimina aut innoxios discernere, sed cuncta pari inuoluere violentiâ, tanquam non hominis sed incendii ac ruinae potentia grassaretur. Videbat Kozacos aliis legibus, aliis moribus nouum fundare in Roxolania voluisse imperium et cuncta miscere, neque in Theodati Chmielnicy fide praesidium fuisse, imò fidem ipsam imprudenter affligi publicae vtilitatis obtentu, tanquam rerum salus in perfidia sita esset. Videbat denique torpuisse interea in natali solo quorundam antiquam virtutem tot hostium armis oppressam ac velut in suo dolore lentam tolerâsse mores temporumque iniurias, quemadmodum sterilitatem ac nimios imbres et caetera naturae mala tolerare solemus, tanquam haec, vt illa inciderent, non venirent. Indignationem tamen et dolorem non paucis, vim ad resistendum nulli adfuisse neque fuisse, qui efferret, quae boni animis cogitabant, notius est, quam dici aut scribi possit. Fuêre apud exteros, qui torporem coniectarent ex eo, quòd nostratium alij in altitudine sua nihil nisi alti erant vt cupressi, quae caetera steriles praeter speciem nihil habent; aly numero pauci, viribus diffisi opus arduum valdeque difficile iudicabant, populus sine duce trepidus periculum inter discordes aut infidos non audebat. Caeterum melior interpretatio est, viros spiritus ingentis à vi summa velut in carcere detineri, dum non appropinquat tempus vindicandae libertati fatali lege praescriptum [1]. Iam verò Regnum nulli religione secundum in questum, lachrymas ac vota effusum id solum extremis ferme temporibus sibi credebat perfugium praesidiumque salutis ad vnum regnatorem omnium Deum manus tendere, prece cogere, vt descenderet et videret. Satis constat preces irritas non fuisse adhibuisseque ipsum Deum malis vltimis vltima remedia et compertum caelitibus praestitibusque Regni magis esse curae securitatem nostram quàm vltionem [2]. Sed nos reuertamur ad incoepta et ad Lubomirscium.

Qui primum [3] post distracta saepius hostium consilia aut elusa

[1] *M* має дальше: At enimuerò, si quis colentium fabulosos deos vidisset cruentam Poloniam et maculatam illa tempestate, nunquam magis iustis iudiciis approbaret illud impium Taciti dictum, non esse curae diuinae prouidentiae securitatem nostram, esse vltionem.

[2] *M*: et esse caelitibus... vltionem accepimus documentum.

[3] змазано: inter tot discrimina rerum, qua publicarum qua priuatarum, non tam sibi quàm posteritati consequenti gloriosè viuere eiusque vsibus inseruire cupiebat. Equidem ille...

Carolum Gustauum fluentibus in Polonia ex voto rebus insolescentem et successu turgidum suo et totius senatorii ordinis nomine odmonuit, vt reuerenter surgentem haberet fortunam; dein sic flagitantibus iustitia et vtilitate communi regem legitimum Ioannem Casimirum in viscera Regni euocauit. Is Regni columen, spes et mora fatorum in suo Opoliensi ducatu agebat, inspecta et agnita, immensa imagine specieque malorum operam ciuibus expromere Remque curare publicam sedulò intentus. At enimuerò cùm videret Lubomirscius plerosque popularium [1] velut spe depositâ hostes aut [2] fugam cogitasse, accepit pro magnitudine mali remedium et à laude gloriaque gentis Polonae orsus ludibria, contumelias, tributa et caetera seruitutis mala literis suis publicè euulgatis enumerauit, vt ambiguos in partes regias et Reipublicae illiceret, promptos firmaret. Literatum summa in hunc modum fuit:

Pudet me et miseret, quod olim tot gentium domitores Poloni nunc ab obscuri septemtrionis populis habeantur subiecti, vt sui viles in patria tanquam [3] alieni. Viri magni, diu iam ignauo sopore et superstitiosâ fide peccatum; datum satis Sueticae, Moschouiticae, Kozaticae superbiae, plus quam satis patientiae Polonae. Nihil proficitur eâ, nisi vt grauiora ex facili tolerantibus imperentur. Vile admodum nationi bellicosae ac in libertate natae suam quotidie emere, suam quotidie pascere seruitutem. Proinde sumite animum, excutite iugum et, quod tarditate deliquimus, corrigamus virtute; nam etsi moribunda forsan, nondum tamen emortua est libertas nostra; neque calloso vlceri aliter quàm ferro et igne medendum. Huc vos magni Poloniae senatores, huc vos nunquam [4] vana nomina equites in legitimam causae defensionem appellat ferri et flammae vim perpessa [5] libertas polona! Clamat ad vltionem violata inique religio; clamat et princeps Ioannes Casimirus liberis suffragiis nostris in solio collocatus; clamat denique [6] sacramentum solenniter à nobis praestitum, qua die eum sacra vnctione regem agnouimus. Et profectò meminisse debemus legis nobiscum natae, quâ regibus nostris praesto esse assueuimus [7] necessitate exigente. Testes sunt diui principes nostri, quos salutem nobis debuisse, dum ab hostibus opprimerentur; fidem faciunt euoluti temporis monumenta et ipsi saepius, quà publicè quà priuatim,

---

[1] *M*: nostratium [2] *M*: simul et
[3] Змаз. vt [4] *M*: nondum [5] *M*: passa [6] *M*: iubet id
[7] *M* попр. зам. adesse consueuimus

professi sunt. Dicetur contra rem nos difficilem et ancipitem aggredi. At semper intuta magis, quae indecora et misera pax quouis bello benè mutatur, satiusque, si pereundum est, meritò perire et ipsâ morte immortalitatem quaerere neque criminis arguendi, qui malint aeterna cum gloria mori quàm negligenter [1] tristi viuere in seruitio. Fatum omnibus ex natura aequale [2], sed videmus apud posteritatem laude vel obliuione distingui.

Haec dum in Polonia indefessa Lubomirscii cura aguntur, Leo Sapieha Lithuanici exercitus dux prouidus, belli haud rudis, sagax et peritus omnium fouebat eodem animo partes Ioannis Casimiri et clari facinoris Lubomirsciani conscientiam. Asserebat — instare tempus, quo ex [3] communibus auspiciis credebatur Poloniam et Lithuaniam rursus legitimi Principis vsu ac moribus fructuras. Ostendebat — Ioannem Casimirum legitimum ac iustum esse Poloniae regem, magnum Lithuaniae ducem. Memorabat — liberos naturâ cuique charissimos ac propinquos per delectus ad Caspium vel Glaciale mare seruituros ex Lithuania auferri, bona et fortunas in tributum ac ciuium cum iniuria agi, cuncta in Lithuania schismaticâ tyrannide Moschorum conflagrare. Praedicabat — non aliam procellae temporum impotenti nisi vnam in armis salutem; arma verò innoxiè, sancte ac multa cum gloria capi, quando summa ratio est, quae pro fide, pro patria, pro religione facit. Tandem monebat — oportere exhiberi [4] laborem in negotio, fortitudinem in periculo, industriam in agendo, celeritatem in conficiendo, vt prospera cum fortuna spes et salus publica impleretur.

His atque talibus multi in Polonia et Lithuania proceres instincti, qui iam erant acerbitate ac superbi seruitii duratione perculsi quique aegriùs praesentem saeuitiam melioris olim fortunae recordatione ferebant, iurauêre opem se rebus fessis laturos amissurosque spiritum, antequam fidem et libertatem sacramento firmatas [5]. Hinc gliscere et latius ad Tychoucios in Russia auctore [6] Stanislao Potoccio supremo exercitus poloni imperatore et Stanislao Lanckoronscio supremo equitum magistro [7] manare conspiratio generosa, in quam certatim nomina dabant altioris animi viri, nec ex cupiditate vnus, omnes amor patriae et principis certamen virtutis ambitio gloriae sociabat, documento futuri non adeo virtu-

---

[1] *M*: negligentius [2] Попр. зам. aequalem
[3] *M* змаз. oracula et [4] *M*: monstrari [5] *M*: firmatam.
[6] *M*: authore. [7] *M* змаз. per Poloniam vtramque, Lithuaniam, Russiam, Prussiam

tum sterile saeculum nostrum fuisse, vt non et bona exempla prodiderit.

Enimuerò Lubomirscius, quò firmiùs res Regis et Reipublicae stabiliret, Georgium [1] Rakozzium principem Transyluaniae [2] (is gaza et opibus nemini tunc secundus erat) in vindicias causae nostrae accersere inter abdita cogitationum statuit. Gnarus societatibus vicinarum gentium plerumque respublicas [temporum] [3] aerumnis obnoxias et auxilii orbas pristino decori restitui. Misso itaque propere in Transyluaniam legato publicis literis pro fide instructo iam non modo suis sed etiam Regis, Cancellary vtriusque ac bonorum quorumuis ciuium consiliis suffultus hortabatur pro iure affinitatis Rakozzium: Subueniret Transyluania Poloniae, quae tot iam labentibus annis, tot concussa motibus inter potentiam Moschorum, perfidiam Suecorum, pertinaciam Kozacorum luctetur. Consociaret Rakozzius animum operamque Polonis pro Respublicae beneficio, pro antiqua libertate. Conflaret aere proprio exercitum defensioni parem, vti quocunque modò et quam primum Respublica nostra sociali foedere adiuuetur; et tandem Poloni Transyluanique velut vnus idemque populus coniuncti et altissimam pacem et florentissimum [4] imperium inter parata pro libertate mutua consilia domi habituri. Regem et Rempublicam securitatis causâ certis conditionibus cum Rakozzio pacisci velle, dummodò hic aliquem mentis suae conscium et interpretem ad se in Poloniam ablegaret [5], qui de subsidiis ferendis Polonos edocere possit.

Et breui interiecto tempore missus est à Rakozzio Michael Mikesius status Transyluanici secretarius vsu rerum et eloquentiae promptus, qui in speciem cum Lubomirscio tractaret, re ipsâ statum Regni et vires exploraret, cùm iam Suecorum legati Rakozzium in suas partes occultis legationibus pertraxissent et spe obtinendi armis nulla adiecta conditione Regni et praetextu propagandae reformatae, vt vocant [6], religionis. Adeo Suecis [7] solemne est atque familiare sine religione praetendere religionem; adeo illis id sanctum, id honestum est, quod regnandi rationibus vtile videtur. Sic nimirum venena, nonnisi melleis fauis oblito poculo, propinanda traduntur et vitia non decipiunt, nisi cum sub vmbra virtutum delitescunt, tantò tamen semper explodenda, quantò tectiùs ad perniciem irrepunt et illabuntur.

---

[1] Змаз. Lubomirscium
[2] *M*: Transyluanorum principem
[3] *M*
[4] Змаз. nuper; так *M*.
[5] *M* попр. зам. hic legatum suum in Poloniam mitteret
[6] *M*: propagandae lutheranae
[7] *M*: illis

Caeterum [1] Lubomirscius cum multa [2] Mikessio coram de fatali regnorum imperiorumque vicissitudine dissereret et, si quâ ope posset Transyluaniae princeps laboranti Poloniae succurrere, accuratiùs paulò exquireret, ab eodem Mikessio accepit: Esse Principem suum hac tempestate inter septemtrionis motus nullius fere partes secutum, ad arma tamen aduersus insidias semper promptum exercitu et potissimo bellorum neruo — pecunia [3] paratum. Ablegaretur quispiam insignis auctoritatis vir, qui Regis et Reipublicae nomine suum Principem adiret et summa potestate conditiones, quae in mutuum obligationis vinculum venirent, stabiliret [4].

Enimuero hic a Mikessio acceptis et per Lubomirscium relatis [5] de oratore ad Rakozzium ablegando Rex cum senatoribus Leopoli agitabat. Inter alios verò, qui perferendis postulatis haberetur idoneus in Nicolaum Prazmouium supremum Regni secretarium multis animi dotibus illustrem, maturâ prudentiâ clarum [6], insita maiorum suorum magnanimitate capacem, omnium oculi ac cogitationes collineabant. Ita semper manifestus est virtutis splendor et sicut facis ardentis lumen occultari non potest, quin illud omnes videant; sic virtutis claritas celari nequit, quòminus bonorum animos atque oculos in se conuertat. Versus itaque ad eum post [7] accuratam et praemeditatam deliberationem Regis sermo, quo etiam testabatur, se Prazmouii obsequii fideique semper memorem futurum, si fortunae virtutique domi expertae apud exteros responderet. Pulchrum esse libertatem, patriam, religionem armis protegere; sapientia quoque et eloquentia eandem condecorare haud minùs decorum esse et consilium et incoeptum pro ea laude haud cuiquam fuisse. Quoquo incubuisse animum, perinde inter cupienda haberi decernendi prudentiam et decertandi fortitudinem, vel bello vel pace magnum fieri licere. Iam verò Praszmouius post varias ex modestia excusationes collecto animo, se licet tantae legationi haud parem, tamen quidquid sibi a Principe mandaretur, eius molem (quod Principi, quod patriae, quod sibi bene vertat) suscepturum neque fortunas denegaturum. Addiditque suorum operum finem non alium propositum sibi quàm Principi et patriae obsequium, quod à se, dum per occasiones licuerit, ita Deo duce praestitum, vt se hactenus rebus communibus seruisse [nullos] [8] nisi inuidos

---

[1] *M* змаз. Michael Mikesius cum ad [2] Змаз. cum
[3] Змаз. semper; так *M*. [4] *M* змаз. Eodem tractu temporis...
[5] *M* попр. зам. змаз. inter haec occulta [6] *M* замв. valere...
[7] Змаз. meditatam et prae... [8] *M*

paenitere possit. Ergo breui interiecto tempore ea, ex quorum praescripto legatus sese gereret aut quae cum dignitate Rakozzio coram vel proponeret vel exponeret, componi iussa; cùm praecipua rerum etiam inter angustias fortunae ad famam tunc à Polonis dirigerentur.

Mandata publica continebantur: Afflictam [1] Poloniae libertatem, debilitatam [2] potentiam Regis [3], oppressam auitam religionem, detentam ab iniusto glebae alienae incubo sedem Regni Cracouiam, triumphatam ante victoriam portentoso protectoris titulo Maiorem Poloniam, occupatam Mazouiam, inuasum pyraticâ rabie sinum Balthicum, clausum compedibus Vistulam, turbata commercia et ita non exigua Sueticae [4] tyrannidis posita fundamenta — admonere vicinos principes obstandum principiis, ne post vulneratam causam frustra remedium quaererent. Principum interesse causam hanc non negligere. Malitiis septemtrionalium non [5] indulgendum. Iure se agere paratos fuisse Polonos. sed elusum [6] legatum virum magni nominis N. Leszczynium Lenciciensem tunc palatinum, quasi nullo iuris humani diuinique consortio dignum. Nec esse sperandam conciliationem inter eos, quorum hi sine fine et modo dominari cupiunt, aly se ad libertatem natos et pro ea defendenda mori paratos esse profitentur. Inter tam dispares naturas nullam tutiorem esse causam, quàm vt omnia praesidia comparentur, quibus efficiatur, vt qui animo ac voluntate ad nocendum propensus esse praesumitur, nocendi viribus destituatur. Maluisse quidem Rempublicam magnitudinem suam iustitia tueri, aequitate quam sanguine, causâ quàm armis obtinere, sed iniquis omnino aduersariis. Opprimi omnes in semtemtrione principes Suecorum potentiâ, nisi opprimantur, periisse à Balthico mari vsque ad Adriam et Euxinum Pontum regiones, nisi praeuenerint. Terminos regnorum et naturae ipsius foedera conuelli ab ijs et moueri. Isse olim Suecos [7] orbis raptores in dissita regna [8], nunc concupiscerent, quod nescirent, et, ne quid desit, proximos et agnatos principes possessionibus palam aut in obscuro pro indole gentis exturbare. Porro si septemtrionis principes iunctis armis impetu in [9] Suecorum exercitus facto foederi se inligarent, quid reliquum, nisi vt Sueci primùm Pomerania, mox mari Balthico excussi, euoluti vltra rupes suas in solitudines et tacentes locos reuerterentur; quorum ambitione securitas gentium et perfidiâ pacta conuenta sociorum

---

[1] *M* попр. зам. Prostratam [2] *M* попр. зам. fractam
[3] *M*: regum [4] *M*: Gothicae [5] Змаз. negligendum.
[6] попр. зам. prohibitam; так *M*. [7] *M*: Gothos et Vandalos
[8] *M*: in Italiam, Graeciam, Africam [9] Змаз. Sueciam facto

turbantur et qui temporibus insidiantes rapinis, caedibus cuncta miscent. Additum denique: Esse Rakozio [1] filium, qui in spem regni Poloni adolescere et à regnatrice domo improle in priuatae suppellectilis haereditatem adoptari possit ea conditione, vt ipse eiuratâ caluinianâ fide romanam [2] religionem amplectatur et pater in vindicias causae nostrae [3] eundem hostem agnoscat [4]. Habiturus pro impensis [in pignus Regnatricis domus monilia, iure vero] hypothecae aut regium in mari Balthico vectigal aut salinarum Bochnensium Vielicensiumue prouentus et emolumenta.

Haec mandata legationis erant, queîs ineunte Aprili Leopoli acceptis et itineri quae necessaria adornatis viae se accingit in Hungariam cum splendido comitatu Praszmouius. Excipiebatur vbique communibus votis procerum [5] felicem in illas partes viam comprecantium et prosperos vouentium successus. Et breve ab hoc intercesserat spatium cùm laborioso itinere superatis montibus rupe saxea minitantibus in partes Hungariae ingrederetur ad omnem morum et voluntatum varietatem illius gentis [studiosi] [6] efformatus. Iam verò fama in [tam] [7] arduo et decoro negotio euntis legati vulgata ab omnibus [8] tantae rei tantum arbitrum videre cupientibus admiratione aut veneratione more gentico accipiebatur [9]. Porro in legationis curas intentus cum fidis sibi et rerum temporumque callidis consilia inibat remotis aliis, cùm non omnia consilia cunctis praesentibus tractari ratio rerum et occasionum velocitas patiatur [10]. Tandem excipitur legatus à Georgio Szatmeio, qui cum turma equitum Vngaricorum obuiam nostris nomine Rakozzii processerat [11], salutatusque latino sermone (qui Hungaris communis est) ad oppidum Feierfarum in rheda Rakozzy deducitur, accedentibus in occursum iterum honoris ergo aliquot equitum turmis non oppido procul. Oppidum et arcem ingressus vinum et panem, symbola hospi-

---

[1] *M*: principi Transyluaniae [2] *M*: orthodoxam
[3] *M*: Polonorum
[4] *M* попр. зам.: pater hostium Poloniae incubantium ferociam viribus suis nunc contundat et Polonis omnem aperam illaesa libertate nostra (зм. eorum) nobiscum coniuret addicet.
[5] *M*: communibus indigenarum votis. Alta erat ex legatione hac pacis expectatio, qua praecipue populi capiuntur exosi calamitatem et bella. [6] *M* [7] *M* [8] *M*: vt quibusque in illa regione
[9] Попр. зам. accipitur; так *N*, а дальше: Quae cum post solitas...
[10] Тут відсилач до: Erat tum Grądzcius...
[11] *M'*: Feierbarum peruenit splendido comitatu cinctus etc. Exceptus itaque legatus longius ab oppido ab etc., qui cum triginta equitibus processerat.

talitatis à Rakozzio honorifice inuitatur in palatium, vbi peractis humanitatis officiis et literis regiis redditis in hospitium suum reuersus est. Secutâ die iterum in palatium concessit [1] hospitali à Rakozzio excipiendus mensâ. Post hilaria condixêre diem [2], ad quem tractandorum negotiorum [3] causa conuenirent.

Atque hic, vbi illuxit, accepit humaniter legatum Rakozzius deduxitque in conclaue [4]. Hîc legatus iussa Regis et Senatus honorâ oratione exposuit. Quae cum finiuisset, respondit Rakozzius [5]: Laetari se legati aduentu aduentusque causâ libenterque excipere tam honorificam, quam ad eum misissent princeps et senatus Poloniae, legationem. Non defuturum se eorum commodis. Se pridem cogitationes suas eò direxisse, vt non solum armis Poloniam contra externos hostes defenderet, sed etiam salutaribus modis ab internis discordiis conseruaret. Populorum salutem et rerumpublicarum fortunas non proeliis tantum sed aliis longe rebus contineri. Et quoniam tanti negoty, quod adferret, magnitudo vlteriori indigeret deliberatione maturoque consilio permitteret id legatus secuturis diebus, quos tractando destinaret. Ita Rakozzy humano (quanquam per speciem amicitiae dolum parabat) exceptus legatus responso ad conuiuium inuitatus accessit.

Caeterum Rakozzius multa de regum in Poloniae electione et auctoritate deseruit, identidem leges et libertatem nostram arguendo. Enimuerò legatus arreptâ occasione non minùs prudenter quàm disertè memorabat [6]: Leges et principes coelitus dari, non qua lege supremi numinis imagines nos caeteros [7] sine vllo discrimine mortales, sed quâ rerum longè maximarum illi publicarum rerum speculatores ad augendas res communes occulto fatorum arbitrio admittuntur [8]. Polonam gentem regnum suum nulli hactenus domui donum fecisse [9], finitâ

[1] *M'*: ibat [2] *M'*: diem tertium
[3] *M'* peragendae legationis [4] *M'*: atque perorantem audiuit.
[5] *M*: Quae cum post solitas venerationes et officia Praszmouius honorâ oratione Transyluaniae principi in legationis curas et pridem intenta referret ab eodem responsum accepit. [Далї змазано: Se cogitationes suas... salutaribus legibus.. conseruaret; populi salutem... contineri iudicauit]. In eo genere ante omnia esse religionem adamantinum illud vinculum, quod hominum inter se societatem custodit etc. Haec ille verbis magnificus, rerum vacuus in responso referebat. *M'*: Ad ea, quae diserte legatus dixerat, Rakozzius respondit: Laetari se de legati aduentu... В иншїм мiсцu: Qui postquam suae legationis causas et caetera mandata, quibus instructus erat, diserte exposuisset, mox Rakocius respondit. [6] *M'*: Imo hinc non minus... diserte ex occasione memorabat.
[7] *M'*: caeteri. [8] *M'*: admitti.
[9] *M'*: fecisse etc. v. Petric. in Diuinat.

vnius regis vitâ et imperio alterum eligi consensu et [1] libertate. Egregie in hac prope sola tuenda concordes Polonos eam maxima in cura metuque habere. Vidisse se Sigismundo eius nominis apud Polonos tertio régnante in vltimis comitiis à nobilitate summa pro ipsa ope laboratum fuisse vtque diplomate reuocaretur renouareturue, quae olim et semper penes se fuit, potestas tantò intentiùs à Rege, quantò senecta supremis magis propinquabat, flagitatum approperatumque. Siue gratiorem nullam rem libertate exigi relinquique posse, siue rei id magnitudinem et vtilitatem postulare ad omnes ex imminente morte euentus casusque. Quippe maxima quaeque tanto magis ambigua esse et suspecta, quantò crebrius pluresque suas quam Reipublicae partes tueri varieque imperantibus obnoxios iis, quod volunt, in se simul et publicum permittere. Aduersus quae manere testimonium probatae conscientiae principis sanctionemque in publicas leges ac tabulas illatam integrum eligendi arbitrium ac veterem libertatem gentis complexam. Ex qua et ciues constantiae ac fidei nec minorem regem aequitatis et moderationis famam retulisse nimiis etiam studiis suspicionibusue minimè succensum. Neque enim apud Polonos dominantium libidini omnia permissa, sed quae rarissima est apud quamcunque gentem securitatem palam et sentire, quae velis, et, quae sentias, vt promoueas, licere [2]. Sicut nihil domi, nihil foris geri sine omnium approbatione posse, ita pro imperio optimum quemque electione quaeri. Neque alia in re diligentiùs causas et merita aestimari hocque vt in regnum tanquam in praemium bonos tantùm adscisci. Vnde pleraque alia nunciis et senatui committi hoc vnum regemque omnibus seruari sincerius omnes de eo deliberaturi, penes quem omnium est salus et fortuna. Etenim vocibus ac sententiis hactenus tantùm licere, vt eligi possit, quisquis semel placuit, semper est tenendus. Sed me prudentissimus legati de electione regum Poloniae sermo longiùs tulit, nunc ad rerum ordinem venio. Conuiuio peracto Rakozzius et legatus digrediuntur [3].

[1] Змаз. voluntate.

[2] *M'*: Curaturus, vt dominatum ac libertatem, res in alys regnis dissociabiles, sic iungat ac misceat, sic facilitatem impery quotidie augeat, vt securitas publica non spem modo ac votum concipiat, sed ipsius voti fiduciam sibi assumat fruique triumphet rara apud alias gentes sed continna hucvsque apud Polonos felicitate, vbi sentire, quae velis, et quae sentias, dicere licet.

[3] *M'*: ita discessum vlteriorem voluntatem ac desiderium Regis a legato cogniturus Rakozzius tunc vero et ipse suas commodius aperturi essent sententias.

Erat tum Grądzcius nobilis et sectarius Polonus, notum per seditiones nomen [1], in aulam Rakozzy [2] à Carolo Gustauo ad turbandas res Ioannis Casimiri et Reipublicae nostrae ablegatus [3]. Hic, prout sunt sectariorum ingenia nouarum rerum cupida, venales animae, proditores regum et patriae [4], instigabat Rakozzium ad occupandam vi et retinendam iniuriâ Poloniam, persuasus falsè Polonos populares suos, gentem in libertate et ad libertatem natam, iam seruity iugum sine spe, sine solatio, sine leuamento laturos [5].

Eodem tractu temporis iterum Carolus Gustauus per literas clam submissas non destitit impensius monere Rakozzium [6]: Ne Poloniam liberis nobilitatis [7] suffragiis aut adiectis conditionibus quam vi et armis obtinere mallet, accepturus videlicet Regnum, nunc quidem precarium, mox ad quamcunque motae nobilitatis auram omnino nullum. Neque magni principis famam decere hoc rerum temporumque in Polonia motu omnia ex causa et iustitia agere. Rarò sine vi et sanguine dominia parari, nec alia regum principia fuisse, sed quos initio dominos pati coactae sunt prouinciae, eos denique augustos ac patres patriae certatim veneratos esse. — Literas Caroli Gustaui ad Rakozzium consultò exposui fideliter, quò videat nostra sciatque aetas ventura Suecos minùs christianâ et liberalia suadere, vt qui occasionem vndique captent ex sanquine et miseriis vicinorum opulentiam maiorem comparandi ambitiosè censentes in summa fortuna id aequius quod validius. Ni dixeris, retinere sua cuiuslibet nationis, aliena sapere antiquam esse Suecorum laudem, qui proferendi semper regni, quam praeclari nominis auidiores frustra hinc Balthico, illinc Glaciali maribus, inde acutis rupibus, naturae solertis ingenio includuntur [8]. Vltrò se porrigit praeceps illorum et interminata cupiditas, quam nullum mare arcere, nulla iuga submouere possunt. Perpertua illis cum claustris

---

[1] *M*: vir factiosus [2] *M*: Transyluani

[3] *M*: a Carolo Gustauo missus.

[4] *M*: venales animae et proditores

[5] *M*: Sanè homines eiusmodi apibus deteriores... (ст. 36—7) ...difficultate. *M'*: Grądzcius, notum per seditiones nomen, clam Sueticas deferebat literas. Aque id vbi compertum est legato...

[6]) *M*: per suum legatum impensius nonere Transyluanum non destitebat. [7] *N*: ciuium

[8] *M'*: Suecos proferendi... includi... porrigere praecipitem et interminatam cipiditatem... Perpetuam... pugnam esse... tenere, quos solo gladio et hasta metiuntur.

suis pugna nec praescriptis vnquam finibus tenetur, quos solis armis metiuntur [1]. Sed ad rerum ordinem redeamus.

Iam verò Rakozzius dubius adhuc animo paucis amicorum adhibitis cuncta vtrinque perlustrat et mox deteriora consilia secutus, homo religioni aduersus, superstitioni obnoxius, ambitu, pecunia, violentia regnum Poloniae occupare et vi potiùs quàm causa agere costituit, animae, famae, posteritatis negligens et securus. Insaniam hominis reputantibus constans [2] sententia fuit diuinum numen, cum vellet ambitiosorum mutare fortunam, mentem et iudicium inuertere ambientis. Reliquorum consultatio abeunte iam die in sequentem dilata est, aduersantibus paucis, cum pars nobilium, quia inuidiosum rerum statum abnuerant, domos abiissent, pars saeuienti fortunae animos submitterent, aly tyrannidem pauescerent.

Statuta die [3] coactis in cundem locum consiliariis passim agrestes et nobiles edictis euocare, arma sumere, sub signa turmatim coire atque quam plurimos ex vicinis partibus Hungariae in societatem pertrahere occulte mandauit. [Tamen haud crediderim illo tempore certi aliquid constitutum aut formam foederis aliquam fuisse conceptam. Caeterum] hoc comperto legatus properatò misit od Regem in Poloniam testatus, quam praeuideret animo, tempestatem adiecitque in eadem, qua summa literarum Sueticarum mittebat, epistola: peracta à se quam celeriter omnia, quod sciret in huius modi causis, non licere homini honesto suique simili paululum interquiescere aut per iniuriam quidquam omittere, quod principi protinus non aperiat sine ambitione, bonae tantum et integrae conscientiae pretio ductus.

Porro Rakozzius homo non incallidus omnia dissimulabat, testatus legato coram se, prout christianum principem decet, misereari tantas clades, perturbationem ac ruinam florentissimi quondam regni Poloniae tantamque christiani sanguinis effusionem, cupere se (quanquam naturâ infirmitatis humanae tardiora sunt remedia quam mala) res polonas componere, sanguinis elluuiem inhibere, populis christianis pacem ac tranquillitatem restituere, non immutata tamen, quam amplecti cupit, donec vita suppeditet, reformatorum religione. [Sane nihil magis nostrorum temporum moribus receptum quam falsas atque in speciem aequas causas oculis

---

[1] *M*: sciatque aetas ventura Suecos doctos semper eo se conuertere, vnde spes melior affulget nulla famae memoria, nulla religionis cura nulloque hominum pudore nec caelitum metu.

[2] Змаз. fama fuit [3] Попр. зам. Qua die

vulgi obtrudere, quae vti expertes non fallunt, ita apud ignaros rerum pro odio aut amore partium in diuersum trahuntur].

Intellexit haec legatus et tandem respondit: [1] Caeteris incommodis in Republica vtcunque adhuc mederi atque obuiam ire fortassis posse, prauam in ciuibus religionem quacunque ratione concessam nullam nostram rationem aduersus perniciem recipere, quin ad eam funditus statim cum Republica pertrahamur. Satis exemplorum ab aliis regnis sumptum, quae non prius ad fatalem peruenerunt magnitudinen ac culmen, quam ad finem suum properâsse, hac peste infecta maiestas illorum videtur. Terras olim, quas etiam Turcae possident, vna religione floruisse; Angliam, Daniam, Sueciam — acerrimas nunc sacrorum nostrorum hostes — celebres viros sanctosque ex se edidisse. Nullam inter nos dissensionem, discordiamue fuisse, sanctitate quin etiam et pulchra christianorum appellatione, qua in regibus qua in regnis, vsurpata inuicem aemulatos fuisse. Scilicet rudibus tunc et sanctis animis contentis magis cupientibusque, vt salui fierent, quam vt circa salutem scirent, quae Deus voluit nesciri, virtutes tantum et benefacta satis ad id visa, vitia sola et delicta non magistros dogmatum cauisse; de quo disputare nesciebant, in eo errare se, nisi constanter crederent, putâsse. Quantulum deinde fuisse, quod orbem non alio quam impietatis ductu in se et discordias egerit? quam primo intuitu in leni et velut videretur in aequo habendum, nempe scrutandi ea, quae ad cuiusque salutem pertinerent etiam infimorum licentia et cura ac non alia quam proposita spe melioris et sanctioris vitae [ratione] [2]. Nae tamen istud non paruo aut minimè noxium tot imperiis stetisse. Haud multo post ciues cum ciuibus infelici temeritate commisisse, nonnullos inter se discordiis [3] defessos, callidos tamen rerum ac temporum Turcis in manus tradidisse, rebellionem crescentibus odiis in suos dominos arripuisse, summa imis miscuisse. Ansam haeresim in atrocia et inexplicabilia bella aduersus Hispanum tot annis, haud pridem aduersus Imperatorem consurgere et in praeruptum atque anceps periculum adducta regna. Nec aliter fieri potuisse. Quippe haeresim nihil aliud esse quam venenum, quod in corpus Reipublicae magna dulcedine diffusum homines necat; puluerem, qui obcaecat; fumum, qui denigrat; vmbram, quae decipit; labirinthum multis viarum ambigibus inflexum; nihil aliud esse quam pantheram, quae pellem pulcherrimam ac suauem denudans horrendum contegit caput; hienam,

[1] *M*: tandem ex occasione disseruit. [2] *M*.
[3] *M*: discordys etc. in Moschouitico bello meo.

quae humana voce homines ad se vocat eosdemque vocatos ipsa se emergens tanquam serpens è latibulis oculis eminentibus, tumidis ceruicibus crudeliter dilacerat; syrenam, quae cantus dulcedine nautas sopit, demergit ac deuorat; Circem, quae veneficiis homines in belluas commutat; Medusam, quae se inspicientes omnes in saxa conuertit; arundinem ventorum vi agitatam atque turbatam. Neque omisit memorare omnia ista sicut pleraque multa exempla ex bonis initiis processisse. Quippe inutili sapientia labefactatum vulgus, primum qua in re quantumue obstringeretur, quid in re diuina exequi aut omittere posset, quaerere mox diffundente se lasciuia non gradu sed praecipiti cursu à virtute descitum ad vitia transcursum, veterem disciplinam desertam, nouam inductam, denique, vt nihil de superis certum, ita nil quoque apud se sacrum sanctumque haberi. Quod haud mirum esse. Non enim ibi consistere exempla, vnde coepisse, sed quamlibet in tenuem recepta tramitem latissimè euagandi sibi viam facere et vbi semel recto deerratum esse, in praeceps rabie quadam et profunda confundendi omnia cupiditate perueniri. Referebat praeterea eruditus vtilia honestis miscere, tot amplissimarum vrbium, inde exorta inter se diuortia, euersa oppida, natas, tanquam nouum populum patriamque facerent, singulares in regnis respublicas. Exorta ab inuitis principibus maiorum metu priuilegia, libertates, immunitates, foedera, tum infinitam varietatem et multitudinen sectarum, prout faecundus sit extra veritatem error, quod humanum genus flagitiis, tot prope nouitatibus haeresibusque laborans, nec alia re magis quam inter se discordiis, taediis fastidiis aut, cum patefecit occasio, consentiente in orthodoxos odio notabilem. Enimuerò vtcunque infectum iam ea contagione nostrum Regnum esse, tamen sic se existimare fatum excidy inter dissidentium insidias non ante ipsi aduenturum, quam priscae religionis reges eligendi finem ciuibus fore. Nam si diuturnitatis quodlibet imperium causas in se habere, hac compage tot saeculis Poloniam stetisse, cui in summa libertate vnum tantum defuisse, pereundi licentiam. Religione (quod tamen fata haud sinerint) prodita contextum hunc in partes venturum atque in ruinam et confusionem nos tracturum. Tot, ne imperia collaberentur, aduersus eam pestem remedia quaesita esse, tot leges inuentas, in arma quoque processum et ex his vespertinas Siculas et matutinas Parisienses promanasse, in quibus tantum christiani sanguinis effusum, vt flumina repleta cadaueribus et atrata sanguine conspicerentur. Vt cuncta percurrentur, nihil potentius ad eam compescendam quam principis religionem fuisse. Duris et asperis neque arceri

neque corrigi potuisse, maius etiam periculum quocunque tollere volentibus inter subdolas artes fecisse, ad exemplum semper poenas dedisse et quiescentibus suppliciis minisque modestiam aut emendationem ex vita principis recepisse [1].

His peractis, vbi instructionis regiae reliqua [2] examinauêre capita cumque nonnullis moderationem adhiberi oportere diceret Rakozzius, negauit legatus se quidpiam dempturum aut additurum instrumento in Polonia concepto expensoque à Rege et Senatu. Ita discessum [et peruicaciam Transyluani pacis omnes conditiones aspernantis et innocentiam Reipublicae testante Deo coram vnico Regni huius publicaeque Rei custode, statore atque vindice]. Rakozzio non erubescente eam sibi iterum gloriam arrogare se nihil agere, nihil moliri, nihil meditari, nisi ex optimo publico rei Polonae, perinde ac si posset conscientiam generis humani fallere aut latere. Et his quidem ille deliria et impotentiae census abdere nitebatur, sed legatus intelligebat haec, vt erant magis quàm vt dicebantur. Imitabatur sane nauclerum,[3] qui antennas et vela ex temporis coniectura futuri aut necessitate praesentis modo porrigunt explicata in faciles auras, modò contrahunt explicanda in totum, vbi reboantibus ventis coelo miscentur maria.

Iam antea, dum apud Rakozzium munere legationis publicae defungitur Prazmouius, nuncium accepit conflixisse cum Suecorum copiis ad Varkam eppidum Stephanum Czarnecium Kiouiensem castellanum Suecosque desideratis quam plurimis suis campum victricibus Polonorum copiis concessisse. [Sic vindicta diuina vno loco interpellatum supplicium, in altero cum foenore reddit]. Haec inter ciuilia etiam inter Stanislaum Krzykowski instituta Societetis Iesu secutum studio sacrarum literarum et eloquentiae notum atque professores scholae Transyluanicae dissidio causam dedere, disputationes celebres habitae in gymnasio [4].

---

[1] Далї зназ. Et me indice quidem [2] *M'*: vbi pactionum

[3] *M'*: naucleros imitatus

[4] *M*: Inter haec inter patrem Krzykowski et proffessores... in academia. Theologi Transyluanici toties iactatas neque vnquam etiam per suos probe decisas quaestiones attigerant non in problema (vt assolet) sed affirmatiue in haec verba: 1. Ecclesia romana praesens non est verè catholica neque ratione loci neque ratione temporis neque ratione personarum saluandarum, multo minus ratione doctrinae. 2. Ecclesia romana praesens non retinet regulam integram credendi, nempe Symbolum Apostolicum, neque retinet inuiolatam regulam agendi, nempe Decalogum. 3. Papa Romanus non est caput ecclesiae catholicae neque iure diuino neque iure ecclesiastico. 4. Sancti non sunt inuocandi. 5. Missa papistarum non est sacrificium propitiatorium pro viuis et defunctis. Inuitatus est ad haec Krzykouius vir virtute et doctrina clarus...

[Sed legatum trepidus repente nuncius curis sane maioribus implicuit. Certior enim fit][1] Suecos Chmielnicium per suos legatos sollicitasse, vt iterum arma contra Regem et Rempublicam mouerent, [adiecto promisso in Chmielnicy manus totam se Vkrainam dedituros. Scilicet Suecos iuris et iustitiae ignaros prouincias, quarum potestatem nullam habeant, confidenter offerre ipsumque Reipublicae patrimonium ceu venale imperium ac translatitium modo huic, modo illi subycere ac velut ad hastam praeconis elocare, tantò nunc desperatius, quantò continuatis cladibus in Polonia et Prussia afflicti propius timent occasum suum ideoque, vti morituri solent, anxie circumspiciunt, cui cadentes incumbant quosque ruina sua populos inuoluant[2]. Et sane Chmielnicius, cui omne in turbido consilium in partes Suecicas transiit delectosque Kozacos propere ad Rakozzium legauit in societatem belli eundem attracturos. Et venerunt illi in ditiones Rakozzy; de quibus certior factus quasi firmandae valetudini ad aquas calidas concessit, re ipsa tractandi negoty cum Kozacis causa][3].

Legationis summa erat[4]: Considerare, ne grauaretur, quanta rei bene gerendae opportunitas sese aperiret. Ioannem Casimirum milite iuxta et auctoritate[5] diminutum modo hanc modo illam sedem frustra mutare. Poloni exercitus duces cum suis copiis in angustias Syradiae concessisse. Proceres Polonorum Lithuanorumque vires extenuatas et animos continuata clade perculsos. Sibi et non modicas adesse copias et à Dacia vtraque[6] expectare auxilia, queis exercitum abunde supplebit augebitque et sperare se, Deo duce, breui vniuersa Polonia potiturum romana[7] religione radicitus euulsa. Imo si vis omnis simul[8] adhiberetur, profecto hostes, qui diuisis suorum[9] conatibus aliquando pares sunt, coniunctis in vnum viribus minores imparesque, haud dubie cessuros. Nimirum qui minutim decidunt imbres, absorberi facile à terra; atque ingenti aquarum simul ruentium vi sterni campos, trahi syluas, obstantia quaeque perrumpi ac rapi. Sic Polonis euenturum, si tota in eos mole belli incumbatur.

Rakozzius gratys pro ea legatione abunde actis doluisse se Chmielnicy[10] vicem respondit et meliora finitimis optare. Caeterum

[1] Доп. зам. Interea adfertur [2] Пор. ст. 69.

[3] Доп. зам. Legationis summa erat. Nec mora Cmielnicius legatos ad Rakozzium mittit. *M'*: Iuly mensis principio Rakozzius quasi firmandae valetudini ad aquas calidas discessit, concessit.

[4] *M'*: Rakozzio Chmielnicius scribit. [5] *M'*: authoritate

[6] *M'*: Попр. зам. поперед. Suecia, пізн. Moschouia

[7] Попр. зам. Semel [8] *M'*: catholica [9] *M'*: nostrum

[10] *M'*: coram

pro certo haberent Kozacos sibi cordi futuros. Interea dum legati nunc Ioannem Kiminium, nunc Michaelem Mikessium conueniunt festinantqne et Praszmonius regis Polonorum orator nihil omittit successus [1] rei Kozaticae frustraturus. Qui apud Rakozzium gratia aut consilio [2] poterant, varie disserebant. Nam [3] aly nec Principi decorum affirmabant alienis populis aduersus legitimum Regem et Rempublicam patrocinari, nec opportunum dominiis Rakozzy Ioannis Casimiri regis in subditos suos iram [4] armorumque tempestatem a Polonia in Kozacos exonerandam eo maxime tempore in Transyluaniam euocare. Contra aly iura memorabant veterum regum in Russiam, qua [5] integrare Vngariam, quantae et Rakozzio gloriae futurum ad posteros et toti Hungariae securitati à limitaneis è proximis rupibus ad Portas vsque Ferreas procurrente.

[His aut talibus Chmielnicius ad Rakozzium. Ille capessendi impatiens regni, dare libertati faciles aures, alto rem secreto transigere, ponderare momenta et causas, audere, mox pauescere; si quando de Suecis aut Kozacis prolocutus [6], extollere vires et fortunam] [7]. Dein verò in hunc modum exorsus est. Consilium inuadendae Poloniae non se in animum admisisse prius, quam Deo id cordi esse per homines sacrarum literarum peritos coniecisset et amicorum super ea re mentem explorasset. Nec humana et vicina deesse, quae expeditionem in praesentia persuadeant. Certum sibi nunquam Polonos aeque trepidasse, tot nempe tantisque paucos intra menses à Suetico exercitu afflictos, electoris Brandenburgici pecunia destitutos, Imperatory auxilii spe deiectos ac multis per vtramque Poloniam vrbibus arcibusque spoliatos. Atque vbi pulsata intremunt proclinanturque moenia, tunc ruinae certiùs instandum. Inde sibi accreuisse animum, in ipsa Russia territos iam Polonos inuadere terroremque per reliqua Poloniae munimenta circumducere.

Haec vbi a fidis cognouisset Prazmouius, sic eum data admissione alloquitur [8]: Exploratum sibi venisse à Borysthene rebellium Kozacorum legatos, opem aduersus Regem suum et rempublicam Polonam imploraturos à Celsitudine eius. Id quanta cum iniuria Regis et Reipublicae attentetur à contumacibus [9], imò quam inde-

---

[1] *M'*: succesum [2] Змаз. pellebant [3] *M'*: Namque
[4] Змаз. iracundiamque [5] Одно слово зинщене:
[6] Змаз. laudare
[7] Доп. зам. змаз. Nec minus fluctuabat primum animo Rakozzius; так *M'* [8] *M'*: Et legatus data admissione Rakozzio exponit.
[9] Змаз. Polonis; M': populis.

core et irreuerenter se gerant, qui sperare hoc audeant à tanto Principe, ipsum pro sua sapientia intelligere et non dubie offendi. Itaque orare se Regis et Reipublicae nomine, qui tam honorifica legatione Rakozzium adoriri voluerunt, ne ad aspectum suum homines flagitiosos admittat, neue mercem adeo exitiosam exponi in dominio suo patiatur.

Ad ea Rakozzius dissimulata in Suecos et Kozacos animi sui propensione placide respondit: In Transyluania patere omnibus Principis aram et insolitum modestiae suae legatos non audire. At rebelles sibi quidem in dominio suo hostium loco habitos et in alienis imperiis inuisos [1]. Quam ob rem in audienda Kozacorum legatione ita se sui memorem fore, vt nihil detraheret Regis et Reipublicae amicitiae.

Porro [2] cum ab vtrinque de religione disceptationibus [altercationibusque contenditur, aliquot congressus frustra fuêre, Rakozzio pertinacissime pro sua religione decertante, ad mentionem verò romanae ita obstinato obduratoque, vt extrema se potius pati velle diceret, si Poloni eam tanta contentione promouerent] [3].

Caeterum his diebus accepit legatus literas à Rege ex Polonia, quibus monuit, separet tempora et vbi obtinendo contra ventorum vim vela frangantur, sapientis profectò nauarchi esse mutata velificatione naufragio anteuertere. Ergo [4] cum toties congressi habito colloquio, cum nec de religione vtrinque conuenirent, neque alia Rakozzius doli fabricator acceptaret [5], abrupta quae eius rei consultò per legatum mora, viae se accingere coepit legatus.

Ita Rakozzius, postquam à Rege ex Senatus consulto in spem regni vocatus concoquere magnam felicitatem et aequâ commoda mente pati non valens melioris se fortunae capacem non esse rebus ipsis comprobauit. Regi enim et Reipublicae, a quis beneficia, ne spe quidem vnquam antea sibi concepta, acceperat, eam gratiam retulit, vt ad perniciem Regis et Reipublicae inferendum ingeny vires omnes conferret [6]. Tandem visum est legato Rakozzium adire, cui valedicens palam (vt est offensionum pro publica

[1] [Non nescius calide insidiari temporibus et iuramenta suis vtilitatibus metiri. Sane hinc discamus oportet, quantae sint in hominum animis cogitationum illecebrae quantique simulationum recessus ideoque nec fronti cuiusquam nec actioni temere credendum].

[2] *M'*: In hunc itaque modum [3] *M'*.

[4] Змаз legatus; *M'*: Itaque cum...

[5] *M'* дальше: interim nullae à Polonia, quae in dies expetabantur cum regiis mandatis super negotio religionis comparerent literae, abrupta.

[6] Змаз. Enimuero post discessum legati

vtilitate non pauidus) impensè monuit: in secundis rebus nihil in quenquam superbe aut violenter consulendum nec praesenti credendum fortunae et hunc demum virum esse, cuius animum nec prospera flatu suo efferat nec aduersa infringat. Iam vero Rakozzius abeuntem legatum eximiis coluit officiis, cum ita tegi fallacia sua consilia arbitraretur.

Aliquot deinde post discessum legati interpositis diebus Kozaci Dacique iuramentum Rakozzyo dixere nouoque se consociauere foedere, cuius capita et iureiurando et appositis firmauere chyrographis: Ioannem Casimirum regem Poloniae pro hoste habendum edicunt; a Rakozzyo Suecoque nunquam se discessuros cumque eisdem vnanimi consensu consilia sua inituros; ad extremum vtriusque fortunae socios futuros se spondent; insuper Polonorum conatibus animosi vnita virtute obuiam se iterum obstringent. Caetera foederis ac societatis capita promptum mihi referre foret habenti prae manibus exemplar, sed satis erit praecipua retulisse, ne prolixa nimium narratio lectori taedium fastidiumque moueat[1].

[Porro ilorum, qui se aggregauerant, non eadem mens ac finis, vt ferme accidit in coetu plurimorum. Namque Valachi satis habebant, si milites nostri à Valachia arcerentur minuerenturque vectigalia; Transyluanus super haec in libertatem religionis intendebat; Moldauos nulla religionis cura sed cupido agebat praedae ac rapinarum; denique Kozaci maius interius opus mouebant ac per eas turbas excusso veteri dominio nouum meditabantur][2].

Paulo post Transyluaniae solum tanto terrae motu concutitur, vt aedificiorum magna pars quassatis fundamentis corruerit; vnde non incerta futurae cladis praesagia, si quid apud indigenas Dei monitiones valuissent[3].

[Interea Grądzcius et alii in partes Rakozzii impigre transgessi miscere in patria cuncta et priuata vulnera malis Reipublicae ope-

---

[1] *M'*: Iam verò Rakozzius hic et talibus instigatus in partem Suecorum transiit atque in societatem armorum vtriusque Daciae principem et Theodatum Cmielnicium Kozacorum ducen accersere statuit palam Polonis blandiendo, vt clam incautos deciperet. Nullus nimirum limes principi statui potest, quem ambitio occaecauit, inuidiae liuor transuersum egit, auaritia praecipitem tulit. А дальше: Porro Rakozzius antequam à Rege et Senatu lagatio (quam ad se adornari iam praesenserat aduenire, nouo iterum foedere nouoque sacramento se cum Valachis, Moldauis, Kozacis statuit et coniuratis animis armisque Suecis adhaerere. [2] *M.*

[3] Дальше: Documentum, me hercule, ab ineluctabili... (ст. 28 н.).

riri statuerunt. Vnde ab illis literae ad defectionem sollicitandis ciuibus spargebantur: Rakozzium Polonis iuuandis cum exercitu venturum. Hostilia in contumaces illaturum. Susciperent Rakozzium libertate, religione haut immutatâ fortunis sartis tectis vsuri. Quod si omnibus haut visum, singuli tentarent, quos praesidia aduersus aliorum vim in manu Transyluanici principis ac societate inuenturos. — Quae non iniqua verbis, re subdola agnatis et affinibus faciliùs persuadebantur][1].

Fragmenta.

Igitur initiis anni sexcentesimi quinquagesimi sexti supra millesimum ad arma vndique conclamatum. Tum, qui angustias locorum et claustra confiniorum occuparet, propere à Rakoccio praemissus Ioannes Kiminius peditum et equitum aliquot millibus instructus.

Cum copiis suis ac campestribus tormentis Rakozzius opinione celerius transmissis altissimis rupibus ingenti Russiam fama ac terrore compleuit.

In Russiam, quae per absentiam exercitus omni externae iniuriae irruptionique patere animaduerteret, non sine spe sibi iniecta à rerum nouarum cupidis sibique notis.

Dubys sententys Russiae Pokuciaeque proceres consilia defensionis tractabant periculis gliscentibus ac metu. Namque agitauere Russiam Rakozzius an Minorem Poloniam cogitaret et quam maximè tueri submissis copiis constantius ac pro Republica foret. Vnde inter eos dubitandi causa et sententiae diuisae. Quibus in Russiam bellum intendi videbatur, tot militum Rakozzy vim famamque extollebant, et tot aduersa locorum ac incommoda haud toleraturum, si Minori Poloniae, in quam semper expeditum iter, immineret. Ac, si inuaderet oppida modica, postquam acceperit, redditurum, nam maioribus vtpote: Leopoli, Zamoscio, Samboriae, Praemisliae — satis prospectum [змаз. prouisum]. Aduersum hoc vi et tempore opus etc. Ad ea cautiores [попр. зам. prudentes] diseruêre: Quamdiu incognita hostium consilia sint, prudenten tantum dubitari, vbi explorata, decerni. Igitur prospiciendum singulis, quae proxima ac parata inuasuris. Quid aut quare. quae vnius impery cura diuiderentur? Russiam et Minorem Poloniam limita non rerum momentis distingui. Nam hanc quoque in ista laborare etc.

Caeterum inter aerary publici angustias, quibus nemo de suo plerique de alieno consulturi volebant, non hostes [змаз. rebelles] maiori numero collecti tota illa Pokuty ora potirentur. Tantum damni est aerarium in futuros euentus maturè non instruere, sed pro ratione incumbentis necessitatis tum primum pecuniam colligere, cum iam expendi debet.

---

[1] *M.*

Sequuntur partes Rakozzy incuriosi famae, patriae desertores ipsis etiam, quos anteponunt, inuisi et cum iniuria iuris propriae auaritiae sacrificant aliena, quos tamen ne nominatim tradam, quippe id maioribus eorum posterisque tribuendum puto.

Rakozzium celebri vbique fama: nullam in Chmielnicio moram, affore Valachiam [амаз. vtramque Daciam] secutura Moldauorum auxilia, panderet modò sinum et venienti fortunae occurreret.

Stryium ventum. Hic mora aliquot dierum expectatis bellicis tormentis, quae per rupes et montes aegre trahebantur. Nec moratum frustra. Quippe ad famam bellici apparatus circumiecta appida aemulantur obsequium.

Haec inter exercent in catholicos Transyluani, Kozaci, Moldaui Valachique omnem vim scelereque grassantur in altaria et ministros Dei, monasteria sacrarumque reliquiarum mausolaea, capsae auro et lapillis praetiosae in praedam veniunt. Nudantur monachi et flagellantur, temeratur monialium castitas. Horresco referens! Ipse(!) arae, in quas Deus homo vi sacramenti euocari quotidie solitus, equorum praesepia fiunt distribuiturque auena iumentis in sancto sanctorum, vbi arca foederis, vbi manna absconditum. Eò procacitatis et proteruiae ventum est, vt ipse Deus sacra hostia vestigio contereretur pabulumque fieret brutis panis, qui pascit angelos. Denique quodcunque impietatis in Deum, quodcunque in homines excogitari potest, Transyluani, Kozaci, Moldaui Valachique in Polonos catholicos exercent. Equidem inuitus facio, quod malorum praeteritorum hoc loco renouem, qui potiùs optarem, aut nunquam Transyluanos ea in Polonia sibi amica tentasse, quae scelestissime tentarunt, aut, quia facta infecta fieri nequeunt, posterioribus à se editis contractam ignominiam penitus delesse.

Samboria oeconomiae regiae caput in propinquo erat. Hanc igitur inprimis sunt aggressi. Praesidio exiguo obtinebatur, sed fides ciuium integra seruabatur. Sed etiam hostes post aliquot assultus multosque Transyluanorum similes recedere coacti.

Inter haec Transyluano copiae Kozacorum et vtriusque Daciae permissae, quibus inter Leopolim et Stryum cum Transyluanico milite coniunctis pacta vtrimque destinataque exsequeretur.

At non ita ad Samboriam res gesta est. Locum obtinebant oppidani et pauci praesidiary, reiectoque ferociter Transyluanico tubicine deditionem exposcente ad tertium vsque diem non instrenue defensionem extenderunt etc. Caeterum Rakozzius amissa in praesens occasione Samboriae potiundae non vtra insistendum terendumque tempus in eius obsidione oppidi existimauit.

Hic Ioannis Kiminy nepos, dum opera odpidanorum propius explorat, infelici ictu prostratus vitam cum morte commutauit magnó Transyluanorum luctu, a quis inusitata eius virtus et prouidentia imprimis inter prospecta aut aduersa laudabantur.

Rakozzius postquam spem capiundae Samboriae amiserat, ad Praemisliam castra mouet, breuem obsidionem expedio per compedium.

In suburbana Praemisliae turmalim irrumpunt. Postridie vrbi admouentur, instant erectisque è congesta humo theatris machinae murales superimpositae aequabant moenia paratae in ictum.

Ioannes Kiminius hortabatur: Rakozzio obtemperarent cum reuerentia obsequentibus facili et magnifico, pertinacibus difficili et metuendo. Expectarent ab obsequio opes singuli et honores Reipublicae incrementum, contra ex rebellione miserias et ruinam. Scirent cuncti venire Rakozzium valida manu ac ni turbatores ac seditiosi quiescerent, vsurum promiscua caede, nam in pace causas et merita spectari, vbi bellum ingruat, innocentes ac noxios iuxta cadere.

Monuit Ludouica regina Leopolienses: Ne hostili sese tyrannidi supponerent, cui vbique gentium ac veluti quodam consensu generis humani repugnatum sit. Ne in Prussia quidem eiusdem cum hoste religionis sine tumultu initia eius extitisse, quid agendum esse Leopoli tot priuilegiis aduersus noua haec omma communitae?

Missis pariter ad magistratum vrbanum Leopolim [ЗМАЗ. regis Ioannis Casimiri et Cancellary] literis, quibus spe auxily breui aduenturi arrectus officy etiam monebatur: Consilia quidem Rakozzy propter opinionem suam non spem esse, à quîs tempus praereptum haud successus. Quippe magna eum tentare, vt tanto maiori clade aut ignominia dispellerentur. Hactenus apud eum fortunam esse, nunc audaciam et nullo aduersi metu, fiduciam spei aut securitatis, qua circumuenti saepe qui vtuntur. Se autem neque ab animo destitui et facta irruptione memorabile facinus ausuros. Cognitam sibi Leopoliensium constantiam et fidem. Nec hortatu apud promptos, nec suis consiliis apud acturos ex vsu opus esse Durarent tantum et rationes omnes ad spem componerent.

Iaroslauia digresso Rakocio in omnem partem diffusae praedabundae Transyluanae, Kozaticae Dacicaeque legiones. vbi in Lubomirscy quaque agros exundarunt, non exigua clade haud paucos inuoluerunt. In oppidis pagisque foede grassati non sacra modo omnia prophanarunt, sed etiam tumulos scrutari cudauera et ossa exhumata foedè tractarunt.

Non deerant, qui Transyluanorum progressibus laetarentur studio religionis, cuius libertatem sub caluiniano principe quaerebant. Ita illa pars Poloniae turbinis instar decursa patentibus vbique portis seu metu seu amore Rakozzio subditur. Ad Lancuthum haesit impetus victoris, cuius arx loco et situ valida, primo praesidio Lubomirscius communiuerat.

Die 7 Marty venit in agrum Lancutiensem Rakocius in pago Albigoua rurali hospitio exceptus. Exercitus illius Vngaricus dextrum, Kozaci sinistrum latus occuparunt et vndique per vicinos pagos circumfusi cum nostris ex arce erumpentibus (paucissimi erant) sub ipsum arcis vallum velitabantur. Aliquot ante diebus aliquot ex captiuis qua Vngaris qua Kozacis vnoque Moldauo intelleximus omnino Rakocium decreuisse Kozacosque se vltro obtulisse, vt oppidum et arcem impeterent. Proinde omnia ad tolerandam obsidionem et supprimendos hostiles impetus serio ordinabamus. Inter plura impedimenta praecipuum fuit conferta populi multitudo, quae ex vicinis pagis confluxerat et fossas arcis impleuerat.

Eadem die Kimini Ioannes generalis per captiuum [misit] literas, quibus nostrorum audaciam incusabat, quod crebris tormentorum explosionibus et excursionibus nostrorum equitum non sine aliquo exercitus Transy-

luanici damno principis sui arma irritauerimus. Monebat proinde, arcem potestati eius permitteremus et potius clementiam principis sui experiri malemus quam non iniustum tanti exercitus furorem. Respondimus non minus generoso stylo quam animo. Sed non expectato nostro responso per decliuia et concauos viarum tractus sparsim deducto peditatu die altera, id est 8 Marty, Kozacis arcem veterem Vngarico et Germanico peditatui ex duabus partibus oppidum inuadendum assignat. Kozaci inprimis paruo negotio (nam defensores deerant) primo assultu, sepibus excisis ac superatis arcem veterem occuparunt indeque multa equorum praeda abducta vexilla aliquot ex arcis tecto extulerunt. Oppidum illa parte, quam patres Dominicani insederant et cum antiqua porta murata a tormentorum ex arce librandorum ictibus securam reddebat, occupatum est aliqua non tamen multa nec longa ciuium resistentia sed non pauca imbellis turbae strage. Oppido occupato aliquot peditum vexilla plebi confertim fugienti immista recta arcem petebant ea, quae ad arcem ex oppido ducit platea totalissime impleta. Sed carò Vngaris et Germanis audacia haec constitit. Directis ex ipsa arcis fronte tormentis, quae plures simul iuncti globi (Cartace vocant) impleuerant, tota illa turba prostrata est etiam non sine nostrae plebis aliqua strage. Tanta suorum caede territi receptui signum dederant Vngari et ex oppidi ac domuum tectis securi nostrorum ictuum praesidiarios impetebant aliqua fenestrarum non tam hominum strage Vnus ex magistris tormentorum, dum incaute tormentum onerat, globo ictus interiit. Reliquorum nemo laetaliter laesus aliquot leuiter saucii. Horis pomeridianis, vbi aduertimus tormenta ad oppidum duci ac pro illis in aliquot locis suggestum adaptari libratis globis candentibus ciuitatem incendimus. Omnino volebant Kozaci coortum in aliquot locis incendium extinguere, sed globorum multitudine industriam defensorum superante tandem simul in aliquot partibus ciuitas ignem concepit et fugientibus vndique hostibus horrendo incendio conflagrauit.

Aegerrime id tulit Rakocius qui, ipsemet oppugnationi aderat. Itaque desperata defensione tum demum palam professus est, quod erat, nos nimirum ad arcis defensionem quam ad eius deditionem paratiores. Tandem desperata deditione et expugnatione postquam dies aliquot exercitum circa nos tenuisset, castra mouit 12 praesentis Cracouiam versus.

Permissa Tartaris licentia, vltio atque societas.

Ventum Magierouiam et circumdatae stationes stratis etiam tum per cubilia propterque mensas, nullo metu, non antepositis vigiliis, adeo cuncta in carea disiecta erant neque belli timor.

Vnde mox acer ad Magierouiam conflictus et pro Polonis fortuna fuit. Caesi Transyluanorum quadrigenti, tormenta decem, signa ac vexilla quindecim, magna vis aeris capta victoriam auxere, nunquam magis turbatis hostium rebus, qui imminentibus iam Polonis ex praesenti clade futuram haud dubie colligebant. Namque statim ad Zolkieuiam vsque penetratum Czarnecio cum exercitu eodem contendente festinatis itineribus, ne inter mala tempus pro remedio hostibus esset.

Quanquam verò aliquot locis ac praesertim Zolkieuianis hostem nacti fuissent, sed quod paludibus ille se teneret congressumque decli-

naret, nihil fere maioris operae praestitum, pauci dumdaxat intercepti ac ad Czarnecium perducti.

Itaque Iulius se iam prouexerat, cum comparatis omnibus Stryium primo, hinc Drohobiczum composito agmine et magnis itineribus ventum est.

Hunc exitum habuit Rakozius suas fortunae faber, qui insolentia morum cogebat Deum, vt acceleraret tot facinorum vltionem. Lento gradu ad vindictum sui diuina procedit ira, sed tarditatem supplicy grauitate compensat.

Is fuit euentus facinoris Polonorum omni aeuo cum gloria repetendi adeo felix, vt nec plus sperari potuerit nec spei responderi felicius. Materiae amplitudo multorum voluminum instar exigit, sed operis modus paucis eam narrari iussit. Spero tamen hic plenè dicendis decora ingenia minimè defutura, vt assertorum nemo sine honore in saecula memoretur, imo propriam memoriam habeat; namque suum cuique decus posteritas rependit et quanquam Poloni, vt agere digna memoratu proni, ita tradendi posteris incuriosi sint, rati factorum conscientiam satis esse, aliquando tamen magna aliqua et nobilis virtus id vitium supergredietur gentis, vt virtutes iisdem in terris optimè aestimentur, quibus facillime gignuntur.

Additamentum.

З ДІЯРІЯ С. КУШЕВИЧА 1657 Р.

Die tertia mensis Februarii podstąpił hetman xiązęcia Rakoczego in agrum Leopoliensem milę stanąwszy od Lwowa z woyskiem swoim. Zowie się hetman Kimini Janusz. Nazaiutrz to jest die quarta mensis Februarii oddano listy od xiązęcia Rakoczego pisane po słachty lwowskiey y do Magistratu lwowskiego. Ten list, co do słachty pisany, iest takowy:

Georgius Rakocy Dei gratia princeps Transyluaniae, partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes etc. Illustribus reuerendis equestris ordinis et vniversis in ciuitate Leopoli congregatis salutem et benignum nostrum fauorem. Praeclara a Deo Vestris Dominationibus Magnificis per nos subministrata bene de patria merendi opportunitas alacriores debebat reddere omnes bonos Reipublicae ciues ad amplectenda reducendae pacis publicae consilia rerumque in eo cum gratitudinis contestatione agnoscendum studium verum, qui fiat, ut nec sinceris nostrae in manifesto vniuersali declaratae intentionis candore nec fama adventus nostri motae Magnificae Dominationes Vestrae tergiuersantur ea facere invitatae, ad quae ipsi nos per Vestras Dominationes Magnificas rogandi essemus. Quare ex superabundanti easdem admonere placuit hortarique, vt tutis quam acrioribus consilijs nisi nec fatis pristinum Reipublicae decus reducentibus obniti velint, quin potius sociatis nobiscum votis et opera propria securitati et publicae consulant felicitati. Alias, si intemperantia aegri lenem respuerit medicinam, seueritas medici culpanda non erit. Caeterum digna bonis ciuibus consilia et pacata vouemus eisdem tempora. Datum in castris nostris ad oppidum Stryi positis. Georgius Rakoci. Michał Milites *(sic!* м. б. Mikes*)* cancellarius.

Ten list co do Magistratu pisany iest takowy:

Spectabilibus, circumspectis aduocato, senatui vniuerso ac populo Leopoliensi etc. nobis beneuolis. Georgius Rakoci Dei gratia princeps Transyluaniae, partium regni Vngariae dominus et Siculorum comes etc. Spectabiles ac Circumspecti Domini nobis beneuoli!

Licet in vniuersali manifesto nostro optimam nostram de tranquillandis rebus Polonicis intentionem abundè explicuerimus hortatique omnes et singulos, ne patriae suae ad pristinum resurgenti decus desint, quia tamen nihil de mente Vestrarum Spectabilium ac Magnificarum Dominationum nobis innotuit, ex superabundanti easdem admonere voluimus, quatenus nascentem Reipublicae felicitatem suam invidere haud velint neque suo dispendio et discrimine mercentur serò poenitere. Quibus nos tuta consilia et publicam priuatamque vouemus felicitatem. Datum in castro Stryi die secunda Februarii anno 1657. Spectabilium ac Circumspectarum Dominationum Vestrarum beneuolus — Georgius Rakoczy.

Tandem die sexta mensis Februarii odpisali y ichm. equestris ordinis y vrząd mieyski. Equester ordo tak:

Illustrissime ac Celsissime Princeps, Domine Colendissime! Non nostra culpa est factum nullis nos literis ad desideria et vota Celsitudinis Vestrae respondisse, nullus enimque hucque habuimus, praeterquam die hesterna à generoso domino Vexillifero Haliciensi, eadem die et à Celsitudine Vestra, quibus inuitat nos Celsitudo Vestra simulque hortatur, vt velimus annuere in animo propositis desideriis Celsitudinis Vestrae. Quod etiamsi vellemus non inuito animo facere, sed non permittunt multa obstacula: Ac inprimis vetat fides semel data à nobis serenissimo regi nostro Ioanni Casimiro in viuis existenti. Imminnte foederati nostri vicini. Erigit enim aures legatus Hani Tartarorum ad responsum hoc Celsitudinis Vestrae, qui hac Leopolim mane die hesterna venit à serenissimo Rege nostro rediens ad Imperatorem suum. Ad haec terrent nos et exercitus nostri venientes huc, tam cum generalissimo exercitus serenissimo Rege nostro quam etiam et alij exercitus magni ducatus Lituaniae iuncti iam cum exercitibus Moschorum. Quae cum in vnum conferimus, videmus fore medicinam peiorem morbo: Hic enim (quod Deus advertat adversum casum) periclitaremur de vita, illinc, si secus faceremus, quam fides data permittit, de honore et vita simul tum et de facultatibus nostris, sed ne vindicta quidem Dei abesset, qui fideifragos seuerrime solet punire. Fatemur nos prae omnibus alys (dum in memoriam reuocamus regimen diuae olim memoriae Stephani regis nostri simul et Transyluaniae principis) Celsitudinis Vestrae votis annuere, sed post fatą serenissimi Regis nostri, regnum enim socium non patitur. Quapropter rogamus Celsitudinem Vestram, ne vellit nos ponere sua persuasione inter incudem et malleum, quod certissimum esset, si vellemus persuasioni et adhortationi Celsitudinis Vestrae annuere, scimus enim

simulque confidimus clementiae Celsitudinis Vestrae, quod non vellit nos cogere ad haec, quae nobis summae nociuae essent, nec armis infestare innocuos, Celsitudini autem Vestrae omnia fausta bonaque in multos annos precantes candido pectore pollicemur item verbo nobili Celsitudini Vestrae, si illustrissimi senatores alij (que), qui praecunt nobis et voce et loco, convenient in his desiderijs et votis Celsitudinis Vestrae, nos facillimos semper inveniet Celsitudo Vestra. Interim vt Celsitudo Vestra nostrum propensum animum grato animo suscipiat nosque in gratia sua retineat cum obsequiis nostris. Datum Leopoli die 6 Februarii a—o 1657.

Magistratus tak odpisał:

Illustrissime ac Celsissime Princeps, Domine Domine Obseruandissime! Litteras vniuersales, quarum I. C. V. mentionem ad nos facit, nullas hucusque accepimus. Epistolam I. C. V. cum ea, qua par est, reuerentia legimus animumque Suae Celsitudinis in nos et vrbem hanc propensum et beneuolum abunde cognouimus. Ea semper fuit maiorum nostrorum et nostra in serenissimos Principes nostros et Rempublicam fides, quae et publicis Regni tabulis et totius Europae contestatione meruit ad omnem posteritatem commendationem. Hanc saluam et integram etiam hoc tempore (quo serenissimus Rex noster auspicato in Russia contra hostem bellum prosequitur) retinere volumus. Hac ergo fide salua et integra I. C. V. studia obsequiaque nostra prolixe deferimus. Leopoli Russorum die 6 Februarii 1657.

Nastąpili potym ruszne conferentiae między Kimini Januszem hetmanem woyska węgierskiego a słachtą lwowską. Na ostatek wyprawili słachta posłow do samego Rakocego, to iest pana podkomorzego lwowskiego pana Niezabitowskiego a z miasta pana Tomickiego. Ci do Lwowa powruciwsy takowe kondicie przyniesli:

Nos infrascripti vniuersis. Quod cum Celsissimus Princeps Transyluaniae, partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes etc.* triplici scilicet suo, Cosacorum Zaporouientium atque vtriusque Valachiae militum exercitu circumiacentes districtus latè inundasset nobisque inter amicitiam et indignationem Suae Celsitudinis alterutram imminere aduertissemus, nos iam antea hostilem deuastationem experti maluimus Celsissimi Principis fauorem et clementiam acceptare quàm periculo et incommodo belli pati, proinde insequentes conditiones ad articulos consensimus.

1. Sinceram amicitiam Suae Celsitudini bona fide pollicemur tam ex parte nobilium in terra Leopoliensi et districtu Zydaczo-

niensi habitantium quam ex parte ciuitatis et arcis Leopoliensis ciuium et praesidiariorum, nec quenquam Suae Celsitudinis aemulorum armis, pecunia, commeatu, munitionibus aut qualicunque demum modo sub quocunque colore aut praetextu, directe vel indirecte, clam vel palam, per nos vel per alios iuvabimus nec talibus in discrimen et praeiudicium Suae Celsitudinis vel intentionis eiusdem fouebimus et suffragimur vsque ad finalem praesentis expeditionis exitum et decisionem.

2. Nullum adversae Suae Celsitudinis partis praesidium, externum vel patrium militem in arcem vel ciuitatem intromittemus nec ipsi nos ad mandatum cuiuslibet aemuli Suae Celsitudiniis capiemus arma.

3. Omnium redituum fiscalium administrationem vel alicui partium assignationem suspendemus ad determinationem vsque praesentis motus.

4. Cum per palatinatus superioros in fauorem Suae Celsitudini capitulatum, transactum aut conuentum aliquid fuerit, nos quoque illis in promotione Suae Celsitudinis ad stipulatores spondemus.

5. Interim liber patebit aditus in ciuitatem Leopoliensem omnibus Suae Celsitudinis vel ill. domini Generalis vel principalium aulae ministrorum salui passus litteris munitis, modo ne cateruatim aut maiori, quam par est, globo ingredi satagent. Idem de illo districtu intelligendum, prout liberum etiam erit commercium omnibus in Suae Celsitudinis ditionibus habitantibus, imo inuitantur omnes mercatores et negotiatores sub securitate salui passus ad ciuitatem Leopoliensem et districtum praefatum ad commercia mutua.

Quae omnia supra specifita sub bona fide nostra christiana pollicemur et pro maiori eorumque firmitate chyrographis sigillisque nostris proprys has munitas damus. Datum Leopoli.

Na takowe condicie odpisali y słachta y mieszczane. Słachta tak:

Postquam generosi domini legati nostri à Celsitudine Vestra rediissent, insignem beneuolentiam et amorem Suae Celsitudinis in nos declalarunt. Quo nomine summopere gratias debitas persoluentes nihil aduersi et mali erga Celsitudinem Vestram nos molituros machinaturosque pollicemur. Caeterum ita nobis persuademus eandem beneuolentiam et amorem Celsitudinem Vestram sereniśsimo Regi nostro, senatoribus aliisque proceribus Regni exhibituram. Porro quidquid Celsitudo Vestra cum serenissimo Rege nostro et tota Republica constituerit, illud nos gratissimis animis acceptaturos verbo nobili, bona et christiana fide spondemus. Iam verò igno-

scet Celsitudo Vestra, quod tardius paulo legatos contra promissum nostrum expediamus, cum illi citiùs à nobis tutò et sucurè ablegari non poterant ob diuersas in via publica insolentias Kozacorum, qui omnia hostilia ferro ignique grassantes non modo in bona subditosque nostros et sacris deditos exercent. Quae omnia vt C. V. coercere et exercitus suos (ex contestata sua nobis beneuolentia et amore) alio auocare velit, studiose rogamus. De caetero C. V. Illmae obsequia nostra deuouemus. Leopoli 16 mensis Febr. 1657.

Rosmislili sie potym y inszy a nie ten posłali.

Mieszczany zas pisali tak:

Adeo altè insitum nobis est egregium in serenissimum Regem dominum nostrum clementissimum et Rempublicam fidei et constantiae decus, vt illo secundùm Deum et auitam religionem antiquius nihil habeamus. Iam semel et iterum Illrmae Celsitudini Vestrae testati sumus omnia nos humanitatis et reuerentia in I. C. V. exhibituros argumenta, salua tamen fide in legitimum Principem nostrum et Rempublicam, à quibus ea immunitatum accepimus ornamenta, quae nullis vnquam promeritis praeterquam constanti fide pensari possunt aut adaequari. Eandem esse et nunc omnium nostrum voluntatem profitemur, ne forte, qnam bonis artibus quaesiuimus gloriam, illâ aduersus Principem et Rempublicam abusuri credamur aut ne odium pro gratia, ingratitudinen pro beneficiis in opprobrium fortunae nostrae redonare videamus. Caeterùm, quod I. C. V. ex agro Leopoliensi copias suas in alia loca relegauerit, gratissimis id semper prosequemur animis et eo nomine de I. C. V. quam optimè mereri cupimus. Speramus autem eandem I. C. V. non minus piè quam fortiter arma sua vbique tractaturam, praesertim cùm non ignoremus I. C. V. bellicis laudibus innutritam sic belli ac pacis artes in vnum contraxisse, vt difficilis adseueratio videatur, vtra magis emineat. Ita sanè hoc pignore adstrictos habebit et vniuersam gentem Polonam et nos Leopoli 16 februarii 1657. I. C. V. humillimos seruitores consules Leopolienses.

Cisz mieszczanie posłali list do Kimini Janusza:

Quod internuncio nostro Illma Dominatio Vestra eam humanitatem et beneuolentiam ad latus celsissimi Transyluaniae principis nuper exhibuerit, quam spe et votis nostris iam antea ex tanti viri virtutibus destinaueramus, gratissimis suscepimus animis. Equidem sentiet I. D. V. tam singularis humanitatis et tam insignis beneuolentiae nos memores et gratos quotiescunque adspirante supremo numine arripiemus occasionem, quâ obseruantiam nostram et officiorum promptitudinem I. D. V. poterimus contestari. Haec,

quae I. D. V. per praesentium latorem mittimus, vt, licet exigua et tenuis satis, à nobis grato animo suscipere velit, vehementer rogamus. Interim officia nostra I. D. V. in omni negotio deferimus. Leopoli Russorum die 6 febr. 1657.

Odpisał tedy y Rakoci y Kimini Janosz tako. Naprzod Rakoci:

Spectabilibus viris aduocato, consuli totique vniuersitati ciuitatis Leopoliensis nobis gratis. Georgius Rakoci Dei gratia princeps Transyluaniae, partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes. Spectabiles Viri nobis grati! Benignitatis in ciuitatem Leopoliensem eiusque territorium nostrae ea, quae ratio huius temporis permisit, clara sunt argumenta, pro quibus pari gratitudinis animo reciprocum remetiendum esse studium ciuitatis et aequitas postulat et promissa per legatum Spectabilium Dominationum Vestrarum fides obligat. Quamvis verò solenniori confectas ritu tabulas ab eisdem expectauerimus, nihilominus factorum maius opud nos quam speciosè promissorum pondus haberi experientur Spectabiles Vestrae Dominationes, si bene de nobis iuxta promissa mereri satagent. Quod vt facturas easdem non dubitamus, ita nostrum tam vniuersis quam singulis et iam in castra nostra profecturis pollicemur fauorem et patrocinium amoenam pacis eisdem vouendo securitatem. Datum in castris nostris ad possessionem Torki positis die 22 febr. anno 1657. Eisdem beneuolus G. Rakoci.

Kimini tak:

Spectabilibus ac magnificis dominis consulibus totique senatui vrbis Leopoliensis etc. dominis, amicis mihi obseruandissimis. Spectabiles Generosi Domini amici obseruandissimi! Et beniqna celsissimi principis domini mei clementissimi resolutio et propera internuncij Spectabilium Dominationum Vestrarum expeditio loquentur interpositae meae apud suam celsitudinem industriae effectum. Nec segniorem deinceps quoque meam ad compendia Spectabilium Dominationum Vestrarum experientur operam, dum tempus et occasio eam impendendi sese obtulerit. Munus missum non igrato contulisse Vestras Spectabiles Dominationes malo officijs quam calamo testatum reddere. Interim omnem eisdem voueo prosperitatem. Datum in possessione Torki die 23 febr. anno Domini 1657. Spectabilium Generosarum Dominationum Vestrarum amicus benevolus et sinciter paratissimus Ioannes Kimini exercituum Transyluanicorum generalis mp.

ПОКАЗЧИК.

I. Імена ґеоґрафічні, етноґрафічні, збірні і т. ин.

Адзак м. 131.
Адрийське море 200.
Азія 12, 37.
Азія мала 11.
Азовське море 11, 46, 71.
Академія 10.
Album Fanum див. Біла Церква.
Альбіґова, село в повіті ланцутськім, Галичина 215.
Анґлія 176, 206.
Анни св. костел у Львові 167.
Aquae Flaviae див. Жовті Води.
Аріяни 166.
Arx Suprema див. Високий замок.
Аттельмаер Ян, посадник м. Львова 145.
Африка 53, 200.
Axiaces див. Бог.

Бадугенне м. у стар. Ґерманії 31.
Балтийське море 200, 201, 204.
Балтийський залив 200.
Бар, місто на Поділю 70, 101, 112, 113, 118, 185.
Барський замок 185.
Батіг або Батів, село у Брацлавщині 102, 173.
Бачів, село перемишлянського повіту, Галичина 171.
Бельґи 17, 20.
Бельґія 53, 73.
Бенедикта св. костел у Львові 164.
Бердихів село яворівського повіту (Гал.) 175.
Бердихівці 171.
Бердичів м. в Київщині 37, 42, 110, 117, 186.
Бережани, місто в Галичині 110.
Бережанський замок 188.
Берестечко м. на Волини 172.
Берестецькі поля 69.
Бернардини, орден у Львові 56, 144, 160, 161, 162, 180, 187.
Бернардинки, орден у Львові 136.
Бернардинок костел у Львові 136.
Бистрич, село бердичівського повіту 186.
Біла Церква, місточко васильківського повіту в Київщині 32, 33, 37, 38, 109, 111, 117.
Білопіль м. 37, 110, 117.
Білка, село коло Львова 123.
Бог р. 16, 75.
Болгарія 11.
Borysthenes див. Дніпро.
Боровиця м. у Київщині 20.
Босфор кимерийський 12.
Босфор тракійський 46.
Боршівка, село на лівім березі Припеті 116.
Бохенські копальні соли 201.
Бразилія 53.
Брацлавська Україна 184, 185.
Броди, місто в Галичині, давн. на Волини 187.
Бродський замок 187.
Будячські Татари 17.

Буськ, місто в Галичині 96, 164.
Буський ловчий 125.
Буські поля 96.
Бучацький замок (Бучач, м. над р. Стрипою) 188.

Валахія див. Волощина.
Вандали 200.
Варка. місто в Польщи 208.
Варшава. м. 39, 49, 54, 65, 83, 113, 115, 116, 184.
Великопольща 200.
Велицькі копальні соли 201.
Венецка республика 113.
Вильно м. 182.
Виленський магістрат 118.
Винниця м. на Поділю 185.
Висла р. 42, 66, 67, 179, 200.
Високий замок, гора у Львові 6. 61, 64, 123, 124, 159, 161, 162, 164, 165, 167, 168, 187, 189.
Вишневець новий і старий, м. на Вонини 109, 156, 183.
Вишня м. в Галичині 116.
Вірмени 60, 145, 162, 163.
Вірменський архиепископ 167, 174.
Вовча гора у Львові 54.
Волинь 35, 68, 179, 184, 185, 189.
Волохи 56, 61, 158, 212, 214.
Волощина 65, 212, 214, 223.
Волоські полки 215.

Галицька брама у Львові 60, 65, 159, 160, 161, 162, 163, 169.
Галицький каштелян 119.
Ганачів, село перемишлянського повіту, Галичина 181.
Гелеспонт, Дарданелли 6.
Hetruria див. Етрурія.
Hyrgis див. Донець.
Hippanis див. Бог.
Глинсько, село на Поділю 37, 110, 117.
Глиняни, місточко в Галичині 55, 110, 112, 117, 123, 157, 159.
Глинянська дорога зі Львова 162.
Глинянські поля коло Львова 185.
Hodacus див. Кодак.
Головці, село на Поділю 116.
Гологірський міщанин 50.
Гончарська улиця у Львові 187.
Городок м. в Галичині 66, 123, 124, 125, 131, 135, 151, 188.
Гослиця м. в Польщи 115.
Греки 8, 108.
Греція 11, 101, 200.
Гусятин м. в Галичині 182.

Ґаллія 37.
Ґерманія 31.
Ґермани див. Німці.
Glaciale mare див. Ледове м.
Ґоти 200.

Дакія 209, 212, 214.
Даки див. Волохи.
Данія 206.
Дикі Поля 107.
Дніпро р. 3, 4, 13, 14. 15, 16, 17, 37, 40, 42, 67, 68, 69, 71, 98, 100, 101, 102, 107, 108, 112, 183, 184, 210.
Дністер р. 16, 38, 93, 189.
Добротвір, місточко в Галичині 96.
Доминіканський конвент у Львові 167, 182, 185, 187, 188, 216.
Доминіка св. костел у Львові 187.
Доминіканів костел в Рогатині 188.
Донець р. 11.
Донські козаки 56, 88.
Дрогобич м. в Галичині 217.
Дубно м. на Волини 116, 189.
Дунай р. 7.
Дунайгород, місточко на Поділю 99, 189.

Европа 87, 95, 98, 193, 223.
Етрурія 10.
Еспанія, Еспанці 10, 206.
Euxinum mare див. Чорне море.

Жванець, місточко на Поділю 131.
Жидачівський повіт 223.
Жиди 33, 65, 116, 118, 140, 142, 159, 162, 164, 165, 166, 171, 175, 179.

Жидівська біжниця у Львові 136.
Жовква, місто в Галичині 100, 188, 216.
Жовті Води, річка 20, 37, 87, 96, 107, 111, 117, 183, 184.

Замосте м. 51, 54, 66, 67, 83, 101, 169, 170, 188, 189, 213.
Запороже 182.
Запорожці див. козаки.
Запорожський див. козацький.
Заславль, місточко на Волини 50, 112, 117, 156, 179, 189.
Збараж, місто в Галичині 72, 73, 83, 118, 171, 172, 186.
Зборів, місто в Галичині 84, 91, 100, 101, 171, 172.
Звягель м. на Волини 70.
Зелізні ворота (на Дунаю) 210.
Зимнавода, село коло Львова 159, 170, 175.
Зимноводянський костел 175.

Imaus mons 46.
Ister див. Дунай.
Італія 200.

Кальник м. на Поділю 116.
Каменець Подільський м. 7, 92, 93, 71, 94, 119, 189.
Каменецькі поля 99.
Канівські козаки 95.
Капрея острів 5.
Кармелитанки у Львові 121.
Кармелити у Львові 56, 58, 60, 61, 187; босі 124, 161, 163, 167,; обуті 160, 161, 164, 167.
Кармелитів костел у Львові 187.
Каспійське море 197, 204.
Kazzaki Tartari 12.
Кварцяне військо 178, 182, 183, 184.
Київ м. 119.
Княжі Байраки урочище 183.
Клушин м. в Московщині 44.
Кляриски у Львові 167.
Кодак твердиня 3, 56, 67, 68, 102, 119, 183.
Козаки, Запорожці 3, 4, 6, 7, 8, 9, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 47, 48, 49, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 73, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 85, 89, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 123, 124, 130, 131, 137, 140, 144, 147, 149, 155, 156, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 178, 179, 180, 182, 184, 187, 188, 194, 195, 196, 198, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 223, 225.
Козацьке, запорожське військо 3, 6, 35, 116, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 164, 183.
Козацьке князівство 112.
Козацькі вязні 140.
Козацькі полки 215.
Козацькі полковники 146.
Козельники, село коло Львова 181.
Колофон м. в м. Азії 5.
Комарно м. в Галичині 188.
Константинів (Староконстантинів) м. на Волини 7, 42, 43, 48, 49, 111, 113, 118, 179, 185, 186.
Константинівські поля 185.
Конюхи, село в Галичині 188.
Коринт м. 101.
Коркирийці 101.
Корсунь м. в Київщині 28, 29, 30, 33, 54, 87, 109, 117, 183, 184.
Корсуньскі поля 184.
Краків м. 58, 107, 133, 147, 189, 200, 216.
Краківська брама у Львові 60, 61, 139, 161, 162, 163, 164.
Краківське воєвідство 52.

Краковяне 113.
Крехівські королівські лїси 175, 176.
Кривчичі, село коло Львова 123, 124.
Крим 3, 11, 17, 18, 23, 34, 38, 71, 98, 110, 111, 112, 116, 117, 149, 150, 180.
Кумейські стіни 184.
Купчинці село в Галичині 95.
Курляндське військо 65.

Лазаря св. костел у Львові 171, 187.
Лакедемонці 101.
Ланцут м. в Галичині 215.
Ланцутські поля 215.
Ледове море 197.
Липовець м. у Київщині 116.
Литва 32, 33, 49, 195, 197, 222.
Литовці 100, 115, 209.
Литовське військо 197.
Лубні м. в Полтавщині 42.
Луцьк м. на Волини 119, 189.
Львів 4, 6, 8, 35, 36, 37, 49, 50, 51, 54, 63, 64, 65, 92, 98, 102, 110, 111, 112, 113, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 127, 138, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 173, 176, 177, 180, 181, 186, 187, 188, 189, 199, 201, 213, 214, 215, 221, 222, 223, 224, 225, 226.
Львівська земля 223.
Львівська шляхта 221, 222, 223, 224.
Львівський замок 102, 149, 224.
Львівський замок низший 143, 158, 162.
Львівський замок висший див. Високий замок у Львові.
Львівський магістрат 52, 62, 63, 64, 65, 102, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 135, 136, 137, 140, 141, 142, 144, 146, 151, 152, 164, 165, 171, 180, 215, 221, 223.
Львівський повіт 52, 112, 224.
Львівський ратуш 150.
Львівські конвенти 153.
Львівські міщане, Львовяне 51—64, 125, 140, 146, 150, 152, 162, 187, 188, 215, 224, 225.
Львівські передмістя 54, 123, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 166, 169, 180, 188.
Львівські підміщане 156, 166.
Львівські поля 51, 66, 221, 225.
Любартів = Любар м. на Волини 185.
Люблин м. 83, 94, 149, 150.
Люблинська піхота 145.
Люблинське воєвідство 123, 125.
Люблинський уряд 149.
Лютеранська ересь 175.
Ляхи див. Поляки.
Ляшки с. коло Львова 175.
Leopolis, L. Russorum див. Львів.
a Lupis mons див. Вовча гора.

Маґдалини св. костел у Львові 187.
Мазовія 42, 200.
Маґерів м. в Галичині 66, 216.
Малопольща 213.
Margus ріка 12.
Махнівка м. в Київщині 37, 42, 110, 117.
Медерецкий конвент 180.
Mediterraneum mare див. Середземне море.
Межибоже м. на Поділю 111.
Мезія 11.
Maeotis див. Азовське море.
Мереч м. на Литві 32, 182.
Миклашевичі с. коло Львова 51.
Миссіонарі катедральні у Львові 167.
Митрополитальний костел у Львові 167.
Moncaster 34.
Monsterus див. Мінстер.
Молдаване 212, 214, 215.
Москалі 103, 104, 131, 133, 137,

143, 146, 150, 175, 194, 196, 197, 198, 222.
Московщина, Московське царство 24, 45, 65, 88, 131, 209.
Московська війна 114, 206.
Московська гармата 146.
Московська ліґа 135.
Московська сторожа 147.
Московський цар (князь) 69, 129, 131, 134, 135, 136, 137, 147, 149, 195.
Московські війська 123, 124, 130, 131, 133, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 146, 149, 151.
Московські вязні 140.
Московські официри 146, 151,
Мужиловичі с. коло Львова 171, 173, 174, 175.
Мурахва м. на Поділю 186.

Неаполітанська держава 24.
Неаполітанська революція 114.
Немирів м. на Поділю 42, 116, 117.
Нестервар м. на Поділю 117, 179, 185.
Низові козаки 119.
Новосілки с. коло Львова 175.
Німецька кінnота 52, 157, 159, 166.
Німецька піхота 216.
Німецьке військо 53, 60 65, 78, 81, 108, 163, 183, 216.
Німецький цісар 210, 222.
Німкиня 146.
Німці 44, 48.

Озірна м. в Галичині 84, 85.
Олика м. на Волини 99.
Оліnда м. в Бразилії 53.
Орда див. Татари.
Орище с. на Поліcю 42.
Оріховець м. на Поділю 119.
Орієнт, Схід 5, 173.
Опольське воєвідство 196.
Острог м. на Волини 70, 101, 117, 156, 189.
Оттомани див. Турки.
Охматів м. в Київщині 102.

Паволоч м. в Київщині 37, 110, 117.
Паризькі ранки 207.
Перекопські царики 190.
Перемишль м. в Галичині 176, 188, 213, 214.
Переяслав м. 69, 70.
Петра св. костел у Львові 55, 166, 169.
Пиків м. в Київщині 37, 111, 117.
Пплявці с. на Поділю 44, 47, 48, 51, 63, 87, 118, 156, 168, 179.
Пилявські води 186.
Пилявський замок 186.
Пинськ м. 119.
Підгірці м. в Галичині 50.
Підтемне с. коло Львова 170.
Погребище м. на Поділю 116, 117.
Поділле 34, 35, 70, 89, 33, 114, 179, 184.
Подусильна с. в Галичині 171.
Познаньска гора коло Львова 103, 104, 124.
Покуте 55, 159, 213.
Поліcе 109.
Полонне м. на Поділю 42, 43, 51.
Поляки, Ляхи 3, 6, 9, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 86, 87, 88, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 108, 110, 113, 114, 120, 131, 143, 155, 156, 159, 172, 173, 178, 179, 183, 193, 194, 196, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 225.
Польща 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 46, 49, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 72, 73, 75, 76, 83, 89, 90, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 107,

108, 110, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 121, 122, 127, 131, 133, 140, 145, 147, 148, 155, 156, 157, 158, 163, 166, 174, 178, 179, 182, 184, 185, 186, 189, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 221, 222, 223, 224, 225.
Поморяни м. в Галичині 96.
Поморе 200.
Понт див. Чорне море.
Потік м. в Галичині 183, 188.
Прилуки м. в Київщині 110, 117.
Прип'ять р. 100, 184.
Пруссія 4, 44, 65, 66, 179, 197, 209, 215.
Пруська війна 145.
Пруське військо 54, 65.

Рава м. в Мазовії 66, 171.
Раковець с. коло Львова 171.
Рен р. 96.
Речичани с. в Галичині 170.
Решів м. в Галичині 121.
Rhymnici montes 12.
Рим м. 120.
Римляни 11, 31, 36, 43, 101, 108, 113, 115.
Римська республика 5.
Римський папа 208.
Рогатин м. в Галичині 188.
Рогатинський костел 188.
Роксоляни див. Русини.
Рось р. 28, 75, 109.
Русини 11, 20, 26, 28, 38, 43, 61, 62, 100, 108, 156, 159, 162, 165, 168, 169, 178, 184, 223.
Русинки 70, 164.
Русь 4, 6, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 24, 25, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 47, 69, 71, 83, 87, 88, 96, 97, 98, 115, 138, 147, 150, 156, 171, 173, 177, 178, 181, 189, 195, 197, 210, 213, 223.
Руські попи 172.
Рясна м. коло Львова 55, 123, 159.

Саґунт м. в Еспанії 112.
Самбір м. в Галичині 213, 214.
Сандомир м. в Польщи 149.
Scythia див. Крим.
Scythae див. Татари.
Свірж м. в Галичині 188.
Сармати 10, 11.
Семигород 67, 69, 88, 176, 198, 199, 201, 202, 210, 211, 212, 221, 222, 223, 225, 226.
Семигородська війна 191.
Семигородська школа 208.
Семигородська умова 208.
Семигородські полки 215.
Семигородські теольоґи 208.
Семигородці 193, 198, 204, 208, 212, 214, 215, 216, 226.
Середземне море 6.
Сикстуська дорога (улиця) у Львові 130.
Синя Вода р. 118, 119.
Сирадія (Серадзь) м. в Польщи 209.
Сихівська дорога у Львові 159.
Сицилійські вечері 207.
Сицилійці 221, 223, 226.
Сіверське Полісе 184.
Скалат м. в Галичині 119.
Скити 37.
Скнилів с. коло Львова 53, 55, 158, 159.
Скнилівська дорога у Львові 56.
Слупе с. коло Сандомира 149.
Случ р. 49.
Снятин м. в Галичині 189.
Сокаль м. в Галичині 92, 94, 95, 99, 170.
Сокальські поля 99.
Сокільники с. коло Львова 169.
Станислава св. костел у Львові 60, 99, 164, 168, 187.
Старець урочище 184.
Стир р. 100.
Стрий м. в Галичині 188, 214, 217, 221, 222.
Стрийський гостинець у Львові 124.

Suprema Arx див. Високий замок.
Схід, Орієнт 5, 173.
Сян р. 7, 58.

Таврійський Херсонез див. Крим.
Taurica див. Крим.
Tartaria див. Крим.
Татари, Скити 6, 7, 14, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 30, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 43, 46, 48, 49, 57, 58, 61, 65, 66, 68, 71, 72, 74, 75, 76, 78, 79, 82, 85, 87, 88, 90, 91, 94, 95, 97, 99, 100, 107, 108, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 118, 119, 131, 149, 156, 158, 159, 160, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 216.
Татари азийські 12.
Татари Kazzaki 12.
Татарський посол 130, 134.
Татарський хан 38, 73, 80, 81, 82, 83, 89, 90, 99, 115, 172, 184, 222.
Тисьмениця м. в Галичині 188.
Тиховці м. 197.
Томашів м. 66, 188.
Торки с. в Галичині 226.
Тракія 11.
Transistriani 56.
Турки, Отомани 14, 34, 40, 44, 61, 63, 65, 73, 113, 206.
Турецка держава 115, 131.
Турецка порта 111, 115.
Турецький везир 98, 99, 115.
Турецький султан 164.
Тускулянум м. в Італії 6.
Tyras див. Дністер.

Угри 44, 201, 215, 216.
Угорська кіннота 201.
Угорська піхота 216.
Угорське військо 215, 223.
Угорщина 171, 176, 201, 205, 210, 221, 223, 226.
Україна 111, 112, 131, 140, 149, 152, 173, 179, 185, 189, 209.
Українські поля 164.
Українські єзуїтські колегії 155.
Успеньска церква у Львові 52, 59, 163, 167.
Фейервар м. в Семигороді 201.
Францискане у Львові 49, 110, 121, 156, 167, 181, 187.
Францисканський конвент в Городку 180, 181.
Францисканський Конвент в Замостю 181.
Францисканський конвент в Щебрешині 181.
Францисканський костел св. Хреста у Львові 49, 142, 156, 178, 181.
Фризи 30.

Херсонез Таврійський див. Крим.
Хмельник м. в Київщині 38, 110.
Хотин м. в Бессарабії 114.

Царгород м. 115.

Чесного Хреста церков у Львові, 169, 180.
Черемисси 146.
Чигиринські козаки 119.
Чишки с. коло Львова 181.
Чорне море 5, 11, 14, 17, 46, 71, 98, 200.

Шведи 133, 176, 194, 196, 198, 200, 204, 205, 208, 209, 210, 211, 212.
Шведське військо 150, 208, 210.
Швеція 145, 200, 206, 209.

Щебрешин м. в Холмщині 66.

Юрія св. церков у Львові 58, 124, 145, 162, 167, 168.

Яворів м. в Галичині 66.
Язловецький замок 188.
Ямпольські поля 185.
Янів м. в Галичині 66.
Янівський ліс 158.
Ярослав м. в Галичині 215, 216.

Єгипет 37.
Єзуїти у Львові 123, 145, 146, 155, 157, 160, 167, 175, 177, 187, 208.

Єзуїтський костел у Львові 172, 176.
Єзуїтська бурса у Львові 160.
Єзуїтський огород у Львові 136.
Єзуїтська колеґія в Новгородку 173.
Єзупіль м. в Галичині 188.

II. Імена власні.

Адоніс, міт. 6.
Алкіной, король Феаків 6.
Attalicae vestes 5.
Ахмет, тат. султан 56.
Архиепископ вірменський 167, 174.
Архиепископ рим. кат. див. Кросновський.
Арцішевский Христофор, ґенерал артилерії 53, 166.
Апроній Луцій, пропретор Ґерманії 31.
Анчевський Мартин, львівський радний 145, 147, 148, 149.
Антонович Володимир, укр. історик 151, 152.
Антоній св. 180.
Алембеґ Валеріян, львівський радний 139, 141, 150.
Алемай, козацький ватажок 112.

Бакх бог 169.
Балабан Юрій, теребовельський староста 189.
Барабаш, старшина реєстрових козаків 19, 20, 108.
Батон 108.
Баторій Стефан, польський король 11, 16, 222.
Бегеші Ґаспар, угорський полководець 114.
Белзький воєвода див. Конецпольський Христоф.
Бжуханський, білоцерківський полковник 183.
Биковський з Серадзя шляхтич 131.
Богун Іван, козацький полковник 66, 99.
Божецький Ян, єзуїтський студент 123.
Болеслав Стидливий, польський князь 12, 115.
Бонефіціюс Юстінус Монтанус, нідерл. 10 [Кушевич має на думці очевидно його „Notae in Epistolam Justi Lipsii, qua suadet bellum, pacem, inducias regi Hispano cum Gallo-Anglo-Batavis].
Брандербурський елєктор див. Фридрих Вільгельм.
Братковський Іван, львівський бурґґраф 52, 59, 167.
Буський ловчий 125.
Бутлер, поль. полк. 123, 125.
Бутурлин Василевич Андрій, московський воєвода 149.
Бутурлин Василевич Василь, начальник московського війска 133, 145, 150, 151.
Бутурлина Вас. Василя канцлер 150.
Бялецкі 116.
Беґановский Миколай, львівський хорунжий 27.
Беґановский, коронний обозний 189.

Вальтер фон Вассен 103, 104.
Вар, римський полководець 24.
Василь козак 170.
Васічинський, польський офіцир 189.
Вахлевич (Вахльович) Андрій, львівський міщанин 166, 168, 169.
Везир турецький 98, 99, 115.
Веспазіян, римський цісар 98.
Виговський Данило, коз. полковник 130, 150.

Виговський Іван, ґен. писар козацький 6, 49, 64, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150.
Вишневецький Дмитро князь 72.
Вишневецький Януш князь 72.
Вишневецький Ярема Мих. князь, воєвода руський 38, 42, 43, 48, 52, 54, 72, 77, 81, 82, 97, 109, 112, 121, 122, 125, 156, 158, 184, 185, 186.
Вітелій, римський цісар 98.
Владислав IV, польський король 13, 16, 19, 20, 32, 33, 38, 89, 90, 111, 117, 178, 182, 184, 189.
Вознесене 96.
Войнилович [Михайло], полковник канівський реєстрових козаків 183.
Велевич Матій, львівський єзуїт 155.

Галицкий каштелян 119.
Галицький хоружний див. Станіславский.
Ганджа, козацький полковник 190.
Helias див. Ільяш.
Гесперіди міт 6.
Гетьман великий коронний див. Потоцький Станислав.
Гетман польний коронний див. Калиновський Мартин.
Гоголь Остап (Остафій) козацький полковник 6, 63, 188, 190.
Головацький Петро, козацький полковник і провідник селянської черни 6, 56, 74, 118, 167, 168, 190.

Ґават, львівський каноніх 145.
Ґалґа, татарський ватажок 112.
Ґаліен, римськив імператор 37.
Ґамоцкий, посол кор. шведського до Хмельницького 145, 150.
Ґарнецкий Альберт єзуїт 173.
»Геоґрафія« див. Мінстер
Ґдешиньский Марко польський ротмистр 84.
Ґіза (Gisius) польський офіцир 43, 48, 120.
Głowacius, Głowacki див. Головацький.
Ґлоґовский 160, 161.
Ґнезненський архиепископ, примас Польщі див. Лубеньский Матій.
Ґонсьоркевич Ян. присяжний львівський 129, 133, 139, 145, 148, 150.
Ґродзіцкий Христоф ґенерал артилерії коронної і ґубернатор м. Львова 102, 103, 123, 124, 125, 128, 129, 130, 133, 134, 135, 137, 147, 148, 149, 150, 151, 152.
Ґрондзкий [Самуїл] політик і історик 201, 204, 212.
Ґротус, інфлянтчик оберштерляйтнант в польській службі 123, 124, 131.
Ґустав [Адольф], король шведський 145.

Дашкович Остафій, черк. і канів. староста 11.
Добешовский, посол м. Львова до Хмельницького 149.
Доктор кальвінської теолоґії 176.
Долежиньский Яків, львівський радний 145, 165.

Желиборський Авсеній, львівський епископ 145, 146, 147, 148.
Жигмонд I. польський король 11, 89.
Жигмонд III. польський король 67, 89, 203.
Жолкевский Стан. гетьман вел. кор. 44.

Зайонц, посол Радзейовського до козаків 150.
Замойский Ян, черниг. каштелян 99.

Зарудний Богданович Самійло, ґенеральний суддя запор. війска 130.
Заславський князь Доминік, сандомирський воєвода 110, 112, 113, 121, 156, 179, 185, 186.
Захнович Криштоф, львівський міщанин 129, 133, 139, 145, 146, 149, 150, 166.
Зацьвілиховський польський офіцир 118.
Зебжидовский Мих., мечник кор. 99.
Зіморович Бартоломей, львівський міщанин і польський письменник 4—10.
Злотніцкий, поль. офіцир 119.

Іван св. Хреститель 83.
Іванко козак 170.
Imperator див. Потоцкий М.
Ільяш, старшина реєстрових козаків 19, 20, 108.
Ісус Христос 140, 174, 176.

Кадм міт. 9.
Казимир III, польський кор. 11.
Калиновський Мартин, чернігівський воєвода і гетьман польний коронний 27, 28, 92, 94, 96, 109, 112, 173, 178, 182, 183, 184, 186, 189.
Калїньский [Яків], польський ротмистр 118.
Камель, неофіт 171.
Кароль Фердинанд, королевич польський 67, 112.
Карл X. Ґустав, шведський король 145, 147, 150, 194, 196, 204.
Карчевський Тома, хорунжий 174.
Каський, судя війска кварцяного 149.
Кемень Іван, семигородський полководець 210, 213, 214, 215, 221, 223, 225, 226.
Кисіль Адам, брацлавський воєвода 16, 40, 69, 98, 96, 115, 119.
Кірке, богиня 207.
Ковалевський Іван, козацький осавула і майор дому Хмельницького 129, 130, 132, 135, 137, 147.
Конецпольський Олександер, корон. хорунжий 37, 72, 79, 80, 95, 97, 99, 110, 112, 113, 117, 118 156.
Конецпольський Станислав, вел. корон. гетьман 27, 63.
Конецпольський Христоф, белзький воєвода 160.
Конецпольські 107.
Константин Вел., римський імператор 11.
Корецький Кароль князь 84, 85.
Корецький Самуїл князь 87.
Коріцький М. 174.
Корнелія, Римлянка 5.
Корнякт, шляхтич 51.
Косів Сильвестер, київський митрополит 119.
Костка Станислав св. 59, 161, 165, 169, 170, 172, 174.
Коялович [Альберт, хибно Ян], історик 43.
Красноставський начальник 7.
Кренський, шляхтич, новик у францисканів 180.
Кривоніс Максим, козацький полковник і провідник селянської черни 6, 42, 43, 46, 49, 64, 118, 163, 187, 189.
Кричевський Михайло, полковник козацький 183.
Кржчоновский Станислав, шляхтич 141.
Кросновський Миколай, львівський лат. архиепископ 36, 169, 174.
Кржиковский Станислав, львівський єзуїт 176, 208.
Krzeczkowski див. Кричевский.
Krzysonosius, Krzywonos див. Кривоніс.
Курилович Франц, францисканин у Городку 180.
Кушевич Самуїл Казимир, син-

дик і радний м. Львова 92, 107, 118, 129, 131, 133, 134, 136, 137, 139, 147, 148, 149, 166, 191, 221.
— Яхник, син попереднього 110.

Лавришевич Павло, львівський міщанин 129, 133, 139, 166.
Лазарко козак, небіж Хмельницького 170.
Лев, гал.-вол. князь 115.
Лівій Т., римський історик 120.
Ліпсіюс Юстус, нідерл. фільольоґ (1547 — 1606) 10. [Кушевич має тут очевидно на думці один із його політичних листів про нідерляндську революцію].
Лубеньский Матій, ґнезн. архиепископ і примас 43, 44, 113, 116, 158.
Лолій м. [Lollius], римський намісник 24.
Лукул, римський полководець 5.
Львівський підкоморний див. Мясковский Войтіх.
Львівський синдик див. Хоміцкий.
Любовіцкий [Станислав], посол кор. Яна Казимира до Хмельницького 149.
Любомирський з Вишниці Станислав, краківський воєвода 183.
Любомирський Юрій, краківський каштелян 89, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 215.
Людвика Марія, королева польська 215.
Лянцкороньский Станислав, каменецький воєвода 70, 71, 76, 189. 197.
Лешко Чорний, польський князь 115.
Лещиньский Н., воєвода ленчицький 200.
Lack Яков, Прусак 3.

Марія Діва 176, 179.
Марс, бог війни 182, 183.
Медуза, міт. 207.
Мелецький Микола, воєвода подільский 114.
Митрополит київський див. Косів С.
Михайло козак, 170.
Михайло св. 122, 155.
Michnovius Павло див. Павлюк.
Мікеш Михайло, семигородський канцлер 198, 199, 210, 221.
Мінстер (Münster) Себастіян, німецький гебраіст і космоґраф (1489—1552) 4 [автор твору „Cosmographia“ а не „Geographia“ як хибно пише Кушевич].
Мітридат, король Понту 5.
Могиленський Альберт, єзуіт 173.
Мойсей 110.
Мокрський Гонцель Андрій, священник каноніків реґулярних 63, 64, 165, 166, 170, 180.
Мурадин див. Нурадин.
Муха, провідник селянських рухів на Покутю 11.
Мясковский Войтіх, львівський підкоморій 69.

Небильський Nicolemus 64.
Немирич 189.
Нерон, римський цісар 5.
Нечай коз. полковник 71.
Никифор, східно-римський імператор.
Носач Тома, ґенеральний обозний 130, 146.
Нурадин, татарський ватажок 112.
Неводзіньский Мартин, францісканин 180.
Незабітовский, львівський підкоморій 223.

Одрживольский, винницький староста 189.
Ожґа Петро, львівський підкоморій 125, 129, 145, 147.
Оленній, римський префект 31.
Олькуский Франц 139, 145, 148, 150.

Олевнїцкий (Олевіньский Шимон) львівський войский 125, 129.
Отон імператор 11, 98.
Осїньский, полковник польський 43, 46, 48, 117, 120, 185, 186.
Остафій див. Гоголь О.
Оссоліньский Юрій, канцлєр коронний 38, 40, 87, 88, 98, 107, 112.
Оссоліньский Бальдвін 86.
Остророг Миколай, підчашник коронний 36, 48, 71, 76, 81, 107, 111, 113, 121, 122, 156, 157, 185, 186, 188.
Остроґурский [Шарфенберґ], львівський горожанин 162.

Павлюк [Michnovius Paulus], козацький гетьман 16.
Парки міт. 5.
Пасторій Йоахим [хибно Йоан] історик 67.
Петриций Ян, польский історик 114, 202.
Петро, краківський воєвода 115.
Пйотровский, поль. шляхтич, товмач швед. посла 145.
Півторакожуха, козацький полковник 190.
Пирис-аґа (Пріс-аґа) татарський ватажок з Перекопу 30, 56, 167.
Плошей Єронім, францисканин 180.
Пліхта, польський офіцир 46.
Полийон (Половян) козацький ватажок 190.
Помпей Великий, римський полководець 5, 101.
Потії Чурили 189.
Потоцький, син Станислава 131, 188.
Потоцький Андрій, син Миколая 185.
Потоцкий Миколай, каштелян краківський і вел. гетьман коронний 13, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 34, 84, 93, 109, 111, 115, 164, 178, 182, 183, 184, 186, 188, 189.
Потоцький Станислав, подільский воєвода, опісля гетьман вел. кор. 87, 88, 89, 123, 131, 149, 197.
Потоцький Стефан, син Миколая 19, 21, 23, 28, 37, 108, 111, 183.
Пражмовський Миколай, посол кор. Яна Казимира до Раковція 176, 199, 201, 202, 203, 205, 206, 208, 209, 210.
Примас див. Лубеньский.
Пржеремберский, поручник 189.
Пржиемский Христоф, польський офіцир 72, 82, 102.
Princeps див. Владислав IV і Ян Казимир.
Пушковський Осип, францисканин, виленський дякон 180.

Радзейовский Єронім, ломжинський староста опісля кор. підканцлер 48, 145, 150, 156, 157.
Радзивил Миколай кн. воєвода виленьский 114.
Радзивил Януш кн. лит. гетьман. польний 110.
Радович Федір, священник, сповідник Б. Хмельницького 6, 167.
Раковці Юрій, семигородський князь 67, 69, 176, 177, 193, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 221, 222, 223, 224, 225, 226.
Ректор єзуїтської колеґії у Львові 157, 160, 165, 175.
Rex див. Владислав IV і Ян Казимир.
Ржевуский, підстароста 125, 129, 145, 147.
Ржечицкий Ян, уржендовський управитель 86.
Розалія св. 173, 174.
Rozrazeuius, Rozdraszeuius Hiacynthus 73, 79.
Роман, гал. вол. князь 115.

Ромодановський москов. князь 124, 131.

Сандомирський воевода див. Заславський князь.
Сапіга Лев, кн. нач. литовського війска 197.
Сапіга Тома 189.
Сапіга Ян, писарь коронний 19, 108, 123.
Святослав, руський князь 11.
Серебковича міщанина львівського двір 55.
Силістрийський баша 88.
Сільницький Сахнович Григорій, миргородський полковник 124, 130, 145, 148, 149.
Сінявський Адам Єронім, староста львівський 30, 48, 54, 72, 109, 111, 117, 156, 157, 158, 186, 188.
Скольмовський Павло, єзуїт 173.
Слоньовска, кармелитанка у Львові 121.
Соболь, покойовий Хмельницького 130.
Собеский Марко 72, 81, 82, 95.
Собеский Ян 72.
Солиман В., турецький султан 17.
Станіславский [Мих.] гал. хорунжий 189, 222.
Суліковский Ян Димитрій хроніст 114.

Тантал, міт. 6.
Тацит Корнелій, римський історик 10, 195.
Тетеря Павло, переяславський полковник 130, 134, 145, 148, 149.
Тиберій, римський імператор 30, 108.
Тиміш див. Хмельницький Тиміш.
Тишкевич Фелікс 86.
Тишкевич Януш [Юрій], київський воевода 43, 48, 121, 122, 156, 186.
Тлучинський Матій, єзуїт 176.
Товпиха, козацький ватажок 188, 190.
Tohay Beius див. Тугай-бей.
Томіцкий, львівський міщанин 223.
Тугай-бей, татарський начальник з Перекопу 6, 17, 18, 21, 49, 50, 51, 53, 54, 56, 66, 110, 111, 148, 156, 164, 168, 183, 190.

Убальдин (Ubaldini) Ян, львівський радний 138, 139, 143, 149, 150.
Унішевський, ротмістр ланової піхоти воев. люблинського 123, 125, 145.

Фатила Бернард, францисканин 180.
Федір, козацький полковник 190.
Фірлей Андрій, белзький воевода 70, 72, 73, 75, 78, 80.
Фридрих Вільгельм, брандебурський курфірст 210.

Херлеховский Бернард, францисканин 180.
Хмельницький Богдан, гетьман України 3, 6, 7, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 38, 39, 40, 45, 46, 47, 48, 49, 58, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 87, 91, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 107, 108, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 119, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 156, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 195, 209, 210, 212, 214.

Хмельницького капелян 131.
Хмельницького посольство 165.
Хмельницький Захарій 56.
Хмельницький Тиміш, син гетьмана 17.
Ходкевич Карло, гетм. кор. 114.
Ходович Миколай 113.
Хоміцкий Ян, синдик м. Львова 104, 124, 129, 133, 135.
Хорунжий коронний див. Конецпольський О.

Цезар Юлій, римський імператор 101.
Цетнер [Олександер], подільський хорунжий 188.
Цириль францисканин, автор монастирської записки про облогу Львова 1648 р. 181.
Ціховский Андрій, начальник вімецької кінноти 52, 159, 166.

Чарнецький, полковник Любомирського С. 183, 189.
Чарнецький Стефан, руський воевода 177, 208, 216, 217.
Чермінський [Ян], начальник піхоти львівського повіту 52, 159.
Четвертинський [Януш] князь 189.
Чехович Андрій, львівський міщанин 166.

Шарфенберґа міщанина у Львові двір 58.
Шведський король див. Карл X. Ґустав.
Шемберґ Яцентій, козацький комісар 13, 14, 19, 22, 24, 28, 108, 111, 183, 189.
Szatmeius Georgius 201.

Юпітер, міт. 4.

Ягайло, польський король 89.
Янаурій, францисканин 180.
Ян Казимир, польський король 7, 67, 68, 69, 70, 72, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 126, 127, 130, 131, 133, 134, 136, 142, 146, 149, 172, 170, 171, 174, 175, 176, 189, 193, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 215, 222, 223, 224, 225.
Яна Казимира посол 130, 134.
Янї Гречин, дипломат 130.
Яроповичъ Бонав. францисканин 180.
Ясько, козак 91.

Йов св. 182.

Уложив *Ю. Чайківський.*

Похибки.

На 16 ст.	3 стр.	з долу	ostenderent
„	11	„	trucidatos
19	4	„	Potoccio filio suo, **Sapieha** Cosacisque
27	7	„	ferri
28	17	„	suam
31	16	з гори	ignominiosiusque
33	8	з долу	Caeterum
35	6	з гори	ineluctabilem
36	11	„	Krosnouius
37	7	з долу	damna
38	2	„	[1]*B.* Далї:
40	15	з гори	coërcerent
42	11	„	vlciscendum
44	6	з долу	Recordarentur
59	12—13	„	nudo pectore
60	1	„	imparatos (так!)
—	12	„	erat destinata, implere
—	19	„	volentes
64	9	„	diuis (так! = ducis)
70	18	„	praetensae
96	8	„	obsidiret (так!)
—	7	„	diues
110	17	з гори	aliquos
114	9	„	Demetrius
—	11	„	Niccolaus
125	16	„	zostawa
164	3	з долу	pomeridianis
169	7	з гори	mercatoria
170	9	„	мабуть promiserat
173	17	„	professore
183	20	„	dosta
225	20	„	quam

ЗМІСТ.

СТОРОНА

Передмова . . . . . I—XX.

Межи Пилявцями і Замостєм, студія . . . . . 1—152

I. Вступні замітки. Пилявецький погром 1
II. Воєнна рада у Староконстантинові. Похід на Збараж і Броди 6
III. Львівські відгомони української революції 12
IV. Розпука, надія і зрада 21
V. Піддати ся чи відбивати ся? Приготованя до оборони 29
VI. Облога 37
VII. Помилуванє 53
VIII. Відступ. Чужоземні посли 64
IX. Кандидати до польської корони запобігають ласки у Хмельницького 71
X. Вишневецький на гетьманськім уряді. Нова втека. Приготованя до оборони Замостя 75
XI. Замойські переговори 82
XII. Посольство у Варшаву й на Угорщину 96
XIII. На елекційнім соймі. Вибір короля. Посольство до Хмельницького 101
XIV. Поворот на Україну 109
Дописки й додатки 115
Obsidio Zamoscana a Ioanne Bytomski . . . . . 137—151
Недогляди 152

Arma Cosacica, conscripta a Samuele Casimiro Kuszewicz, cive Leopoliensi (1648—1655) . . . . . 1—104

Appendix . . . . . 105—152

I. Шість листів С. К. Кушевича з 1648 р. про сучасні події . . . . . 107—122
II. Дневник облоги Львова Б. Хмельницьким 1655 р. 123—152

СТОРОНА

Monumenta conventuum Leopoliensium (1648—1657) . . 153—190

I. Ex historia Collegii Leopoliensis S. J. manu propria r. p. M. Wielewicz collecta et conscripta . 155—177
II. Ex actis conventus Leopoliensis s. Crucis ordinis Minorum Conventualium . . . . . 178—181
III Ex actis patrum ordinis Praedicatorum . . . . . 182—190

Arma Transylvanica anno 1657 Poloniae illata, descripta a Samuele Casimiro Kuszewicz . . . . . 191—217

Additamentum. З діярія С. Кушевича 1657 р. . . . . 219—226

Показчики (уложив Ю. Чайківський) . . . . . 227—240

Друкарські похибки 241

Зміст 243

PUBLIKATIONEN

der Sevčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Supińskyj-Gasse, 21

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigirt von Prof. Michael Hruševśkyj, bis jetzt erschienen Bde I—CXIV (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 K., Bd. XXXI—II u. XXXV - VI (Doppelbände) à 6 Kr.

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. 14 Bände ihrer Beiträge (*Zbirnyk istoryčno-filosofičnoi sekcii*).

Bd. I: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. I. (bis Anfang des XI Jahrh.) . . . . . 7·50 Kr.
Bd. II: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. II. (bis Mitte des XIII Jahrh.) . . . . . 7·50 Kr.
Bd. III - IV: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. III (bis zum J. 1340) . . . . . 7·50 Kr.
Bd. V: Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. 4 Kr.
Bd. VI—VII: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. IV (bis zum J. 1569) . . . . . 7·50 Kr.
Bd. VIII - XI: M Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. V (Verfassung und soziale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.) . . . . . 7·50 Kr.
Bd. X—XI: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. VI (Oekonomische, kulturelle und nationale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.) 7·50 Kr.
Bd. XII—XIII: M. Hruševskyj, Geschichte der Ukraine. T. VII (Ukrainische Kosaken bis zum J. 1625) . . . . . 8 Kr.
Bd. XIV: M. Hruševskyj, Geschichte der Ukraine, Bd. VIII, I Teil 7·50 Kr.

2. Ukrainisch-ruthenisches Archiv:

Bd. I: H. Svjencickyj, Die Handschriften des Museums des Narodnyj Dom in Lemberg . . . . . 3 Kr.
Bd. II: Iv. Franko, Materialien zur Geschiche des Bauerntums und der Oekonomik Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. . . . . 4 Kr.
Bd. III: M. Teršakoveć, Materialien zur Geschichte der nation. Wiedergeburt der Ruthenen im Galizien 1830—1840 . . . . . 5 Kr.
Bd. IV: Materialien zur Geschichte des ruthenischen Schulwesens in Galizien im XVIII—XIX Jahrh. . . . . 3 Kr.
Bd. V: M. Voznjak, Philologische Schriften des Iv. Mohylnyckyj. . . 5 Kr.
Bd. VI: H. Svjencickyj, Die Handschriften des Museums des Narodnyj Dim. II Teil . . . . . 3 Kr.
Bd. VII: H. Svjencickyj, Die Handschriften des Museums des Narodnyj Dim. III Teil . . . . . 3 Kr.
Bd. VIII: Dr. I. Franko, „Azbučna wijna" in Galizien im J. 1859 . . Kr.

B. Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 15 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoi sekcii).

Ukrainische Bibliothek. Bd. I—VIII.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion publizierte bis jetzt 15 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk).

D. Die Archaeographische Kommission publizierte biz jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine.

Bd. I: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken von Halyč und Peremyśl vom J. 1565—66 . . . . . 4 Kr.

Bd. II: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyśl und Sanok im J. 1565 . . . . . 4 Kr.

Ad. III: M. Hruševśkyi, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lemberg im J. 1564—5. . . . . 5 Kr.

Bd. IV—V: St. Tomašivśkyj, Galizische Akten aus den J. 1648—1649 . . . . . 3 Kr.

Bd. VII: M. Hruševśkyj, Lustrationen vom J. 1570 . . . . . 4 Kr.

Bd. VIII: Iv. Krypjakevyč, Akten zur Geschichte der ukr Kosaken 1513—1630 . . . . . 4 Kr.

Bd. XII: Dr. M. Korduba, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1648—1657 . . . . . 5 Kr.

2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I—VI.

3. Kotljarevśkyj, Die travestierte Aeneïs, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798.

4. Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine, ... 3 Kr.

E. Statistische Kommission publiziert:

1. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik, bis jetzt 3 Bde à . . . . . 3 Kr.

F. Juridische Kommission publizierte bis jetzt:

1. Juridische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde à . . . . . 2 Kr.
2. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde à 3 Kr.
3. Juridische Bibliothek. bis jetzt 4 Bde à . . . . . 2 u. 3 Kr.

G. Die Ethnographische Kommission publizierte:

1. Ethnographische Sammlungen (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 32 Bände.
2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie; bis jetzt erschienen 14 Bände.

H. Bibliographische Kommission publiziert:

Beiträge zur ukrainischen Bibliographie, bis jetzt 3 Bde . 6 Kr.

Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über die Tätigkeit der Gesellschaft, Sektionen und Kommissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahre. Bis jetzt erschienen N. 1—52 ukrainisch und deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlund der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Ringplatz, Nr. 10 vorrätig.